

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૬૯

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભૌતશાસ્ત્ર રત્નાવલી ૨૫૦
અંક ૨૫૬૮

વિષય ડી. ડી.

શ્રી ગોવિન્દદાસ વિરચિત
શ્રી ભૈષજ્ય રત્નાવલી

અને

શ્રીમન્મહામહિમ ચરકચતુરાનન શ્રી ચક્રપાણિ વિરચિત

શ્રી ચક્રદત્ત.

આયુર્વેદના બે અત્યુત્તમ ગ્રંથોનો અનુવાદ.

પૂર્વાર્ધ.

ભાષાંતર કર્તા

વૈદ્ય જોડાલાલ દેવશંકર દવે

આયુર્વેદ ચિકિત્સક

શ્રી ચરકસંહિતા, યોગરત્નાકર, વૈદ્યવિનોદ, વૈદ્યામૃતના ભાષાંતરકાર, દેશીવૈદ્ય, ધરનો વૈદ્ય,
વૈદ્ય યાને વૈદ્ય, ધનવાન, કાયદોનો શિક્ષક, ભવિષ્યવેત્તા, હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા,
સ્વધર્મનિષ્ઠ દૈવીજીવન, ત્રિકાળદર્શક દર્પણ, ચમત્કૃતિ જ્ઞાનદર્શક, ધનપ્રાપ્તિ,
માસ્ટર ઓફ નોલેજ વિગેરે પુસ્તકોના કર્તા.

અધિપતિ : ભાગ્યોદય.

માલીક : શ્રી દવે કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ : અને

શ્રી ભાગ્યોદય ઇલેક્ટ્રિક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ : અમદાવાદ.

અને દવે ફાર્મસી-કાલ્યાણદેવી રોડ-મુંબાઈ.

સને ૧૯૨૯
પ્રથમ આવૃત્તિ,

મૂલ્ય રૂ. ૫—૦—૦.

સંવત ૧૯૮૫
પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક
વૈદ્ય જોહાલાલ દેવશંકર દવે
તંત્રી: ભાગ્યોદય.
ભાગ્યોદય ઑફીસ: અમદાવાદ.

મુંબઈ ઑફીસ
ભાગ્યોદય ઑફીસ અને દવે ફાર્મસી
કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીચઈટ-સંગ્રહ

૨૨૧

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ના ૨૫ મા એક્ટ મુજબ તેમજ ૧૯૧૩ ના નવા કોપીચઈટ એક્ટ
મુજબ રજીસ્ટર કરવામાં આવ્યું છે માટે કોઈએ તેની નકલ કરી છપાવવું નહિ.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:
ભાગ્યોદય ઑફીસ
રીચીરોડ-અમદાવાદ.
ભાગ્યોદય ઑફીસ અને દવે ફાર્મસી
કાલબાદેવીરોડ-મુંબઈ.

શ્રી ભાગ્યોદય ઇલેક્ટ્રિક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
જોહાલાલ દેવશંકર દવેએ
પોતાને માટે છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યું.
ખાડીયા: અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

મનુષ્ય માત્રે પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવું, તે તંદુરસ્ત રહે તે માટે કાળજી રાખવી અને રોગ થાય તો તેનું નિવારણ કરવું. આયુર્વેદમાં સ્વસ્થ પુરુષો પોતાના આરોગ્યનું રક્ષણ કેવા નિયમો પાળવાથી કરી શકે તે તેમજ રોગી મનુષ્યોના રોગનું કેવી રીતે નિવારણ કરવું એ બતાવેલું છે. આયુર્વેદમાં આરોગ્યના રક્ષણ માટે સ્વસ્થવૃત્તિ સંબંધી અને રોગોનું નિવારણ કરવા માટે ચિકિત્સાના અંશે લખાયેલા છે.

શ્રી લૈષ્મન્ય રત્નાવલી

શ્રી ગોવિન્દદાસે ચિકિત્સા સંબંધી પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદના અંશેમાંથી પોતાના જીવન વખતે ઉત્તમ અને અનુભૂત ઔષધોનો સંગ્રહ કર્યો અને એ સંગ્રહાત્મક અંથનું નામ **લૈષ્મન્ય રત્નાવલી** રાખ્યું. એ અંથ આજકાલ બંગાળ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના વૈદ્યસમાજમાં અત્યંત ઉપયોગી ગણાય છે. આ અંથમાં પ્રસિદ્ધ અને અનુભૂત રોગનાશક ક્વાથો, ચૂર્ણો, ઘૃત, અવલેહો, આસવ, અરિષ્ટ તથા રસ આદિ યોગોનો સમાવેશ છે. આવા ઉપયોગી અંથનો ગુજરાતી પ્રજાને લાભ મળે એ હેતુથી તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી અમે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

શ્રી લૈષ્મન્ય રત્નાવલીમાં રસો વિગેરેના જે જે પ્રયોગો આવે તે તે પ્રયોગો ખાસ ઉપયોગી અને અનુભવ કરેલા હોવાથી વૈદ્યોને તેવા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરશે તો તે રોગો મટાડવામાં યશ મેળવશે. આજકાલ સંગ્રહણી જેવાં દરદો મટાડવામાં દેશી વૈદો જે સાઈ કામ કરે છે તેનું કારણ આ લૈષ્મન્ય રત્નાવલીના પ્રયોગો છે. તેમાં સિદ્ધ પ્રયોગો છે અને તેથીજ વૈદોને યશ મળે છે. આવો ઉપયોગી અંથ પ્રસિદ્ધ થવાથી ગુજરાતી વૈદો અને જનસમાજને લાભજન શિખવાનું મળશે.

શ્રી ચક્રદત્ત

ભગવાન અગ્નિવેશે કહ્યું છે કે:—

“ ધર્માર્થિકામમોક્ષાણામારોગ્યં મૂલમુત્તમમ્ ।

રોગાસ્તસ્વાપદ્ધર્તારઃ શ્રેયસો જિવિતસ્યચ ॥ ”

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ મનુષ્યે મેળવવાના છે. પણ શરીરના આરોગ્ય વગર તેમાંથી એક પણ સંપાદન થઈ શકે એમ નથી માટે તે આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું એજ ઉત્તમ છે. એ આરોગ્યનું રક્ષણ કરવાના તથા રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તેનું નિવારણ કરવાના ઉપાયોનું વર્ણન એજ આયુર્વેદ છે. સાધારણ રીતે રોગ ચિકિત્સા અને સ્વાસ્થ રક્ષા એ બે અંગોમાં આયુર્વેદની જુદી જુદી સંહિતાઓ રચાઈ છે. ચરકમાં કહ્યું છે કે: **રોગમાદૌ પરીક્ષેત દત્તોડનન્તરમૌષધમ્ । તતઃ કર્મભિષ્કપચ્છાજ્ઞાન પૂર્વં સમાચરેત્ ॥** શ્રીમાન માધવે ‘માધવ નિદાન’ નામના રોગનું નિદાન કરવા માટેના અંથલખ્યો છે. તે પછી કેટલાક સમયે શ્રીમાન ચરક ચતુરાનન દત્તોપાર્શ્વ ચક્રપાણિજીએ આ ચિકિત્સાસાર સંગ્રહ નામનો ‘ચક્રદત્ત’ એ અંથ લખ્યો. માધવ નિદાન પછી આ અંથ લખાયો છે. જે ક્રમથી રોગોનું વર્ણન માધવે કર્યું છે તેજ ક્રમથી ચિકિત્સાનું વિધાન આ અંથમાં વર્ણવેલું છે.

શ્રી ચક્રદત્તના મૂળ લેખક નયપાલ નામના બંગાળ દેશના મહેન્દ્રના પ્રધાન વૈદ્ય હતા. તેમણે પોતાનો પરિચય આ અંથના અંતમાં આપ્યો છે કે તેઓ ગોડાધિનાથ (નયપાળ નામના નૃપતિ) ના પાકશાળાના અધિકારી તથા પ્રધાન મંત્રી નારાયણના પુત્ર સુતીનિહં તથા અંતરંગ પદ્મી પ્રાપ્ત બાનુના નાના ભાઈ પ્રસિદ્ધ લોદ્રવંશમાં શ્રી ચક્રપાણિજી ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમણે આ અંથ લખ્યો તે ઉપરાંત ચરકસંહિતાની આયુર્વેદ દ્રષ્ટિકા નામની

વ્યાખ્યા પણ કરી હતી. જે માટે તેમને ચરકચતુરાનનની ઉપાધિ પણ મળી હતી. તેમના થયાનો સમય ઈસ્વીસન ૧૧૦૦ નો મધ્યકાળ છે. તેમણે આ ચક્રદત્ત લખ્યું. તે ઉપર ચરકસંહિતાના ટીકાકાર શ્રીચુત શિવદાસજીએ તત્ત્વચંદ્રિકા નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા પણ કરી. શ્રી શિવદાસ મેનજીનો જન્મકાલ ઇ. સ. ૧૫૦૯ ની લગભગ મનાય છે.

આ ચક્રદત્ત ગ્રંથ અંગાળામાં લખાયેલો હતો જેથી પ્રથમ અંગાળામાં તેનો પ્રચાર વધુ થયો. અને હાલમાં પણ ચિકિત્સા ગ્રંથોમાં ચક્રદત્ત નો અંગાળામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આ ગ્રંથમાં આખું પ્રણાલી અનુસાર થોડા મૂલ્યમાં તૈયાર થાય અને પૂર્ણ દ્રવ્યદો થાય એવા કવાથો, સુણો, અવલેહો, ઘૂત, તૈલો, આસવ, અરિષ્ટ, આદિ આપવામાં આવ્યાં છે. અને તેને અનાવવાની વિધિ પૂર્ણ રૂપમાં આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. આવા ઉપયોગી ગ્રંથની અન્ય પ્રાંતોનાં વિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ગણના કરી છે.

આવો ઉપયોગી ગ્રંથ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયો નથી. તેથી ગુજરાતી વૈદો અને જન સમાજને તેનો લાભ મળે નથા ચક્રદત્તની ચિકિત્સા પદ્ધતિ ઉત્તમ ગણાતી હોવાથી તે અનુસાર ચિકિત્સા કરી જનસમૂહના રોગોનું નિવારણ કરે એ ઇચ્છાથી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અમે ગઈ સાલ શ્રી ભૈષ્ણ્યરત્નાવલીનું ભાષાંતર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. તેના કેટલાક ખાસ પ્રયોગો વૈદ્યામૃતનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું તેમાં પણ લીધા. અને પ્રથમથી એકેક ફોર્મ ભાગ્યેદ્યમાં લેવાનો શરૂ કર્યો. આ અ સામાં ગટગાવાળા વૈદ્યરાજ નાનભટ્ટજી અમદાવાદ પધાર્યા, તેમણે ચક્રદત્તની પ્રશંસા કરી. અમે ચક્રદત્ત વાંચ્યું અને ભૈષ્ણ્ય રત્નાવલી સાથે મેળવ્યું તો ભૈષ્ણ્ય રત્નાવલીમાં ચક્રદત્તના ઘણા શ્લોકોનો સમાવેશ થયેલો જોયો. અને દરેક રોગવાર તપાસતાં જે જે શ્લોકો ભૈષ્ણ્ય રત્નાવલીમાં નહોતા તે તમામ શ્લોકોનો અમે ભૈષ્ણ્ય રત્નાવલીમાં ઉમેરેા કર્યો. અને દરેક શ્લોકના અંતે શ્રી ચક્રદત્તનો કયો શ્લોક તે જણાવ્યું. એવી રીતે બંને ગ્રંથો શ્રી ભૈષ્ણ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્તનો ભેગો સંયોગ કરી એક પુસ્તક રૂપે અમે બહાર પાડ્યું.

ખાસ અગત્યના સંસ્કૃત શ્લોકો પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ તો મૂળ શ્લોકો સાથેજ ભાષાંતર બહાર પાડવા વિચાર રાખેલો પરંતુ તેથી મેટર વધી જાય અને તે હિસાબે કિંમત પણ વધી જાય એમ ધારી દરેક રોગમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિના ખાસ ખાસ અગત્યના શ્લોકો રાખી બાજી શ્લોકો ન લેતાં માત્ર ભાષાંતરજ આપ્યું છે.

આ બંને ગ્રંથોનું અમે જાતે ભાષાંતર કર્યું તેમાં લિંદો ભાષાંતરોની મદદ લેવામાં આવી છે. માટે તે તે ગ્રંથકર્તાઓનો અમે ઉપકાર માનીયે છીએ. વનસ્પતિનાં કેટલાંક સંસ્કૃત નામો જે કોપમાં પણ ન મળ્યાં અત્યાં, તેનાં જનતા સુધી ઘણા કોષો મેળવી ગુજરાતી નામો આપેલાં છે, પણ ન્યાં સંદિગ્ધ નામ જણાયાં છે ત્યાં અસલ સંસ્કૃત નામ આપ્યાં છે. આ પુસ્તક દરેક દરેક વૈદને અત્યંત ઉપયોગી છે, તેમને ચિકિત્સામાં વધુ મદદકર્તા થઈ પડશે ઉપરાંત જન સમાજને આ પુસ્તક વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે કારણ કે તે દરેક રોગની ચિકિત્સા પદ્ધતિ સમજી શકશે. જેમકે તાવમાં શું કરવું, શું ખાવું ને શું ન ખાવું; નહિ, તાવમાં ઉપવાસજ કરાવવા; દૂધ તો તાવમાં અપાષજ નહિ વિગેરે ઘણી વાતો જાણી જશે. તેવીજ રીતે દરેક રોગમાં શી રીતે વર્તવું તે સારી રીતે સમજી શકશે, અને તેના ઉપરનાં ધરગથ્ય ઔષધો તે આ ગ્રંથમાંથી મેળવી જાતે કરી શકશે. દરેક રોગની શરૂઆતમાં સાધારણ ચિકિત્સા, ઘેર જની શંકે તેવા કવાથો, સુણો આદિ ઔષધો આપ્યાં છે. એ બધાં સિદ્ધ ઔષધો છે. જે રોગની શરૂઆતમાં તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો જરૂર લાજ થાયજ,

આરોગ્યનું સંરક્ષણ થાય તેવા એક અતિ પ્રાચિન આયુર્વેદના ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી બહાર પાડતાં અમને હર્ષ થાય છે. કદાચ કેાઈ જગ્યાએ યુક્ત શોધનની, પ્રેસની કે અમારી ભૂલ પણ રહી ગઈ હશે. તેા તે આવતી આવૃત્તિમાં સુધરશે. તેનો કેાઈ પણ મનુષ્યે દોષ દષ્ટિથી વિચાર ન કરતાં તેવી ભૂલ અમને જણાવવી, તે અમે સુધારી લઈશું. બાકી દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્યો તેા દૂધમાં પણ પોરા શોધવાના. જેમ કાગડાની નજર વિષ્ટા ઉપરજ હોય તેમ કેટલાક ડોળાધાલુ વિદ્વાનમાં અપવા ઇચ્છતા દ્રેષી અને દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્યોને તેા આ ગ્રંથમાં દોષ જણાવાના. અને અમારો ઉત્કર્ષ સહન ન કરી શકવાથી દ્રેષથી દોરાઈ તેઓ આગળ આવવાનાજ. અમને તેા તેવા મનુષ્યોની દયાજ આવે છે. તેમની મતિમાં ફેરફાર કરવા ઇશ્વરને વિનવીએ છીએ. બાકી ભૂલ તેા બધાની થાય. અમે સંસ્કૃતના પંડિત થવા ઇચ્છતા નથી. અમે તેા માત્ર આવાં અમૂલ્ય પુસ્તકો કે જે મૂળ સંસ્કૃતમાં છે તે ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી વેદો અને જનસમાજને આવા કિંમતી ગ્રંથોનો લાભ આપવા ઇચ્છીએ છીએ. તેનો જનસમૂહ વધુ લાભ લેતો થશે તેા જરૂર આયુર્વેદ પ્રતિ તેને શ્રદ્ધા થવાની જ. અને વેદોને પણ આવાં પુસ્તકોથી ધણા અતિ ઉત્તમ પ્રયોગો જણાવાના લાભ થવાનો.

અમે જે જે ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં છે અને હજુ ગુજરાતીમાં જેનાં ભાષાંતરો થયાં નથી તે તે ગ્રંથોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવા અને જનસમૂહ તેમ વૈદ્યરાજને સમક્ષ સસ્તી કિંમતમાં રજુ કરવા માગીએ છીએ તેનો દરેક વેદ લાભ લેવો જોઈએ. સારા વૈદ્ય થવા આયુર્વેદનાં ઘણાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ અને મનન કરવાની જરૂર છે. પણ મૂળ પુ તકો સંસ્કૃતમાં હોવાથી બધા તેનો લાભ લઈ શકતા નથી. જે તે ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય તેાજ જનસમૂહ તેનો વધુ લાભ લઈ શકે એમ અમારું માનવું છે. અને તેથી આયુર્વેદીય સસ્તી ગ્રંથમાળા શરૂ કરી અમે આવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

આયુર્વેદીય ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થનારને ૦-૮-૦ પ્રથમ પ્રવેશ શી ભરવી પડે છે. અને તેમને જેમ જેમ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય તેમ તેમ પોણી કિંમતે મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. આ પુસ્તક ઉપરથી જ જણાશે કે પુસ્તક કેવું ઉપયોગી છે.

આ ગ્રંથોના બીજે ભાગ સત્તર જ બહાર પડશે. માટે ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકમાં અથવા તેા અગાઉ ગ્રાહકમાં નામ નોંધાવવું. તેમાં વાતરકતથી તે વિપ, રસાયન, વાચકરણ વગેરે સંપૂર્ણ વિષયો લેખન્યરત્નાવલી અને ચક્રદત્તમાં આવી જશે.

વૈદ્ય વિનાશ નામનો વેદકનો એક અતિ ઉત્તમ અને મનુષ્ય માત્રને ઉપયોગનો ગ્રંથ પણ આ પછી આવતા માસમાં બહાર પડશે. તે પણ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકને પોણી કિંમતે મળી શકશે.

ચરકસંહિતા બીજે ભાગ:—ચિકિત્સા પદ્ધતિ પણ આ વર્ષમાંજ બહાર પડશે તેમ જે જે ગ્રંથો મુળ સંસ્કૃતમાં છે અને ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યા નથી તે ગ્રંથો ક્રમે ક્રમે બહાર પાડવાનો અમારો વિચાર છે. એ રીતે આયુર્વેદનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં બહાર પાડી આયુર્વેદની સેવા કરવાની અમારી ઇચ્છા છે. તેનો વેદ સમાજ યોગ્ય લાભ લેશેજ એવી આશા છે.

ભાગ્યોદય આદીસ-અમદાવાદ

શ્રાવણ શુકલ પૂર્ણિમા ૧૯૮૪.

સને ૧૯૨૮ સપ્ટેમ્બર.

કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

વૈદ્ય જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

આયુર્વેદ ચિકિત્સક

અધિપતિ: ભાગ્યોદય.

ગ્રંથકર્તા.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલાચરણ ...	૧	અથ જ્વરાધિકાર ...	૯
આયુર્વેદોદ્ભવ ...	૧	નવા ન્વરમાં વર્ત્ય કરવા યોગ્ય ...	૯
સાધ્યાસાધ્ય વર્ણન ...	૨	કવાથનો નિષેધ ...	૯
ચિકિત્સાના ભેદ ...	૩	નવ ન્વરમાં પરિષેક ...	૯
વૈદ્યના ગુણ ...	૩	લંઘનનાં લક્ષણ ...	૧૦
ઔષધના ગુણ ...	૩	લંઘન કોના માટે વર્ત્ય છે ...	૧૦
પરિચારકના ગુણ ...	૩	સમ્યક લંઘનનાં લક્ષણો ...	૧૦
અથ પરિભાષા પ્રકરણ ...	૫	ન્વર વિશેષ-વમનના પ્રયોગ ...	૧૦
સુકાં અને લીલાં દ્રવ્યોની માત્રાઓ ...	૬	ન્વરમાં પડંગ પાણી ...	૧૧
ત્રિકળા ...	૬	નવ ન્વરમાં મુખ્ય ભેષજ નિષેધ ...	૧૧
ત્રિમદ ...	૬	પડંગાદિ સાધન ...	૧૧
ત્રિકટુ ...	૬	ન્વરે પેયા વિધાન ...	૧૧
ત્રિમદ ...	૬	પેયાદિ સાધનના પ્રકાર ...	૧૧
ચતુરપણ ...	૬	યવાગુ સાધન ...	૧૧
પંચકોશ ...	૬	મંડલાદિ લક્ષણ ...	૧૧
પદ્મપણ ...	૬	અન્ન અને જળ કેટલું લેવું ...	૧૧
ત્રિજાત-ચાતુર્જાત ...	૬	ન્વરમાં પથ્ય વ્યવસ્થા ...	૧૨
સર્વગંધ ...	૭	નવ ન્વરમાં દોષ પાચન ...	૧૨
ચાતુર્ભદ્ર ...	૭	ન્વરની ત્રણ અવસ્થા ...	૧૨
ચતુરમ્બ ...	૭	છૂર્લું ન્વરનાં લક્ષણ ...	૧૨
પંચાંગ ...	૭	પાચન શમન ઔષધ વ્યવસ્થા ...	૧૨
લવણ પંચક ...	૭	ભૂખ્યા પેટે ઔષધ લેવાના ગુણ ...	૧૩
દશમૂળ ...	૭	ઔષધ પચ્યાના ગુણ ...	૧૩
પંચતુણ ...	૭	કપાથ નિર્માણ વિધિ ...	૧૪
અષ્ટવર્ગ ...	૭	સર્વ ન્વરમાં સાધારણ કવાથો ...	૧૪
જીવનીય ગણ ...	૭	ધાન્ય પટેલમ ...	૧૪
ક્ષારત્રય ...	૭	વાત ન્વર ...	૧૪
પંચગંધ્યમ ...	૭	વાતન્વરે કિરાતાદિ કવાથ ...	૧૪
એકના અભાવે બીજાં દ્રવ્યો લેવાનો નિયમ ...	૭	પિપ્પલાદિ કવાથ ...	૧૪
દ્રવ્ય ગ્રહણનિર્દેશ ...	૮	ગુડૂચાદિ કવાથ ...	૧૪
સાર ...	૮	દ્રાક્ષાદિ કવાથ ...	૧૪
કષ વનસ્પતી ક્યારે લેવી ...	૮	પંચમૂળ કવાથ ...	૧૪
કયાં ઔષધો ક્યારે લેવાં ...	૮	રાસ્નાદિ કવાથ ...	૧૪
કયાં ઔષધો જૂનાં લેવાં ...	૮	બિટ્વાદિ કવાથ ...	૧૫
ભાવનાનો નિયમ ...	૮	શુંક્યાદિ કવાથ ...	૧૫
		ગુડૂચાદિ સ્વરસ ...	૧૫
		પિત્તન્વર ...	૧૫

विषय	पृष्ठ
यवपटोवादि क्वाथ ...	१५
पप्टकादि क्वाथ ...	१५
धान्य शर्करा ...	१५
तिक्ततादि क्वाथ ...	१५
सोम्रादि क्वाथ ...	१५
दुरालभादि क्वाथ ...	१५
विश्व्यादि क्वाथ ...	१५
पप्टादि क्वाथ ...	१५
द्राक्षादि-काश्मर्य क्वाथ ...	१५
भृङ्गिकादि- क्वाथ ...	१५
त्रायमालादि क्वाथ ...	१५
तिक्ततादि क्वाथ ...	१५
श्रीपल्यादि क्वाथ ...	१५
पित्तज्वरमां द्रावणो विपाय ...	१६
विद्यार्यादि प्रदेह ...	१६
कङ्कज्वर ...	१६
निम्ब्यादि क्वाथ ...	१६
पिपल्यादिगणु क्वाथ ...	१६
त्रिङ्गलादि क्वाथ ...	१६
कुण्टादि क्वाथ ...	१६
मुस्तादि क्वाथ ...	१६
आमलक्यादि क्वाथ ...	१६
सोपतच्छादि क्वाथ ...	१७
सिन्दुवार क्वाथ ...	१७
यतुर्जद्रावलेह ...	१७
भधुपिप्ली ...	१७
वात कङ्क ज्वर ...	१७
नवांग क्वाथ ...	१७
गुडूच्यादि क्वाथ ...	१७
गृहत गुडूच्यादि क्वाथ ...	१७
घनचन्दनादि क्वाथ ...	१७
मुस्तादि क्वाथ ...	१७
पंचलद्र क्वाथ ...	१७
त्रिङ्गलादि क्वाथ ...	१८
किरातादि क्वाथ ...	१८
काज्यादि क्वाथ ...	१८
गृहत किरातादि क्वाथ ...	१८
भधुकादि शीत क्वाथ...	१८

विषय	पृष्ठ
पित्त कङ्क ज्वर ...	१८
अमृताष्टक ...	१८
कण्टकार्यादि क्वाथ ...	१८
पटोवादि क्वाथ ...	१८
पंच्यतिकेत क्वाथ...	१८
यतुर्जद्रक क्वाथ ...	१८
कटुरोहिणी यूल्यु...	१८
वासा स्वरस ...	१८
वात कङ्क ज्वर ...	१८
वालुका ने स्वेद ...	१८
स्वेदन काल विधि...	१८
स्वेदन विधान ...	१८
पंच्यक्लेशम ...	१८
रास्नादि क्वाथ ...	१८
रास्नादि क्वाथ ...	१८
पिप्लीवी क्वाथ ...	१८
आरज्यवादि क्वाथ ...	२०
क्षुद्रादि क्वाथ ...	२०
दशमूल क्वाथ ...	२०
मुस्तादि क्वाथ ...	२०
सन्निपात ज्वर...	२०
लघनकाण ...	२०
स्वेदन ...	२०
सैन्धवादि नस्य ...	२१
भधुक्सारदि नस्य ...	२१
षड्रन्ध्यादि नस्य ...	२१
लशुनादि नस्य ...	२१
आर्द्रकादि निष्ठावन ...	२१
अष्टांगवलेह ...	२१
शिरीषाद्यञ्जन ...	२१
दशमूल क्वाथ ...	२१
यतुर्जशांग क्वाथ...	२२
भूनिम्ब्यादि क्वाथ ...	२२
अक्षतकटुलादि क्वाथ ...	२२
गृहत्यादि गणु ...	२२
द्राक्षाष्टादशांगम ...	२२
वातश्लेष्महर ...	२२
सन्निपातमां पथ्य ...	२२

વિષય	પૃષ્ઠ
પંચમુષ્ટીક યુષ ...	૨૨
ચાતુર્ભદ્રક પંચમૂળ ...	૨૩
સન્નિપાતમાં કણના મૂળમાં થતો સોળો ૨૩	
કણમૂલશોથ ચિકિત્સા ...	૨૩
ગૈરિકાદિ લેપ ...	૨૩
બીજ પૂરકાદિ લેપ ...	૨૩
અથ જીર્ણજ્વર ચિકિત્સા ...	૨૪
નિદિગ્ધકાદિ કવાથ ...	૨૪
ગુદ્ગુલી કવાથ ...	૨૪
પ્લીહનત્વરે નિદિગ્ધકાદિ કવાથ ...	૨૪
શેકાલી સ્વરસ ...	૨૪
રસોન કલક ...	૨૪
કવાથ પંચક્રમ ...	૨૫
તૃતીય ન્વરમાં કપાયત્રય ...	૨૫
મહૌષધાદિ કવાથ ...	૨૫
ઉશીરાદિ કવાથ ...	૨૫
પ.ટોલાદિ કવાથ ...	૨૫
ચોથીયા તાવ ...	૨૫
વાસાદિ કવાથ ...	૨૫
મહાબલાદિ કવાથ ...	૨૫
ગુદ્ગુચાદિ કવાથ ...	૨૫
મુસ્તાદિ કવાથ ...	૨૬
ભાગ્યોદિ કવાથ ...	૨૬
સ્વદ્વં ભાગ્યોદિ કવાથ ...	૨૬
બ્રહ્મ ભાગ્યોદિ કવાથ ...	૨૬
દસ્યાદિ કવાથ ...	૨૬
દવ્યાદિ કવાથ ...	૨૭
મધુકાદિ કવાથ ...	૨૭
ધન્યકાદિ કવાથ ...	૨૭
ચોથીયા તાવમાં હરતાલનો પ્રયોગ ...	૨૮
ચોથીયા તાવમાં નસ્ય ...	૨૮
અષ્ટાંગ ધૂપ ...	૨૯
અપરાજિત ધૂપ ...	૨૯
માહેશ્વર ધૂપ ...	૨૯
સ્નેહપાક વિધિ ...	૨૯
તૈલની મૂચ્છન વિધિ ...	૩૦
પિપ્પલાદિ ઘૃત ...	૩૦

વિષય	પૃષ્ઠ
પાકની પરીક્ષા ...	૩૧
ક્ષીરપટપલ ઘૃત ...	૩૧
સ્નેહ સાધનમાં કવાથાદિનું પ્રમાણ ...	૩૧
છર્ષુ ન્વરમાં કર્મ વિધાન ...	૩૨
ન્વરમાં વમન, શોધન, વિરચન ...	૩૨
અથ દુગ્ધ પ્રકરણ ...	૩૨
પંચમૂળ પય ...	૩૨
ત્રિકન્ટકાદિ પય ...	૩૨
અથ ચૂર્ણ પ્રકરણ ...	૩૩
સુદર્શન ચૂર્ણ ...	૩૩
ન્વર ભેરવ ચૂર્ણ ...	૩૩
ન્વર નાગ મયૂર ચૂર્ણ ...	૩૩
તૈલો	
અંગારક તૈલ ...	૩૪
લાક્ષાદિ તૈલ ...	૩૪
કટવર તૈલ ...	૩૫
તુલસિ પિપ્પલાદિ તૈલ ...	૩૫
આગન્ટુક ન્વર ચિકિત્સા ...	૩૫
ન્વર મટયાનાં લક્ષણ ...	૩૬
નવ ન્વરમાં રસપ્રયોગ ...	૩૬
હિંગુલેશ્વર રસ ...	૩૬
શીતભંજન રસ ...	૩૬
તરણ ન્વરારિ રસ ...	૩૬
નવ ન્વરેભસિંહ ...	૩૬
ત્રિપુર ભેરવ રસ ...	૩૬
ન્વર ધૂમકેતુ રસ ...	૩૬
મૃતકંજન રસ ...	૩૭
શ્રી રામ રસ ...	૩૭
નવ ન્વરોંકુશ રસ ...	૩૭
વૈદનાથવટી ...	૩૭
અગ્નિકુમાર રસ ...	૩૭
રત્નગિરિ રસ ...	૩૮
પ્રતાપ માર્તન્ડ રસ ...	૩૮
ચન્ડેશ્વર રસ ...	૩૮
ઉદકમંજરી રસ ...	૩૮
ન્વરસિંહ રસ ...	૩૮
અચિન્ય શક્તિ રસ ...	૩૮
જ્યાવટી ...	૩૯

विषय	पृष्ठ
भट्टान्वरांकुश	... ७६
नवर केसरिका	... ७६
सौभाग्यवटी	... ७६
वेताल रस	... ७६
यक्षीरस	... ४०
धत्तोरध रस	... ४०
आनंद बैरवी वटीका...	४०
भूतसंछवन रस	... ४०
सन्निपात बैरव रस...	४१
मुष्टिकाभरण रस	... ४१
ताम्र भरम अनावटी ..	४१
सिद्ध क्लामा पानीयवटिका	४१
मुष्टीका भरण रस	... ४२
चिन्तामणि रस	... ४३
रस रात्रेन्द्र...	... ४३
रसजनित विहाडे	
पंचयक रस	... ४३
सन्निपात मूर्य रस...	४३
चिन्तामणि रस	... ४४
घोर नृसिंह रस	... ४४
प्रताप तपन रस	... ४४
प्राणेश्वर रस	... ४४
भीष्मे सन्निपातबैरवरस	४५
वायव रस	... ४५
आर्द्रकवटी	... ४५
हाडिम पत्रौधम	... ४५
मृत्पुष्प रस	... ४५
शंभुनाथ रस	... ४६
प्रभाकर	... ४६
कालाग्नि बैरव रस	... ४६
त्रैलोक्य चिन्तामणि	... ४७
रसेश्वर	... ४७
वज्रवान रस	... ४७
अर्कभूतिरस	... ४७
त्रिदोषघ्नवान रस	... ४७
त्रिदोषघ्नवानसकात्रमेघ	... ४७
श्री प्रताप लक्ष्मेश्वर रस	४८
भूत संछवनी	... ४८

विषय	पृष्ठ
भृगुभट्टासव...	... ४८
बैरवेश्वर रस	... ४८
कङ्क्रेतु रस...	... ४८
श्लेष्म कालानत्र रस...	४८
स्वल्प कस्तुरी बैरव रस	४८
भूत कस्तुरी बैरव रस	५०
श्रीकालानत्र रस	... ५०
तंगकेशरी	... ५०
नवर मुरारि रस	... ४०
नवर केसरी	... ५०
नवर मुरारि	... ५१
नवर बैरव रस	... ५१
विद्याधर रस	... ५१
भूतद्विगुलेश्वर रस	... ५१
पञ्चानन रस	... ५१
चंद्रशेखर रस	... ५१
अर्धनारीश्वर रस	... ५१
श्री रात्रेन्द्र	... ५२
मुद्रा घोटक रस	... ५२
शीतारी रस	... ५२
पण्यु अश्वर	... ५२
शीतलंछ रस	... ५२
नवरांकुश रस	... ५२
नवरांकुश रस	... ५३
सर्व नवरांकुश वटी	... ५३
चिन्तामणि रस	... ५३
शीतलंछ रस	... ५४
चिन्तामणि रस	... ५४
चालिकारि रस	... ५४
यातुचिकारि रस	... ५४
विश्वेश्वर रस	... ५४
विहंगम केसरी रस	... ५४
नवरकामकेतु रस	... ५४
त्रिपुरारि रस	... ५४
मेघनाद रस	... ५५
शीतारि रस	... ५५
स्वयं बैरव रस	... ५५
नवरारि रस	... ५५

विषय	पृष्ठ
नवराशि रस	... ५५
नवरांतक रस	... ५५
श्री नयभंग रस	... ५६
नवरनरपारिन्द्र रस	... ५६
विद्या वल्लभ रस	... ५६
शीतारी रस	... ५६
नवरशालहर रस	... ५७
कल्पतरु रस...	... ५७
तालांक रस	... ५७
नवरारि अन्न	... ५७
विषमनवरान्तक लोह...	५७
पुटपञ्चविषमनवरान्तकलोह	५८
छवनान-दाभ	... ५८
अनन्तादि लोह ५८
वसंतभासती रस	... ५८
श्लेष्म शैलेन्द्र रस	... ५८
भरारान वटी	... ५८
सर्व नवरहर लोह	... ५८
भूतस्तर्जनवरहर लोह...	५८
भक्तध्वज	... ५८
गंधक केवल्लिका	... ५८
अथ नवर अली	... ६०
नवरमुक्त धयानां लक्षण	६०
आरोग्य स्नाननी विधि	६०
नवरारिधार	... ६१
चिकित्सा विधि	... ६१
लघननीविधि	ने भयंदा ६१
लघन निषेध...	... ६२
तावमां छट्टी काने अने	
कारे करावटी	... ६२
ताववागाने पाण्णी आपवा	
नो नियम	... ६३
पथनी वीधी	... ६३
द्वन्द्वनवर अने सन्नि-	
पातमां पथ्य	... ६३
यवागुनिष्य	... ६४
पथनी आवश्यकता	... ६४
भोजननो समय	... ६५

विषय.	पृष्ठ
हरेक नवरनी निश्चय...	६५
आमनवरनी लक्षणा...	६५
निराम नवरनी लक्षणा...	६६
सर्व प्रकारना नवर भाटे	
पायन कथाय ...	६६
औपध पययाना लक्षणा...	६६
मोहन साथे आपेडा	
औपधना गुणो ...	६७
कथायमां पाणी कटलुं लेवुं...	६७
प्रक्षेपानुं पानमान ...	६७
जुदा जुदा कथाथो ...	६८
पित्तनवर चिकित्सा ...	६८
अंतर्दाह चिकित्सा ...	६८
जलधारा ...	६८
केश नवर चिकित्सा ...	६८
सुष्मादिनुं प्रमाण्य ...	६८
अवलेह सेवन समय ...	६८
पिपल्यावलेह ...	६८
इंद्रज चिकित्सा ...	६८
वातपित्त नवर चिकित्सा ७०	
पित्त श्लेष्मनवर चिकित्सा ७०	
वात श्लेष्मनवर चिकित्सा ७०	
वालुका स्वेद ...	७०
स्वेदनना अवधि ...	७०
सुप्त वरस्य नाशन ...	७०
सन्निपातनवरनी चिकित्सा ७१	
बंधन कथां सुधी करावुं ७१	
भारंग्यादि कथाय ...	७२
द्विपंचमूलादि कथाय ...	७२
भातुलुंगादि कथाय ...	७२
व्योपादि कथाय ...	७२
त्रिवृतादि कथाय ...	७२
ज्वलादोष चिकित्सा ...	७२
निद्रानाश चिकित्सा ...	७२
सन्निपात विशेषचिकित्सा ७२	
ज्वरनवर चिकित्सा ...	७३
विषमनवर चिकित्सा ...	७३
शुक्रन्यादि कथाय ...	७३

विषय.	पृष्ठ
सामान्य चिकित्सा ...	७३
पिपम नवरर विरेचन ७४	
नवरमां घी पीवानीन्यवस्था ७४	
वासादि घृत ...	७५
शुक्रन्यादि घृत पंचक ...	७५
तप्तवणानेदुधन्यादि अषाय ७५	
वयस्युणादि तेल ...	७६
सर्गदि तेल ...	७६
तेल प्रयोग ...	७६
ज्वरातिमार्गाधिकार	
नवरानिसार चिकित्सा ७७	
दिग्गोरादि कथाय ...	७८
उशीरादि कथाय ...	७८
शुक्रन्यादि कथाय ...	७८
लघुपंचमूलादि कथाय ७८	
भूदत पंचमूलादि कथाय ७८	
सुंठी दशमूला... ...	७८
धान्य सुंठी ...	७८
गिरव पंचक कथाय ...	७८
किरातादि कथाय ...	७८
धनादि कथाय ...	७८
पाहादि कथाय... ...	७८
कविंगादि शुद्धी ...	७८
उत्पत्तादि शुर्ण ...	७८
व्योपादि शुर्ण ...	७८
विजंगादि शुर्ण ...	७८
किरातादि ...	७८
भूदत कुटनवलेह ...	७८
अथ रसप्रयोग	
सिद्धप्राणेश्वर रस ...	८०
कनकसुंदर रस ...	८०
गगन सुंदर रस ...	८०
कनक बावरी ...	८०
भूतसंजवनी वरी ...	८१
भूतसंजवन रस ...	८१
प्राणेश्वर रस ...	८१
नागरादि कथाय ...	८१
कविंगादि कथाय ...	८१

विषय.	पृष्ठ
नागरादि कथाय ...	८१
मुस्तकादि कथाय ...	८१
अथातिसाराधिकार	
अतिसारनां विशेष ज्ञान ८२	
आमपक्वानतिसारनां लक्षणा ८२	
आम चिकित्सा ...	८२
आम निसारनां क्रिया ...	८३
अतिसारमां पाणी आप	
वातो नियम ...	८३
अतिसारमां अन्न आप-	
वाती विधि ...	८३
शंखादिनपक्व निपेध ...	८३
रत्ननावावस्था ...	८३
धान्य पंचक ...	८४
प्रमथ्या ...	८४
नागरादि पाणी ...	८४
पिपलीमूलादि व्यर्थु ...	८५
हरिद्रादि शुर्ण ...	८५
हरिद्रादि शुर्ण ...	८५
पाहादिक कथाय जने शुर्ण ८५	
पंचमूलादि कंठ्यादि कथाय ८५	
कुटनदि कथाय ...	८५
पत्सकादि कथाय ...	८६
शुष्पणादि शुर्ण ...	८६
कुटनदि कथाय ...	८६
किरातादि कथाय ...	८६
गत्सकनीन कथाय ...	८६
भयुकादि शुर्ण ...	८६
पंच्यादि कथाय ...	८६
अतिसारमां हुंरीपर शुर्ण ८६	
ननीकल प्रलेप ...	८६
आम्रवदकलकल लेप... ८६	
गिस्वाभ्रास्थि कथाय ...	८६
पयोत्रादि कथाय ...	८६
प्रियंगवादि शुर्ण ...	८६
वातपित्तातिसार कदक... ८७	
समंगादि कथाय ...	८७

વિષય.	પૃષ્ઠ
દિનજલ સ્વરસ ...	૮૭
વટાશોદ કલક ...	૮૭
અંકાલમળા કલક ...	૮૭
કુટબવલેલ ...	૮૭
શાખાટક ...	૮૭
લવંગચતુસમ ...	૮૭
મુદિયોગ ...	૮૭
કુટબદાદિમ કપાય ...	૮૭
ગુડ બીન્ડ ...	૮૭
રક્તાતિસાર ચિકિત્સા ...	૮૭
રક્તાતિસાર નાશ કરનાર પ્રયોગો ...	૮૮
જંજવાદિ સ્વરસ ...	૮૮
તંદુલીય કલક ...	૮૮
કુટબવલેલ ...	૮૮
રસાંજનાદિ કલક ...	૮૮
વિદંગાદિ ચુર્ણ અને કવાથ ...	૮૮
કેટલાક ગોળો ...	૮૮
ચન્દન કલક ...	૮૮
નારાયણ ચુર્ણ ...	૮૮
સન્નિપાતાતિસાર પુટપાક ક્રિયા ...	૮૮
કુટબ પુટપાક ...	૮૮
પુટપાકની માત્રા ...	૮૮
વ્યોનાક પુટપાક ...	૮૮
દાઝમ પુટપાક ...	૮૮
કુટબ પુટપાક ...	૮૮
અનુક્રાંતમાન પરિભાષા ...	૮૮
ક્ષીર દુધાદિ ધૂત ...	૮૮
છાણતિસાર ...	૮૮
પ્રવાહિકા-મરડો ...	૮૮
વાત શુદ્ધિનો ઉપાય ...	૮૮
મરડાવાળાને ભોજન આપવાનો વિધિ ...	૮૯
લવંગાગ્રયોગ ...	૮૯
લવંગદ્રાવક ...	૮૯
પડંગ ધૂત ...	૮૯
કુટબરિષ્ઠ ...	૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
અદિક્ષિનાસવ ...	૮૯
ખચુચાદિરિષ્ટ ...	૮૯
અથ રસ પ્રયોગ ...	૮૯
અમૃતાણુવ રસ ...	૮૯
બતીકલ રસ ...	૮૯
અભયનૃસિંહ રસ ...	૮૯
આનંદભરવ રસ ...	૮૯
તંત્રાનારોક્ત આનંદ-ભરવ રસ ...	૮૯
કપુર રસ ...	૮૯
ભુવનેશ્વર રસ ...	૮૯
અદિક્ષિ વટીકા ...	૮૯
કારણ્ય સાગર રસ ...	૮૯
અતિસાર વારણ રસ ...	૮૯
પણચન્દ્રોદય રસ ...	૮૯
બદ્ધ ગગન સુન્દર રસ ...	૮૯
લોકનાથ રસ ...	૮૯
ચિન્તનાણુ રસ ...	૮૯
અતિસારનાં અસાધ્યલક્ષણો ...	૮૯
અતિસારમાં વજરવાયોગ્ય ...	૮૯
અથ ગ્રહણી રોગાધિકાર	
ગ્રહણીમાં ત્રે વ્યવસ્થા ...	૮૯
યવાનિકાદિ કવાથ ...	૮૯
વન્યકાદિ કવાથ ...	૮૯
પુનર્નવાદિ કવાથ ...	૮૯
શાલીપણ્યાદિ કવાથ ...	૮૯
ચુંડાદિ કવાથ ...	૮૯
નાગરાદિ કવાથ ...	૮૯
તિક્તાદિ કવાથ ...	૮૯
ચાતુર્ભદ્ર કવાથ ...	૮૯
રસાંજનાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
ચુંડાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
રાસ્નાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
કર્કશાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
મુપચ્ચાદિ યોગ ...	૮૯
પંચ પક્ષવ ...	૮૯
ચિત્રકાદિ ગુટિકા ...	૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
પંચકવણુ ...	૮૯
નાગરાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
શ્રીફલ શલાકુ કલક ...	૮૯
પાદા ચુર્ણ ...	૮૯
ભુનિમ્બાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
કક્ર ગ્રહણી ચિકિત્સા ...	૮૯
અંચિકાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
ભક્ષાતકક્ષાર ...	૮૯
સન્નિપાત ગ્રહણી ચિકિત્સા	
કપિથાષ્ટક ચુર્ણ ...	૮૯
દારીમાષ્ટક ચુર્ણ ...	૮૯
તાલીસાદિ વટી ...	૮૯
મુંડ્યાદિ ગુટિકા ...	૮૯
વાર્તાક ગુટિકા ...	૮૯
સ્વરૂપ ગંગાધર ચુર્ણ ...	૮૯
બુદ્ધ ગંગાધર ચુર્ણ ...	૮૯
સ્વરૂપ લવંગાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
બુદ્ધ લવંગાદિ ચુર્ણ ...	૮૯
સ્વરૂપ નાપિકા ચુર્ણ ...	૧૦૦
બુદ્ધનાપિકા ચુર્ણ ...	૧૦૦
ગ્રહણી શાદ્ધાલ ચુર્ણ ...	૧૦૦
બતીકલાદિ ચુર્ણ ...	૧૦૦
છરકાદિ ચુર્ણ ...	૧૦૧
મોંકડેય ચુર્ણ ...	૧૦૧
કંચટાવલેલ ...	૧૦૧
દશમૂલ ગુડ ...	૧૦૧
કલ્યાણ ગુડ ...	૧૦૧
કુમ્ભાંડ ગુડ ...	૧૦૨
ખિલ્લ તૈલ ...	૧૦૨
ગ્રહણીમિહિર તેલ ...	૧૦૨
દાદિમાદિ તેલ ...	૧૦૨
ધૂત ...	૧૦૩
મરિચાદિ ધૂત ...	૧૦૩
મહાપટપલક ધૂત ...	૧૦૩
ચાંગેરી ધૂત ...	૧૦૩
ચુપણાદિ ધૂત ...	૧૦૩
ખિલ્લ ગર્ભ ધૂત ...	૧૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ
મસુર ધૂત, ...	૧૦૩
શુન્દી ધૂત ...	૧૦૪
બિલ્વાદિ ધૂત ...	૧૦૪
નાગર ધૂત ...	૧૦૪
ચિત્રક ધૂત સ્વરૂપ ચક્ર સંધાનમ ...	૧૦૪
બુલ્હન ચક્ર વિધાનમ...	૧૦૪
તકારિષ્ટ ...	૧૦૪
પિપ્પલ્યાસવ ...	૧૦૫
અપામ્ કાંછકમ્ ...	૧૦૫
મદન મોદક ...	૧૦૫
મેથી મોદક ...	૧૦૫
બુલ્હનમેથી મોદક ...	૧૦૬
મુરતાદિ મોદક ...	૧૦૬
છરકાદિ મોદક ...	૧૦૬
બુલ્હન છરકાદિ મોદક ...	૧૦૭
અગ્નિ કુમારમોદક ...	૧૦૭
શ્રી કામેશ્વર મોદક...	૧૦૭
રસ પ્રયોગ ...	૧૦૮
અગ્નિકુમાર રસ ...	૧૦૮
અહણીકપાટ રસ(૧,૨,૩)૧૦૮	
સ્વરૂપઅહણી કપાટ રસ ૧૦૯	
સંઅહણી કપાટ રસ ૧૦૯	
ઘ્નતિક્ષ્ણાદિ રસ ...	૧૦૯
ઘ્નતિક્ષ્ણાદી વટી ...	૧૧૦
અહણી ગજેન્દ્રવટી ...	૧૧૦
અહણી શાદ્દલ વટિકા ૧૧૦	
મહા ગંધક ...	૧૧૦
શ્રી વૈદ્યાનાથ વટી ...	૧૧૧
ખસપર્ણવટિકા ...	૧૧૧
અબ્રક વટિકા ...	૧૧૧
મહાઅવટી ...	૧૧૧
પીથપ્રવલ્લી રસ ...	૧૧૨
તામ્રયોગ ...	૧૧૨
રસપર્પટીકા ...	૧૧૨
રસ પર્પટીનું પચ્યા પચ્ય ૧૧૩	
લોહ પર્પટી ...	૧૧૪
સ્વર્ણ પર્પટી ...	૧૧૪

વિષય.	પૃષ્ઠ
પંચામૃત પર્પટી ...	૧૧૫
વિગ્ન્ય પર્પટી ...	૧૧૫
દિરલ્પગર્ભ પોટલી રસ ૧૧૬	
પ્રર્ણચન્દ્ર રસ ...	૧૧૬
પંચામૃત લોહમંદુર ૧૧૬	
નૃપતિવલ્લભ રસ ...	૧૧૭
બુલ્હન નૃપવલ્લભ ...	૧૧૭
રસન્દ્ર ચુર્ણ ...	૧૧૭
પ્રર્ણકલાવટિકા ...	૧૧૭
વજ્રકપાટ રસ ...	૧૧૮
વડવામુખા રસ ...	૧૧૮
હંસ પોટલી રસ ...	૧૧૮
અહણી વજ્ર કપાટ રસ ૧૧૮	
રજ્યવલ્લભ રસ ...	૧૧૮
મહારાજ નૃપવલ્લભ રસ ૧૧૮	
શંખુકાદિ વટી ...	૧૧૮
દુગ્ધવટી ...	૧૧૯
અગ્નિતિસુત રાજ રસ ૧૧૯	
અગ્નિસુત રસ ...	૧૧૯
અભ્યાદિ ચુર્ણ ...	૧૧૯
અહણી શાદ્દલ રસ ...	૧૧૯
ગુહિણીકપદ પોટલી રસ ૧૧૯	
અર્શ રોગાધિકાર	
અર્શની ચિકિત્સા ...	૧૨૦
અર્શનાશક લેપ ...	૧૨૦
અર્કક્ષીરાદિ પ્રલેપ ...	૧૨૦
ઘોષાદ્દલવર્તિ ...	૧૨૧
પિપ્પલ્યાદિ લેપ ...	૧૨૧
ત્રિગોર્શના લેપ ...	૧૨૧
હરસમાં ઊસનું પ્રાધાન્ય ૧૨૧	
અભ્યા પ્રયોગ ...	૧૨૧
હરસના બીજ યોગ ૧૨૨	
હરસના કવાથો ...	૧૨૨
અન્દનાદિ કવાથ ...	૧૨૨
પચ્યાદિ કવાથ ...	૧૨૩
વિડગાદિ કવાથ ...	૧૨૩
હરસના મોદકો ...	૧૨૩
નાગરાદિ મોદક ...	૧૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ
લવણોત્તમાદિ ચુર્ણ...	૧૨૩
સ્વરૂપ સુરણ મોદક...	૧૨૩
બુલ્હન સુરણ મોદક...	૧૨૩
શ્રી આહુશાલો ગુડ...	૧૨૩
બ્રાહ્મણ ગુટિકા ...	૧૨૪
દશમૂળ ગુડ ...	૧૨૪
અગ્નિ મોદક ...	૧૨૪
ભલ્લાતકાદિ મોદક...	૧૨૪
કાંકાયન મોદક	૧૨૪
મણિભદ્ર મોદક ...	૧૨૫
હરસનાં ચુર્ણ	
વિગ્ન્ય ચુર્ણ ...	૧૨૫
સમશર્કરા ચુર્ણ ...	૧૨૫
કર્પુરાદિ ચુર્ણ ...	૧૨૫
કરંન્નાદિ ચુર્ણ ...	૧૨૫
ધુસ્તુરાદિ ચુર્ણ ...	૧૨૫
ભલ્લાતકામૃત યોગ...	૧૨૫
દેવદાલી યોગ ...	૧૨૬
પરિપાદિ ચુર્ણ ...	૧૨૬
દંત્યારિષ્ટ ...	૧૨૬
અભ્યાદિષ્ટ ...	૧૨૬
તેલો ...	૧૨૬
બુલ્હન કાસીસાદિ તેલ ૧૨૬	
પિપ્પલ્યાદિ તેલ ...	૧૨૬
હરસમાં દૂત ...	૧૨૭
પટ પલક ધૂત ...	૧૨૭
બ્યોષાદિ ધૂત ...	૧૨૭
ચન્ધાદિ ધૂત ...	૧૨૭
કુટન્નાદિ ધૂત ...	૧૨૭
સુનિપલ્લુક આંગેરી ધૂત ૧૨૭	
અશ્વગંધાદિ ધૂપ ...	૧૨૭
અર્કમૂલાદિ ધૂપ ...	૧૨૮
રક્તાર્શના ઉપાયો ...	૧૨૮
રક્તાર્શ નાશક સા-	
માન્ય પ્રયોગો ...	૧૨૮
કુટન્ન અવલેહ ...	૧૨૮
કુટન્ન રસ ક્રિયા ...	૧૨૮
અગ્નિમૂળ લોહ ...	૧૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ખાણુ ગુરુણાદિ લોહ	૧૨૯
હરસમાં રસ પ્રયોગો...	૧૨૯
રસ ગુટિકા	... ૧૨૯
નિભોદિત રસ	... ૧૨૯
તીક્ષ્ણમુખ રસ	... ૧૩૦
અર્શ કુદાર રસ.	... ૧૩૦
ચક્રાખ્ય રસ.	... ૧૩૦
ચંચત કુદાર રસ	... ૧૩૦
નતીકલાદિ વટી.	... ૧૩૦
અષ્ટાંગ રસ.	... ૧૩૦
પંચાનન વટી	... ૧૩૧
શિલાગંધક વટી.	... ૧૩૧
ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા	... ૧૩૧
અર્શ રોગીને અપચ્ચ	૧૩૧
અથ અગ્નિમાન્ધાદિ રોગાધિકાર	
ચિકિત્સાના વિચાર	૧૩૨
સિંધવાદિ યુર્ણ.	... ૧૩૨
હિંગવાપટક યુર્ણ	... ૧૩૨
અગ્નિદીપક સા. પ્રયોગો	૧૩૨
મંડનો ગુળ.	... ૧૩૩
અતિઅગ્નિ ચિકિત્સા	૧૩૩
વિશ્વાદિ કવાથ.	... ૧૩૩
અગ્નિ દીપક યોગો...	૧૩૩
કપિન્ધાદિ ખંડ	... ૧૩૩
પાનીયલકત ગુટિકા.	૧૩૩
અગ્નિ ધૂત.	... ૧૩૩
મરુપટપત્ર ધૂત.	... ૧૩૩
બૃહદ અગ્નિધૂત.	... ૧૩૪
ક્ષાર ગુડ.	... ૧૩૪
ચિત્રક ગુડ.	... ૧૩૪
સ્વલ્પ અગ્નિમુખ યુર્ણ	૧૩૪
બૃહદ અગ્નિમુખ યુર્ણ	૧૩૪
વડવાનલ યુર્ણ	... ૧૩૫
વડવામુખ યુર્ણ	... ૧૩૫
જ રકર લવણ યુર્ણ	૧૩૫
આમાજીર્ણની ચિકિત્સા	૧૩૫
આમાજીર્ણમાં ઉલ્ટી.	૧૩૫
આમાજીર્ણમાં કવાથ.	૧૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ
વિદગ્ધાજીર્ણશીતજલપાન	૧૩૫
વિપટખ રસ.	... ૧૩૬
અજીર્ણની સામાન્ય ચિકિત્સા.	... ૧૩૬
ઉદર ઉપગ લેપ	... ૧૩૬
વિષુચિકા-કાલેરાની ચિકિત્સા	... ૧૩૬
વેદના ઉપર મર્દન કરવું.	૧૩૬
વમન.	... ૧૩૬
ગુટિકા અંજન.	... ૧૩૬
તૈલ મર્દન.	... ૧૩૭
ઉપદ્રવ ચિકિત્સા.	... ૧૩૭
અલસક(કાલેરાનો ભેદ)	૧૩૭
લેપ	... ૧૩૭
ગુળર્ધન ઔષધન આપવું	૧૩૭
લવંગાદિ મોદક	... ૧૩૭
વાતાજીર્ણમાંસુકુમારમોદક	૧૩૭
વાતજીર્ણમાંહરીતકીપ્રયોગ	૧૩૮
ત્રિવૃતાદિ મોદક	... ૧૩૮
ગુડાપટક	... ૧૩૮
શાર્દૂલ કાંચ	... ૧૩૮
મુસ્તકારિષ્ટ	... ૧૩૮
સિંધવાદિ યુર્ણ.	... ૧૩૮
અજીર્ણમાંરસ પ્રયોગ	૧૩૮
રામખાણુ રસ	... ૧૩૮
અગ્નિતુંડી વટી	... ૧૩૮
અગ્નિરસ.	... ૧૩૮
અમૃત વટી	... ૧૩૮
કૃષ્ણા સાગર રસ.	... ૧૩૮
ટંકણાદિ વટી	... ૧૩૮
લવંગાદિ વટી	... ૧૩૮
અજીર્ણ કંટક રસ	... ૧૪૦
મહોદધિ રસ	... ૧૪૦
અમ્લિ કુમાર રસ	... ૧૪૦
હુતાશન રસ	... ૧૪૦
ભારકર રસ	... ૧૪૦
અગ્નિ સંદીપન રસ	૧૪૦
અજીર્ણ ખસકાશનલરસ	૧૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ
શંખવટી (ચાર નતની)	૧૪૧
મહાશંખવટી	... ૧૪૧
કૃષ્ણાદ રસ	... ૧૪૨
અજીર્ણારિ રસ	... ૧૪૨
આદિત્ય રસ	... ૧૪૨
વડવાનલ રસ	... ૧૪૨
બૃહત હુતાશન રસ	... ૧૪૨
બૃહત અમ્લિ કુમાર રસ	૧૪૨
અમૃત કલ્પ વટી	... ૧૪૩
પાશુપત રસ	... ૧૪૩
વિશ્વેશ્વરીપિકાભ્ર	... ૧૪૩
વીરભદ્રાભ્રક	... ૧૪૩
રસ રાક્ષસ	... ૧૪૩
બૃહદ લવંગાદિવટી	... ૧૪૪
જવલાનલ રસ	... ૧૪૪
લકત વિપાક વટી	... ૧૪૪
પંચામૃત વટી	... ૧૪૪
વિવુચિકા વિધ્વંસ રસ	૧૪૪
સારામૃત મોદક	... ૧૪૪
કર્પુરાસવ...	... ૧૪૫
અથ કૃમિરોગાધિકાર	
કૃમિમાંખુરાસાનીઅજમે	૧૪૬
મુસ્તાદિ કવાથ	... ૧૪૬
પલાશબીજ	... ૧૪૬
મુસ્તાદિ ગણ	... ૧૪૬
વિડંગાદિ યવાગુ	... ૧૪૭
અમ્બી ધૂત	... ૧૪૭
ખજૂર પત્ર કવાથ	... ૧૪૭
પલાશ બીજાદિ યુર્ણ	૧૪૭
પારસીયયવાનિકાદિ યુર્ણ	૧૪૭
જીવો નય	... ૧૪૭
ધતુર તેલ	... ૧૪૭
ત્રિક્ષાદિ ધૂત	... ૧૪૮
હરિદ્રા ખન્ડ	... ૧૪૮
કૃમિમાં રસ પ્રયોગ	૧૪૮
કૃમિમુદગર રસ	... ૧૪૮
કોટારી રસ	... ૧૪૮
કોટમર્દ રસ	... ૧૪૮

વિષય.	પૃષ્ઠ
કૃમિધાતિની ...	૧૪૯
કૃમિધન રસ ...	૧૪૯
કૃમિકાલાનલ રસ ...	૧૪૯
કૃમિધાતિની વટોકા... ૧૪૯	
કૃમિરોગારિ રસ ...	૧૪૯
વિડંગ લોહ ...	૧૪૯

પાશ્વ રોગાધિકાર

પાંડુરોગ ચિકિત્સા	૧૫૧
ગુડ દરીતકી ...	૧૫૧
લોહ અને મંડુર ...	૧૫૧
મંડુર વિધિ ...	૧૫૧
કમળાની ચિકિત્સા...	૧૫૨
કુલકામળાનીચિકિત્સા૧૫૨	
લોહ ક્ષીર ...	૧૫૨
દ્રોનપુષ્પ રસાંજન...	૧૫૨
કલાત્રિકાદિ કવાથ. ...	૧૫૨
ધાત્રી લોહ ...	૧૫૨
હલીમક... ...	૧૫૨
અયસાદિ મોદક ...	૧૫૨
નવાયસ લોહ ...	૧૫૩
વિશાલાદિ સુર્ણ ...	૧૫૩
નિશાલોહ ...	૧૫૩
વિડંગાદિ લોહ ...	૧૫૩
અપ્પાદિશાંગ લોહ ...	૧૫૩
કામલાન્તક લોહ ...	૧૫૩
ત્રિકાદિ લોહ ...	૧૫૩
વજ્રવટક મંડુર ...	૧૫૪
પુનર્નવાદિ મંડુર ...	૧૫૪
પંચામૃતલોહ મંડુર...	૧૫૪
મંડુરવટી... ...	૧૫૪
ચંદ્રસૂત્રામક રસ ...	૧૫૫
પ્રાણવલ્લભ રસ ...	૧૫૫
પંચાનન વટી ...	૧૫૫
આનંદોદય રસ ...	૧૫૫
પાન્ડુસૂદન રસ ...	૧૫૫
પાન્ડુપંચાનન રસ ...	૧૫૫
દાક્ષા ધૂત... ...	૧૫૬

વિષય.	પૃષ્ઠ
હરિદ્રાદિ ધૂત ...	૧૫૬
સુવોદિ ધૂત ...	૧૫૬
વ્યોપાદિ ધૂત ...	૧૫૬
યોગરોગ ...	૧૫૬
અભયમલકી અવલેહ ૧૫૬	
ધાત્ર્યા રગ્ન ...	૧૫૬

અથ રક્તપિત્તાધિકાર

રક્તપિત્ત ચિકિત્સા ...	૧૫૭
રક્તપિત્તમાં પથ્ય ...	૧૫૭
અધોગામી રક્તપિત્ત ૧૫૮	
સ્તંભન યોગ ...	૧૫૮
ક્ષીર વિદ્યાન ...	૧૫૮
ધાન્યકાદિ દિમ ...	૧૫૮
દિગેરાદિ કવાથ ...	૧૫૮
આટકપકાદિ કવાથ... ૧૫૮	
ઉશીરાદિ સુર્ણ ...	૧૫૮
દ્રવમાન ...	૧૫૮
એલાદિ ગુટીકા ...	૧૫૮
નારકોરી કુટવી ...	૧૫૮
પેશામેજનું લોહી અંધકરવું૧૬૦	
કુખમાં અંડ ...	૧૬૦
વાસાઅંડ કુખમાં ...	૧૬૦
વાસાવલેહ ...	૧૬૦
વાસાધૂત ...	૧૬૧
દુર્વાદિ ધૂત ...	૧૬૧
શતાવરી ધૂત ...	૧૬૧
મહાશતાવરી ધૂત ...	૧૬૧
પ્રલેપમાન ...	૧૬૧
કામદેવ ધૂત ...	૧૬૧
પથ્યાપથ્ય ...	૧૬૧
સત્યપ્રસ્થ ધૂત ...	૧૬૨
દિગેરાદિ તેલ ...	૧૬૨
સમશકરા લોહ ...	૧૬૨
શતમુલ્યાદિ લોહ ...	૧૬૩
રક્તપિતાન્તક લોહ... ૧૬૩	
સુધાનિધિ રસ ...	૧૬૩
અંડકાદિ લોહ ...	૧૬૩

વિષય.	પૃષ્ઠ
અંકુશ્વર ...	૧૬૩
રક્તપિતાન્તક રસ ...	૧૬૩
રક્તપિત્ત કુલકુટાર રસ ૧૬૪	
ત્રિકૃતાદિ મોદક ...	૧૬૪
ઉશીરાસવ ...	૧૬૪

રાજ્ય ક્ષમાધિકાર

રાજ્ય ક્ષમામા પથ્ય... ૧૬૫	
મળગુરુક્ષણકરવાનુંકારણ૧૬૫	
પડંગ ચૂપ ...	૧૬૫
ધાન્યાદિ કવાથ. ...	૧૬૬
દશમુલ્યાદિ કવાથ ...	૧૬૬
અધ્વજધાદિ કવાથ ...	૧૬૬
સતિપલાદિ લોહ ...	૧૬૬
લવંગાદિ સુર્ણ ...	૧૬૬
તાલીસાદિ મોદક ...	૧૬૬
શૃંગાદિ સુર્ણ ...	૧૬૭
કર્પુરાદિ સુર્ણ ...	૧૬૭
એલાદિ સુર્ણ ...	૧૬૭
એલાદિ મન્ય ...	૧૬૭
સાપગુડ ...	૧૬૮
અનિપપચ ધૂત ...	૧૬૮
શુવન્ત્યાદિ ધૂત ...	૧૬૮
પિષ્પત્રી ધૂત ...	૧૬૮
છાગધૂત ...	૧૬૮
નાગખત્રા ધૂત ...	૧૬૮
નિગુંન્ડીધૂત ...	૧૬૮
ગત્રાદિ ધૂત ...	૧૬૮
ઉરક્ષત ચિકિત્સા ૧૬૯	
પારાશર ધૂત ...	૧૬૯
સ્વલ્પ ચંદનાદિ તેલ... ૧૭૦	
ચંદનાદિ તેલ ...	૧૭૦
મહા ચંદનાદિ તેલ ...	૧૭૦
વાસાવલેહ ...	૧૭૧
બલદ વાસાવલેહ ...	૧૭૧
અમ્બન પ્રાશાવલેહ ...	૧૭૨
યક્ષમારિ લોહ ...	૧૭૨
વિન્ધવાસિ યોગ ...	૧૭૨
યક્ષમાન્તક લોહ ...	૧૭૩
શિલાગૃત્યાદિ લોહ ...	૧૭૩

रसे ...	१७३
क्षय केसरी रसे ...	१७३
रसेन्द्र गुटिका ...	१७३
गुल्फ रसेन्द्र गुटिका ...	१७३
कल्याण सुन्दराग्रम् ...	१७३
शृंगराग्रम् ...	१७४
भृगांक रसे ...	१७४
स्वल्प भृगांक ...	१७४
राजभृगांक रसे ...	१७४
मदाभृगांक रसे ...	१७५
रत्नगर्भा पोतवी रसे ...	१७५
संयोग सुन्दर रसे ...	१७५
हेम गर्भा पोतवी रसे ...	१७५
कान्तनाभ रसे ...	१७६
गुल्फकांयनाभ रसे ...	१७६
गुल्फक्षय केसरी ...	१७६
गुल्फचंद्राभ रसे ...	१६६
शुद्धाभिलि रसे ...	१७७
प्रक्षारिण्ट ...	१७७
अथ कासरोगाधिकार	
पातजकासना उपायि१७८	
पातज कासनी पथ्य १७८	
रसे पंचमूला कवाथ ...	१७८
भार्य्यादि लोह ...	१७८
अपराधत लोह ...	१७८
विन्यादि लोह ...	१७८
पित्तजकास चिकित्सा १७८	
प्राज्ञादि लोह ...	१७८
अभुशदि लोह ...	१७८
अज्ञादि कवाथ ...	१७८
शरादि क्षीर ...	१७८
विशिष्ट रसादि विधान १७८	
शुंर्यादि रसे ...	१७८
कंठ कास चिकित्सा १७८	
दशमूला कवाथ ...	१७८
पुष्करादि कवाथ ...	१७८
पथ्य कासनि हृद्य ...	१७८
कंठ इलाहि कवाथ ...	१७८
शृंगवेरस्वरसे ...	१७८
कंटकारी कवाथ ...	१७८
जिबीतक प्रयोग ...	१८०
वास रवरसे ...	१८०
क्षय कास ...	१८०
मुस्तकादि लोह ...	१८०
हस्तिम्यादि गुटिका ...	१८०
भरिण्यादि गुटिका ...	१८०

समशकंरा युर्णु ...	१८०
व्योषान्तिकादि वटी ...	१८०
धुमाडी सेवरवटी १८०	
मनशीलनः धुप ...	१८१
अर्कादि धुप ...	१८१
तिन्तिनी कवाथ ...	१८१
भरिण्यादि धुप ...	१८१
कंटकारी धृत ...	१८१
अवलेखे ...	१८१
व्याधी हरीतकी अवलेख १८१	
अग्रस्थ हरीतकी अवलेख ८२	
वासवलेख ...	१८२
तावीसाहि मोह ...	१८२
रसे ...	१८२
पंचामृत रसे ...	१८२
अमृताश्व रसे ...	१८२
चंद्राभृतवटी ...	१८२
चंद्राभृतवटी ...	१८३
श्रीधमरानंदा भ्रम ...	१८३
मदाकाशेश्वर रसे ...	१८३
विजय बैरव रसे ...	१८३
कास मंदार बैरव रसे ...	१८३
गुल्फ रसेन्द्र गुटिका १८४	
शुणु मंडोहधि ...	१८४
समे शकंरा लोह ...	१८४
भागोन्तर गुटिका ...	१८४
क्षमी विलास रसे ...	१८४
कास कुंठार रसे ...	१८५
कासान्तक रसे ...	१८५
गुल्फचंद्राभ्रम् ...	१८५
वसंत तिलक रसे ...	१८५
पित्त कासान्तक रसे ...	१८५
वास चंद्रनाहि तेज... १८४	
धृत(धी)ना प्रयोगो १८६	
दशमूल धृत ...	१८६
दशमूला पटपत्रक धृत १८६	
कंटकारी धृत ...	१८६
गुल्फ कंटकारी धृत १८६	
रसेनाहि धृत ...	१८६
अथ हिका श्वास चिकित्सा	
हिका श्वासाधिकार १८७	
हिका मोटे लेहा ...	८७
हिकाभां नरय ...	१८७
आउनु युर्णु ...	१८८
मयुर पिच्छ भूति ...	१८८
कटकदय ...	१८८

जिबीतक युर्णु ...	१८८
शुं प्रयोग शिश्वादि रसे	
कुष्मांड युर्णु ...	१८८
श्वासभां गंधकनो प्रयोग १८८	
अमृतादि कवाथ ...	१८८
दशमूला कवाथ ...	१८८
कुसुमादि कवाथ ...	१८८
धुंमपात ...	१८८
शृंग्यादि युर्णु ...	१८८
भाग्यादि युं... ...	१८८
शुंरी शुं धृत ...	१८८
भाग्या शकंरा ...	१८८
कुंठ गुंजथ ...	१८८
रसे ...	१८८
धमरेश्वराभ्रम् ...	१८८
मदा श्वासारि लेहा... १८८	
पिपल्यादि लेहा ...	१८८
श्वास कुंठार रसे ...	१८९
श्वास बैरव रसे ...	१८९
श्वास चिंतामणि ...	१८९
शुं पावती रसे ...	१८९
धृत	
चिंसादि धृत ...	१८९
तेजोवत्यादि धृत ...	१८९
कनकासव ...	१८९
गुल्फ चंद्रनाहि तेज... १८८	
अथ स्वरभेदाधिकार	
स्वरभेद चिकित्साकंभ १८३	
चन्द्र्यादि युर्णु ...	१८३
अग्रभेदादि युर्णु ...	१८३
पिपल्यादि युर्णु ...	१८३
व्याधी धृत ...	१८४
योगराज धृत ...	१८४
सारस्वत धृत ...	१८४
कल्याणवर्षाद ...	१८४
बैरव रसे ...	१८४
अभ्युपकाभ्रम् ...	१८४
अथारोचकाधिकार	
कांग गा केशववा ...	१८५
अम्लिकादि कवच ...	१८६
कारव्यादि कवच ...	१८६
शुपण्यादि कवच ...	१८६
राजकाहि ...	१८६
यवानी भांडव युर्णु... १८६	
कवच रसे ...	१८६
तिन्तिनी पानक ...	१८६
रसावा शिषांड ...	१८७

२९९ डेसरी ... १६७

अथ छदिरोगाधिकार

वातछदि चिकित्सा ... १६८
पित्तज छदि चिकित्सा १६८
कङ्क छदि चिकित्सा ... १६८
सन्निपातज छदिनीचिकित्सा १६८

दिमनु विधान ... १६८
श्रीकृष्णादि शीत कषाय १६८
अस्त्रादि युष्मन्नेत्रयलेह १६८
कालभग्नहादिलेह ... १६८
पेयंजय ... २१०
लोदीनी छदिनीचिकित्सा २००
पद्मक दि धून ... २००
वृषध्वज रस ने रसेन्द्र २००

अथ तृणणाधिकार

वातज तृणञ्च चिकित्सा २००
सर्व प्रकारनीतृणाचिकित्सा २००
कङ्क तृणञ्च चिकित्सा २००
क्षान क्षयज चिकित्सा २०२
गंडुपुष्पनालु शोषे ... २०२
मुष्माक्षेप ... २०२
वटशृंगादि गुटि ... २०२
चिरांशु तृणञ्च ... २०३
तरसमां पाण्डी आपपु २०३
पाण्डी वधु अथवा शोडुं
पीवाथी हानी ... २०३
लेकेश्वर रस ... २०३
महोदधि रस ... २०३
कुमुदेश्वर रस ... २०३

अथ मूच्छाधिकार

चिकित्सा क्रम ... २०४
कालादि युष्मन् ... २०४
सुमहौषधादि कषाय २०५
त्रिकणा प्रयोग ... २०५
द्रा आवे ... २०५
सुध निधि रस ... २०५
मूच्छान्तक रस ... २०५
अश्वगंधारिष्ट ... २०५

अथ मवात्ययाधिकार

भलुंरादि मन्थ २०६
मन्थ विधि ने नर्पण २०६
सर्व मवात्यय चिकित्सा २०६
वातिक, पैतिक, कङ्क, २०६
मवात्यय चिकित्सा २०६
दुध प्रयोग ... २०६
अप्लोण लवण ... २०७

अश्वगंधि युष्मन् ... २०७
मधपान विधि ... २०७
पानविभ्रम चिकित्सा २०७
पथ्या द्रव ... २०७
अस्त्रादि मोदक ... २०७
महा कल्याणवटी ... २०७
श्रीपञ्जरुप ... २०७

अथ दाहरोगाधिकार

दाह सामान्य क्रम ... २०८
कुशादि तेल, तैल ... २०८
यहनादि कषाय ... २०८
दाहान्तक रस ... २०८
सुगण्ड रस ... २०८

उन्मादाधिकार

गांडपलुनी चिकित्सा २०८
स्वरस प्रयोग ... २०८
उन्माद नाशक नस्यादि २०८
दशमूल कषाय ... २०८
लुना घीनां लक्षण ... २०८
पायस ... २०८
सिद्धार्थकादि गृह ... २१०
युष्मण्णि वति ... २०
सामान्य प्रयोगो ... २१०
तिक्ष्ण औषधानो निषेध २१०
पानीय कल्याणक धृत २११
क्षीय कल्याणक धृत २११
महा कल्याणक धृत २११
स्वल्प येतस धृत २११
दिग्वादि धृत ... २११
महापैशाचिक धृत ... २११
लशुनादि धृत ... २११
अंजन ने धूप ... २१२
निग्म पत्रादि धूप ... २१२
शिवाधृत ने महाधूप ... २१२
सारस्वत युष्मन् ... २१३
उन्मादगन्धुकुश ... २१३
भूतान्कुश रस ... २१३
उन्माद लंजन रस २१३
यतुर्भुजनी रस २१४

अथ अपस्मारधिकार

अपस्मार विकार ... २१५
अंजनना प्रयोगो ... २१५
पथ्यायुष्मन् ... २१५
स्वल्प पथ्यगन्ध धृत २१६
धृत पथ्यगन्ध धृत २१६
महा यतस धृत ... २१६

कल्याण युष्मन् ... २११

सुत लस्म प्रयोग ... २१६
कुष्मांड धृत, आह्वीधृत २१७
पथकषादि तैल, अम्यंगर २१७
अन्डलैरवरस, भुल्लैरवरस २१७
वात कुशान्तक रस ... २१७

अथ वातव्याध्यधिकार

वातरोग सामान्य विधि २१८
कालादिगत वात चिकित्सा २१८
पथधरण्य योग ... २१८
पथवाशयगतवात चिकित्सा २१८
रनेल लवण ... २१८
शुष्क गर्भा चिकित्सा २१८
शिरोगत वात चिकित्सा २१८
लुपुलनां लक्षण ... २१८
आहतः आह्वीयो वा २१८
अर्धित चिकित्सा ... २१८
मन्या स्तंभ ... २२०
लुप्ता स्तंभ चिकित्सा २२०
कण्ठ चिकित्सा ... २२०
आध्मान चिकित्सा ... २२०
गृध्रसीनी चिकित्सा २२०
वात कटक चिकित्सा २२१
अस्ती चिकित्सा ... २२१
ग्ननवा वा चिकित्सा २२१
वाताभयेप्रदेह, अवगाहन २२१
माय अस्त्रादि पायन २२१
विश्वाम्नी वात ... २२१
आपप्याहुक

पक्षाघात चिकित्सा

हरितकीय वि युष्मन् ... २२२
शाल्वण्य लेह ... २२२
कडिल्य दि गण्य
स्वल्प रास्नादि कषाय २२२
कल्याण्यलेह ... २२२
त्रिकरक धादिगतवात चिकित्सा
स्वल्प रसेन पिन्ड २२३
रास्ना गुग्गल ... २२३
गृध्रसीनीविशेष चिकित्सा २२३
वक्ष्युश्रुतविनाशक योअर २२३
शिरा व्यध ... २२३
अदित्य पाक गुग्गल २२३
भावना विधि ... २२३
त्रयोदशांग गुग्गल ... २२४
मिश्रित वात चिकित्सा २२४
आहार विहार ... २२४

શ્રી ભૈષજ્ય રતનાવલો

મંગલચરણ.

મક્ત્યા નમતિ દશરાજ કિરીટ કોટિ રતનાવલો કિરણરાત્રિ વિગ્નમાનમ્ ।

શ્રીમત્કારીન્દ્ર વદનસ્ય પદારાવિન્દુદ્વન્દ્વ સદા જયતિ સિદ્ધિકરં ક્રિયાણામ્ ॥૧॥

અક્તિપુર્વક નમન કરતા દેવરાજ ઇન્દ્રના મુકુટમાં જડેલા રત્નોમાંથી નીકળતાં કિરણો દ્વારા શેખરતા ગણપતિજીનાં અખિલ ક્રિયાઓની સિદ્ધિ કરાવનારાં જાને ચરણાર્ચિદે સદા જયયુક્ત થાઓ. ૧

હું સંપૂર્ણ જગતના જનાં અને જનની મહાદેવજી તથા પાર્વતીજીને સંપૂર્ણ વિદ્વાની શાંતિને માટે અક્તિપુર્વક સાદૃશ્ય પ્રણામ કરું છું, ૨

અભિલાષક દેવોની નમેલી શિરઃસ્થિત મુકુટ સુગમણીમાંથી નીકળેલગણપર ભ્રમર સમાન શેખરને ધારણ કરતા શ્રી વિષ્ણુભગવાનના જાને ચરણાર્ચિદેને વિનયથી નમસ્કાર કરીને સદૃઢતા હર્ષને માટે નાના ચિકિત્સાગ્રંથ રૂપી મહા સમુદ્રોમાંથી પ્રાપ્ત ભૈષજ્ય રત્નોવાળી નામાનું રૂપિણી ભૈષજ્યરતનાવલોને હું નિર્માણ કરું છું. ૩

જો કે વિદ્વાન અનુભવી ચિકિત્સકોને તો આ ગ્રંથ પ્રિય ન પણ થાય તો પણ નવા ચિકિત્સકોને મટે તો આ નવો ગ્રંથ ચિકિત્સામાં અદ્ભુત મદદ કરશે. ૪

આયુર્વેદોત્પત્તિ

બ્રહ્મામૃતવાયુપોષેદં પ્રજાપતિમજિમ્રદત્ ।

સોઽશ્વિનો તૌ સહસ્ત્રાણં સોઽત્રિપુત્રાદિ કાનમુનીન્ ॥

બ્રહ્માએ સર્વથી પ્રથમ અનાદિ એવા આયુર્વેદનું રચણ કરીને પ્રજાપતિને ઉપદેશ આપ્યો. અને પ્રજાપતિએ તેનું અશ્વિનીકુમારને, અશ્વિનીકુમારોએ ઇન્દ્રને તથા ઇન્દ્રે આવિય આદિ મુનિયોને આયુર્વેદનું જ્ઞાન કરાવ્યું. ૫

ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરૂષર્થની પ્રાપ્તિનું કારણ યા સાધન આરો જયજ છે. રાજ એ તેની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નભૂત તથા પ્રાણેને દરણ કરનાર છે. ૬

વ્યાધિઓ ચાર પ્રકારના છે. ૧ શારીર, ૨ માનસ, ૩ આગતુ તથા ૪ સહજ. વ્યાધિયો, શારીર વ્યાધિયોમાં જે ૧ ક્રાંત, ૧૪૨, મુકુટ, અર્તસાર આદિ માનસ જેવા કે અપરમાર ઉન્માદ, ક્રોધ મોહ આદિ, આગતુ જેવા કે અભિશાપ જન્ય જનર તથા રહજ (સ્વાભાવિક) જેવા કે ભૂખ, તરસ, જરા ગર્હિ એ પકરે છે, ૭

દોષોની અર્થાત વાત, પિત્ત, તથા કફની સમતા હોવી એજ શારીરનું આરોગ્ય કહેવાય છે, અને તેની વિષમતાનું નામ એ શારીરના વ્યાધિ છે, અને માનસ દોષ અર્થાત રજ અને તમની સમતા હોવી એ માનસ આરોગ્ય તથા વિષમતા હોવી એ માનસ વ્યાધિ છે. આ રોગનું ખંભું નામ સુખ છે, તથા વ્યાધિનું ખીચું નામ દુઃખ છે. ૮

વ્યાધિઓ સાધ્ય અને અસાધ્ય એમ બે પ્રકારના થાય છે. પુનઃ ભેદ બે પ્રકારના થાય છે. સાધ્ય વ્યાધિઓ-સુખ સાધ્ય તથા કષ્ટ સાધ્ય અને અસાધ્ય વ્યાધિઓ યાત્ર્ય અને અપ્રતિક્રિય છે. યાત્ર્ય એ વ્યાધિઓ છે કે જે ન્યાં સુધી ચિકિત્સા કરવામાં આવે ત્યાં સુધી શાન્ત રહે છે, અને ચિકિત્સા બંધ પડતાં ફરી પ્રકુપિત થઇ જાય છે અને અપ્રતિક્રિય એ વ્યાધિ એ છે કે જેની ચિકિત્સાજ અસંભવિત છે. ૯

કેટલાક વ્યાધિઓ પાપજ અર્થાત દેષજ હોય છે અને કેટલાક વ્યાધિઓ કર્મજ હોય છે. તેમાંથી પાપજ વ્યાધિઓ ઓષધ સેવનાદિ દ્વારા શાન્ત થઇ જાય છે, પરંતુ યથાશક્તિ રોગ નિર્ણય કરીને વ્યાધિને અનુચારિણી ચિકિત્સા કરવા છતાં પણ જે વ્યાધિઓ શાન્ત ન થઇ જાય તેને કર્મજ વ્યાધિ જાણવા જોઇએ ૧૦-૧૧

કેમકે કોષપણુ પ્રાણી આ લોકમાં આપર નથી, એથી મૃત્યુનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી પરંતુ રોગનું નિવારણ કરી શકાય છે. ૧૨

જે મનુષ્ય શરૂઆતથી જ ઉત્પન્ન થયેલા રોગોની ચિકિત્સા (ઉપાયો) નથી કરાવતા તેમના સાધ્ય રોગો પણ ક્રમે ક્રમે વધીને યાત્ર્ય થઇ જાય છે. તથા યાત્ર્યરોગો ન ચિકિત્સ્ય થઇ જાય છે અને એ રોગો દ્વારા તેમનું મૃત્યુ થઇ જાય છે ૧૩

સાધ્યસાધ્ય વર્ણન.

કેટલાક રોગો સ્વભાવથીજ યાત્ર્ય અથવા અચિકિત્સ્ય હોય છે અને કેટલાક રોગો ઉપેક્ષા કરવાથી (કાળજી ન રાખવાથી) યાત્ર્ય અથવા અસાધ્ય થઇ જાય છે. ૧૪

આ ભૌતિક શરીરમાં એકસા એક મૃત્યુ વિદ્યાન છે, જેમાંથી એકતે કાલમૃત્યુ છે. અને બાકીનાં આગનુક અથવા તો અકાલમૃત્યુ છે. આગનુક મૃત્યુ ઓષધિઓ તથા જપ, દાનાદિ દ્વારા શાન્ત થઇ જાય છે, પરંતુ કાલમૃત્યુ કોષ પણ રીતે શાન્ત થતું નથી. ૧૫-૧૬

જે પુરુષનું કાલમૃત્યુ સમીપ આવ્યું હોય છે તે ગમે તો જ્વર આવે રોગો દ્વારા પીડાતો હોય અથવા સર્પાદિ દ્વારા દંડ થયો હોય, અર્થાત નીજ અથવા આગનુક વ્યાધિ થોથી પીડા પામેલા હોય, ગમે તેમ હોય, તેને ગમે તો સાક્ષાત ધન્યવંતરી આવીને તેની ચિકિત્સા કરે તો તે પણ તેને સ્વસ્થ કરી શકતા નથી. ૧૭

દષ્ટાન્ત-જે પકારે બત્તી, દીવો તથા તેલ હોય તોજ દીકની જ્યોતિ કાયમ રહે છે. એ પ્રકારે આયુષ્ય કર્મોના બાકી રહેલા ઉપરજ આયુષ્યની સ્થિતિ હોઇ શકે છે. આયુષ્યને ઓષધ, મંત્ર, હોમ, જપ આદિ કોષ પણ સાધન મૃત્યુ તથા વૃદ્ધાવસ્થામાંથી બચાવી શકતાં નથી. તે કાલમૃત્યુ કહેવાય છે જે પ્રકારે દીપકની જ્યોતિનાં સર્વ સાધન હોવા છતાં પણ અચાનક વાયુના પ્રભાવ ઝપાટાથી દીપક હોલવાઈ જાય છે એવી રીતે કાળવશાત આયુષ્ય હોવા છતાં પણ અકાલે મૃત્યુ થઇ શકે છે. ૧૮-૧૯

વ્યાધિનાં સ્વરૂપ અને કારણનું યોગ્ય જ્ઞાન હોવું તથા વેદનાની ચિકિત્સા દ્વારા શાન્તિ કરવી એ ચિકિત્સાનું કાર્ય છે. વૈદ કોષ આયુષ્ય પ્રદાતા નથી. ૨૦

ઉત્તમ વૈદ સ્વેચ્છાગર, મરણામ્નન, મન્દ્રિય શક્તિ વિદિન, વૈદ માત્રના વિરોધી, શ્રદ્ધાહીન, સર્વદા સંદિગ્ધ (શંકાશીલ) ચિત્તગણા તથા કલા પ્રમાણે કાર્ય ન કરનાર રોગીની ચિકિત્સા કરવી ન જોઇએ. એવા મનુષ્યની ચિકિત્સા કરવાથી કૃષ્ણ યોગ્ય મળતું નથી.

પણુ યશની અને અર્થની હાનિ થાય છે. અને વૈષ નિંદા આદિ ઘણા જ દોષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧-૨૨

સુમધુ રોગીના કંઠમાંથી જ્યાં રુધી પ્રાણુ ન નીકળ્યા હોય અને જ્યાં સુધી ચક્ષુ આદિ દન્દ્રિયોએ પોતપોતાનું કામ દોડ્યું ન હોય ત્યાં સુધી વૈષ તેની ચિકિત્સા કરતા રહેવું જોઈએ. કેમકે કાળની ગતિ અનિશ્ચિત હોય છે. ૨૩

રોગ ઉત્પન્ન થતાં જ ચિકિત્સા કરી જોઈએ. રોગને સામાન્ય સમજ તેની ઉપેક્ષા કરવી. એ અયોગ્ય છે. કેમકે અગ્નિ, શસ્ત્ર અને વિષની મદદ તે સ્વસ્થ હોવા છતાં પણ અત્યંત વિકાર કરનારો છે. ૨૪

જે પ્રકારે નાનું વૃક્ષ થોડા પ્રયત્નથી કાપી શકાય છે. પણ તે વૃક્ષતાં તેને કાપવામાં બહુજ પરિશ્રમ કરવો પડે છે. એ પ્રકારે સ્વસ્થ રોગ પણ આરંભમાં સ્વસ્થ પ્રયત્નથી શાન્ત થઈ જાય છે. ૨૫

જો ગ્રહ પ્રતિકુલ હોય તો ઔષધિયો અનુકૂલ પડતી નથી, કેમકે તે ઔષધિયોના વીર્યને નષ્ટ કરી દે છે. એટલે પ્રથમ ગ્રહોને શાંત કરીને પછી ચિકિત્સાને પ્રારંભ કરવો. ૨૬

ચિકિત્સાના ભેદ—ચિકિત્સાના ત્રણ ભેદ છે. ૧ આસુરી, માનુષી, તથા ૩ દેવી. શસ્ત્ર ચિકિત્સા એ આસુરી ચિકિત્સા છે કવાથાદિ (કાષ્ટદિ) ઔષધોદ્ધાર કરવામાં આવેલી ચિકિત્સા તેને માનુષી ચિકિત્સા કહે છે, અને લોહ આદિ ધાતુ, જસ્મો અને સ્ત્રિચિકિત્સાને દેવી ચિકિત્સા કહે છે. તેમાં યથાક્રમ ત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. ૨૭

જો ક્રિયાઓથી વિષમ થયેલા શરીરસ્થ ધાતુ અર્થાત વાત, પિત્ત, અને કફ સામ્યાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તેને રોગીની ચિકિત્સા કહે છે. અને એજ વૈદ્યોનું કર્તવ્ય કર્મ છે. ૨૮

ચિકિત્સાદ્ધાર કંઈતો ધર્મનો લાભ થાય છે; કંઈકની સાથે મિત્રતા થાય છે. કંઈકથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, કંઈકથી કીર્તિ મળે છે અને કંઈક ચિકિત્સા કર્મનો અભ્યાસ વધે છે. એટલે ચિકિત્સા રહી નિષ્કળ જતી નથી. ૨૯

રોગ શાંતિકારક ચિકિત્સાના ચર પાદ—વૈષ, દ્રવ્ય અથવા ઔષધ, પરિચારક (સેવક) તથા રોગી એ ચારે જણ નાંચે લખેલા ગુણુવાળા હોય તો તે રોગીની શાંતિના કારણુ રૂપ થાય છે. એ ચિકિત્સાના ચર પાદ અથવા ચાર આધાર રૂપ છે. ૩૦

વૈદ્યના ગુણુ—વૈષ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોવો જોઈએ. બહુ કર્મોને જોત.રો હોવો જોઈએ ચિકિત્સા કરવામાં ચતુર હોવો જોઈએ, તથા પવિત્ર રહેનારો હોવો જોઈએ, એ ચાર ગુણુ વૈદ્યમાં હોવાની ખાસ જરૂર છે. ૩૧

ઔષધ ગુણુ—જે ઔષધ ઉત્તમ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તે શુભ દિ.સે એકત્રિત કરેલું હોય તથા જેની માત્રા થોડી હોય પરંતુ શક્તિ બહુ હોય, શુભ ગંધ, તથા રસથી પૂર્ણ, કીડા, આદિથી ન ખાધેલું તે ઔષધિ ઉત્તમ છે, તેમ બરોબર શુદ્ધ કરી લોહ આદિ ધાતુઓની ઉત્તમ લાભ કરેલી હોય તો તે અને તેનો ચોય સમયે વિચારપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તે તે ગુણુવાળું ઔષધ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૩૨-૩૩.

પરિચારક-સેવક ૧ ગુણુ—પરિચારક-રોગીની સારવાર કરવાના કાર્યને જાણનારો ક્રિયાકુશળ, સ્વામીમાં પૂર્ણ રીતે પ્રીતિ રાખનારો તથા પવિત્ર હોવો જોઈએ. ૩૪

રોગી—રોગના પૂર્વ જ્ઞાતાને સ્મરણમાં રાખીને સુરપષ્ટ રીતે વર્ણન કરનારો,

રોગથી ન ગમરાનારો તથા ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનાં ઉપત્તેલાં લક્ષણોને ખરાખર ઠી ખતાવવાં એ રોગીના ગુણ છે. ૩૫

જે પ્રકારે માટી, દડો, ચક્ર, તથા સુતર આદિ હોવા છતાં પણ કુંદાર વગર ઘડો તૈયાર થતો નથી એ પ્રકારે વૈદ્ય વગર પાંચત્રય અર્થાત દ્રવ્ય, પરિચારક અને રોગી એ ત્રણે ચિકિત્સામાં કાંઈ કરી શકતા નથી. એટલે પાદ ચતુષ્ટયમાં મુખ્ય તો વૈદ્ય જ છે. બીજા તો સાધન માત્ર છે. ૩૬

જે વૈદ્ય રોગને ન ઓળખતાં ચિકિત્સાનો પ્રારંભ કરી દે છે તે ગમે તો સંપૂર્ણ ઔષધ પ્રયોગોને જાણતો હોય તો પણ તેને ચિકિત્સામાં સિદ્ધિ મળતી એ અનિશ્ચિત છે. ૩૭

જે વૈદ્ય રોગોને ઓળખી શકે છે, તથા સંપૂર્ણ ઔષધોના પ્રયોગો જાણે છે અને સાધ્યાસાધ્ય વિવેક કરી શકે છે, તેની સામે સિદ્ધિ સર્વદા હાથ જોડીને ઉભી રહે છે. ૩૮

જે વૈદ્ય પહેલાં અનેક કર્મોને જોનારો અને આયુર્વેદશસ્ત્રને જાણનારો હોય તો તે સિદ્ધિનો ભાગી છે. અને કેવળ ઔષધ કર્મમાં કુશળ વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ હોતો નથી, તેમ માત્ર રોગ નિદાન જાણવામાં કુશળ હોય તો તે વૈદ્ય પણ શ્રેષ્ઠ હોતો નથી. જે આ જોતા અન્ય તમને જાણતા નથી તે એક પાંખવાળા પક્ષી સમાન પ્રશંસનીય નથી હોતા. અર્થાત જે પ્રકારે તે પક્ષી ઉડી નથી શકતું એ પ્રકારે એકાંગહીન વૈદ્યને પણ સિદ્ધિ મળતી નથી. ૩૯

જે ગુરુમુખ દ્વારા આયુર્વેદ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને નિરંતર તદનુસાર કર્મભ્યાસ કરે છે તેજ વાસ્તવમાં ચિકિત્સક છે. બાકીનાને તો વૈદ્ય નહિ પણ માત્ર હરણ કરનારા તરકર જેવા ગણવા. ૪૦

શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા વગર જે વૈદ્ય ચિકિત્સા કરે છે તેને સાક્ષાત મનુષ્ય રૂપ ધારી યમ જ સમજવા જોઈએ. ૪૧

જીર્ણ અને મલિન વસ્ત્રવાળો, કઠોર લાપણુ કરનારો, રોગનો નિર્ણય કરવામાં જડ ભૂલિ, ખરાબ પ્રદેશમાં રહેનારો, વગર બોલાવ્યે જાતે ચિકિત્સા કરવા માટે આવે એવો વૈદ્ય ચાલુ ધન્યંતર સરખો રોગ નિવારણ કરવામાં દડ હોય તો પણ તેની પાસે ચિકિત્સા ન કરાવવી. ૪૨

નાડી, જીભ, મુખ, મુત્ર, મળ તથા હૃદય, કિદ્ધિ, ઉદર આદિ કોષ્ટોની જે પૂર્ણ રીતે પરીક્ષા જાણી શકતાં નથી. તે વૈદ્ય પ્રાણિયોને જરૂરી જ અમસનમાં પહોંચાડી દે છે. એવા વૈદ્યો પાસે પણ ચિકિત્સા ન કરાવવી. ૪૩

આયુર્વેદના પ્રસાદથી કોઈ પણ એક મનુષ્યને નીરોગ કરી દેવો એથી વધુ કોઈ બીજું દાન દેવાનું બાકી રહેતું નથી. ૪૪

કરોડો કામધેનુઓનું દાન કરવાથી જે મનુષ્યનું ફળ મળે છે એથી કરોડો ગણુ વધારે ફળ વ્યાધિઓથી પીડાતા એકજ મનુષ્યની ચિકિત્સા કરવાથી પુણ્યનું ફળ મળે છે. ૪૫

કેમકે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ પ્રાપ્તિનું સાધન આરોગ્ય જ છે અને તેથી માત્ર આરોગ્યનું દાન કરવાથી જ પુરુષ અખિત્ર પદાર્થોનો દાન થઈ શકે છે. ૪૬

વ્યાધિથી પીડાતા એક પણ મનુષ્યને ચિકિત્સા દ્વારા નીરોગ કરવાથી ચિકિત્સા પોતાના સાત કુલો સહિત મુક્ત થઈ જાય છે. ૪૭

કોઇ આંતરિક ઔષધ અથવા બાહ્ય ઔષધ દ્વારા રોગીને સ્વસ્થ કરવાથી એક સાધારણ મનુષ્ય પણ મોક્ષને મેળવી શકે છે. ૪૮

જે પાપુલ્કિતા મનુષ્યો પોતાના ચિકિત્સિત શરીરના બદલામાં ચિકિત્સકનો ધનાદિદ્વારા પ્રાયુકાર નથી કરતા તે જે કાંઇ પુણ્ય કર્મ કરે છે. તેનું ફળ ચિકિત્સક જ મેળાવે છે. ૪૯

કોઇ પણ વ્યાધિનું પૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન, સ્પર્શ, અને પ્રશ્ન એ ત્રણ ઉપાયો દ્વારા થઇ શકે છે. જોવાથી અર્થાત મુગ્ધ તથા જલ અદિ જોવાથી, ગંધથી, શબ્દ સાંભળવાથી, અંગુઠાના મુળની ધાની (નાડી) આદિ સંસ્પર્શમાન સ્થાનો, તથા સ્થળ ત્રિશેષની ટોરતા, મૃદુતા, આદિ સ્પર્શદ્વારા અને રોગીને અથવા તેના દૂતને પ્રશ્ન પૂછવાથી વ્યાધિનું જ્ઞાન થાય છે. ૫૦

વેદે પ્રથમ તો વ્યાધિની પરીક્ષા કરવી. તે પછી ઔષધની પચ્છિક્ષા કરીને જ્ઞાન પૂર્વક ચિકિત્સાનો પ્રારંભ કરવો. ૫૧

જો વેદ ઔષધની પરીક્ષા વડે એ ખ્યા વગર ચિકિત્સા કરશે તો તે ઔષધ વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ તથા વ્રજની માફક લાજના સ્થાને અત્યંત હાનિ પહોંચાડશે પરંતુ જો તે પરીક્ષા કરેલાં ઔષધની યોજના કરશે તો તે અમૃતકમાન ફલપ્રદ નીવડશે. ૫૨

અથ પરિભાષા પ્રકરણ

નમાનને વિના યુક્તિર્દ્રવ્યાનાં જાયતે ક્વચિત્ ।

અતઃ પ્રયોગ કાર્યર્થ માન મત્રો વ્યત્તે ડુધુના ॥ ૧ ॥

આનપરિભાષા—જો કે માન (પ્રમાણ) વગર ઔષધની યોજના થઇ શકતી નથી, જેથી ઔષધ પ્રયોગને માટે હવે માન (પ્રમાણ) બતાવાયે છે એ. ૧

૬ સંધિપ=૧ યવ

૭ યવ=૧ રતી

૧૦ રતી=૧ માષો, હેમ, ધાનકઃ

૪ માષા=૧ શાણ, ધરણ, ટંક

૨ શાણ=૧ કોલ, સુદ્રક, વટક, દ્રક્ષણ

૨ કોલ=૧ કર્પ, પાણિમાનિકા, અક્ષ

પિચ્ચ, પાણિતલ. કિચિત, પાણી તિન્દુક,

બાહ્યપદક, પોડશિકા કરમધ્ય, હંસપદ,

સુવર્ણ, કવલ ગ્રહ, હુદુમ્બર.

૨ કર્પ=૧ શુકિત, અર્ધપલ, અષ્ટમિકા

૨ શુકિત=૧ પલ, મુષ્ટિ, આશ્ર, ચતુર્થિકા,

પ્રકુન્ય, પોડશી, બીલવ.

૨ પલ=૧ પ્રસૂત. પ્રસૂત.

૨ પ્રસૂતિ=૧ અંજલિ, કુપ, અર્ધ શરાવક અષ્ટમાન.

૨ અંજલિ=૧ શગવ, માણિકા, અષ્ટપલ

૨ શરાવ=૧ પ્રસ્થ

૨ પ્રસ્થ=૧ અટક, ભાગન, કેસ પાવ, અતુ-પષ્ટિપલ.

૪ આટક=૧ દ્રોણ, કલશ, દ્યમ્બ, અર્મચુ

૨ દ્રોણ=૧ શુર્પ, હુમ્બ, ચતુર્પષ્ટિશ શતક

૨ શુર્પ=૧ દ્રેણી, ગોણી, વાહ.

૪ દ્રોણી=૧ ખારી ૪-૬૬ પલ.

૨૦૦૦ પલ=૧ બાર.

૧૦૦ પલ=૧ તુલા.

જો આઠકાલના માન અનુસાર આની એકતા કરવામાં આવે તો અર્થાત ૧૦ રતીના માષાને બદલે ૧૨ રતીનો માષો માનવામાં આવે તો.

૧ કોલ=૧ તેલો.

૧ પલ=૮ તેલા થશે.

એ અનુસાર પ્રાચીન માનને બદલવામાં આવે તો કાર્યમાં સુગમતા થશે.

ઉપર લખેલા પરિમાણોમાંથી જ્યારે યોગમાં કોઈ દ્રવ્ય, આદ્ર, યા મુક. દ્રવ્યોનું પરિમાણ, શુંજાથી લઈ કુલ પર્યાંત નિર્દિષ્ટ હોય તો તેનું પરિણામ એટલુંજ સમજવું જોઈએ અર્થાત જેમકે જેડીમધ, અરુડીનું પરિણામ ૧ શાણુ આપેલું હોય તો ત્યાં વસ્તુઓનું પ્રમાણ એટલુંજ લેવું જોઈએ, પરંતુ પ્રસ્થથી લઈ ખારી પર્યાંત જે દ્રવ તથા આદ્ર પદાર્થોનું માન કોઈ યોગમાં હોય તે ત્યાં આપેલા પ્રમાણથી ૨ મણું પરિમાણ સમજવું જોઈએ. જેમકે-યોગમાં ધીનું પ્રમાણ ૧ પ્રસ્થ લખ્યું હોય તો ત્યાં તેનું પરિમાણ જે પ્રસ્થ સમજવું જોઈએ, પાંતુ શુષ્ક ૬૦ નું પરિમાણ પણ એટલુંજ જોઈશે. ૯-૧૦

જે કુડવ, માનિકા, તુલા, પત્ર, એ નામોથી કોઈ દ્રવ્યનું પરિમાણ ખતાવ્યું હોય (પછી તે શુષ્ક કે આદ્ર હોય) તો પણ ત્યાં જમણું ન કરવું. ૧૧

કોઈ કોઈ રથલે કુડવ પરિમાણમાં પણ જમણું થઈ જાય છે. ૧૨

જેમકે દન્તધૂતમાં ધૂત, ખાંડ, જળ, મદ, તેલ, દુધ, આસવ તથા નારીયેળ આદિમાં કુડવનું પરિમાણ જમણું અર્થાત ૮ પલનું લેવું જોઈએ. ૧૨

ચુકાં અને લીલાં દ્રવ્યોની માત્રાઓ

શુષ્ક દ્રવ્યની જે માત્રા છે એથી આદ્ર દ્રવ્યની માત્રા જમણી હોય છે. અર્થાત જે કોઈ પાકમાં નાખવા માટે કોઈ ચોક્કસ ચુક દ્રવ્ય ન મળે તો તેના બદલે આદ્ર દ્રવ્ય જમણું લેવું જોઈએ, જેમકે આદ્ર દ્રવ્ય કરતાં ચુક દ્રવ્ય બારે તથા તીકણુ હોય છે. ૧૩

અરુડી, લીમડો, પોલ, કેવડો, બના, બુરકોળું, શતાપરી, સાટોડી, કડાછાત્ર, આતન, પ્રસારણી, ગળા, મસ, નાગમલા. સહાયર (કાંટા શેરીયો), ગુગળ, હિંગ, આદુ તથા ગોળ આદિ સર્વેદા તાજાં જ લેવાં જોઈએ એ જમણાં ન લેવાં. એ ઉપરના નિયમનો અપવાદ છે. ૧૪

અથ ગણા

ત્રિકૂલ — હરેડે, ખેલુંદાં, આમળાં એ ત્રણને ભેગાં મેળવવાથી મહત્તી ત્રિકૂલા કહેવાય છે. તથા કારમર્ય (શીવણ) દ્રાક્ષ તથા પરેષક (દાલસા) એ ત્રણનાં એકત્ર મેળવેલાં ફળોને હરેવ ત્રિકૂળા કહે છે. ૧૫

પરંતુ ત્રિકૂળા સખ્દથી તો ઘણું ભાગે મહત્ત ત્રિકૂલાનુંજ અહણુ થાય છે. ૧૫

ત્રિમદ — વાવડી, મોથ, અને ચિત્રકમુળ ગળા ત્રિમદ કહેવાય છે.

ત્રિકટુ — પીપળ, મરી અને ચુંદ એ ત્રણે મળી ત્રિકટું કહેવાય છે.

ત્ર્યુષણુ, વ્યોષ, કટુત્રિક એ સર્વ ત્રિકટુનાંજ નામાંતર છે. ૧૬

ચતુરુષણુ — ત્રિકટુની સાથે જે પીપળામુળના ગઠેડા મેળવે તો ચતુરુષણુ કહેવાય છે. ૧૭

પંચકોલ — પીપળ, પિપળીમુળ, ચવક, ચિત્રક, ચુંદ, એ એકત્ર મિશ્ર કરવામાં આવે તો તેને પંચકોલ કહે છે. ૧૮

પદ્મપણુ — પંચકોલની સાથે જે મરી મેળવવામાં આવે તો તેને પદ્મપણુ કહે છે.

ત્રિજ્ઞા — ચાતુર્જાત — ત્ર્યંબક, એલચી અને તમાલપત્ર એ ત્રણે મળી ત્રિજ્ઞા કહેવાય છે. ચાતુર્જાત — જે તેમાં નાગકસર મેળવવામાં આવે તો તેને ચતુર્જાત કહે છે. ૧૯

સર્વંગ-ધ—ચાતુર્ભૂત, કપુર, કંકાલ, અગર, શિઝારા તથા લવિંગ એ સર્વ મળીને સર્વંગન્ધ કહેવાય છે. ૨૦

ચાતુર્ભદ્ર—સુંદ, અતિવિષ, મોથ, ગળો એ ચારેને ચાતુર્ભદ્ર કહે છે. ૨૧

ક્ષીરિટ્કા—વડ, ઉમરડો, પીંપળો, નેતર અને પીંળ એ પાંચે વૃક્ષ ક્ષીરિટ્કા ગણાય છે. એ પાંચેની છાંતને પંચવટકલ કહે છે. ૨૨

(બીજા અંશમાં નેતરને બદલે પારસપીપળો કહેલો છે.)

ચતુરંગ—ગોર, દાડમ, ઠાકમ તથા અમ્બલેતસ ચારે મળી ચતુરંગ છે. અને તેમાં મત્તુકુંગ (બીન્નેશ) મેળવવામાં આવે તો પંચામ્બ કહેવાય છે. ૨૩

પંચાંગ—કોષપણુ વૃક્ષની છાલ, પાન, ફળ, મુળ તથા ધ્રુલ મળીને એ વૃક્ષનું પંચાંગ કહેવાય છે. ૨૪

લવણ પંચક—સીંધવ, સંચળ, બીડલવણ, ઉદિમદ (સાંભલણ) તથા સમુદ્રલવણ (મીઠું) એ પાંચે મળી લવણપંચક કહેવાય છે.

તેમાં ક્રમશઃ એકલવણ એટલે સીંધવ, લવણદ્વય એટલે સીંધવ તથા સંચળ, લવણત્રય એટલે સીંધવ, સંચળ અને બીડલવણ, અને લવણ ચતુષ્ટય એટલે સીંધવ, સંચળ, બીડલવણ, તથા ઉદિમદ (સાંભરદણ) કહેવાય છે. ૨૫

દશમુલ—શાકિપર્ણિ (સૂગંધી સમેરવો) પૃશ્નિપર્ણિ (સમેરવો) બીની ભોંયરીગણી, બેડી ભોંયરીગણી, તથા ગોપૂં એ સર્વ મળી લઘુપંચમુળ કહેવાય છે. અને બંલી, અંણી, રયોનાક (અરુસો), કારમરી (શાવણ) તથા પાટલા (પાણ) એ પાંચે મળી બ્રહ્મપંચમુળ કહેવાય છે. એ રીતે લઘુપંચમુળ અને બ્રહ્મપંચમુળ મળી દશમુળ કહેવાય છે. ૨૬—૨૭

પંચતુલ્ય—કુશ, કશ, શર, દાસ તથા શેરડી એ પાંચે મળી પંચતુલ્ય કહેવાય છે. ૨૮

અષ્ટવર્ગ—જવક, રૂપકક, મેદા, મહામેદા, કાંદાલી, ક્ષીરકાંદાલી, રૂદ્ધિ, વૃદ્ધ, એ સર્વ એકત્ર મેળવવાથી અષ્ટવર્ગ કહેવાય છે. ૨૯

જવનીયગણ—અષ્ટવર્ગનાં એપણા જંગલી મગ, જંગલી અડદ, જવન્તી (રોડી અથવા ખરખોડી) જેઠીમધ, એ સર્વે મળવાથી જવનીયગણ કહેવાય છે. એ સર્વ ઉપરનાં એપણેને પરસ્પર સમગણે જ મેળવાતાં જોઈએ. ૩૦

ક્ષારત્રય—સાજીખાર, જીવખાર, ટંકણખાર એ ત્રણે મળે તો ક્ષારત્રય કહેવાય છે. ૩૧

પંચગવ્યમ—ગોમત્ર, ગોમમ (જાણ), ગાયનું દુધ, ગાયનું ઘી, અને ગાયનું દહીં એ પાંચે મળી પંચગવ્ય કહેવાય છે. ૩૨

એકતા અભાવે બીજાં દ્રવ્યો લેવાનો નિયમ—રસ, વીર્ય તથા વિપાક અનુસાર એક દ્રવ્યના અભાવે બીજું દ્રવ્ય જે રસ, વીર્ય, તથા વિપાકમાં એક દ્રવ્યની સમાન હોય તેના યોજના કરવી જેમકે પારદના અભાવે રસસિંદુર લેવાય, કાન્તલોહના અભાવે તીક્ષ્ણલોહ, વૈ યાદિ રત્નોના અભાવે મોતી, પુરકરમુળના અભાવે કૃષ્ટ (રૂપલેટ) ચવક અને ગજપીપળના અભાવે પીપળીમુળ, કુકેરિકાના (તુણી)ના અભાવે તુળી; ઘોળી રાટોડીના અભાવે રાતી સાટોડી, રસવંતીના અભાવે દારૂળદરનો કવાચ, નીલકમળના અભાવે કુમુદ (પોષણુ) ઘોળા સરસવતા અભાવે રતા સર્પવ, ગાયના દુધ તથા ઘીના અભાવે બકરીનું દૂધ તથા ઘનો

પ્રયોગ કરવો. જેમાં જે એક દ્રવ્યના અભાવે બીજું દ્રવ્ય લેવાનું કહ્યું છે તેમ બીજું દ્રવ્ય ન મળે તો સુગ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી શકાય. ૩૩-૩૪-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯-૪૦

દ્રવ્ય ગ્રહણ નિર્દેષ-સામાન્ય રીતે ચન્દન શબ્દ કોઈ યોગિમાં આંગ્યો હોય તો ત્યાં રક્તચંદન (રતાંજળી) લેવું જોઈએ, પરંતુ વિશેષ નિયમ એ છે કે, ચુર્ણ, ધી, તેલ, આસવ તથા અદિષ્ટ આદિ બનાવવામાં તો ચ્વેતચંદન (સુખડ) નું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. અને ક્વાથ તથા લેપોમાં રક્તચંદન જ લેવામાં આવે છે. લવણ એકલું લેવાનું કહ્યું હોય તો સિંધવ લેવું, મુત્ર એકલું હોય ત્યાં ગોમુત્ર લેવું. શક્રદ્રવ્ય સામાન્યમાં ગોમયરસ, દુધ સામાન્યમાં ગાયનું દુધ ઘી એકલું હોય ત્યાં ગાયનું ઘી, પાત્ર એકલું લખ્ખું હોય ત્યાં માટીનું વાસણ, ઉત્પલ લખ્ખું હોય ત્યાં નાલોત્પલ, સર્પિષ એકલા લખ્ખા હોય ત્યાં ઘાળા રૂર્ષવ અને ક્ષાર એકલું હોય ત્યાં વવક્ષર વાપરવું ૪૧-૪૨ ૪૩

સાર—એજ, રતાંજળી સુખડ તથા દેવદર આદિનો સાર (લામકાની વચ્ચેનો ગર્ભસાગ) લેવો. લીમકો, બીલી, શીયણ વગેરેની છાલ લેવી, કાઠમ આદિનાં ફળ તથા પટોલ વગેરેનાં પાન સામાન્ય રીતે લેવાં જોઈએ ૪૪

સાધ્યગ્ણ રીતે એ નિયમ છે કે જેનાં મૂળ અથવા મોટાં તથા લાંબાં હોય, અને જેની વચ્ચેમાં કંઈક લકડું રહેતું હોય, તેની છાલ લેઈ શકાય છે. પરંતુ જેનું મૂળ નાનું હોય તેનું તો સમગ્ર મુગજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ૪૫

ન્યાં કોઈ દ્રવ વિશેષનો નિર્દેષ ન હોય ત્યાં જળ લેવું. કોઈ રોગમાં વસ્તુઓનું પ્રમાણ બતાવ્યું ન હોય ત્યાં સર્વ વસ્તુઓ સમભાગે લેવી જોઈએ. કાલ એકલો લખ્ખો હોય ત્યાં આશ્લેષૂર્ત સમજવું ૪૬

કંઠ વનસ્પતી ક્યારે લેવી—શિશિર ઋતુમાં મૂળ, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પાન, વર્ષા તથા વસન્તઋતુમાં કન્દ, શરદઋતુમાં વાનસ્પતિક દ્રવ્ય તથા જે વનૌપધીઓના જે જે રૂતુઓમાં ફુલ તથા ફળ થાય છે તેનાં તે તે ઋતુમાં ફલ તથા ફલ લેવાં અને હેમન્તઋતુમાં આપ-ધેનિના સાર [વચ્ચેના લાકડાનો સાર] લેવો ૪૭

ક્યાં આપધો જીનાં લેવાં—ગેળ, ઘી, મઃ, શલિ (ચોખા વગેરે) આદિ ધાન્ય, પીપળ તથા ત્રાવડીંગ શિવચનાં બીજાં આપધો ઘણેમાગે નવીન જ શુણ્કારી છે. ૪૮

ભાવનાનો નિયમ—ન્યાં ભાવના કેટલીવાર આપવી એ ન લખ્યું હોય ત્યાં સાતવાર ભાવના આપવી જોઈએ. દિવસે ભાવના આપી તેને તડકામાં સૂકાવા સુકવું જ્યારે સૂકાઈ જાય ત્યારે તેને રત્રિએ ઢાંકી રાખવું જોઈએ ફરી બીજે દિવસે ફરી ભાવના દેવી, જેની રીતે સાતવાર કરવું જોઈએ. ભાવના આપતી વખતે જે પ્રવાહી દ્રવ્યથી ભાવના આપવાની હોય તે દ્રવ્ય એટલું નાંખવું કે જેથી જે દવાને ભાવના આપવાની હોય તે સર્વ વસ્તુ એક સરખું પલળી જાય દ્રવ્ય વધુ તેમ ઓછું ન પડવું જોઈએ. જે કોઈ દ્રવ્યને ક્વાથની ભાવના આપવાની હોય ત્યાં નીચે પ્રમાણેની વિધિથી ક્વાથ કરવો. જે દ્રવ્યેનો ક્વાથ કરવો હોય તે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યને ભાવના આપવાની હોય તેની બરાબર લેવું, પાણી આગળ રેડી ઉકાળો કરવો જ્યારે આઠમો ભાગ પાણી પી જાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ૪૯-૫૦-૫૧

અથ જવરાધિકાર

સામાન્યેન જ્વરોપક્રમે ક્રિયાક્રમઃ

પૂર્વરૂપે પ્રયુક્ત જ્વરસ્ય લઘુભોજનમ્ ।

લઘનજ્ઞ યથાદોષં વિરચકં વાતિકે પુનઃ ॥૧॥

વૈદે દોષના લાઘવ તથા પ્રાપ્ત ય અનુસાર જ્વરના પ્રારંભમાં લઘુભોજન, ઉપવાસ તથા વિરેચન કરાવવું. ૧

વાતજ્વરના ઉપક્રમમાં સ્વચ્છ ધૂતપાન, પૈત્તિક જ્વરમાં વિરેચન અને કફજ્વરમાં મૃદુ વમન કરાવવું. કફજ્વરમાં અર્થાત વાતપિત્તજ્વરમાં ધૂતપાન તથા વિરેચન, કફ પિત્તજ્વરમાં વિરેચન તથા વમન, કફવાત જ્વરમાં વમન તથા ધૂતપાન અને સન્નિપાત જ્વરમાં ધૂતપાન, વમન તથા વિરેચન દોષોનાં બલાબલ અનુસાર વિચારપૂર્વક કરાવવાં. ૨

નવા જ્વરમાં વળ્યું કરવા ચોગ્ય—નવા આવેલા જ્વરમાં રોગીએ દિવસે સુવું નહિં, સ્નાન ન કરવું, તેલાદિયું મર્દન કરવું નહિં, બારે તથા રિનજ્ઞ આહાર, મૈથુન, ક્રોધ, અને વાયુનું સેવન કરવું નહિ, વ્યાયામ (કરુત) તથા ક્વાથ (કિકાળો) પીવો નહિં એટલાં વાનાનો લાગ કરવો. ૩

ક્વાથનો નિષેધ—નવા જ્વરમાં જે કિકાળો પીવા આપે છે તે સુતેલા સાપને જાણી ખુલ્લો જગાડવા જેવું કાર્ય કરે છે. ૪

નવા જ્વરમાં ક્વાથનો પ્રયોગ ન કરવો કેમકે ક્વાથ પાવાથી કુમ્ભ થયેલા દોષોનું શ્મન કરવું એ અત્યંત કઠણ થઇ જાય છે. ૫

નવા જ્વરમાં ક્યો ક્વાથ નિષેધ કલો છેઃ કે જે ક્વાથની બનાવટમાં સોળગણું પાણી નાંખી પાક કર્યા બાદ ચોથો ભાગ રહેવા દેવામાં આવે છે તે ક્વાથજ્વરના જ્વરમાં વર્જીત છે. અન્ય ફાન્ટ, હિમ આદિના નિષેધ નથી. ૬

કેટલાક એનો પાઠ બીજો કહે છે

નતુ કલ્પન-મુદિશ્ય કષાયઃ પ્રતિષિધ્યતે । યઃ કષાયઃ કષાયઃ સ્યાત સ વર્જ્યસ્તરૂપજ્વરે । એનો અર્થ એ છે કે પચ્ચવિધ કષાય કલ્પનાને લઇ કષાય વર્જનીય નથી કલ્યા. પરંતુ જે કષાય સ્વરસાદિ-કષાય (કસેન્ના-તુરા) રમ વાળા હોય તેને સ્તમ્ભક હોવાને લીધે તથા જે કષાય ઉપરની વિવિધી બનાવેલો હોય તેનો ત્યાગ કલો છે. ૬

નવા જ્વરમાં દિવસે વારંવાર ભોજન કરવું નહિં, અથવા સવારે જમવું નહિં, અભિ-પ્યદિ (અર્થાત કફવર્ધક, બારે, દહીં વગેરે) ન ખાવાં, રાત્રે જમવું નહિં, તથા બારે આહાર લેવો નહિ. ૭

નવજ્વરમાં પરિષેક-માથે જળની ધાર રેડવી નહિં, તેલનું મર્દન કરવું નહિં, સ્નાન કરવું નહિ, વમન વિરેચન આદિ સંશોધન કરાવવું નહિં. દિવસે સુવું નહિં, મૈથુન, વ્યાયામ ન કરવાં શીતલ પાણી ન પીવું, ક્રોધ ન કરવો, પવનનું સેવન કરવું નહિં, તથા બારે અને રિનજ્ઞ (ચીકાશવાળું-ધી તેલ વાળું) ભોજન કરવું નહિં, જે તરુણ જ્વરવાળો

એનું સેવન કરે તો શોષ થાય, ઉદ્દી થાય, મદ, મૂર્છા, બ્રમ, તરપ, અરૂચિ આદિ ઉપદ્રવે ઉત્પન્ન થાય છે. ૮-૧૮

કષય, વાત, બય, ક્રોધ, કામ, શોક, તથા ચાકથી ઉત્પન્ન થનારા જ્વર સિવાય બાકીના સર્વ પ્રકારના જ્વરોમાં શરૂઆતમાં ઉપવાસ કરાવવા જોઈએ. ૧૦

લંઘન લક્ષણ—શરીરને કર્ષણ (સુકાવનારા) દ્રવ્યો અથવા કર્મોને લંઘન દ્રવ્ય અથવા તો લંઘનકર્મ કહે છે. અને શરીરને પોષનારા દ્રવ્ય અથવા કર્મોને બુદ્ધિ દ્રવ્ય અથવા તો બુદ્ધિકર્મ (પુષ્ટ કરનાર) કહેવાય છે. એથી અહીં લંઘન શબ્દથી ઉપવાસ કરવા તથા લલકું ભોજન કરવું એનું અર્થ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૧

લંઘનનો હેતુ—પ્રામરસની સાથે મજેજ આમાશય સ્થિત દુષ્ટ દોષ (વાત, પિત્ત, અથવા કફ) અગ્નિને મંદ કરી રસવાહી ઓતોના મુખને બંધ કરી દે છે. જેથી જ્વર આવે છે એથી સામદોષનો નાશ કરવા માટે લંઘન એ અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. ૧૨

નવજ્વરમાં દોષ તથા અગ્નિનાં સ્વસ્થાન તથા સ્વ પરિમાણમાં સ્થિત ન રહેવાથી લંઘન એ દોષોનું પરિપાચન, જ્વરનો નાશ, અગ્નિનું દીપ્ત, અન્નની અભિલાષા, રૂચિ, તથા દેહમાં લઘુતા કરે છે. ૧૩

રોગીનાં બળાબળ જોઈ તદનુસાર ઉપવાસ કરાવવા. કેમકે આરોગ્યને માટે ઉપવાસ કરાવવામાં આવે છે. અને આરોગ્ય એ બળ ઉપર આધાર રાખે છે. ૧૪

લંઘન કેને માટે વખર્ચ છે—વાતરોગ વાળા, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, મુખશોષ, તથા બ્રમથી પીડિત રોગી, નાના બાળકો, વૃદ્ધા, ગર્ભિણી સ્ત્રી તથા દુર્ગંધ પુરુષોને લંઘન કરાવવું નહિ. ૧૫

શમ્યક લંઘનનાં લક્ષણો—અપાનાદિ વાત, મૂત્ર તથા મળનો ત્યાગ, શરીરમાં લઘુતા, હૃદય સ્થલમાં ગૌરવ ન હોવું, ઉદગાર શુદ્ધિ, કન્ડમાં દુષ્ટ કફ અદિ ન રહેવા, મુખ વૈમનસ્ય ન હોવું, આળસ અને ગ્લાનિનો અભાવ, પરસેવો આવવો, રૂચિ, ભુખ તરસ ન લાગવી અને મન પ્રાન્ત હોવું આદિ લક્ષણો પ્રકટ થાય તો જાણવું જોઈએ કે લંઘન સમ્યક થઈ ગયું. ઉપવાસ સાર્યક થયો એમ સમજવું. ૧૬-૧૭

વધુ લંઘનથી ઉપદ્રવ—વધુ ઉપવાસ કરવાથી શરારમાં દરદ, અંગમાં પીડા, ખાંસી, મુખ-શોષ, ભુખ ન લાગવી, અરૂચિ, અત્યંત તાંસ, કાન તર્રા ઓપોતી દુર્ગંધતા, અર્થાત ઓષ્ઠ સાંભળવું તથા ઓષ્ઠ જોવું, અસ્થિર ચિત્ત, હિકકા, શ્વાસ, ઉદગાર, અંધશાંપ્રવેશ જેવો અનુભવ, શરીર દુષ્કાં પડી જવું, અગ્નિમાંધ, નિર્મળતા આદિ ઉપદ્રવ થઈ જાય છે. ૧૮-૧૯

જ્વર વિશેષ—વમનનો પ્રયોગ—ભોજનાન્તરથી અથવા વધુ ભોજનથી જો જ્વર ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં વમન કરવા યોગ્ય પુરુષોને માટે વમનજ અતિશ્રુત છે. પરંતુ ઉપરનાં શરણોથી જ્વર આવે તોપણ બાળક, ગર્ભિણી, તથા દુર્ગંધ પુરુષોને વમન ન કરાવવું. એવો આચાર્ય વાગબટનો મત છે.

આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર કફ પ્રધાન તથા ઉદ્દીને માટે ઉપસ્થિત દોષોને જાણી વમન યોગ્ય પુરુષોને વમનકારક ઔષધોદ્ધારા વમન કરાવી તેના દોષોનું હરણ કરવું. ૨૧

નવાજ્વરમાં ઉદ્દીને માટે અનુપસ્થિત દોષોનાં વમન કરાવવાથી ઉદરોગ, શ્વાસ, આન્ધાન, (આંધ્રો) તથા મોહ અદિ ઉપદ્રવ થઈ જાય છે. ૨૨

દોષ વિશેષે શીગોળ્યુ જલપાન વ્યવસ્થા-વતજન્ય તથા કફજન્ય જવરમાં તરસ્યા રોગીને ગરમ જળ અને મધપાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જવરમાં તથા પિત્તજવરમાં કડવા દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ ઉકાળેલું શીતલ જળ પીવા આપવું. એ બંને ઉષ્ણ, તથા તિક્ત(કડવા) દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ શીતલ જળ, અગ્નિવર્ધક, પાચક, જવરનાશક, સંપુર્ણ દેહ સ્થિત આંતોન શુદ્ધ કરનાર, અળાકારક, રચિ વધારનાર, તથા પરસેવો લાવનાર છે. જેથી એનાથી રોગીયોનું વિશેષ કલ્યાણ થાય છે. ૨૩-૨૪

જવરમાં-ષડંગ પાણી-મેથ, ખડમલીયો પીત પાપડો ખસ, રતાંજળી, સુગંધીનાળો, તથા ઝુંક એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ તેમાંથી ૨ તોલા લેવું, પાણી ૨૫૬ તોલા નાંખી ઉકાળા કરવો. જ્યારે પાણી અર્ધું રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું અને તેને થંડુ થવા દેવું. થંડુ થયા પછી રોગીને જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે એ પાણી થોડું થોડું પાવું, એથી તરમ તથા તાવ બંને શાંત થાય છે. ૨૫

નવજવરમાં સુખ્ય લેખજ નિષેધ-નવજવરમાં સુખ્ય ઔષધ અર્થાત ઉકાળાની રીતે તૈયાર કરેલું કે એથી પણ ભારે પકવેલું ઔષધ તથા સ્વરસ આદિનો નિષેધ છે. પરંતુ પાણી, પેયા, યવાગુ આદિની બનાવટ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું ષડંગ પાણી આદિ કે જેમાં ઔષધ ગોઠવે હોય છે તે નિર્દોષ છે. નવજવરમાં તેનોજ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૨૬

ષડંગાદિ સાધન-શ્રુતશીત અર્થાત ઉકાળીને ઠંડું કરેલાં જળ અદિ નિમિત્ત જે ષડંગ પાણી આદિનો પ્રયોગ થાય છે, તેના સાધનનો આ નિયમ છે. મેળવેલાં દ્રવ્યો ૨ તોલા લઈ ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં. જ્યારે અર્ધું રહી જ્યારે ઉતારી નિમળ વસ્ત્રથી ગાળી લેવું અને થંડુ થવા દેવું. પછીથી તેનો પ્રયોગ કરવો. ૨૭

જવરે પેયા વિધાન-જવરમાં મંદાગ્નિવાળા રોગીને લુખ લાગે તો પ્રથમ પીપળ તથા સુંકથી સિદ્ધ કરેલ, સુગમતાથી પચી જતારી ધાણીની બનાવેલી પેયા પીવી જોઈએ. અથવા જો પડખામાં દરદ, કે અરિત (મૂત્રાશય) માં વેદના થતી હોય અથવા તો શિરો-વેદના થતી હોય તો ગોખર, નાની ભોંયરીંગણીથી સિદ્ધ કરેલ રકત શાલિ (રાતા ચોખા) ની પેયાનું પાન કરવું. ૨૮-૨૯

પેયાદિ સાધનના પ્રકાર-ષડંગ પાણીમાં બતાવેલ વિવિધીજ ધણે ભાગે પેયા બનાવવામાં આવે છે.

યવાગુ સાધન-સ્વાભાવિક અવરથામાં જેટલા પ્રમાણમાં ચોખા ખાવાનો અભ્યાસ હોય તેના ચોથા ભાગે ખાડેલા ચોખાની યવાગુ સિદ્ધ કરવી જોઈએ. ૩૦

મંડલાદિ લક્ષણ-જેમાં સિકથ (ભાતનાં કણ) ન હોય તેને મંડ, જેમાં સિકથ યુક્ત હોય તેને પેયા, જેમાં સિકથ વધુ હોય તેને યવાગુ તથા જેમાં દ્રવ ભાગ થોડો હોય તેને વિલેપી કહે છે. ૩૧

અન્ન કેટલું ને જળ કેટલું લેવું તેનું પ્રમાણ-અન્ન એક ભાગ અને પાંચગણું પાણીથી સિદ્ધ થાય છે. વિલેપી ચારગણું પાણીથી, મંડને ચૌદ ગણું પાણીથી, યવાગુ ૭ ગણું પાણીથી તથા યુ. [એ. પામણુ] અઠાર ગણું પાણીથી સિદ્ધ કરવી જોઈએ. ૩૨

જવરમાં પૃથ્વ-શ્રપ, ઉપવસ તથા વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા જવરમાં (નિત્ય રસોદનઃ) રસ સાથે ભાત, અને કફજન્ય જવરમાં મગનું એ સામણુ અને ભાત ખવાય. પિત્ત જવરમાં સાકર મેળવેલું ટાકું મગનું આપાવણુ અને ભાત ખવરાવવાં જોઈએ. ૩૩

જરમાં રોગીને રાતા ચોખા તથા સાડી ચોખા આદિયા મનાવેલી યવાચુ, ભાત તથા ધાણી આદિ દિતકર છે. ૩૪

ઓષધમણુ માટે લેવાની દાળમાં મગ, મસુર, ચણા, કળથી, મદ આદિ વાપરવાં, શાકમાં પટોલ પત્ર [પરવળનાં પાન] રીંગણાં, કુલક (પટોલ) કારેલાં, કકોડાં, ખડસડીયો પિત્ત પાપડો, જોડબહા- (ગળબહી) કાચાસુળા તથા ગળોનાં પાન લભકારક છે. ૩૫-૩૬

જવરમાં પથ્ય વ્યવસ્થા—જવરથી પીડાતા રોગીએ સમજવું જોઈએ કે ચાલુ તેને દિત આહારમાં શ્યિ ન પણ રહે તોપણ તેણે પથ્ય આહાર તો જરૂર કરવો જોઈએ, નહિં તો ભોજન લેવાની વખતે જો તે ઉપવાસ કરશે તો કમેકમે તે ક્ષીણ થતો જશે અને તેનું મૃત્યુ થઈ જશે. ૩૭

જો પથ્ય (અન્ન) નું નિરંતર સેવન કરવાથી યા (અનાજમાં) રસાદ ન હોવાને લીધે શ્યિ ન રહે તો તે પથ્યને પણ વિવિધ પ્રકારે બનાવી રોગીને આપવું જોઈ તેની હલત આહારમાં શ્યિ થાય. ૩૮

જવર પીડીત અને જવરથી મુકત પુરુષને સાયંકાળે હલકું ભોજન આપવું જોઈએ, કેમકે એ સમયે કફ ક્ષીણ થઈ જવાથી જઠરાગ્નિ તીવ્ર તથા બળવાન થાય છે. જેથી આમ રસ ન બનતાં ભોજનનો પરિપાક થઈ જાય છે. ૩૯

જવરથી રીડતા મનુષ્યે ભરે તથા અભિષ્યન્દી આહાર ન કરવો અથવા અગ્નિ એકલે ભોજન કરવાના વખતથી ભુદા વખતે—(વખત બે વખતે) ભોજન કરવું નહિં. કારણકે અહિત ભોજન કરવાથી આશ્મયનો ક્ષય તથા રોગની વૃદ્ધિ થાય છે. ૪૦

નવજવરમાં દોષ પાચન—નવા જવરમાં ઉપવાસ, હલકું ભોજન, પરસેવો લાવનાર ઔષધ, સમય, (આરોગ દિવસ) યવાચુ તથા કડવા રસો એ દોષોને પરિપાક કરવાનાં સાધન છે. ૪૧

જવરની ત્રણ અવસ્થા—જવર ઉત્પન્ન થાય તે દિવસથી લઈ સાત દિવસ સુધી જવરની તરણાવસ્થા, તે પછી ચાર દિવસ સુધી મધ્યમાવસ્થા, અને તે પછી જવરની શુશ્કાવસ્થાનો કાલ છે. ૪૨

શુશ્કાવસ્થાનાં લક્ષણ—ત્રણ અઠવાડીયાં અર્થાત ૨૧ દિવસ વ્યતિત થઈ ગયા પછી જ્યારે જવરનો વેગ ઓછો થઈ પ્લીહા (જરોળ)ની વૃદ્ધિ થાય અને અગ્નિમાંય થઈ જાય તો શુશ્કાવસ્થા કહે છે. ૪૩

તરણ જવર પછી કષાય પાન—જવર આવે તે દિવસથી ૬ દિવસ બાદ સાતમે દિવસે રોગીને હલકો આહાર આપી આઠમા દિવસે આવસ્થકતાનુસાર પાચન (જે અપકવ આહાર, અપકવરસ તથા અપકવ દોષોનો પરિપાક કરે છે તેને પાચન ઔષધ કહે છે) તથા શમન (જે ઔષધ દુષ્ટદોષો (વાત, પિત્ત અને કફ) ને જઠાર નહી કહાડતાં, અને અદુષ્ટ દોષોમાં કોઈ પી પણ વૃદ્ધિ ન કરે પણ પ્રકોપિત દોષોને સામ્યાવસ્થામાં લાવે તેને શમન ઔષધ કહે છે) કષાયો (કવાય) પીવરાવવા. ૪૪

પાચન-શમન ઔષધ વ્યવસ્થા—સાતમા દિવસ પછી જો રસ આમાવસ્થામાં હોય અને બંધકોષ આદિ ન હોય તો પાચન ઔષધ આપવાં જો નિરામાવસ્થામાં હોય તો શમન ઔષધોનો પ્રયોગ કરવો. જો રસ પણ આમાવસ્થામાં હોય અને મળમૂત્રની પ્રવૃત્તિ પણ ન હોય તો પાચન યા શમન આદિ ઔષધનો પ્રયોગ કદાપિ ન કરવો. અથવા સાતમા દિવસ પછી જ્યારે રસ આમાવસ્થામાંથી પકવાવસ્થાની તરફ જઈ રહ્યો હોય અર્થાત પચ્ચમાનાવસ્થામાં હોય તો તેને પાચન ઔષધોદ્વારા પકવવામાં સહાયતા કરવી. જ્યારે દોષો

પરિપક્વ થઇ જાય ત્યારે શમન ઔષધોદ્ધારા ચિકિત્સા કરી અને જે આભાવસ્થા પૂર્ણ થીવનપર હોય તો પાચન યા શમન આદિ ઔષધોના ઉપયોગ ન કરવો. ૪૫

મુખથી લાળ વહોરી, જીવ ગભરાવો, હૃદય બારે જલ્પાવું, અગ્નિ, તન્દ્રા, અને આળસ, આહાર ન પચવો, મુખને સ્વાદ બગડવો, શરીરનું બારેપણું, જૂખ ન લાગવી, બહુમૃતતા, અને નિરંતર પ્રબળ જ્વર રહેવો એ સર્વ આમજ્વરમાં લક્ષણ છે. એ લક્ષણો વિદ્યમાન હોય તો ઔષધનો પ્રયોગ ન કરવો. આમજ્વરમાં આપેલું ઔષધ જ્વરને અત્યંત પ્રયત્ન કરી દે છે, દોષો પકવ થયા પછી અર્થાત નિરામજ્વરમાં શમન યા શોધન ઔષધ આપવાં જોઇએ. જેનાં લક્ષણ એ છે કે: જ્વરનો વેગ ઓછો થવો, શરીર હલકું થવું તથા બંધ-કોષ આદિ ન રહે તો સમજવું કે દોષો પાછી ગયા છે. ૪૬-૪૭-૪૮

જમ્મા પછી તથા પાણી પીધા પછી, ઉપવાસના આગલા દિવસે, ક્ષાયાર્થે તથા અજીર્ણાવસ્થામાં અને પિપાસા સમયે શમન યા શોધન ઔષધોના પ્રયોગ ન કરવો જોઇએ.

ભૂખ્યા પેટે ઔષધ લેવાનો ગુણ—જમ્મા વગર અથવા ખાલી પેટે ઔષધ લેવાથી તે પોતાના અત્યંત પ્રભાવ બતાવે છે. એ સમયે સેવન કરેલું ઔષધ જરૂર રોગને જલ્દીથી નાશ કરી દે છે. પરંતુ એ સમયે અર્થાત ખાલી પેટે નાનાં બાળક, વૃદ્ધ, આ તથા અન્ય સુકુમાર મનુષ્યોને ઔષધનું સેવન કરાવવાથી ગ્લાનિ તથા નિર્જાતા થાય છે. ૫૦

ઔષધ પચ્યાનાં લક્ષણ—ઔષધ પચી ગયા પછી વાતની ગતિ અનુલોભ થાય છે. અર્થાત એ સમયે મળ આદિ નીકળે છે. તથા અન્ય જે વાતનાં કાર્ય છે તે સર્વ થયાનિ-યમ થાય છે. સ્પૃશ્યતા, જૂખ, તથા તરસ લાગવી, ચિત્ત પ્રસન્ન હોવું, શરીર હલકું લાગવું, ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પોતપોતાના વિષયનું બરાબર જ્ઞાન હોવું, બરાબર ઓરકાર ન આવવા એ ઔષધ જીર્ણ થયા પછી એટલે પચી ગયા પછીનાં લક્ષણ જણાય છે. ૫૧

જે પૂર્ણ રીતે ઔષધ જીર્ણ ન થાય એટલે ન પચ્યું હોય તો ક્લાન્તિ, અર્થાત થાક જણાવો, બળતરા, શરીરની શિથિલતા, બ્રમ, મૂર્છા, માથાની પીડા, ગર્ભાગ્રણ્ય થવી તથા નિર્જાતા એ લક્ષણો પ્રકટ થાય છે. ૫૨

ઔષધ પૂર્ણરૂપે જીર્ણ ન થયા છતાં જે ભોજન કરવામાં આવે અથવા અન્ય પૂર્ણ રીતે પચતા પહેલાંજ ઔષધનું સેવન કરી લેવામાં આવે તો તે ઔષધ રોગની શાંતિ કરતું નથી પરંતુ અન્યરોગોને પેદા કરે છે. ૫૩

વૃદ્ધ, નાનાં બાળકો, ઔષધથી જીહ્વાનારા, અને સુકુમારી સ્ત્રીઓને જમ્મા પહેલાંજ ઔષધનું સેવન કરાવવું જોઇએ એમ કરવાથી ઔષધ જલ્દી પચી જાય છે. જેથી ઔષધથી પેદા થનાર વિદાહ બહુ થોડો સમય રહેવાથી બળ ક્ષીણ થતું નથી. દ્રૌણ ઔષધ પચ્યું અનાથી ડાખ જરૂરી વધનદ્વારા બહાર નીકળતું નથી. ૫૪

જ્વરના પ્રારંભમાં લંબન અર્થાત ઉપવાસ યા હલકું ભોજન આપવું. જ્વરની મધ્યાવસ્થામાં જે રસ સામતા હોય તો પાચન ઔષધ આપવું, અને જે દોષ તથા રસ પકવ થયા હોય તો શમન ઔષધ આપવું, જ્વરના અંતમાં યથા બન્ધ કોષોની અર્થાત આમાશય, પંચાસાય અદિની શુદ્ધિ માટે વિરેચન ઔષધ આપવું. ૫૫

માત્રા નિરૂપણ—માત્રા કેટલી નિશ્ચય નથી, દોષ અર્થાત વાત, પિત્ત, કફ, પાચકાગ્નિ, બળ, વય, રોગ, ઔષધ, (તીક્ષ્ણવીર્ય, મૃદુવીર્ય આદિ) હૃદય, આમાશય, ફેફસાં આદિની વ્યવસ્થાની બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી કોઇ ઔષધની માત્રા નિશ્ચય કરવો જોઇએ.

જેમકે સાધારણ ઔપધેના પ્રયોગ માટે માત્ર વચને દૃષ્ટિમાં રાખી માપણુ એ નિયમ કરી શકીએ છીએ કે: રોગીની જેટલી ઉંમર હોય તેના ૧૬ ભાગ કરવા. પૂર્ણ માત્રાનો એટલો ભાગ તેને માટે ઔપધની માત્રા છે. જેમકે કાઠ ઔપધની પૂર્ણ માત્રા ૧ રતી છે તો એક વર્ષના બાળકને માટે ૧૬ રતી, ચાર વર્ષના બાળકને માટે ૧૬=૪ રતી આદિ સમજવું. પણ આ નિયમ અશીષુ આદિ તીક્ષ્ણવીર્ય દ્રવ્યો માટે લાગુ નથી પડતો.

કવાથ નિર્મણવિધિ—૧૦ રતી=૧ માસ, ૮ માસ=૧ તોલો, એ અનુસાર ૨ તોલા કવાથ દ્રવ્ય લઈ તેથી ૧૬ ગણુ અર્થાત ૩૨ તોલા પાણી નાંખી મંદ મંદ અગ્નિપર ઉકાળવું જ્યારે પાણી ચોથો ભાગ અર્થાત ૮ તોલા રહી જ્ય ત્યારે ઉતારી તેને નિર્મળ વસ્ત્રથી ગાળી લેવું; કવાથ સર્વદા નિર્મળ માટીના વાસણમાં, અથવા નવા કદલાઈ કરેલા વાસણમાં જ બનાવવો જોઈએ. ૫૭

સર્વજ્વરમાં સાધારણ કવાથો.

ધાન્ય પટોલજ્વર—વાણુ ૧ તોલો, પટોલપત્ર (પરવળાં પાન) ૧ તોલો બંને લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવ, જ્યારે ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું એ એક માત્રા છે. આના સેવનથી અગ્નિ દૃઢ થાય છે. કફ નાશ થાય છે, વાત તથા પિત્તની અધોગતિ થાય છે. અર્થાત આંતરંગમાં મળેલ અધઃપ્રેરણ કરવા માટે યથા નિયમ તરંગવત ગતિ અને પિત્તનું આહારને પચાવવા માટે નિઃસરણ, જ્વરનાશ, આમદોષ તથા આમરસના પરિપાક અને બંધકોશ મટે છે આ કવાથ બધા જ્વરોમાં આપી શકાય છે. ૫૮

વાતજ્વર

વાતજ્વરે કિરાતાદિ કવાથ—કરીયાતુ, મેથ, ગજો, સુગંધીરાજો, બોંયરીંગણી, બેડી બોંયરીંગણી, ગોખડ શાલી છીં (મોટા સમેરવો) પૃષ્ઠિપણી (સુગંધી સમેરવો) સુક એ સર્વ મળી ૨ તોલા લેવાં, ઉકાળા માટે પાણી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી કવાથ કરવો, બાકી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ કવાથના સેવનથી વાતિકજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૫૯

પિત્તવાદિ કવાથ—પીપળ, સારિવા, (ઉપલસરી) દ્રાક્ષ સવા, રેણુકા સર્વ સમાન ભાગે લઈ કવાથની વિધિ પ્રમાણે કવાથ કરવો, અર્થાત ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૧૦ તોલો ગોળ મેળવી એ કવાથનું સેવન કરવાથી વાતજ્વર શાંત થાય છે. ૬૦

શુક્રવાદિ કવાથ—મજો, સારિવા, દ્રાક્ષ, સવા, સાટોડી એ સર્વનો કવાથ કરી એક માત્રા અર્થાત ૮ તોલા કવાથમાં ૧૦ તોલો ગોળ નાંખી તેનું સેવન કરવાથી વાતજ્વર શાંત થાય છે. ૬૧

દ્રાક્ષાદિ કવાથ—દ્રાક્ષ, મજો, શીવણુના મુગની છાલ, ત્રાયમાણ, સારિવા, એનો કવાથ ગોળ મેળવી વાત જ્વરમાં સેવન કરવો. ૬૨

પૃથ્વ્યુગ કવાથ—પુલપૃથ્વ્યુગ અર્થાત ખીસી, અરણી, અરકુસો, શીવણુ તથા પાટલા એ સર્વના મુગની છાલના કવાથનો વાતજ્વરમાં પ્રયોગ કરવો.

રાનાદિ કવાથ—રાસ, વૃષ્ણાંતી (ખાંડ, ચુંદી) દેવદાર, સરવ (પીળો એરંજો) એલવાણુક (ચણુકખાંડ) એનો કવાથ કરીને એક માત્રામાં ૧૦ તોલો ગોળ અને ૧૦ તોલો ગાયનું ધી નાંખી પીવાથી વાતજ્વર શાંત થાય છે. ૬૩

ખિલ્લાદિ ક્વાથ—ખીલી, અરણી, શીવણ, અરડસો, તથા પાટલા એના મુળની ઊલ, ગજો, આંખળાં ધાણા એ સર્વ ખરાખર વળને લખ તેમાંથી ૨ તોલા લઇ એ ક્વાથ કરી વાતજવરમાં સેવન કરવે. ૬૪

સુંઠ્યાદિ ક્વાથ—સુંઠ, ગજો, પીપળામુળ, એનો ક્વાથ પીવાથી અથવા ધણા, દેવદાર, ખેડી ભાંધરીગણી, સુંઠ એનો ક્વાથ પીવાથી વાતજવર નષ્ટ થઇ જાય છે. ૬૫

ગુડુમ્ય દિસ્વરસ—ગજોનો સ્વરસ ૦૧ તોલો, શતાવરીનો સ્વરસ ૦૧ તોલો, મેળવી તેમાં ગોળ નાંખી પીવાથી અથવા માત્ર ગજોના ક્વાથને થડો કરી પીવાથી જલ્દીજ વાતજવર શાંત થાય છે. ૬૬

પિત્તજવર

પિત્તજવર—ચવપટોલાદિ ક્વાથ—પટોલ (પરવળનાં માન) તથા જવનો ક્વાથ મદ નાંખી પીવાથી, અત્યંત વધેલો પિત્તજવર નષ્ટ થાય છે. તથા તરત તથા ખળતરા મટે છે. અહીં મદ એટલું નાંખવું કે જેથી ક્વાથનો સ્વાદ મીઠો થઇ શકે, ૬૭

પર્પટકાદિ ક્વાથ—ખડસલીયો પીતપાપડો ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ડિઝાજો કરવો, ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો, એ ક્વાથના સેવનથી પિત્તજવર શાંત થાય છે. જે ખડસલીયા સાથે રતાંજળી, સુગંધી વાજો અને સુંઠ મેળવી ક્વાથ કરી તેનું સેવન કરવામાં આવે તો પિત્તજવરમાં જલ્દી લાભ થાય છે. ૬૮

ધાન્ય શર્કરા—અધકચરા ખાડેલા ધાણા ૨ તોલા, પાણી ૧૨ તોલા, ખાંડ એક માત્રીના વાસણમાં ભરી રાત્રિએ રહેવા દેવું. સવારે એ શીત ક્વાથને ગાળી તેમાં ૦૧ તોલો સાકર મેળવી પીવાથી પિત્તજવરનો અત્યંત વધેલો અંતરદહ શાંત થઇ જાય છે. ૬૯

તિડતાદિ ક્વાથ—કડુ, મોથ તથા ઇન્દ્રજવના ક્વાથમાં મદ નાંખી પિત્તજવરમાં પ્રયોગ કરવો જોઇએ.

લોઝાદિ ક્વાથ—લેધર, નીલકમળ, ગજો, કમળ, ઉપલસરી એના ક્વાથમાં સાકર મેળવી પીવાથી પિત્તજવર નષ્ટ થાય છે. ૭૦

દુરાલભાદિ ક્વાથ—દુરાલભા (ધમાસો) ખડસલીયો પીતપાપડો, ધર્કદા, કરીયાતુ, અરડસી, કડુ એ સર્વના ક્વાથમાં સાકર મેળવી પીવાથી અત્યંત તરસ, રકતપિત્ત, દાહ તથા પિત્તજવર શાંત થાય છે. ૭૧

વિંધાદિ ક્વાથ—સુંઠ, સુગંધીવાજો, પીતપાપડો, ખસ (વીરજનો વાજો), મોંથ, રતાંજળી એના ક્વાથનું સેવન કરવાથી તૃષા, ઉલ્કી, પિત્તજવર તથા દાહનું નિવારણ કરે છે. ૭૨

પર્પટકાદિ ક્વાથ—ખડસલીયો પીતપાપડો, ગજો, તથા આંખળાં એનો ક્વાથ પિત્તજવરને મટાડે છે

દ્રાક્ષાદિ તેમ દારમર્થ ક્વાથ—દ્રાક્ષ, તથા ગરમાળાના ગોળનો ક્વાથ અથવા શીવણનાં મુળની ઊલનો ક્વાથ પીવાથી પિત્તજવરમાં હિતકારક છે. ૭૩

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ—દ્રાક્ષ, હરડે, ખડસલીયો પિતપાપડો, મોંથ, કડુ એનો ક્વાથ કરી તેમાં ગરમાળાનો ગોળ મેળવી પછી ગાળી લેવું. એ પ્રલાપ મૂર્છા, બ્રમ, દાહ, સુખશોષ, અત્યંત તરસવાળો જવર અને પિત્તજવરમાં આપવું જોઇએ. ૭૪

મૃદ્ધિકાદિ ક્વાથ—દ્રાક્ષ, જેડીમધ, લીમડાની ઊલ, કડુ એના ક્વાથને રાત્રિએ ખડાર રાખી મુઠી સવારમાં પિત્તજવરમાં આપવો. ૭૫

ત્રયમાણાદિ ક્વાથ—ત્રાયમાણ, જોહીમધ, પિપલીમૂળ, કરીયાતુ, મોથ, મહુડાનાં ફુલ, બેડાં એના કવાથમાં સાકર નાંખી પિત્તજ્વરમાં આપવો. ૭૬

તિક્તાદિ ક્વાથ—કહુ, મોથ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, કાયફળ, સુગંધીવાળો, એનો કવાથ કરી સાકર મેળવી પાવાથી પીત્તજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૭૭

શ્રીપર્ણાદિ ક્વાથ—શ્રીપર્ણી (શીવણ) રતાંગળી, વાળો, ફાક્સાં, મહુડાં, એના કવાથમાં સાકર નાંખી સેવન કરવાથી પિત્તજ્વર મટે છે. તેમાં સાકર એટલી નાંખવી જોઈએ કે કવાથનો સ્વાદ મીઠો થઈ જાય. ૭૮

પિત્તજ્વરમાં દાહનો ઉપાય—પિત્તજ્વરથી પીડા પામેલા પુરુષના દાહના નિવારણ માટે ઠંડી ક્રિયા કરવી જોઈએ, જે દાહ વધારે હોય તો રોગીને જીનો સુવારી પછી તેની દુડીપર રહે તેવી રીતે તાંબાનું કે કંસાનું ઉંડું વાસણ મૂકવું, પછી તે વાસણમાં અત્યંત ઠંડા પાણીની ધારા એ પ્રકારે કરવી કે જળના ઝાંટા રોગીપર ન પડે. એ રીતે કરવાથી જલ્દી દાહ મટી જાય છે. ૭૯

અથવા ખાખરાનાં કુળાં કુળાં પાનને કાંજમાં ઘુટી તેનો પાણ દાહ દૂર કરવા માટે લેપ કરવો. અથવા ખોરકે લામડાનાં કેમળ પાનને લઘ કાંજમાં ઘુટવાં એ કલ્કન કરી કાંજથી ભરેલા વાસણમાં નાંખી મથવાથી શીણ થશે. એ શીણનો લેપ કરવો. અથવા ચરી-દાને પાણીમાં મસળતાં જે શીણ થાય તે શીણનો લેપ કરવો. ૮૦

વિદાર્યાદિ પ્રદોહ—વિદારીકન્દ, દાડમ, લોખર, કાથો તથા ખીજોર એને એકત્ર ઘુટી તૃષા તથા દાહના નિવારણ માટે માથાપર લેપ કરવો. ૮૧

કફજ્વર

કફજ્વરે—નિમ્બાદિ ક્વાથ—લીમડાની છાલ, સુંઠ, ગજો, દેવદાર, કચુરો, કરીયાતુ, પૂષ્કરમૂળ, પિપળ, ગજપિપળ, ઉભી ભોંયરીગણી એનો કવાથ કફજ્વર મટાડનાર છે. ૮૨

પિપ્પલ્યાદિગણુ ક્વાથ—સુશ્રુતમાં જણાવેલ પિપ્પલ્યાદિગણુનાં દ્રવ્યોનો કવાથ કફ-જ્વરનો નાશ કરે છે. એ કવાથમાં હિંગ એક યા બે રતી નાંખવી જોઈએ. હીંગને કવાથના દ્રવ્યો ભેગી ઉાળવામાં ન નાંખવી. ૮૩

ત્રિકૃલાદિ ક્વાથ—હરડે, ખેડાં, આંબળાં, પટોલપત્ર, અરડુસી, ગજો, કહુ, પીપળા-મૂળ, સર્વ મળીને ૨ તોલા, તેનો કવાથ કરી તેમાં ગા તોલો મદ મેળવવું. અથવા દશમૂળ-ખીલા, અરણી, અરડુસો, શંવણ, પાટલા શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, ગોખર, બેડાં ભોંયરીગણી, ઉભી ભોંયરીગણી તથા અરડુસી એના કવાથ કરી તેમાં મદ નાંખી કફજ્વરમાં આપવો. ૮૪

કુષ્ઠાદિ ક્વાથ—ઉપલેટ, ઇન્દ્રજવ, મોરવેલ, પટોલ, સર્વ મેળવી ૨ તોલા એનો કવાથ કરી ગાળી લેવો. તેમાં ૨ માસા કાળી મરીનું ચુર્ણ અને ૨ માસા મદ નાંખી કફ જ્વરમાં સેવન કંવું. ૮૫

મુસ્તાદિ ક્વાથ—મોથ, ઇન્દ્રજવ, હરડે, બેડાં, આંબળાં, કહુ, પરુષક (ફાલસા) એનો કવાથ કફ જ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૮૬

આમલક્યાદિ ક્વાથ—આંબળાં, હરડે, પીપળ, ચિત્રક, એ ચારેના કવાથનું સેવન કરવાથી સંપુર્ણ જ્વર તથા કફ રોગ મટે છે. આ કવાથ ભેદી (બંધકોશ મટાડનાર) જડરાગિને વધારનાર તથા પાયક છે. ૮૬

સપ્તચ્છદાદિ ક્વાથ—સપ્તચ્છદની ઝાલ, (ભાતવણીની ઝાલ), ગળો, લીમડાની ઝાલ, તિન્દુની ઝાલ (ટીંબરની ઝાલ) એનો ક્વાથ મદ સાથે પીવાથી કફજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૮૭

સિન્દુવાર ક્વાથ—સિન્દુવાર (ધોળી નગડ)ના પાનના ઉકળાની એક માત્રામાં ૪ રતી મરીનું ચુર્ણ મેળવી કફજ્વરમાં જ્યારે જંઘાઓમાં જળનું ક્ષીય થયું હોય તથા કાનમાં બહેરાશ આવી હોય ત્યારે પીવેા જોઇએ. ૮૮

ચાતુર્ભદ્રાવલેહ—કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, પીપળ એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ચુર્ણ કરી એ ચુર્ણથી બમણું મદ મેળવી એ અવલેહમાંથી ૨ માસા લઈ સેવન કરવાથી ખાંસ, દમ, તથા કફજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૮૯

આ અવલેહ, ઘણું લાગે ઉર્ધ્વજનું (ખમાના સાંધાની ઉપર) ના ભાગમાં થનારા રોગોને નાશ કરવા માટે સાધકાળે સેવન કરવેા અને જો નીચેના ભાગમાં થયેલા રોગો દૂર કરવા માટે તેનો પ્રયોગ કરવેા હોય તો જગ્યા પહેલાં આ અવલેહનું સેવન કરવું જોઇએ. ૯૦

મધુપિપ્પલી—પીપળાનું ચુર્ણ ૨ માસા તેમાં બમણું મદ મેળવી સેવન કરવાથી દમ, ઉદરસ, તાવ, બરોળ તથા હિકક આદિ રોગ મટે છે. માત્રાનુસાર બળકોને ઉપરના રોગો માટે વધુ લાભ કરે છે. ૯૧

વાતકફજ્વર

નવાંગ ક્વાથ—સુંઠ, ગળો, મોથ, કરીયાતુ, આલિપર્ણી, પ્રતિપર્ણી, ગોખર, બેડી ભોંયરીગણી, ઉભી ભોંયરીગણી, એ સર્વનો ક્વાથ વાતપિત્તજ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૯૨

ચુક્રચાદિ ક્વાથ—ગળો, લીમડાની ઝાલ, ધાણા, પચક, રતાંજળી, એ ચુક્રચાદિ ક્વાથ સંપૂર્ણ જ્વરને મટાડે છે. તથા હૃલ્લાસ, (જીવ કચવાવે) અશ્મિ, ઉલ્ટી, અત્યંત તૂષા અને દાહને મટાડે છે. ૯૩

પૃહ્લત ચુક્રચાદિ ક્વાથ—ગળો, રતાંજળી, પચક, સુંઠ, ઇન્દ્રજવ, ધમાસો, હરે સુમધીવાળો, કાળીપાઠ, ધાણા, મોથ, કડુ એનો ક્વાથ કરી ગરમાળાનો ગળ હાથથી મસળી મેળવી દેવો, પછી થોડીવારે માળી તેમાં એક વખતના ક્વાથમાં ૪ રતી પીપળનું ચુર્ણ મેળવી સેવન કરવું. એના સેવનથી ઉદરસ, દમ, તમામ પ્રકારના જ્વર, અત્યંત તૂષા, દાહ આદિ નષ્ટ થાય છે, જ્યારે જગારે બેઠેલા થાય, પેશાબ થોડો ઉતરે, આંધરો ચઢે ત્યારે આ ક્વાથનો પ્રયોગ કરવો. વિશેષે કરીને આ લક્ષણો ાળા વાતપિત્તજ્વર તથા સનિ-પાત જ્વરમાં આ ક્વાથનો પ્રયોગ અત્યંત લાભકર્તા છે. ૯૪-૯૫

ઘનચન્દનાદિ ક્વાથ—મોથ, રતાંજળી ખડસલીયો પીત્તપાપડો, કડુ, ખસ, પટોલનાં પાન, સુગધીવાળો એનો ક્વાથ કરી સાકર નાખી ઠંડુ થયે સેવન કરવાથી જ્વર, ઉલ્ટી, તર, અશ્મિ, તથા દાહ મટે છે. ૯૬

મુસ્તાદિ ક્વાથ—મોથ, ખડસલીયો પીત્તપાપડો, નીલકમળ કરીયાતુ વાળો, રતાંજળી એ સર્વ અકેક તોલો લઈ એનો ક્વાથ કરી સાકર મેળવી સેવન કરવાથી જ્વર વાત પિત્તજ્વર નષ્ટ થાય છે. આ ક્વાથ પોતાનું પ્રત્યક્ષ ફળ આપવામાં સંકટોવાર અત્યુત્તરે છે. ૯૭

પંચભદ્ર કવાથ—ગજો, ખસલથી પીત્તપાપડો, મોથ, કરીયાતુ સુંઠ એ પાંચે મળી પંચભદ્ર કહેવેય છે, એનો કવાથ વાતપિત્તજ્વરમાં આપવો જોખએ ૯૮

ત્રિકુલાદિ કવાથ—ત્રિકુળા (હરડે, ખહેઠાં, આંખળ) શેમળાનાં મૂળની છાલ રાસના, અરકુસી એનો કવાથ કરી તેમાં ગરમાળાતો ગોળ મેળવી સેવન કરવાથી વાતપિત્તજ્વર નબર નષ્ટ થાય છે. ૯૯

નાની ભોયરીગણી, બલા (કાંચડી), રાસના, ત્રાયમાણુ, ગજો, કાળુનસોતર એનો કવાથ વાત પિત્તજ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૧૦૦

કિરતાદિ કવાથ—કરીયાતુ, ગજો, દ્રાક્ષ, આંખળાં, કચુરો. એના કવાથમાં ગોળ મેળવી વાતપિત્તજ્વરમાં સેવન કરવું. ૧૦૧

ભાગ્યાદિ કવાથ—ભારંગ મૂળની છાલ, ગજો, મોથ, દેવદાર લબી ભોયરીગણી, સુંઠ, પીપર, પુષ્કમ્મળ, એનો કવાથ તાવ તથા દમમાં લાભકર્તા છે એના સેવનથી ભૂખ વધે છે શયિ વધે છે. ૧૦૨

બૃહતકિરતાદિ કવાથ—કરીયાતુ, આંખળાં, કચુરો, દ્રાક્ષ, કળાં મરી, સુંઠ, ગજો એના કવાથમાં ગોળ મેળવી સેવન કરવાથી વાતપિત્તજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૧૦૩

મધુકાદિશીત કવાથ—જેહીમધ, ઉપલમરી, દ્રાક્ષ, મહુડાનાં ફૂલ, રતાંજળી, નીલકમળ, શીવણુ, પન્નક, લોધર, હરડે, બેઠાં આંખળાં, કમળનાં ફેસર, ફાન્સાં, વાળો, એ સર્વ મેળવી બે તોલા લેવાં સર્વથી પ્રથમ તેને મારી રીતે ઘોષ ખાંડી એક રાત ૧૨ તોલા ચોખાના ધોવરામળમાં પલાળી રાખી, સવારે ગાળી, મદ, લાજ (ઘણી) તથા સાકર મેળવી સેવન કરવાથી વાતપિત્તજ્વર દાહ, તરસ, મૂર્છા, ઉંઘી, બ્રમ, રક્તપિત્ત, વાતાહત મેઘની માફક નષ્ટ થાય છે. ચોખાનું ધોવરામળ ખનાવવાની વિધી એવી છે કે ૩ તોલા ખાડેલા ચોખા ૧૨ તોલા ચોખા પણીમા ૨૪ કલાક પલાળી રાખવા અથવા એ પ્રમાણમાં ચોખાને પાણી મેળવી હાથથા ચોળવ અથવા ૮ તોલા ખાડેલા ચોખા ૬૪ તોલા પાણીમાં પલાળી તે પાણી ગળા લાઈ ઉપયોગ કરવો. ૧૦૪-૧૦૫-૧૦૬

પિત્તકંઠજ્વર

અમૃતાષ્ટક—ગજો, ઇન્દ્રજવ, લીમડાની છાલ, પટોળનાં પાન, કડુ, સુંઠ, રતાંજળી મોથ એના કવાથ કરી એક માત્રામાં ૪ રતી પીપળતું ચુર્ણ નાંખી સેવન કરવું એ કવાથ પિત્તકંઠજ્વર, હલ્લામ, (જીવ ગમરાવો), અરચિ, ઉલ્લી, તરસ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ૧૦૭-૧૦૮

કંટકાર્યોદિ કવાથ—જેહી ભોયરીગણી, ગજો, ભારંગમૂળની છાલ, સુંઠ, ઇન્દ્રજવ, ધમાસો, કરીયાતુ રતાંજળી, મોથ, પટોળના પાન, કડુ એનો કવાથ કરી પિત્તશ્લેષ્મજ્વરમાં આપવાથી લાભ થાય છે. એ ૧ સેવનથી દાહ, તરસ, અરચિ, ઉલ્લી, કાસ, હાલસું શુળ, તથા પખાનું શુભ નષ્ટ થાય છે. ૧૦૯-૧૧૦

પટોલાદિ કવાથ—પટોલ, રતાંજળ, મેરવેલ, કાળીપાદ, કડુ, ગજો એનો કવાથ કરી પિત્તકંઠ જ્વરમાં આપવાથી લી, દાહ કંટુ (મોસ), વિપદોષ નષ્ટ થાય છે ૧૧૧

પટોલાદિ કવાથ(ર)—પટોળનાં પાન, લીમડાની છાલ, હરડે, બેઠાં, આંખળાં, જેહીમધ બલા, (કાંચડી) એના કવાથનો પિત્તકંઠ જ્વરમાં ઉપયોગ કરવો, ૧૧૨

પંચતિક્ત કવાથ—જેહી ભોયરીગણી, ગજો, સુંઠ, પુષ્કમ્મળ, કરીયાતુ એ પાંચેન

ઉકાળાને પંચતિકત કવાથ કહે છે. એના સેવનથી, એક દોષનો, એ દોષનો, તથા ત્રણે દોષનો સંજિપાત જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૧૧૩

ચાતુર્ભદ્રક પાઠા સમકથા કવાથ—કનીયાતુ સુંઠ, મોષ, ગળો, એના કવાથ ચાતુર્ભદ્ર કવાથ કહેવાય છે. એ કવાથનું કફ પ્રધાન પિત્તજ્વરમાં સેવન કરવામાં આવે છે ન ચાતુર્ભદ્રમાં કાનીપાટ બલા, તથા વાળો કબેરવામાં આવે તો તેનું નામ પાઠા સમકથ થઇ જાય છે. એના કવાથ પિત્ત પ્રધાન કફજ્વરમાં સેવન કરવો. ૧૧૪

કુદરેહિણી ચુર્ણુ:—કુદુ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો અથવા કુદુ ૧૨ માસા, ખાંડ ૪ માસા એ પ્રમાણે બંનેને મેળવો રૂપીયાભાર કાઠી ઉપરથી ગરમ પાણી પી લેવું એથી કફ પિત્તજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૧૧૫

વાસાન્ધરસ—પાન તથા ટુકો સહિત અરુસીને ખાંડી તેમાંથી ૨ તોલા રસસ કઢાડવો. પછી મદ તથા સાકર મેળવી તેનું સેવન કરવું. એના સેવનથી કફ પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૧૬

વાતકફ જ્વર

કફવાતજ્વરમાં રૂક્ષ સ્વેદ (નાન) આપવો. નાસ આપવા (પરમેશો કાઠાની કિયા)થી સંપૂર્ણ શરીરની અંદરની સ્ત્રોતો મુદુ કરે છે અને અગ્નિને સ્વસ્થાને લાવી વાતકફ જ્વર, મલમૂત્રની સ્તબ્ધતાને દૂર કરી જ્વરને મટાડે છે. ૧૧૭

વાલુકા [રેતી] નો સ્વેદ:—રેતી (વાલુને ઉની કરી એક મોટા લુગડામાં બાંધી પોટલી બનાવવી એ પોટલીને કાજીમાં પલાળી તેનો સ્વે ન (નાશ) આપવો. આ સ્વેદનથી વાત કફજ્વર માથાની વેદના, અંગમંગાનિ સંપૂર્ણ રોગ શાંત થાય છે. જો બધા અંગમાં વેદના થાય તો મુદુસ્થાનો અર્થાત અબ વૃષણ, હૃદય આદિ સિવાય સંપૂર્ણ શરીર ૨ સ્વેદન કરવું. જો જરૂર હોય તો એ મુદુસ્થાનોપર મુદુ વેદન પણ આપી શકાય છે. જો માત્ર કોઈ એક જ અવયવમાં વેદના હોય તો એ સ્થાનપર સ્વેદન કરવું આ પ્રકારે સ્વેદન વિધિને ધ્યાનમાં રાખી વાલુકા આદિદ્વારા સ્વેદ કરવું જોઇએ. ૧૧૮-૧૧૯

સ્વેદનકાલ વિધિ:—શીત, વેદના તથા વાતકફજ્વર સ્તબ્ધતા, અને યુરતા આદિ દૂર થાય અને જ્યારે સંપૂર્ણ શરીરની સ્ત્રોતો મુદુ થઇ જાય અને શરીરે પરમેશો અતી જાય ત્યારે સ્વેદ ન કરવું જોઇએ. ૧૨૦

સ્વેદન વિધાન:—વાતજ્વર, કફજ્વર, વાતકફજ્વર, સંજિપાતજ્વર, તથા આમજ્વરમાં સ્તબ્ધતા, મૂર્ચા તથા વેદનાની શાંતિને માટે સ્વેદન (નાસ લેવરાવતાની) કિયા કરવી જોઇએ. ૧૨૧

પંચકોલમ—પિપળ, પિપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એ સર્વ મેળવી ૧ તોલો, એના વિધીપૂર્વક કવાથ બનાવવો તેનું સેવન કરવું અગ્નિદીપક તથા વાતકફજ્વર રોગોને નષ્ટ કરે છે. તે ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી એક તોલો લેવાય છે માટે તેનું નામ પંચકોલ છે. કોલનું પ્રમાણ એક તોલા બરાબર થાય છે. ૧૨૨

રુસ્નાદિ કવાથ:—રાસ્ના, દ્રાક્ષ, વજ, હરડે, અજમો, જીરીમંથ, મૂર્ચા, ઇન્દ્રજવ, કુદુ, સુંઠ, ગળો, દરેક બધે મામા લઈ ૮ પલ પાણીમાં કવાથ કરવો જ્યારે એથી ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ઉતારી ગાળી લેવું. કંડા થયે તેમાં અર્ધો પલ [બે તોલા] મદ નાંખવું. તે પીવાથી જ્વર મટે છે, તેમાં સંલય નથી. ૧૨૩-૧૨૪-૧૨૫

પિપ્પલી કવાથ:—પિપળ ૧ તોલો, લઈ તેના કવાથ કરી પાવાથી સ્ત્રોતોમાં સ્થિત

યથેક્ષી કંઠ તથા બારેપણું મટાડનાર, અગ્નિ દીપક વાતકદંબર રાગોને મટાડનાર, બરેળ તથા જવરને મટાડનાર છે. ૧૨૬

અરુચધાદિ ક્વાથ:—ગરમાળાનો ગોળ, પિપળીમૂળ, મેથ, કડુ, હરડે એનો ક્વાથ કરી આમ અને શુળાળા વાતકદંબરમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ ક્વાથ અગ્નિ પ્રદીપક, તથા આમનાશક છે. આ ક્વાથને ગરમાળા પંચક પણુ કહે છે. આ ક્વાથમાં પણુ ગરમાળાના ગોળ સિવાય બાકીની ચાર વસ્તુઓના પ્રથમ ક્વાથ કરી પછીથી તેમાં ગરમાળાનો ગોળ હાથથી મસળી મેળવી દેવો કેમકે ગરમાળાનો ગોળ ક્વાથમાં નાંખવાથી તેનો શુણુ ઓછો થઈ જાય છે. એ નિયમ બધે સમજવો. ૧૨૭

શુદ્ધાદિ ક્વાથ:—ખેદી ભેયરીંગશી, ગળો, સુઠ, પુષ્કરમૂળ, એના ક્વાથનું સેવન કરવાથી શ્વાસ, કાસ, અરુચિ તથા પડખાનું શુળ સાથેના વાતકદંબર અને સન્નિપાતજવર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૨૮

દશમૂળ ક્વાથ:—ખીલી, અરણી, કાળી માટ, શીવણ, પાટલા, શાલિપર્ણિ (મોટા સમેરવો) પશ્ચિપર્ણિ (સુગંધી સમેરવો) ગોખડ, ખેદી ભેયરીંગશી, ઉમી ભોયરીંગશી એ દશમૂળ છે. એના ક્વાથ કરી તેમાં પિપળનું ચુર્ણ નાંખી પીવાથી વાતકદંબર, અજીર્ણ, અતિતન્દ્રા પડખાની વેદના, શ્વાસ તથા ખાંસી નષ્ટ થાય છે. ૧૨૯

સુસ્તાદિ ક્વાથ:—મેથ, ખડસલીયો પીતપાપડો, ધમાસો, ગળો, સુઠ એનો ક્વાથ વાતકદંબર અરુચિ, ઉઠ્ઠી, દાહ તથા શોષને નષ્ટ કરે છે. ૧૩૦

દાર્વાદિ ક્વાથ:—દેવદાર, ખડસલીયો પીતપાપડો, બારગમૂળ, મેથ, વજ્ર ધાણા, કાયફળ, હરડે, કરંજ સર્વ મેળવી ૨ તોલા એના ક્વાથમાં હીંગ ૨ રતી તથા મહા નાંખી વાતકદંબરમાં પીવાથી હિક્કા, શોષ, કાસ, આદિ ઉપદ્રવોને શાંત કરે છે. ૧૩૧

સન્નિપાતજવર

સન્નિપાતજવરમાં પ્રથમ લંઘન (ઉપવાસ) પછી રેતીનો સ્વેદ (નાસ) નરય, (સુંઘવાની ક્વા આપવી) નિષ્ઠીરન, અવશેહ, તથા અંજનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૧૩૨
સન્નિપાતજવરમાં પ્રથમ આમ તથા કંઠને નષ્ટ કરનારાં ઉપરનાં કર્મ કરવાં. પછી કંઠ નષ્ટ થવા પછી પિત્ત તથા વાતને શાંત કરવો. ૧૩૩

લંઘનકાળ:—સન્નિપાત જવરમાં વાત, પિત્ત તથા કંઠ પ્રધાન થવા પછી યથાક્રમે ત્રણ દિવસ, પાંચ દિવસ અને દશ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવા જોઈએ. અથવા સાધારણ નિયમ એ છે કે જ્યાં સુધી આરોગ્ય ન થાય અત્યંત જ્યાં સુધી આમરસ તથા દોષનો પૂર્ણ પરિપાક ન થાય ત્યાં સુધી લંઘન કરાવવું. લંઘન (ઉપવાસ)ને સહવા એ શકિત દોષોની છે. જ્યાં સુધી રાગી લંઘનને સહી શકે ત્યાં સુધી જાણવું જોઈએ કે તેમાં દોષ વધેલા જ હોય છે. દોષ નષ્ટ થતાં એક સ્થળે પણુ લંઘન સહી શકાતા નથી. ૧૩૪-૧૩૫

સ્વેદનમ:—સ્વેદન વગર કંદાદવણ શીતાંગાદિ સન્નિપાતજવર શાંત થતા નથી. એથી સન્નિપાતથી પીડાયેલા રોગિયોને વારંવાર સ્વેદન કરાવવું જોઈએ (નાસ બેવરાવવા) ૧૩૬

સન્નિપાતમાં મનુષ્યનું શરીર જગમગ અર્થાત્ બહુ ભારે કંઠ પ્રધાન થઈ જાય છે. એથી તેનું શોષણ કરવા માટે ઉષ્ણ ક્રિયા જ કરવી જોઈએ. ૧૩૭

સન્નિપાતની ચિકિત્સાને માટે તંત્રોમાં જે કે સવિપ તથા નિરિપ એ ત્રણે પ્રકારનાં અનેક પ્રયોગો યતાવેલા છે તે પણુ તે પ્રયોગો ઉચિત ક્રિયા વગર પોતાનો પ્રભાવ જણાવી શકતા નથી. ૧૩૮

જે સન્નિપાતથી પી તા ગાળીએને ગથાવર કે જંગમ વિશે વાળા અથવા નિવિષ કરતી આંત્રિ કે નરયના પ્રયોગથી પણ ચિત્તન્યતા ન આવતી હેય તે તેના પગ તળીએ અથવા માથાવર બેઠાની સગને ગરમ કરીને તેનો ડામ દેવો. ૧૩૯

સેન્ધવાદિ નરય--સિંધાલુણ, સફેદ મરી, ધોળા સર્પવ, ઉપલેટ એ સર્વને બકરીના મૂત્રમાં ધમને સંધાડવું. આ પ્રયોગથી સન્નિપાતમાં જલ્દીજ તન્દ્રા નષ્ટ થાય છે. ૧૪૦

મધુકસારાદિ નરય--સિંધાલુણ, વજ, કાળાંમરી, પિપળ, મહુડાના ટુકડો રસ, એને બરાબર વજને લઈ સૂક્ષ્મ સુર્ષ કરી કોકરવરણા જળથી નરય આપવાથી રોગીને ચેતન આવે છે. ૧૪૧

પ્રમ-થ્યાદિ નરય--પિપળીમૂળ સિંધાલુણ, પિપળ તથા મહુડાનો રસ સર્વ સરખે ભાગે લઈ એના બરાબર વજને કાળાં મરી મેળવી કોકરવરણા જળથી નરય આપવાથી એ નરય જલ્દીજ અચેતનતા, તન્દ્રા અને પ્રલાપ સહિત માથાનું બારેપણું નષ્ટ કરે છે. ૧૪૨

લશુનાદિ નરય--લસણ અને કાળાંમરીનું સુર્ષ સંધવાથી કફનો નાશ થાય છે. કૃષ્ણ કુકુટકના અન્ડનો દ્રવ ભાગ પીવાથી, નરય લેવાથી તથા અન્નનથી અચંત વધેલો કષ્ટ સાધ્ય સન્નિપાત પણ જલ્દી શાંત થઈ જાય છે. ૧૪૩

આફ્રિકાદિ નરય--સિંધાલુણ, કાળાંમરી, પિપળ, સુંઠ એને આદાના ગરમ રમતી સાથે મેળતા સુખમાં રાખી મોં જળતું રાખવું. આ પ્રકારે વારંવાર કરવાથી હૃદય, મન્યા, કંકસાં, માયું તથા ગળામાં જમેલો કફ બહાર નીકળે છે. શરીર હલકું થાય છે. સાંધાઓનાં ફરદ, જવર મૂર્છા, અતિ નિદ્રા, કાન્, ગલરોગ; સુખ તથા અંખોનું બારેપણું, જડતા, જીવ કચવાવો એ સર્વ શત થઈ જાય છે. દોષ તથા બળ અનુસાર એક, બે, ત્રણ કે ચાર વાર એમ કરવું જોઈએ. આ સન્નિપાતના રોગીઓ માટે ઉત્તમ ઔષધ છે. ૧૪૪-૧૪૫ ૧૪૬-૧૪૭

અષ્ટાંગાવદેહ--કાયફળ, પુષ્કરમૂળ કાકડારીંગી, કાળાં મરી, પીપળ, સુંઠ, ધમાસો કાળું જીરું, એનું સુર્ષ કરી મદ સાથે ચટાડવું. આના પ્રયોગથી દૃઢ સન્નિપાત પણ મટી જાય છે. હિકકા, શ્વાસ, કાસ, કન્ડરાધને મટાડે છે. ઉદરે માર્ગથી કફને કઢાડવા માટે સન્નિપાત જવરમાં રવેદન આપવામાં આવે છે. રવેદન ગરમ હોવાથી ઉષ્ણ વિરોધી મદને પ્રયોગ સન્નિપાતમાં ન કરવો જોઈએ મદને બદલે આ અવરંહના પ્રયોગને આદાના રસ સાથે આપવો યોગ્ય છે. ૧૪૮-૧૪૯-૧૫૦

શિરીષાશ્વજન--કાળીયા સરસનાં બી, પિપળ, મરી, સિંધાલુણ, લસણ, મનશિલ, વજ એનું અત્યંત બારીક સુર્ષ કરવું. તે સુર્ષ કરીને તેના એક ભાગ જેટલું ગોમૂત લઈ તેમાં ખૂબ ધુંટવું પછી તડકામાં સૂકવી દેવું. એ પછી તે સળીવડે આંખમાં આંજવાથી મનુષ્યને બાન આવે છે. ૧૫૧

અસુરનામના પક્ષીની વિષ્ટાનું સૂક્ષ્મ સુર્ષ કરી તેના બરાબર મદ મેળવી તેનું સન્નિપાત જવરમાં બેસાડવાથી નાશ કરવા માટે અન્નન કરવું. ૧૫૨

દશમુળ કવાથ--બીલી, અરડુસો, શીવણ, પાટણ, અરણી, એ અગ્નિદીપક તથા કફવાત નાશક અહતપ્રમૂળ અને શાલવણ (સમેરવો) પૃષ્ઠિપર્ણી (સમેરવો) બેલી ભોંચરીંગણી, ઉબી ભોંચરીંગણી, અને ગોખડું એ વાતપિત્તાશક તથા વૃષ્ણ, લઘુ પંચમુળને મેળવી તેનો કવાથ સિદ્ધ કરી તે કવાથમાં ૪ રતી પિપળનું સુર્ષ મેળા. સેવન કરવાથી સન્નિપાત જવર કાસ, શ્વાસ, તન્દ્રા, પડખાનું શુળ, કંડુઅઢ તથા હૃદયઢ આદિરોગો નષ્ટ થાય છે. ૧૫૩-૧૫૪-૧૫૫.

અતુલશીંગ કવાથ:—દશમુળ, કરીયાતુ, મોથ, ગળો, સુંઠ, સર્વ મેળવી તેમાંથી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા તેના કવાથ કરવો. ૮ તોલા ખાજી રહે ત્યારે એ કવાથનો જીવા જ્વર, વાતક પ્રધાન જ્વર તથા સન્નિપાત જ્વરમાં પ્રયોગ કરવો. એ રોગીને બધાકાશ હેઠળ તો ભેદન માટે એ કવાથ ૧ ત્રણ કે ચાર માસા નસોતગું ચુલુ નાંખી ઉપયોગ કરવો. ૧૫૬

ભુનગ્રાહિ અષ્ટદશાંગ કવાથ:—કરીયાતુ, દેવદાર, દશમુળ, સુંઠ, મોથ, કડુ, ઇન્દ્રજીવ, ધાણા, ગળપિપ્પળ એ ૧૮ દ્રવ્યોનો કવાથ કરી આપવાથી તન્દ્રા, પ્રલાપ, કાંસ, અર્શ, દાહ, મોહ તથા શ્વાસયુક્ત જ્વર જલ્દી નાંટ થાય છે. ૧૫૭

બૃહત્કટકલાદિ કવાથ:—કાયકળ, મોથ, વજ, કાળીપાટ, પુષ્કળમુળ, કાળુ હર, ખડસલીયા પીતપાટો, કાકડાશીંગ, ઇન્દ્રજીવ ધાણા, કચુરો, લાંગરો, પિપ્પળ, કડુ, હરડે, મોથ, કરીયાતુ ભારંગમુળ, હીંગ, બલા (કાંતકી) દશમુળ, પિપ્પળમુળ, એ સર્વનો કવાથ કરી તેમાં હીંગ મેળવી, આદાના સ્વરસની સથે સેવન કરનાથી સન્નિપાતજ્વર, ગલગન્ડ, ગંડમાલા, રત્ન ભેદ, ગલરોગ, કર્ણમુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ સોળ, મુખરોગ તથા દંતરોગ નાંટ થાય છે એવે વાતકજન્ય જ્વર, કાંસ, શિરોરોગ, કંઠ વાતિક માથું ચઢવું અને કાનની પ્લેરાશ રટી જાય છે. ૧૫૮ ૧૫૯-૧૬૦-૧૬૧.

બૃહત્પાદિ ગણુ:—બેડી ભોંયરીંગણી, ઉભી ભોંયરીંગણી, પુષ્કળમુળ ભારંગમુળની હાથ, કચુરો, કાકડાશીંગ, ધમાસો, નિર્મળી ઇન્દ્રજીવ, પટોલપત્ર. કડુ એનો કવાથ સન્નિપાત જ્વર તથા ઉદ્રવ યુક્ત કાંસ, શ્વાતાદિ રોગોને મટાડે છે. ૧૬૨-૧૬૩.

શકથાદિ વર્ગ—કચુરો પુષ્કરમુળ, બેડી ભોંયરીંગણી, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ગળો, સુંઠ, કળીપાટ, કરીયાતુ કડુ એ સ્થલદિ વર્ગનો કવાથ સન્નિપાત જ્વર, કાંસ, હૃદયહ, પાર્શ્વદુગ્ધ, શ્વાસ તથા તન્દ્રામાં હિતકર છે. ૧૬૪-૧૬૫

દ્રાક્ષાદ્યદશાંગમ—દ્રાક્ષ, ગળો, કચુરો, કાકડાશીંગી, મોથ, રતાંજળી, સુંઠ, કડુ, કાળી પાટ, કરીયાતુ, ધમાસો, ખસ, પલ્લક, ધાણા, સુગંધી વાળો, બેડી ભોંયરીંગણી પુષ્કર મુળ, લંબાણી હાથ, એનો કવાથ જીવો તાવ અરુચી, શ્વાસ, કાંસ, શોથને નાંટ કરે છે. ૧૬૬-૧૬૭.

મુસ્તા દશાંગ:—મોથ, ખડસલીયા પીતપાટો, ખસ, દેવદાર, સુંઠ, હરડે, બેળાં, આંખળાં, ધમાસો, નાલી (ગળી), કંપીસો, નસોતર, કરીયાતુ, કાળી પાટ, બલામુળ, કડુ, જીરું, પીપ્પળમુળ, આ મુસ્તદિ ગણુનો કવાથ સન્નિપાત જ્વરને મટાડનાર છે. વિશેષ કરીને પિત્ત પ્રધાન સન્નિપાત જ્વરમાં લાલકર છે. એનો ઉપયોગ મનવાસ્તબ્ધ, ઉરોષાત, ઉરોગ્રહ, પડખાતું શુળ તથા માથાના શુળમાં પણ આપી શકાય છે. ૧૬૮-૧૬૯-૧૭૦

વાતર્લોભહર અષ્ટદશાંગ:—દશમુળ, કચુરો, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમુળ, ધમાસો, ભારંગમુળ, ઇન્દ્રજીવ, પટોલપત્ર પાન, કડુ એનો કવાથ સન્નિપાત જ્વર, કાંસ હૃદયહ, પડખાતું શુળ, શ્વાસ, હિલ્ક તથા ઉલ્ટાને મટાડે છે. ૧૭૧-૧૭૨.

સન્નિપાતમાં પથ્ય—વિવચન સહિત પંચમુષ્ટિક લુપ્થી અથવા નાની ભોંયરીંગણી. ધમાસો તથા ગોખરું એ ત્રણના લુપ્થી અથવા માત્ર એ ત્રણથી જ સન્નિપાત જ્વરમાં દોષોની શાંતિ માટે પથ્ય પળાવવું ૧૭૩

પંચમુષ્ટિક યુષ:—જીરું, ગળી, મગ, સુંઠ એ સર્વને જુદાં જુદાં અઢકે પલ હપ્ત એથી આઠગણુ પાણીમાં ઉકળવાં. જ્યારે અર્ધું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એ ત્રિદોષનાશક યુષ; શુભ, શ્વાસ, કાંસ તથા ગુદમમાં પણ પ્રશસ્ત છે. એમાં મતાન્તરે મુષ્ટિક શબ્દનો અર્થ મુદી ભરીને એમ થાય છે. ૧૭૪-૧૭૫

આતુર્ભદ્રક પંચમુળા:—સન્નિપાત જ્વરમાં જે પિત્ત પ્રધાન હોય તો સ્વસ્થ પંચમુળ અર્થાત ભોંયરીંગણી, ઉભી ભોંયરીંગણી, શાલવણ, પીકવણ, ગોખર એ પંચમુળ, અને જે કફ પ્રધાન હોય તો બ્રહ્મપંચમુળ અર્થાત બાલી, અરણી, અરડસો, શીવણ પાટલા એમની સાથે કરીવાતુ, સુંઠ મેથ તથા ગળો મેથવી એનો કવાથ પિત્તોદ્ધવણ સન્નિપાતમાં અઢ સાથે તથા કફોદ્ધવણ સન્નિપાતમાં પિપ્પની સાથે આપવે. ૧૭૬

કારબાદિ કવાથ—કારવી (કાળુ છુરુ) પુઠ્ઠરમૂળ એરડમૂળ, ત્રાપમાણ, સુંઠ, ગળો, દશમૂળ, કયુરો, કાકડાશીંગી, ધમાસો. બારગી, સાટાડી એ સર્વ મેથ ૧૨ તોલા, ગોમૂત ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે એ કવાથનુ સેવન કરવાથી ઓનોની શુદ્ધિ તથા ઘેર અગ્નિન્યાસ નામનો સન્નિપાત જ્વર મટ છે. ૧૭૭-૧૭૮

અભિન્યાસ લક્ષણ:—સન્નિપાત જ્વરમાં જે નેત્રોમાં પ્રસૂપ્તિ આદિ લક્ષણો નો આવિર્ભાવ થાય તો તેને અભિન્યાસ જ્વર કહે છે. તથા ક્ષીણ ધાતુગત સન્નિપાતને જ હતોન્ધસ કહે છે.

કંપ તથા લવરી કરતા સન્નિપાત જ્વરથી પીકાતા રોગીને ઘી તથા માંસાદિ બ્રહ્મણ દ્રવ્ય આપવાં નહિં. તેમજ સન્નિપાતમાં તૃણ તથા દાહવાળા રોગીને પણ કંઢ પાણી આપું નહિં. ૧૭૯

વાત પિત્તોદ્ધવણ સન્નિપાતમાં બુના ધીનું અન્નપાન (ધી શરીર ધસવા)થી દારુણ સન્નિપાત પણ જલ્દી શાન્ત થઈ જાય છે. ૧૮૦

સ્વેદાદગમ યુર્ણુ પ્રતિસારણ:—અત્યંત પરસેવો થતો હોય તો પદ્માણેલી કળથીનું યુર્ણુ પ્રતિસારણ કરવું. કળથીનું યુર્ણુ સ્તમ્ભક હોવાથી સ્વેદ [પરસેવો]ની ઉત્પત્તિને ઓછી કર છે. તથા શોષક હોવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વદને સુકાવી દે છે.

સન્નિપ તમાં કર્ણુના મુળમાં થતો સોજો:—સન્નિપાત જ્વરના અંતે કાનની નીચે એક પ્રકારનો દારણુ સોજો આવે છે તે સુખ સાધ્ય છે. જેવી રીતે તંત્રાન્તરમ કહ્યું છે કે જ્વરની શરૂઆતમાં થનારો સોજો અસાધ્ય, મધ્યમાં થનારો સોજો કષ્ટ સાધ્ય અને અંતે થનારો સોજો સુખસાધ્ય હોય છે. ૧૮૧-૧૮૨

કર્ણુમૂલ શોથ વિકિત્સા:—કર્ણુના મૂ. માં સોજો થતાં પ્રથમ જલૌમા (જળો મૂર્ધાને) શૂળ અથવા અલાણુ દારા રક્ત ઓછું કરવું જોઈએ અને પંચતિક્તાદિ ઘૂતનું પાન, કફવાતન પ્રલેપ, વમન તથા કવલમ્બ કરવાં જોઈએ. ૧૮૩

કુલત્યાદિ પ્રલેપ:—કળથી, જાયફળ, સુંઠ, કારવી [કાળી છુરી કે અશ્લાગીયો] જેના સર્વ સરખે ભાગે લઈ યુર્ણુ કરી યુર્ણુ પાણીથી બરાબર ઘુટવું, ઘુટીને કાનના મૂળમાં ભેપ કરવાથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૮૪

ગેરિકાદિ લેપ:—ગેરુ, (પાંશુજ) સોડા, સુંઠ, વજ, જાયફળ એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ યુર્ણુ કરી કાંઠમાં ઘુટવું પછી તેનો લેપ કરવાથી સન્નિપાતનો કર્ણુના મૂ.માં થયેલ સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૮૫

દશમુલ પ્રત્યપ:—કર્ણુમૂલ શોથમાં દશમુળો હમેકો લેપ પણ અત્યંત િદ્ધિપ્રદ છે. ૧૮૬

બીજપુરકાદિ લેપ:—બીજોરોનુ મૂળ, અરણી, સુંઠ, દેવદાર, ચવક, રાતા ચિત્રાનું મૂળ, એને સરખે ભાગે લઈ વાટી પુર્વવત લેપ કરવાથી ગળાનો સોજો નષ્ટ થાય છે. ૧૮૭

અથ જાળજ્વર ચિકિત્સા.

નિદિગ્ધકાદિ ક્વાથઃ—બેડી બોયરીગણી, સુંઠ, ગળેા સર્વે ઋણ ૨ તોલા. પાણી ૩૨ તોલામાં મેળવી ઉકાળેા કરતાં ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું એ ક્વાથમાં ૪ રતી પીપળનું ચુર્ણ નાખી સાયકાલે સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, અરિય કાસ, શુળ, શ્વાસ, અગ્નિમાંઘ, લકવેા તથા સળેખમ આદિ રોગ મટે છે. આ રોગ ખત્રાતી ઉપરના ભાગમાં થનારા રોગોનો નાશ કરે છે. એ માટે એનું સેવન ઘણે ભાગે સાયકાલેજ કરવું. અથવા મતાન્તરમાં રાત્રિના જ્વરમાં સાયકાલે, તથા અન્ય જ્વરોમ પ્રાતઃકાલે આ ક્વાથનું સેવન કરવું જોઇએ. જે જ્વર પિત્ત પ્રધાન હોય તેા પિપળના ચુર્ણને બદલે મદ નાંખવું જોઇએ. જુના પ્રતિક્રિયાયમાં આ યોગ ધણીજ લાલકર્તા છે. ૧૮૭-૧૮૮

ગુડચી ક્વાથઃ—ગળેા ૨ તોલા, ઉકાળેા માટે પાણી ૩૨ તોલા, ઉકાળતાં ૮ તોલા રહે એટલે ઉતારવું તેમાં ૪ રતી પીપળનું ચુર્ણ નાખવું. અથવા ખીલી, અરુસો, શીવણ, અરણી, પાટલા એ સર્વની એકત્ર છાસ ૨ તોલા એનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચુર્ણ ૪ રતી નાખી સેવન કરવું. આ બંને ક્વાથ પસુ ઘણે ભાગે સાયકાલેજ સેવન કરવામાં આવે છે. ૧૮૯

ગુડચી સ્વરસઃ—ગળેાનો સ્વરસ ૨ તોલા, તેમાં પીપળ તથા મદ નાંખી સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, કફ પ્લીહા (ખરેળ), ઉદરસ, અરિય આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૯૦

રવીહજ્વરે નિદિગ્ધકાદિ ક્વાથઃ—નિદિગ્ધકાદિગણ—એટલે લઘુ પંચમૂળ—શાલિપર્ણિ, પ્રક્ષિપર્ણિ, બેડી બોયરીગણી, ઉબી બોયરીગણી, ગોખકં, હરડે, રગતરોહિડાની છાલ સર્વ એકત્ર મેળવી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા, ઉકાળેા કરવો. ખાત્રી ૮ તોલા રહે ત્યારે યવક્ષાર ૩ રતી તથા પીપળનું ચુર્ણ ૪ રતી મેળવી એનો ઉપયોગ કરવાથી પ્લીહા (ખરેળ) જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૧૯૧

અરિઃ કંકટ સ્વરસઃ—અથિઃકંકટ (હાડ સાંકળ કે હાડીયા કંસણ) નાં મૂળ છાલ, પાન, દૂધ તથા ફળને ખાંડી પોટલીમાં બાંધી આ પોટલીને મરમ કરી એમથી ૨ તોલા રસ કઠાડી સુંઠના ચુર્ણ સથે સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર નષ્ટ થાય છે.

પુટપકવ ગુડચ્યાદિ સ્વરસઃ—ગળેા, ખડાલીયા પીત્તપાટો, મંદુપણી (ઉંદર કાની) હિલમોચિકા (વલણી) પટોલ પત્ર, એ સર્વને શીવણ તથા વડ આદિના પાંદડાંથી લપેટી ઉપર બંધે આંગળ ધડેના લોટનો કે માટીનો લેપ કરવો. જ્યારે લેપ સુકાઇ જાય ત્યારે તેને દેવતાની ભરનાડમાં રાખવું. તે લાલ આંગારા જેવું થાય ત્યાં સુધી નાખવું. લાલ થતાં તે બહાર કાઢવું. પછી લેપ ઉખાડી દમ અંદરના ઓપધનો રસ ૨ તોલા કઠાડી તેમાં ૪ મા ૧ મદ નાંખી સેવન કરવાથી વાતપિત્તજન્ય દારણ શીજ્વર પશુ નષ્ટ થઇ જાય છે. ૧૯૨

શેફાલી સ્વરસઃ—શેફાલી (મળી નમોડ-કે હારસિંખાર) ૧ પાનનોરસ ૨ તોલા જમ તેમાં મદ નાંખી સેવન કરવાથી અષ્ટવિધજ્વર નષ્ટ થાય છે. અનજ (૧જી જુડે, ઘેજી જુડે) કાંઈક શેફી તેમાં સમાન ભાગે ગોળ મેળવી સેવન કરવાથી ત્રિપમજ્વર, અગ્નિમાંઘ તથા વિવિધ પ્રકારના વાતરોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૯૩

રસેન કંકટઃ—લસણને તરૂના તેલમાં સારી રીતે ધુંટી ત્રિપમજ્વરના રોગી જન્મા પહેલાં રોગ આવવાથી ત્રિપમજ્વર તથા વાતરોગીયોના દારણ વાતરોગ નષ્ટ થાય છે ૧૯૪

હરડે, બેઠાં, આંખના એના ક્વાથમાં ગોળ મેળવી અથવા મળેા, લાંબાની અતરછાલ તથા આળનાં કવારમાં મદ મેળવી ત્રિપમજ્વરમાં સેવન કરાવવું જોઇએ. ૧૯૫

કવાથિ પંચકમ—૧ ઇન્દ્રજીવ, પટોલપત્ર, કકુ ત્રણે એકત્ર મેળવી તે ૨ તોલા લખ પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવું.

૨ પટોલપત્ર, ઉપલસરી, મોથ, કાળીપાટ, કકુ સર્વે એકત્ર મેળવવાં તે ૨ તોલા લખ પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળો કરતાં પાણી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવું.

૩ લીમડાની અંતરછાલ, પટોલનાં પાન, દ્રાક્ષ, હરડે, બેદાં આંબળાં, મોથ, ઇન્દ્રજીવ એકત્ર મેળવવાં તેમંથી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળતાં પાણી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવું.

૪ કરીયાતુ ગળો, રતાંજલી, સુંઠ એકત્ર મેળવી ૨ તોલા, પાક માટે પાણી ૩૨ તોલા ઉકાળતાં ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું.

૫ ગળો, આંબળાં, મોથ, એકંદર મળી ૨ તોલા, ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું.

આ પાંચે પ્રકારના કવાથ, સતત, સંતત, અન્યેલુષ્ક, તૃતીયક, તથા ચતુર્થક પાંચે પ્રકારના વિષમજ્વરોને નષ્ટ કરે છે. ૧૮૬-૧૮૭-૧૮૮

શુષ્ક જમીનમાં ઉત્પન્ન થનારો, લાંબા પાનવાળો કર્ણ (કચ્છર) નામના વૃક્ષના મૂળના ચુર્ણને કાથાની સાથે પાનમાં સુકી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી વિષમજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૧૮૯

તૃતીય જ્વરમાં કવાથ ત્રય.

ત્રીજે દિવસે આવનારા જ્વરમાં અત્યંત સિદ્ધિ ફળ આપનાર કવાથો—

મહૌષધાદિ કવાથ—સુંઠ, ગળો, મોથ, રતાંજળી, વાળો, ધાણા સર્વ મેળવી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા ઉકાળતાં બાકી ૮ તોલા રહે, તેમાં સાકર તથા મદ મેળવી ૦.૧ તોલા આ કવાથ તૃતીયક જ્વરમાં આપવાથી પ્રત્યક્ષ ફળ આપનાર છે. ૨૦૦

ઉશીરાદિ કવાથ—ખસ (વીરણનો વાળો), રતાંજલી, મોથ, ગળો ધાણા, સુંઠ એકત્ર મેળવી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા, ઉકાળતાં ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે મદ અને સાકર ૦.૧ તોલા નાંખી આપવાથી તૃણ, દાહ, તૃતીયક જ્વરમાં ફાયદો થાય છે. આ કવાથ પૂર્વેકત કવાથના નામાન્તર સ્વરૂપ છે. ૨૦૧

પટોલાદિ કવાથ—પટોલનાં પાન લીમડાની અંતરછાલ, દ્રાક્ષ, ઉપલસરી, ત્રિફળા (હરડે, બેદાં, આંબળાં) અરડુસી મળી ૨ તોલા એનો કવાથ કરી સાકર તથા મદ નાંખી આપવાથી એકાદિક જ્વર મટે છે. આ કવાથ ત્રીજે દિવસે આવનાર તૃતીયક જ્વરમાં પણ અપાય છે. ૨૦૨

ચાતુર્થીક-ચોથીયો તાવ.

ચાતુર્થીકે વાસાદિ કવાથ—અરડુસી, આંબળાં, શાલપર્ણિ, દેવદાર, હરડે, સુંઠ એ સર્વનો કવાથ કરી તે સાકર તથા મદ સાથે સેવન કરાવવાથી ચાતુર્થીક જ્વર (ચોથીયો તાવ) મટે છે. ૨૦૩

મહૌષધાદિ કવાથ—મહાબલા, (સકંદેરી) નું મૂળ તથા સુંઠના કવાથને બે

ત્રણ દિવસ સેવન કરવાથી ટાઢીયો તાવ, કંપનવર તથા દાહવાળા વિષમજ્વર નષ્ટ થઇ જાય છે. ૨૦૪

રાત્રિજ્વરે ગુરુત્યાદિ ક્વાથઃ—ગળો, મોથ, કરીયાતુ, આંબળાં, બેડી ભોંયરીંગણી સુંઠ, ખલીની છાલ, અરુણીની છાલ, અરુડસાની છાલ, પાટલાની છાલ, શીવણુની છાલ, કડુ, ઇન્દ્રજવ, ધ્રુમસો બધાં ગળી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં પીપળું ચુર્ણ તથા મદ નાંખી સેવન કરવાથી વાત પિત્ત તથા ક્ષન્નજ્વર, રાત્રિજ્વર, પુરાતન જ્વર, વાતપિત્ત જ્વર, વાતક્ષન્નવર તથા ક્ષપિત જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૨૦૫-૨૦૬

મુરુતાદિ ક્વાથઃ—મોથ, આંબળાં, ગળો, સુંઠ, બેડી ભોંયરીંગણી એ સર્વનો ક્વાથ પીપળું ચુર્ણ તથા મદ સાથે સેવન કરવાથી વિષમજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૨૦૭

મધુકાદિ ક્વાથઃ—જેડીમધ, રત્તજળી, મોથ, આંબળાં, ધાણુ, વાળો, ગળો, પટોલપત્ર, એ સર્વનો ક્વાથ મદ સાકર સાથે પીવાથી આંડે પ્રકારના જ્વર અને વિષમજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૨૦૮-૨૦૯

ભાગ્યાર્ધિક્વાથઃ—ભારંગમુળ, મોથ, પિત્તપાપડો, પુષ્કરમુળ, સુંઠ, હરડે, પીપળ, ખીલી, અરુણી, શીવણુ, અરુડસો, પાટલા, સમેરવો, સુગંધી સમેરવો, ગોખર, બેડી ભોંયરીંગણી, ઉભી ભોંયરીંગણી સર્વ મેળવી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે એ ક્વાથ આપવાથી વિષમજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, જીર્ણજ્વર, સોજ, ટાઢ તથા અગ્નિમાંધને મટાડે છે. ૨૧૦

સ્વદૃષ્ઠ ભાગ્યાર્ધિક્વાથઃ—ભારંગમુળ, મોથ, ખડસલીયો પિત્તપાપડો ધાણુ ધ્રુમસો, સુંઠ, કરીયાતુ, ઉપલેટ, પિપળ, ભોંયરીંગણી અને ગળો એ સર્વનો ક્વાથ જીર્ણજ્વર, તથા સંપૂર્ણ વિષમજ્વરોને નાશ કરનાર છે. ૨૧૧

બૃહદ્ભાગ્યાર્ધિક્વાથઃ—ભારંગમુળ, હરડે, કડુ, ઉપલેટ, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, મોથ, પિપળ, ગળો ખીલી, અરુણી, શીવણુ, અરુડસો, પાટલા, બેડી ભોંયરીંગણી, ગોખર, સમેરવો, સુગંધી સમેરવો, સુંઠ એ સર્વ એકત્ર કરી ખાંડી તેમાંથી ૨ તોલા લઇ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી એ ક્વાથ પીવાથી ધાતુગત સંપૂર્ણ જ્વર, બહિઃસ્થ, શીત સંયુક્ત (ટાઢીયો) તાવ, સતત આદિ વિષમ જ્વર, મન્દાગ્નિ, અગ્નિ પ્તીહારોગ, યકૃત (લીવર) ના રોગ, ગુદમ તથા સોજ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ ક્વાથ સંપૂર્ણ જ્વરોનો નાશક છે. વિશેષે કરીને ખાંસીના જ્વરમાં અત્યંત હિતકર છે. ૨૧૨-૨૧૩-૨૧૪

દાસ્યાદિ ક્વાથઃ—દાસી (અથેરી), દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, મજીઠ, સારિવા કાળીપાક, કનુરો, સુંઠ, વીરણુનો વાળો, કરીયાતુ, ગળખીપગ, ત્રાયમાચ, પદ્મક, વળી (અસ્થીસંહાર) ધાણુ, સુંઠ મોથ, પીળો ખેરજો, સરગવાની છાલ, સુગંધીવાળો ઉભી ભોંયરીંગણી, હરડે, બેડી ભોંયરીંગણી ખડસલીયો પિત્તપાપડો, દર્મનાં મુળ, કડુ અનન્તમુળ, ગળો, પુષ્કરમુળ, દરેક સરખે ભાગે એકત્ર કરી તેમાંથી ૨ તોલા લેવું. ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકળવું, બાકી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવું. એ ક્વાથ ધાતુગત વિષમજ્વર, સન્નિપાતિક જ્વર, એકાદિક જ્વર દવાહક જ્વર, કાનજ, શોકજ તથા વમિયુક્ત જ્વર, ક્ષય જ્વર, સત્ત જ્વર ચાતુર્ય જ્વર આ જ્વરજ્વરમાં ઉપયોગી છે. વિશેષે કરીને જીર્ણજ્વરમાં અત્યંત હિતકર છે. ૨૧૫-૨૧૬

દાર્દ્રાદિ કવાથ—દાર્દ્રહળદર, ઇન્દ્રજવ, મજ્જા, ક્ષાલ્મી, દેવદાર, ગળો, બૂનાત્રી (ભોય આંખલી) ખડસલીયો પીતપાપડો, સ્વામા (કેવલસરી) તગર, ગજપીપળ, બેઠી ભોંયરીંગણી લીમડાની હાલ, મોથ, ઉપલેટ, સુંઠ, પચ્ચક, કચુરો, રામાટરૂષ (ધોળો અરકુસો) પીળોબેરળો ત્રાયમાણુ, અસ્થિસંહાર (હાડ સાંકળ) કરીયાતુ, અરકુસાની હાલ, કાળીપાટ, કુચસુળ, કડુ, પીપળ, ધાણા એ સર્વે એકત્ર કરી તેમાંથી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં ૧૧ તોલા મદ નાંખી તે કવચ પીવાથી વાતક, પૈત્તિક, કફનો સન્નિપાનનો, વાત પિત્તજ, વાતકફજ, કફપિત્તજ, અને સતતાદિ વિષમ જ્વર અને અંતઃસ્થ, બહારનો, ધાતુગત દૈર્ઘરાત્રિક, ઇત્યાદિ સંપુર્ણ જ્વર, શીત, કમ્પ, દાહ, કૃશતા અત્યંત પરસેવો, ઉલ્ટી, ગ્રહણી અતિસાર, કાસ, શ્વાસ કમળો, શોષ, સોજા, મંદાગ્નિ, અત્યંત સંપુર્ણ શુળ તથા પ્રમેહ બરાળ, અગ્રમાંસ, યકૃદરોગ, હૃદયીમક અને દરેક પ્રકારના વિષમજ્વરો મટે છે. ૨૧૭ થી ૨૨૪

મધુકાદિ કવાથ—જેઠ મધ, ગળો, ઝીણી ઇલાયચી, ખડસલીયો પીતપાપડો દરેક ચાર ચાર માસા, કડુ ૨ માસા, સ્વર્ણપત્રા (સોનામુખી) ૧૧ તોલા એ સર્વનો કવાથ કરી સાકર ૧ તોલા તેમાં મેગરી સેવન કરવાથી ઘેર વાતપિત્ત જ્વર નષ્ટ થાય છે. રસાયન આદિતું સેવન કરવ છતાં જે જ્વર નથી મટતો તે જ્વરને પણ આ કવાથ નષ્ટ કરી દે છે. ૨૨૫ થી ૨૨૭

ધાન્યકાદિ કવાથ—ધાણા, જેઠમધ, રાસના, હરડે, દ્રાક્ષ, મધુરિકા, (વરીયાળી) ગળો, ખડસલીયો પિતપાપડો સર્વ મેગરી તેમાંથી ૧ તોલા લઈ સ્વર્ણપત્રી (સોનામુખી) ૧ તોલા લઈ તેનો કવચ કરી સાકર અર્ધોતોલો મેગરી પાવાથી એ કવાથ ઘેર વાતપિત્ત જ્વરને નષ્ટ કરી દે છે. ૨૨૮ થી ૨૩૦

મૂલિકાધારણાય—પ્રયોગઃ કાકળંધા (અધેડી) પત્રા (કાંસળી) કેવલસરી, મારંગમૂળ, વ્રજાવતી (રીસામણી) યૌષ્ઠિ શિ, અધેડો, બાગેરો, એમાંથી કાંઈ એક પણ વનસ્પતિતું સુગ પુષ્પ નક્ષત્રમાં ઉખાડી લાતી લાત સુતરથી લપેટી હાથે આંતરાથી, એકાદિક જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૨૩૧-૨૩૨

અપામાર્ગ (અધેડો) ૧૧ મૂળને લાત રંગના સાત દોરથી આંધી રતિવરને દિવસે ક્રેડે આંધવાથી ત્રીજે દિવસે આવનારો જ્વર મટી જાય છે. ૨૩૩

ઉલ્લુક (ધુવડ) ની જમથી પાંખને ધોળા સુતરથી લપેટી ડાયા કાને આંધવાથી એકાદિક જ્વર મટી જાય છે. ૨૩૪

કફેટ (કાચીડા) ના દરની માટીનું મથે ટીતક કરવાથી એકાદિક જ્વર નષ્ટ થાય છે. તેમાં કાંઈ રીતનો સહેલ ન કરવો. ૨૩૫

કાનના મેઘને પ્રથમથી જતો બનાવી તરૂના તેરમાં ભોળાને બાળવી, અને ધીમે ધીમે તેની મેશ એક વાડીમાં લેવી. એ મેશ આંખે આંખવાથી રોગીના ત્રીજે દિવસે આવનારો જ્વર મટી જાય છે. ૨૩૬

ગંગાયા ઉત્તરે તીરે અપુત્રસ્તાપસામૃતઃ । તદ્દયે તિલ્લેદનં દયાન્મુઞ્ચ ત્વૈકાદિકોઞ્ચરઃ ૨૩૭

ગંગાજળ ઉત્તર કિનારે એક નિઃસંતાન તપસવી મરી ગયા છે. તેનું પાણી તથા તરૂ હારા તર્પણ કરવાથી એકાદિક જ્વર મટી જાય છે.

કામ તથા પીપળનાં પાન હાથનાં લઇ ઉપરના મંત્રનો જપ કરતાં પાણી તથા તલદારા તર્પણ કરવું જોઇએ. તર્પણ કરવા માટે સર્વોદય પહેલાં નવા નવા પાત્રમાં પાણી લાવવું અને એ પાત્રને જમીન ઉપર ન રાખવું ૨૩૭

ૐ વાળ યુદ્ધે મહા ઘોરે દ્વાદશાર્ક સમપ્રભે ।

જાતોડસૌ સુમહા વીર્યો મુઞ્ચત્થૈકાહિકો જ્વરઃ ।

લિલિત્યાશ્વત્થપત્રે તુ બાહ્યૌ મન્ત્રં પ્રધાપયેત ॥ ૨૩૮ ॥

ઉપરનો મંત્ર પીપળના પાન પર લખી હાથે આંધવાથી એકાદિક જવર મટી જાય છે. ૨૩૮

પીપરના પાનપર લખેલા આ મંત્રને જોવાથી એકાદિકજવર મટી જાય છે. ૨૩૯

અશ્વિની નક્ષત્રમાં ઘોળા આકાશનું અથવા તો ઘોળા કણેરના મૂળને ઉખાડી લાવી તેની છાત્રના યુર્જને ચોખાના ધોવણ સાથે સેવન કરવાથી ચોથીઓ તાવ મટી જાય છે. માત્રા આકાશના મૂળના યુર્જની ૨ માસા અને ઘોળા કણેરના મૂળની છાલની ૪ રતી ૨૪૦

ચોથીયા તાવમાં હરતાલનો પ્રયોગ—રોગીના બ્રહ્મચર્ય અનુસાર શુદ્ધ હરતાલની બરમ ના રતી, ઘોળા વાછડાવાળી ગાયના દૂધની સાથે રતિવારના રોજ જવરનો વારો હોય તે દિવસે આપવાથી ચોથીઓ તાવ રોકાઇ જાય છે. ૨૪૧

ચોથીયા તાવમાં ધુપ—કાળા ભાંગરા આદિથી કાળા કરેલા વસ્ત્રમાં યુગ્મ તથા ધુવડની પાંખને સારી રીતે બાંધી પોટકાને સળગતા અંગારામાં રાખી, તાવનો વારો હોય ત્યારે રોગીને આદર આઢાડી આ ધુપ દેવો આ પ્રકારે ધુપ કરવાથી ચોથીઓ તાવ નષ્ટ થાય છે. ૨૪૨

ચોથીયા તાવમાં નરય—કાળીયા સરસડાના ધૂલના રસમાં હળદર, દારૂદળદર, તથા ધી મેળવી નરય લેવાથી અથવા અગથીયાના પાંદડાંના સ્વરસનું નરય લેવાથી (સુંઘવાથી) ચોથીઓ તાવ મટે છે. ૨૪૩

ચોથીયા તાવમાં પેયા—પથ્થર પર એકહજાર ચાંગેરી (ખાટીલુણી) નાં પાનને સારી રીતે ધુટી તેને તોળી તેના વજનથી બમણા ચોખાની પેયા (કાંજી) બનાવી ધી સાથે સેવન કરાવવાથી ચોથીયા તાવ નષ્ટ થાય છે. ૨૪૪

તૃતીયક તથા ચોથીયા તાવમાં સાધારણ કર્મ અર્થાત યાત્રિ, મંગલ, હોમ આદિ દેવ કર્મ અને કવાય આદિ બન્નેનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ. કેમકે ધણે ભાગે વિપ્રમ જવરમાં ગોણુ રૂપથી આગનું અર્થાત ભૂતાદિ પણુ કારણ હોય છે. કેટલાક સાધારણ કર્મનો અર્થ પોતાના વ્યાધિ તથા આગનું વ્યાધિ બન્નેમાં હિતકર કર્મ એવો કરે છે. ૨૪૫

માથાપર જયન્તી (અરણી) નું મૂળ ધારણ કરવાથી અથા જવર નષ્ટ થાય છે.

કેશરાજ (કાળા ભાંગરા) નાં મૂળના બરાબર સાત કડકા કરીને એક એક કડકાને આદાના રસની સાથે સેવન કરવાથી સંપૂર્ણ જવર નષ્ટ થઇ જાય છે. ૨૪૬

કાકામાયી (પીલુડી) ના મૂળને કાનમાં આંધવાથી જે પ્રકારે સર્વોદયથી અધકારનો નાશ થાય છે એ પ્રકારે રાત્રિ જવર નષ્ટ થઇ જાય છે. ૨૪૭

ૐ તમો ભગવતે છિન્ધિ છિન્ધિ અમુકસ્થ શિરઃ પ્રજ્વલિત પર શુપાળયે પુરુષાય કટ સ્વાહા ॥

ઉપરના મંત્રને ભોજનપત્ર પર લખી ધારણ કરવાથી બધા જવર મટી જાય છે ૨૪૯

ૐ વિષ્ણુદાનલહૃં ફટ સ્વાહા ॥

એ મંત્રને પાનમાં ચુનો ચોપડી તે ઉપર લખી એ પાનને ચારીને ખાવાથી ત્રણ દિવસની અંદર જવર શાંત થાય છે. ૨૪૯

પવિત્ર થઇ પાર્વતી, નન્દી આદિ અનુચર તથા માતૃ ગણ્યુકત મહાદેવજીની પૂજા કરવાથી રોગી જલ્દી વિષમજ્વરમાંથી મુક્ત થાય છે ૨૫૦

બ્રહ્મા, બંન્ને અશ્વિનીકુમાર, ઇન્દ્ર અગ્નિ, હિમાલય, અંગા, મરૂદગણ્યુ તથા અન્ય ઇષ્ટ દેવોની પૂજા કરવાથી જવર નષ્ટ થાય છે. ૨૫૧

બ્રહ્મચર્ય, તપ, પુરાણ આદિ ધર્મ ગ્રંથોનાં શ્રવણ, જપ, હોમ, દાન, સત્ય, યમ નિયમોનું સેવન કરી સાધુઓનાં દર્શન કરવાથી. રોગી જલ્દીજ તાવથી મુક્ત થઇ જાય છે. ૨૫૨

અષ્ટાંગ ધુપ:—ગુગળ, લીમડાનાં પાન, વજ, ઉપલેટ, હરડે, જવ, સરસવ, તપા ધી એ સર્વને એકત્ર કરી ધુપ કરવાથી જવર નષ્ટ થાય છે. ૨૫૩

અપરાજિત ધુપ:—ગુગળ, ગન્ધતુલ્ય, વજ, રાજ, લીમડાનાં પાન, આકડાનાં પાન અગર, દેવદાર એ બધા દ્રવ્યોને એકઠાં કરી ધુપ કરવાથી સર્વ જવર નષ્ટ થાય છે. ૨૫૪

આલેશ્વર ધુપ:—હિંગળો, દેવદાર, ગંધખેરજો, ધી, ગવ્યાસ્થિ, ગન્ધતુલ્ય, શિવ નિર્મોલ્ય, કડુ ઘોળા સરસવ, લીમડાનાં પાન, મોરનાં પીછાં, સાપની કાંચળી, ખીલાડીની ચિટ્ટા, ગોટુંગ, મીઠંગ, બેડી ભોંયરીગણી, ઉભી ભોંયરીગણી, વજ, કાર્પાસાસ્થિ, (કપાસીયા) તુષ, ગીધ તથા બકરીની વિષ્ણુ, હાથીદાંત, એ સર્વને એકત્ર કરી બકરીના મૂત્રની ભાવના દેરી પછી ખાંડીને માટીના વાસણમાં રાખી ધુપ કરવો. જે મદ્યમાં આ ધુપ કરવામાં આવે ત્યાં સાપ, પિશાચ તથા રાક્ષસ (રોગોના જંતુઓ) આદિ રહેતા નથી. એના ધુપથી એકાદિક, દ્વાદિક, ત્ર્યાદિક, ચતુર્થિક આદિ બધા તાવ નષ્ટ થાય છે.

“ ૐ નમો ભગવતે રુદ્રાય ઉમાપતયે સમ્પન્નાય નન્દિકેશ્વરાય ”

એ મંત્રથી ધુપનું અભિમંત્રણ કરી ધુપ કરવો જોઇએ. ૨૫૫ થી ૨૬૦

જે પુરુષને જવર ક્વાથનું સેવન કરવાથી, વખન ઉપવાસ તથા લઘુભોજનોથી શાન્ત ન થતો હોય તેને ધૂતપાન કરાવવું જોઇએ. ૨૬૧

દસદિવસ વ્યતીત થઇ ગયા છતાં પણ જો કફ પ્રવળ હોય, અથવા સમ્યક લંધન ન થયું હોય તો ધૂતપાન ન કરાવતાં શમન ઔષધ દ્વારા ચિકિત્સા કરવી. ચરકમાં દસ દિવસ ખાદ્ય ધૂતપાનની વ્યવસ્થા આપેલી છે તેનો આ અપવાદ છે. ૨૬૨

જવરમાં જ્યાંસુધી લઘુતા ન આવે ત્યાંસુધી આહાર માટે (ખપે તેને) માંસ રસ આપવો કેમકે એ રિવેચનપૂર્ક આપવાથી બલકારક, તથા વાતાદિ ત્રણે દોષોને ઓછા કરે છે. ૨૬૩

જવરમાં આહાર માટે (ખપે તેને) હરિણ તથા લાવા આદિ પશુઓના માંસથી યુક્તિપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. મરધા, મોર, તીતર, કૌચ, બતક એનું માંસ ભારે તથા ઉષ્ણીય છે તેથી તેના જવરમાં ઉપયોગ ન કરવો. પરંતુ ઉપવાસથી જો વાત પ્રબલ થઇ જાય તો ચિકિત્સકે માત્રો તથા કાલનો વિચાર કરી એના પશુ ઉપયોગ કરવો. ૨૬૪-૨૬૫

સ્નેહપાક વિધિ—જે અર્થાત ધી કે તેલ આદિનો પાક કરવામાં સર્વથી પહેલાં

એને મૂર્છાન કરવા જોઇએ. મૂર્છાન કરવાથી તેલ આદિને આમ દેષ દૂર થાય છે અને તેમાં ઉત્તમ વર્ણ તથા દુર્ગન્ધનો અવિભાજ થાય છે. મૂર્છાન આદ કરવાથી દ્રવ્યથી પાક કરવો જોઇએ. એ પછી કલ્ક દ્રવ્યનો નિક્ષેપ કરવો જોઇએ. અંતે ગંધપાક કરવો જોઇએ. રનેહપાક મંદ મંદ અગ્નિથી કરવામાં આવે છે. પાક કરતાં કરતાં જે વખતે તેલ નિમ્નલ તથા જળ સ્થિત થાય ત્યારે એ સમયે પાકને પૂર્ણ થયે જાણવો જોઇએ. ૨૬૬-૨૬૭

તલના તેલની મૂર્છાન વિધિ:—તલના તેલને કડાઇમાં નાંખી અગ્નિ ઉપર પાક કરવાથી જે વખતે ઉભરે આવતો અર્થાત શીથલ ચઢતું બંધ થઇ જાય એ વખતે કડાઇને નીચે ઉતારી ઠંડી થવા દેવી. ત્યારે ઠંડુ થાય ત્યારે નીચે લખેલું ઔષધ યજ્ઞ વિધી તેમાં નાંખી મૂર્છા પાક કરવો તેલથી ચારગણું જળ અર્થાત જે ૪ શેર તેલ હોય તે ૧૬ શેર જળ લેવું. મજા ૨૦ તોલા, અને હરડે, બેઠાં, આંબળો, વાળો, હળદર, માથ, લોધર, કેવડો, વડના અંકુર, નલિકા (નાલિ) સર્વ પાંચ પાંચ તોલા મેળવી તેલમાં નાંખી પાક કરવો જોઇએ. પછી સ્નેહ પાણી બાકી રહેતાં તે તેને ઉતારી લેવું. ૨૬૮—૨૬૯

કડું તેલ મૂર્છાન:—પ્રથમ કરવા તેલનો ઉપર પ્રમાણે પકાવીને એ પ્રથમ એટલે (૨૫૬ તોલા) તેનામાં મજા ૨ પલ (૧૬ તોલા) આંબળાં, હળદર, મોથ, બીલીચી છાલ, દાઝમની છાલ, નાગકેસર, કાળુજર (શાહજર) સુગંધિવાળો, નલિકા (નાલિ) અને બેઠાં દરેકનું સુણું બંને તોલા લઈ ૮ પ્રથ (૧૦૨૪ તોલા) જળમાં મેળવી અંદર નાંખવું. તે પછી પાક કરીને કાંઇક પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. ૨૭૦—૨૭૧

એરન્ડ તેલ (દીવેલ)ની મૂર્છાના વિધિ: પ્રથમ એરન્ડીયાના તેલને ઉપર કહ્યું તે રીતે પાક કરવો એ પ્રથ (૨૫૬ તોલા) એરન્ડ તેલ (દીવેલ)માં મજા, મોથ, વાણા, હરડે, બેઠાં, આંબળાં, અરણીનાં પાન, રાસના, વન ખજુર, વડના અંકુરો, હળદર, દારૂહળ-૨, નલિકા (નાલિ) સુંઠ, કેવડાનાં પુલ, દહી તથા કાંજ દરેક એકેક બંને શાણુ (૪ માસો) સુણું લઈ ૮ પ્રથ પાણીમાં મેળવી પૂર્વ પ્રમાણે મૂર્છા પાક કરવો ૨૭૨-૨૭૩

ઘૃત મૂર્છાનમ:—એ પ્રથ ધીને પૂર્વવત પાક કરીને ઠંડુ થાય ત્યારે તેમાં હરડે, બેઠાં, આંબળાં, મોથ, હળદર. માતુલુગ (બીજોરા)નો રસ, દરેક એક પલ, આઠ તોલા લઈ ૮ પ્રથ પાણીમાં મેળવી ધીમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મેળવી મંદ મંદ અગ્નિથી પાક કરી કાંઇક જળ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું જોઇએ. ૨૭૪

વિપલ્યાદિ ઘૃત - ૨ પ્રથમ (૨૫૬ તોલા) ગાયના ધીને યથાવિધી મૂર્છાત કરી પીપળ, રતાંજળી, મોથ, વીરણુનો વાળો, કડુ, ઇન્દુર, ભોંય આંબળી, અનંતમૂળ, અતિ-વિષ, શાલપર્ણિ (સમેરવો), દ્રાક્ષ, આંબળાં, લીમડાની છાલ, ત્ર્યમ્બાણુ, બેડી ભોંયરીગણી દરેક ચાર ચાર તોલા લેવાં, પછી તેમાં પાણી ૮ પ્રથ રેડી એ ધીના પાક કરવો. તે ધીમાંથી રોજ અર્ધો અર્ધો તોલા કે એકેક તોલા દુધમાં નાંખી સવારમાં સેવન કરવાથી જીર્ણવર, ક્ષય, દમ, માથાની વેદના, પડખાનું શુળ, અશ્ચિ, હાથ, પગ આદિની બળતરા, તથા ત્રિપ્લામ્બિને મટાડે છે. એ ધીને કોઈ કોઈ તંત્રમાં દૂધથી સાથે પાક કરવાનું વિધાન છે. ત્યાં પ્રથમ ધીને દૂધ ૮ પ્રથ તથા પાણી ૮ પ્રથ નાંખી પાક કર્યા પછી ઉપરના પરિમાણથી કલ્ક તથા પાણી નાંખીને પાક કરવો જોઇએ. ૨૭૫-૨૭૬-૨૭૭

રનેહ પ્રકરણમાં જ્યાં આપણા આચાર્યો અથવા સંગ્રહ કર્તાઓએ કોઈ ગુણે

નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યાં કવાથ અને કલ્કના અનિર્દેશમાં એ ગણતી ઔષધિયોથી સ્નેહપાક કરવાને માટે કવાથ અને કલ્ક બંને તૈયાર કરવાં જોઈએ. પરંતુ જો ઔષધોનાં નામ જુદાં જુદાં લીધાં હોય અને તે કાષ્ઠ પથ્થુ વિશેષનું ઔષધ ન હોય તો ત્યાં કેવળ કલ્ક દ્વારાજ પાક કરવો જોઈએ. જેથી ઉપરના પિપ્પલાદિ ધૂતને માત્ર કલ્કદ્વારા જ સિદ્ધ કરવો જોઈએ. ૨૭૮

પાણી, સ્નેહ (ધી કે તેલ) તથા ઔષધનું ન્યાં પ્રમાણ ન આપ્યું હોય ત્યાં સ્નેહનો ચોથો ભાગ કલ્કનું ઔષધ અને સ્નેહથી ચારગણું પાણી લેવું જોઈએ. ૨૭૯

સ્વરસ, દુધ અથવા દહીં આદિથી જો સ્નેહનો પાક કરવો હોય તો ત્યાં ચારગણું પાણી બીજાં નાંખવું જોઈએ. નહિં તો દહીં આદિના બાંધાં હોવાને લીધે પાક સારો થશે નહિં. ૨૮૦—૨૮૧

જો સ્નેહપાકમાં કાષ્ઠ પથ્થુ દ્રવનો નિર્દેશ ન હોય ત્યાં સર્વત્ર પાણીનું જ પ્રહણ કરવું જોઈએ.

ધી, તેલ, ગોળ આદિને એક દિવસમાંજ સિદ્ધ કરી લેવાં ન જોઈએ કેમકે બહુ દિવસ સુધી પાક કરવાથી વિશેષ કરીને ગુણો સંચય થાય છે. દુધમાં એ દિવસે, સ્વરસમાં ત્રણ દિવસે, છાસ તથા કાંજ આદિમાં પાંચ દિવસ, મૂળ, છાલ તથા લઘુ આદિના કવાથમાં બાર દિવસે અને ત્રીહી આદિ ધાન્ય તથા માંસના કવાથમાં એજ દિવસે પાક કરવો જોઈએ.

૨૮૨—૨૮૩—૨૮૪

પાકની પરીક્ષા—સ્નેહમાં નાંખેલા કલ્ક ન્યારે આંગળીયોવડે મસળવાથી ખત્તીની માફક થઈ જાય; અગ્નિમાં બાળવાથી કાષ્ઠ શબ્દ ન થાય, અને પાકતા ધીમાં પથ્થુ શબ્દ ન થાય, ઉભરો ન આવે તથા વિશેષ ગંધ; વર્ણ અને રસવાળું થાય; ત્યારે ધી સિં થયું સમજવું. પરંતુ તેલમાં તો સિદ્ધ થતી વખતે આવંત શીણ ચઢે છે. પાકીનાં ચિન્હાં સમાન જણાવાં. ૨૮૫—૨૮૬

ક્ષીર ષટપલ ધૂત—ગાયનું ધી ૨ પ્રસ્થ, દુધ ૮ પ્રસ્થ, પાણી ૩૨ પ્રસ્થ, લેવાં કલ્ક માટે—પિપ્પળ, પિપ્પળીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, સીન્ધાલુણ, દરેક ૮ તોલા, પાક માટે પાણી ૮ પ્રસ્થ. એ ધી ઉપરની રીતે પકવવું, તૈયાર થયે માત્ર ૧ તોલા આ ધીના સેવનથી બરોળ વિષમજ્વર, તથા ગુલ્મરોગ મટે છે. આ સ્નેહપાકમાં અન્ય દ્રવ્ય નિર્દિષ્ટ ન હોવાને લીધે દુધ જ ચારગણું લેવામાં આવે છે. જો અન્ય દ્રવ્ય નિર્દિષ્ટ હોય તો દુધ સ્નેહની બરાબર લેવું જોઈએ. ૨૮૭—૨૮૮

દશમૂલ ષટપલકં ધૂત—બીલી, અરણી, અરડુસો, પાટલા, શીવણ, બેઠી ભોયરીગણી, ઉભી ભોયરીગણી, ગોખર, શાલવણ (સમેરવો) પુશ્પિપણી (સમેરવો) સર્વ મળી ૮ શેર એનો ૬૪ શેર પાણીમાં કવાથ કરી ૧૬ શેર રહે ત્યારે ઉતારી પછી એ કવાથમાં ૪ શેર દુધ અને ૪ શેર ધી મેળવી પકવવું. ધીથી ચોથા ભાગે પિપ્પળ, પિપ્પળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, ચવક્ષાર, એ સર્વ મેળવી તેનો કલ્ક નાંખવો આ ધી જ્વર, ઉદરસ, અગ્નિ-માંઘ, વાત, પિત્ત, તથા કફજન્ય રોગ બરોળ અને પાન્ડુરોગ મટાડે છે. ૨૮૯

સ્નેહ સાધનમાં કવાથાંદ્રુનું પ્રમાણ—સ્નેહ સાધનને માટે કવાથના દ્રવ્યમાં એથી આઠગણું પાણી નાંખી ચોથો ભાગ પાણી રહેવા દેવું. એ કવાથ સ્નેહથી ચારગણું, સ્નેહની બરાબર દુધ તથા એનાની ચોથા ભાગે કલ્ક દ્રવ્ય નાંખવાં જોઈએ. ૨૯૦

રત્નેહ પાકમાં જ્યારે પાંચ કે પાંચથી વધુ દ્રવ પદાર્થ હોય ત્યારે ત્યાં દરેક દ્રવ રત્નેહની બરાબર લેવાં જોઈએ. જે પાંચથી ઓછાં હોય તો મેળવેલું દ્રવ રત્નેહથી ચારગણાં લેવાં જોઈએ. ૨૯૧

જીર્ણજવરમાં કર્મ વિધાન

જીર્ણ જવરમાં પેયા, કવાથ, ધૂત, તથા દુધનું દરરોજ સેવન કરવું જોઈએ. દર છઠે દિવસે રોગના કાલ અનુસાર વિરેચન આપવું યોગ્ય છે. ૨૯૨

જવરે સંશોધનમ—અત્યંત દોષવાળા, જવરથી પીડાતાંઓને યથાકાળે વમન તથા વિરેચન કરાવવાં જોઈએ. ૨૯૩

જવરે વમનમ—જવરમાં પિપ્પળ, ઇન્દ્રજવ, તથા જેડીમધની સાથે ગરમ પાણીમાં મીઠળ ઘસી તેનું સેવન કરવું જોઈએ એથી ઉઠ્ઠી થઇ ઉર્ધ્વ માર્ગનું સંશોધન થઇ જાય છે. ૨૯૪

જવરે વિરેચન—અધોમાર્ગના શોધન માટે ગરમાળાના ગોળને દુધ અથવા દ્રાક્ષની સાથે આપવો. અથવા નસોતર કે ત્રાયમાણુને દુધની રાથે આપવું. ૨૯૫

જવરે ક્ષીણ થયેલા માટે—જવરથી કૃષ થયેલા માણુસને વરન કે વિરેચન ન આપવું. તેને તો માત્ર દુધથી અથવા રક્ષખરિત તથા રત્નેહ રિત દ્વારા પકવાશય રિચત દોષને શાંત કરવા. ૨૯૬-૨૯૭

જીર્ણજવરે શિરો વિરેચન—જીર્ણજવરમાં શિરોગૌરવ, માથાનું શુળ તથા ઇન્દ્રિયો સ્વવિષય ગ્રહણમાં અશક્ત હોય તો શિરોવિરેચન કરાવવું ઉપયોગી છે. ૨૯૮

અથ દુગ્ધ પ્રકરણ

જીર્ણજવરે ક્ષીરપાનમ—જીર્ણજવરમાં કદ ક્ષીણ થઇ ગયા પછી, દુધ અમૃત સમાન લાભદાયક છે. પરંતુ નવા જવરમાં જ્યારે કદ પ્રધાન હોવાથી સામતા હોય, દુધ અદિતકર છે. ત્યારે ચારગણું પાણી નાંખી સિદ્ધ કરેલું ઠંડુ ધારોણુ અથવા શીતલ દુધ જલ્દીજ જવરે શાંત કરી દે છે. ૨૯૯-૩૦૦

કેપલ્ય સિદ્ધમધ્યદાહઃ—ઔષધો દ્વારા સિદ્ધ કરેલું ગરમ અથવા ઠંડુ દુધ બધા જીર્ણજવરોને શાંત કરી દે છે. ૩૦૧

પાંચમુળ પથ—ગે.ખ૩, બેડી ભોંયરીગણી, ઉબી ભોંયરીગણી, શાલિપર્ણી, પ્રશ્નિપર્ણી, મેળવી ૨ તોલા. દુધ ૧૯ તોલા, પાણી ૬૪ તોલા એના દુધ બાકી રહે ત્યાં કુધી ઉકાળી કવાથ કરવો. એના સેવનથી રોગી ઉદરસ, દમ; માથાની વેદના, પડખાનું શુળ તથા જીર્ણજવરથી મુકત થઇ જાય છે. ૩૦૨

ઔષધથી આઠગણું દુધ, દુધથી ચારગણું પાણી; એકત્ર કરી પાક કરવો. જ્યારે પાણી બળી જાય અને દુધ બાકી રહે ત્યારે દુધ સિદ્ધ થયું જાણવું ૩૦૩

ત્રિકન્ઠાદિપથઃ—ગે.ખ૨, ગલાનાં મૂળ, બેડી ભોંયરીગણી, સુહ મેળવી એકદરે ૨ તોલા લઇ તેમાં દુધ ૧૯ તોલા, પાણી ૬૪ તોલા મેળવી ઉકાળવું. દુધ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં ગોળ અર્ધો તોલા નાંખી પીવાથી બંધકોષ, મૂત્રરોગ, સોજા અને જવર નષ્ટ થાય છે. ૩૦૪

ધોળી સાટોડી, બીલના ફળનો ગર્ભ, રાતી સાટોડી, બધાં મળી ૨ તોલા, દુધ ૧૬ તો. પાણી ૬૪ તોલા મેળવી ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરવો. આ દુધ સર્વજ્વર નાશક છે. ૩૦૫ જ્વરમાં દોષ અનુસાર ઔષધો દ્વારા સિદ્ધ ગરમ અથવા ઠંડા દુધનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. જે જ્વરમાં આંતરડાંમાં પરિકર્તિક (કાપરા જેવો પીકા) થતી હોય તો એરંડાના મુળથી સિદ્ધ કરેલા દૂધને પીવું જોઈએ. ૩૦૬

અથ યુર્ષ્ય પ્રકરણ

સુદર્શન યુર્ષ્ય—અગર, હળદર, દેવદાર, વજ, મોથ, હરડે, ધમાસો, કાકડાશીંગી, ખેડી ભેંયરીગણી, સુંઠ, ત્રાયમાણ, ખડસલીયો પીતપાપડો, લીમડાની છાલ, પિપળીમુળના ગંઠોડા, સુગંધીવાળો, કચુરો, પુષ્કરમુળ, પિપળ, મેરવેલ, કડાછલ. જેઠીમઢ, સરગવાનાંબી, ઇન્દ્રજવ, શતાવરી, દારૂ હળદર, રતાંજળી, પદ્મક, ગંધામેરજો, ખસ, તજ, ફટકડી, શાલવણ (સમેરવો), અજમો, અતિવિષની કળી, બીલીની છાલ, મરી, પ્રસારણીનાં પાન, આંબળાં, ગળો, કડુ, ચિત્રકમુળ, પટોલપત્ર, પ્રત્નિપર્ણિ (સમેરવો) એ સર્વ સરખે ભાગે ૯૬ તેવું યુર્ષ્ય કરવું. બધા વજનથી અર્ધાવજને કરીયાતાનું યુર્ષ્ય મેળવવું. માત્રા ૧ માસાથી ૪ માસા સુધી. આ સુદર્શન યુર્ષ્ય બધા પ્રકારના જ્વરોને નષ્ટ કરે છે. એના સેવનથી વિષમજ્વર, પ્રાકૃત જ્વર, વૈકૃતજ્વર, તીક્ષ્ણજ્વર, અંતઃસ્થજ્વર, બહિઃસ્થ જ્વર, નિરામ જ્વર, સામજ્વર, સાધ્યજ્વર, અસાધ્ય જ્વર, દુષ્ટજ્વર, તથા દુષ્ટ ઔષધીથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર નષ્ટ થાય છે. યદ્દ (લોચર) યુદ્ધ, તથા પ્તોહા પણ શાંત થાય છે. જ્વરરૂપી રાક્ષસના નાશને માટે સુદર્શન યુર્ષ્ય સુદર્શન ચક્રની સમાન છે. ૩૦૭ થી ૩૧૬

જ્વર ભૈરવયુર્ષ્ય—સુંઠ, ત્રાયમાણ, લીમડાની છાલ, ધમાસો, હરડે, મોથ, વજ, દેવદાર, ખેડી ભેંયરીગણી, કાકડાશીંગી, શતાવરી, પિતપાપડા, પિપળીમુળ, ઇન્દ્રવારૂણી, પુષ્કર મુળ, કચુરો, મુર્વામુળ, પીપળ, હળદર, દારૂહળદર, લોધર, રતાંજળી, નીસેતપલ, ઇન્દ્રજવ, કડાછલ, જેઠીમઢ, ચિત્રકમુળ, સરગવાનાંબી, બલા (ખરેટી-કાંસકી) નાં મુળ, અતિવિષની કળી, કડુ, મુશળો, પદ્મક, અજમો, સુગંધી સમેરવો, કાળાં મરી, ગળો, બીલીની છાલ, વાળો, ટુલવેલી ફટકડી, તેજપત્ર, તજ, આંબળાં, સમેરવો પટોળનાં પાન, ગંધક, પારદ લોહભરમ, અન્નકભરમ, શુદ્ધ મનશીલ એ સર્વે સરખે ભાગે લેવાં. કાષ્ટાદિ ઔષધોનું યુર્ષ્ય ૧૨૦. પારદ ગંધકની કજલી કરી તેમાં ભરમો તથા મનશીલ ઘુંટી યુર્ષ્યમાં મેળવવું. એ બધાના વજનથી અર્ધા વજને કરીયાતાનું યુર્ષ્ય નાખવું. રોગીના બળાબળ અનુસાર માત્રા ૧ માસાથી ૪ માસા સુધી અપાય. આ યુર્ષ્ય બધા જ્વરને નષ્ટ કરે છે. જ્વર ઉપાંત અગ્નિમાંલ, યદ્દ, ખરોળ, પાન્ડુરોળ અરૂચિ, ઉરરોળ, અંતઃશુદ્ધિ, રક્તપિત્ત, કોઠ, સોજા, માથાની વેદના, તથા વાત વ્યાધિ આદિ રોગોને મટાડે છે. ૩૧૭ થી ૩૨૮

જ્વર નાગ મયુર યુર્ષ્ય—લોહભરમ, અન્નકભરમ, શુદ્ધ ટંકણખાર, તાંબ્રભરમ, શુદ્ધ હરતાલ, બંગભરમ, પારદ ગંધક, સરગવાનાંબી, હરડે, ખેડાં, આંબળાં, રતાંજળી, અતિવિષની કળી, કાળીપાટ, વજ, હળદર, દારૂહરિદ્રા, ખસ, ચિત્રકમુળ, દેવદાર, પટોળનાં પાન, શુક; રુષભક, કાળુશર (શાહશર), તાલીસપત્ર, વાંસકપુર, ખેડી ભેંયરીગણીનાં ફળ તથા મુળ કચુરો, તમાલપત્ર કાળાં મરી, સુંઠ, પીપળ, ગળોસત્વ, ધાણા, કડુ, ફટકડી, મોથ, સુગંધીવાળો,

ખીલીની છાલ, જેડીમધ, દરેક ૧ ભાગ, કાળુજીર (શાહજીર) ૪ ભાગ, તાલપુષ્પ (તાલ જટાક્ષાર) ૪ ભાગ, દડોત્પત્તનું (કમળના દાંડાનું) ચુર્ણ ૪ ભાગ, કરીયાતાનું ચુર્ણ ૪ ભાગ, ભાંગ ૪ ભાગ લેવું. પ્રથમ કાષ્ઠાદિ ઔષધોનું ચુર્ણ કરવું. શુદ્ધ પારદ ગંધકની કબલી કરી તેમાં બરમા, ટંકણ, હરતાલ મેળવી તે ચુર્ણમાં મેળવવું. આ બધું એકત્ર ચુર્ણ બનાવવું. આ ચુર્ણનું સેવન કરવાથી, સંતતાદિ વિષમજ્વર, ક્ષય જ્વર, ધાતુરથ જ્વર, કામજ્વર, શોકજ્વર, આગતુક જ્વર શીતપૂર્વજ્વર, દાહપૂર્વજ્વર, જીર્ણજ્વર, પ્લીહા, ઉદરરોગ, કમળો, પાન્ડુ, સોજા, જ્વર, તૂષણ, ઉદરસ શુળ, આનાહ, રાજ્યક્ષમા યકૃત, ગુલ્મ, શુળ, આમવાત, ત્રિકશુળ, કટિશુળ, જનવાદિ સંધિસ્થ શુળ, પશ્ચાશુળ, આદિ રોગોમાં વિચારપૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી રોગી એ રોગથી મુક્ત થાય છે. માત્ર ૧ માસો. અનુપાન ઠંડુ પાણી. ૩૨૯ થી ૩૩૯

તેલો

તેલ પ્રકરણ—જીર્ણજ્વરમાં તેલ મર્દન, પ્રલેપ, સ્નેહ પાન, તથા સ્નેહાવગાહન આદિ કરાવવું જોઈએ. જો ટાઢથી જીર્ણજ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઉષ્ણ, અને ગરમીથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઠંડા તેલનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી બહારનો જ્વર નષ્ટ થાય છે, અને શરીરમાં સ્વસ્થતા તથા ખલ અને વળુની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩૪૦-૩૪૧

અંગારક તેલ—તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, કાંજી ૮ પ્રસ્થ, સૂર્વા, લાખ, હળદર, દારૂ હળદર, મજીક, ઇન્દ્રવરણી, ઉભી બોયરીંગણી, પીંધાલુણ, ઉપલેટ, રાસ્ના, જટામાંસી, શતાવરી સર્વ મેળવી કલ્ક ૬૪ તોલા. કલ્ક પકાવવા પાણી ૮ પ્રસ્થ એના સ્નેહ પાક વિધી પાક કરીને પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એના પ્રયોગથી બધા જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૩૪૨-૩૪૩

ગુહફ અંગારક તેલ—તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, પાણી ૮ પ્રસ્થ, કલ્ક ૬૪ તોલા, કલ્કનું દ્રવ્ય, સૂકા મુળા, સાટોડી, દેવદાર, રાના, મુંક તથા ઉવરના તેલનું કલ્ક દ્રવ્ય. એનું તેલ સિદ્ધ કરી તેના પ્રયોગથી જ્વર, શોળ, પાન્ડુ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૩૪૪

લાક્ષાદિ તેલ—તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, કાંજી ૧૨ પ્રસ્થ, લાખ, હળદર, મજીક, બધું મળીને ૬૪ તોલા એનું તેલ સિદ્ધ કરીને અભ્યંગ કરવાથી શરીરે યોગવાથી જ્વર તથા તેમાં ઉત્પન્ન થનાર દાહ અને ટાઢ મટી જાય છે, ૩૪૫

અહલલાક્ષાદિતેલ—તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, લક્ષારસ ૮ પ્રસ્થ, દહીંનું પાણી ૮ પ્રસ્થ. કલ્કનું દ્રવ્ય-સવા, હળદર, મોરવેલ, ઉપલેટ, હરેણું (પીતપાપડા) કલ્ક, જેડીમધ, રાસ્ના, આસન, દેવદાર, મોથ સુખડ, દરેક બધે તોલા, એ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી વાતવ્યાધિ, વિષમ જ્વર, કાસ, શ્વાસ, પ્રતિશ્વાય, ખસ, શરીરની દુર્ગંધી, શરીરનું બારે પાણું, ત્રિર સંધીનું શુળ, પીક શુળ, કેઢનું શુળ, ગાત્રનો દાહ આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે, આ અહલ લાક્ષાદિ તેલ પ્રથમ અશ્વિનીકૃત્તિમાં શેઠ્યું હતું. ૩૪૬ થી ૩૫૦

લાક્ષારસનું નિર્માણ—લાખને ખાંડી ૬ ગણા પાણીમાં મેળવી ૨૧ વાર ગાળી લેવું જોઈએ. અથવા નીચે લખ્યા પ્રમાણે કવાય કરવો. જે દ્રવ્યોના સ્વરસ ન નીકળી શકે તેમ હોય એ દ્રવ્યોમાં આઠ ઘણું પાણી નાંખી કવાય કરવો જોઈએ. જ્યારે કવાય કરતાં કરતાં ચોથો ભાગ ખાંડી રહી જાય ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું જોઈએ અથવા યોગરત્નાકરની વિધિ સર્વોત્તમ છે, એટલે લાખમાં એનાથી દસમા ભાગે લોધર તથા લોધરથી દસમા ભાગે સાજી-ખાર અને કાંધક બેરનીનાં પાન નાંખી સેળ ગણા પાણીમાં કવાય કરવો. જ્યારે ચોથો ભાગ પાણી ખાંડી રહી જાય ત્યારે ઉતારી ગાળીલેવું. ૩૫૧ થી ૩૫૨.

કટવર તેલ—સાજખાર, સુંક, ઉપલેટ મોરવેલ, લાખ, હળદર મજીક એ સર્વેને મેળવી કલ્ક ૧ શેર, તેલનું તેલ ૪ શેર, છાત્ર ૨૪ શેર, લઘ ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલ જવરવાળાને ચોળવાથી ટાઢ તથા બળતરા બંને મરી જાય છે. અહીં રત્નેહવાળાં દહીંનીજ ઊસ લેવી જોઇએ એવા તકને આયુર્વેદમાં કટવર કહ્યું છે. ૩૫૩

બ્રહ્મ કટવર તેલ—શુકત (સાચવો) ૪ શેર. કાંઝ ૪ શેર. દહીંનું પાણી ૪ શેર. ઊસ ૪ શેર, લીંબુનો રસ ૪ શેર, તલનું તેલ ૪ શેર, પીપર, ચિત્રકમૂળ, વજ, અરુન્ડ-સીની ઊસ, મજીક, મોથ, પીપરીમૂળ, ગીણી છલાયચી, અતીવિષ, રેણુકા, સુંક, પિપર. કાળાં મરી, અજમો, દ્રાક્ષ, બેડી ભોયરીગણી, કરીયાતુ, બીલીની ઊસ, રતાંજળી, લાંરંગી, ઉપલસરી, હરડે, આંખળાં, સુગંધી સમેરવો, મૂર્વા, જીરૂ, ઘોળા સર્પવ, હીંગ, કડુ, વાવડીંગ, એ સર્વ મેળવી કલ્કદ્રવ્ય ૧ શેર એ વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલના મર્દનથી વાત તથા કફજન્ય જવર અને સંપૂર્ણ વિષમજવર નષ્ટ થાય છે ૩૫૪ થી ૩૫૮

બ્રહ્મ પિપલ્યાદિ તેલ—પિપળ, મોથ, ધાણુ, સિંધવ, ત્રિફળા, વજ, અજમો અજમોદ, રતાંજળી, પુષ્કરમૂળ, કચુરો, દ્રાક્ષ, ઇન્દ્રાણુનાં મૂળ, સુગંધી સમેરવો, ગોખરૂ, કરીયાતુ લીમડાનાં પાન, મોટા લીમડાની મકાનની ઊસ, બેડી, ભોયરીગણી, ગળો, સમેરવો, ઉભા ભોયરીગણી, દંતીમુળ, દારહળદર, વૃક્ષમ્બલ (કોકમ) ખડસલીયો પીતપાપડો, ગજ પીપળ, દરેક બંને તેલો લઘ તેનો કલ્ક કરવો. તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, દહીંનું પાણી ૨ પ્રસ્થ કાંઝ ૨ પ્રસ્થ, ઊસ ૨ પ્રસ્થ, બીજોરાનો રસ ૨ પ્રસ્થ લઘ તેલ સિદ્ધ કરવું, એ તેલનું, મર્દન કરવાથી જીર્ણજવર, વાતજ, પિત્તજ, કફજ, વાતપિત્તજ, વાતકફજ, કફ પિત્તજ, તથા સર્વ પાતજ જવર અને દરેક પ્રકારના વિષમજવર મટે છે. ૩૫૯ થી ૩૬૫

જવરે મૂર્ધા રુઝાપહો લેપ—રાત્રી કબોરનાં ફુલ તથા આંખળાંનું ચુણું કાંઝમાં ઘુટી માથાપર સુખપૂત્રક લેપ કરવાથી માથાની વેદના મરી જાય છે. ૩૬૬

આગનુક-જવર ચિકિત્સા

અભિધાત જવર, ઉત્પાન તથા તમર્દનથી નષ્ટ થાય છે. ક્ષત તથા વ્રણોથી ઉત્પન્ન થનારા જવરમાં એની ચિકિત્સા દ્વારા જવરને મટાડવો. તીવ્ર ઔષધના ગંધથી અથવા વિપથી પેદા થનારા જવરમાં વિષધન તથા પિત્તધન સર્વ ગન્ધ આદિ કષાયોદ્ધારા ચિકિત્સા કરવી. ૩૬૭-૩૬૮

અભિચાર કે અભિશાપથી (સ્થેન યાગાદિ ક્રિયાઓ કે શાપથી)ઉત્પન્ન થનારા જવરને હોમ, પ્રાયશ્ચિત, તથા મંગલ ક્રિયા દ્વારા જીતવો. તેમજ ઉત્પાત તથા મહ પીડાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા જવરને દાન, આશીર્વાદ તથા અતિથી પૂજા આદિ કર્મો દ્વારા જીતવો જોઇએ. ૩૬૯

કોથે જવરમાં—પિત્તધન ક્રિયા કરવી, ઇચ્છિત પ્રાપ્તિથી તથા સાધુનાં વચનો દ્વારા ચિકિત્સા કરવી જોઇએ. સાંતવના, ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ, પ્રસન્નતા તથા વાયુ સંશ્મન, ઔષધોદ્ધારા કામજ, શોકજ તથા ભયજ જવર શાન્ત થાય છે. અને એના પ્રતિ દુઃખ કર્મથી અર્થાત કામથી ક્રોધજ, ક્રોધથી કામજ, તથા ક્રોધ અને કામથી ભયજ તથા શોકજ જવર નષ્ટ થાય છે. ૩૭૦ થી ૩૭૧

ભૂતાભિષેગજ-જવરમાં ભૂતવિદ્યામાં ઉપદિષ્ટ બંધન, ધ્યાનશક્ત તથા તાડન આદિ ક્રિયાઓનો પ્રયોગ કરવો માનસજવરમાં મનને શાન્તવના આપવી. ૩૭૨

જવર મટયા પછી ત્યાગ કરવા યોગ્ય—જવર મટયા પછી જ્યાંસુધી તે મનુષ્ય બળવાન ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાયામ, મૈથુન, સ્નાન, અત્યંત મુસાફરી આદિ ન કરવાં જોઈએ. ૩૭૩

જવર મટયાનાં લક્ષણુ:—શરીર હલકું થાય, કલાન્તિ, મોહ, તથા સંતાપ ન થાય મુખપાક, ધન્નિયોતે પોતપોતાના વિષયનું ખરેખર જ્ઞાન થાય, પરસેવો, છીંક આવવી, મન સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવવું, આહારની ઇચ્છા, તથા માંસાપર ખસ થવી એ જવર મુક્ત થયાનાં લક્ષણુ છે. ૩૭૪

નવ જવરમાં રસ પ્રયોગ

રસચિકિત્સામાં દોષોનો અર્થાત વાત, પિત્ત તથા કફનો, રોગોનો, મનુષ્યોનો (સ્થુલતા, કુશળતા, બળબળનો) અને દેશ તથા કાલનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. સંપૂર્ણ આયુર્વેદ શાસ્ત્રને જાણનારા જ્યાં સુધી રસ ચિકિત્સાને જાણતા નથી ત્યાં સુધી તેમની મશ્કરી જ થાય છે. જેમ એક પ્રખર પાંડિતને સ્વધર્મમાં સ્થિર ન રહેવાથી મશ્કરી થાય છે તેમ તેની પણ થાય છે. ૩૭૫-૩૭૬

હિંગુલેષ્યરો રસ:—પીપળ, શુદ્ધ હિંગળો, તથા શુદ્ધ વજનાગ, એને સમભાગે લઇ, પાણીમાં ઘુંટી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળાઓ બનાવવી. આદાના રસ અને મદ સાથે આપવાથી વાતજવર મટે છે. ૩૭૭

શીતભંજી રસ:—શુદ્ધ કરંશે પારદ ૧ ભાગ, શુદ્ધ હિંગળો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, નેપાળાનાં શુદ્ધ કરેલાં બી ૧ ભાગ એ સર્વને એકત્ર કરી દંતીમૂળના ક્વાથમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળાઓ વાળવી. આદાના રસ સાથે સેવન કરવાથી નવો તાવ જલ્દીજ મટી જાય છે, ઔષધ સેવન કર્યા પછી શેરડીનો રસ અને મગની દાળનું ઝોસામણ પીવું જોઈ છે. ૩૭૮ થી ૩૮૦

તરૂણ જવરારો રસ:—શુદ્ધ નેપાળો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, શુદ્ધ પારો, એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ કુંવારપાઠાના રસમાં ઘુંટી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળાઓ વાળવી. અનુપાન સરખત. જવરમાં પાંચમા, છઠ્ઠા, અથવા સાતમા દિવસે આ રસનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ દવાના પ્રયોગથી વિરેચન થઇ જવર મટી જાય છે. પથ્થ: પટોલપત્ર, મગનું ઝોસામણ તથા જુના ચોખા. ૩૮૧-૩૮૨

નવજવરેભસિંહ:—શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, લોહ ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શંશાની ભસ્મ. કાળાં મરી, પીપળ, તથા સુંઢ દરેક અંકેક ભાગ, વજનાગ અર્ધો ભાગ લઇ પાણીથી ઘુંટી બને રતીની ગોળાઓ બનાવવી. અનુપાન આદાનો રસ. આ નવજવરેભસિંહ રસ મહાશ્વેતી તથા નવજવર આદિને મટાડે છે ૩૮૩-૩૮૪-૩૮૫

ત્રિપુર લેરવો રસ:—શુદ્ધ વજનાગ ૧ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, ગંધક ૩ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ૪ ભાગ, દંતી બીજ (નેપાળો) ૫ ભાગ એને એક પ્રહર સુધી દંતીમૂળના ક્વાથ સાથે મહન કરી અંકેક રતીની ગોળાઓ બનાવવી, અનુપાન ત્રિકટુ (સુંઢ, મરી અને પીપળ) અથવા આદાનો રસ અથવા ખાંડ. એના સેવનથી નવજવર. અગ્નિમાંઘ, આમવાત, શોથ, આંતરડાનું શુળ, આધ્માન, અર્થ તથા કૃમિજન્મ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ રસનું સેવન કરતાં ભાત આદિ પથ્યનું છાસ સાથે સેવન કરવું. ૩૮૬-૩૮૭-૩૮૮

જવર હુમકેતુ:—શુદ્ધ પારદ, સમુદ્રીન, શુદ્ધ હિંગળો. શુદ્ધ ગંધક એ સર્વને સમાન

ભાગે લઘુ આદાના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી મર્દન કંવું. તેની બમે રતીની ગોળીયો બનાવી નવા જ્વરમાં સેવન કરાવવું જોઈએ. ૩૮૯

મૃત્યુજ્ય રસ—ગે.સુત્રમાં શુદ્ધ કરેલો વજનાગ ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૧ ભાગ, પીપળળ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણુ ૧ ભાગ, લીંબુના રસમાં શુદ્ધ કરેલો હીંગળા ૨ ભાગ, અથવા પારદ ૧ ભ.ગ. એ સર્વને આદાના રસમાં છુટી પા પા રતાની ગોળીયો બનાવવી. તેની પુર્ણ માત્રા ૧ રતીની છે, અનુપાન મધ વાતજ્વરમાં દહીંના પાણી સાથે. સન્નિપાત જ્વરમાં આદાના રસ સાથે, અર્જુનજ્વરમાં લીંબુના રસ સાથે, વિષમ જ્વરમાં કાળા જીરા તથા ગોળ સાથે પ્રયોગ કરાવવો. જે જ્વરમાં નવ જ્વરના જેવાં લક્ષણે હોય તથા યુવાન પુરુષને દિવસમાં ૩ વાર પૂર્ણ માત્રાનો પ્રયોગ કરાવી શકાય છે. ક્ષીણ, અતિ વૃદ્ધ તથા નિર્બળ પુરુષો અને નાનાં બાળકોને યથા નિયમ માત્રાનો ચોથો ભાગ આપવો જોઈએ. બળવાન પુરુષને જે કદ મુખ્ય ન હોય તો વાત પૈતિક દાહમાં સાકર તથા નારીયેળના પાણી સાથે પ્રયોગ કરાવવાથી દાહ નષ્ટ થાય છે. આ રસ જ્વર નાશક છે, અનુપાન બંદથી ઘણા રોગોમાં લાભ થાય છે. ૩૯૦ થી ૩૯૬.

શ્રી રામ રસ—શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ પારદ ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૧ ભાગ. નેપાળો ૩ ભાગ, એ સર્વને દંતીમુળના ક્વાથથી એક પ્રહર છુટીને એક એક રતીની ગોળીયો બનાવી લેવી. એના સેવનથી આંતરડાનું શુળ, બંધોશ, વાતજ્વર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૪૦૦

નવજ્વરાર્કુશ રસ—શુદ્ધ પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હિંગળો ૩ ભાગ, નેપાળો ૪ ભાગ અને દંતીમુળના ક્વાથમાં છુટી એકેક રતીની ગોળીયો બનાવી તે સાકર અને પાણી સાથે આપવાથી નવજ્વર મટે છે. ૪૦૧

પ્રચન્ડ રસ—વજનાગ, પારદ, ગંધક એ ત્રણે દ્રવ્યોને બે પહોર મર્દન કરીને ઘોળા નગોડનાં પાંદડાંના સ્વરસની ૨૧ વાર ભાવના દષ્ઠ તલ પ્રમાણે ગોળીયો વાળવી, અનુપાન આદાનો રસ. આ રસ નવજ્વરમાં સેવન કરાવવો જોઈએ. જે આ રસના સેવનથી ગ્લાનિ થાય તો માથા પર તેજ ચોપડવું અથવા છાસ પાવી જોઈએ ૪૦૨-૪૦૩

વૈદ્યનાથવટી—ગંધક ૪ માસા, પારદ ૪ માસા એ બંનેની પૂર્ણ રૂપે કળ્મલી કરી કડ્ડું સુર્ણ ૨ તોલા તેમાં મેળવવું. એ પછી સુખવી (કસોજી જર) પાનના સ્વરસથી અથવા ત્રિકાળના ક્વાથથી ત્રણ વાર ભાવના દષ્ઠ મગ બરાબર ગોળીયો વાળવી. દોષનાં બળબળ અનુસાર એક, બે, ત્રણ કે ચાર ગોળી એક દિવસમાં સુખવી (કસોજી જરના) પાનના સ્વરસ સાથે અથવા તો પાનના રસ સાથે અથવા કાંઈક કડ્ડું જળ સાથે પ્રયોગ કરાવવો. આના પ્રયોગથી આંત્રશુળ, નવજ્વર, પાંડુ, અરિચિ, સોજા આદિ રોગ, નષ્ટ થાય છે, આ રસ સુદુ વિરેચક છે. વિરેચન સમયે દહીં ભાત પથ્ય છે. ૪૦૪-૪૦૫

અગ્નિ કુમારો રસ—કાળાં મરી ૧ તોલો, વજ ૧ તોલો, કુષ્ઠ (ઉપશેટ) ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો. વજનાગ ૪ તોલા, એ સર્વને આદાના રસ સાથે છુટી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળીયો બનાવવી. તેને અમ્બજ્વરમાં સુંકે તથા મદ સાથે, કફજ્વરમાં આદાના રસ સાથે, અથવા નગોડના પાનના સ્વરસ સાથે, સળેખમ તથા શરદીમાં આદાના રસ સાથે, અગ્નિમાંષમાં લવીંગ સાથે, સાળમાં દશમૂળના ક્વાથ સાથે, ગ્રહણીમાં સુંકેના સુર્ણ સાથે, અતિસારમાં દશમૂળના ક્વાથ સાથે, અમાતિસારમાં ધાણા તથા સુંકેના ક્વાથ સાથે,

પકવાતિસારમાં કંડાછાલના કવાથ સાથે અથવા મદ સાથે. સિન્નિપાત નવરતના પ્રારંભમાં પીપળ અને આદાના રસ સાથે, ઉદરમમાં ખેડી ભોંયરી ગણીના સ્વરસ સાથે, શ્વાસમાં ગોળ તથા તેલ સાથે સેવન કરાવવું જોઈએ. બધા રોગોમાં આમરોપની શાંતિ માટે એના પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. એ ૧ પ્રયોગથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૪૦૬ થી ૪૧૧

રતનગિરિ રસ:—પારદ, ગંધક, તામ્રભરમ, વજ્રાશ્નકભરમ સુવર્ણ ભરમ, દરેક એકેક ભાગ, લોહભરમ અર્ધો ભાગ, વૈકાન્ત ભરમ ચોથો ભાગ, એ સર્વને મેળવી ભાંગરાના રસમાં છુંદી પર્પટીની માફક પકાવી લેવું. પછી તેના ચુર્ણને સરગવો, અરહસી, નગોડ, વજ્ર ચિત્રક, ભાંગરો, ગોરખમુન્ડી (ખોડીયો કલ્હાર) દ્રાક્ષ, ગળો, જ્યન્તી (અરણી) અગપીયો, બ્રાહ્મી, તથા કુંવારપાદાનો રસ એના રસની દરેકની જુદી જુદી ત્રણ ત્રણ વાર ભાવના દષ્ટ પછી મુખમાં ધાલી તે મુખને કપડમટ્ટી દરવી પછી તે મુખને વાલુકાયત્રમાં મુકી મોં બંધ કરી લઘુ પુટમાં પાક કરવો જોઈએ. માત્રા ૧ રતી. અનુપાન પીપળ અને ધાણા. આ રસના સેવનથી જલ્દી નવજ્વર ઉતરી જાય છે, આ રસયોગવાહી છે. ૪૧૨ થી ૪૧૭

પ્રતાપ માર્તન્દો રસ:—વજનાગ, હીંગુલ, નેપાળો ટંકણ એ સર્વને સમભાગે લઘ પાણીમાં છુંદી અરધી અરધી રતીની ગોળીયો બનાવવી આ રસ મજબૂતવાળા નવજ્વરમાં લાભકારક છે. ૪૧૮

અન્ડેશ્વરો રસ:—પારદ ગંધક, વજનાગ, તામ્રભરમ, એનાં પહેલાં એક પહેર સુધી સારી રીતે છુંદી આદાના રસ સાથે તેમજ નગોડના પંદરોડના સ્વરસ સાથે જુદી જુદી સાત સાત વાર ભાવના દષ્ટ ગોળીઓ બનાવી લેવી, માત્રા અર્ધી રતી. અનુપાન આદાનો રસ. આ રસથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ આદિ સંપૂર્ણ નવર જલ્દી નષ્ટ થાય છે, આ દવાનું સેવન કરતાં ઠંડા પાણીનું રનાન, દુધ પીવું, કેરી, આદિ ખાવાં, ચંદન અને અગર આદીનો લેપ કરી શકાય છે. ૪૧૯ થી ૪૨૨

ઉદક મંજરી રસ:—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ. સાકર ૪ ભાગ તેને રોહિત મત્સ્યના પિત્તની ત્રણ ભાવના દષ્ટ બધે રતીની ગોળીયો બનાવી સેવન કરાવવું જોઈએ. અનુપાન આદાનો રસ, જે ગરમી જણાયતો પાણીમાં પલાળેલો ભાત છાસ તથા રીંગણાં આદિ પથ્ય છે. જે પિત્ત વધુ હોય તો માથા ઉપર જળથી પલાળેનું વસ્ત્ર મુકવું ૪૨૩-૪૨૪

જ્વરસિંહો રસ:—પારદ, ગંધક, હરિતાલ, બીલામું, એ સર્વ સમાન ભાગે લઘ ધોરના દુધ સાથે છુંદી એક માટીના શકોરામાં મુકી તેના ઉપર બીજું શકોર ઉંચું મૂકી કપડમટ્ટી કરી તેને બે પહેર અગ્નિ આપવો પછી થંડુ થતાં ભાંગરાના રસની, દુર્વાના રસની તથા ચિત્રકના કવાથની દરેકની જુદી જુદી સાત સાત વાર ભાવના આપવી જોઈએ. તે પછી તેનું બારીક ચુર્ણ કરી શીશીમાં ભરી લેવું. માત્રા ૨ રતી આ રસના સેવનથી યોથીઓ આદિ તાવ નષ્ટ થાય છે. જ્વર મટી ગયા પછી મગની દાળ, ભાત તથા દુધ આદિ પથ્ય છે. ૪૨૫ થી ૪૨૯

અચિન્ત્ય શક્તિ રસ:—પારદ ૨ માસા, ગંધક ૨ માસા, એની કનજડી કરી, ભાંગરો, અને નગોડનાં પાન, મહુપર્ણી (ઉંદરકાની) એનાં સુદર પાન, ઘોળી અપરાજતા, (ઘોળી ગરણી-ગોકર્ણનું) મૂળ, શલ્કિંચ (સવાનીમાળ) કાલમારિષ (કાળોડાંતો) ઘોળો સુરજમુખી એમાંથી દરેકનો સ્વરસ ચાર ચાર માસા નાંખી છુંદવું. પછી સુવર્ણમાફિક ભરમ ૧ માસો તથા

મરી યુર્ષી ૧ માસો મેળવી વિશુદ્ધ તાંબાના દંડાથી ધુટી અર્ધા અર્ધા રતીની ગોળાથો બનાવવી. અને છાયામાં સુકવવી. પછી સૂર્ય દેવની પુજા કરી ૩ થય દિવસે ૩ ગોળા, બીજે દિવસે ૨ ગોળા ત્રીજે દિવસે ૧ ગોળા પાણીમાં મેળવી આપવી જોઇએ. પથ્ય હંડુ પાણી. જંગલી પથુ પક્ષીઓના માંસનો યુષ, સિંધવદાળુ લાવ પક્ષીના માંસનો યુષ ફહીં ચોખા. તથા ઉપરના માંસ રસોની સાથે વાંઝકત (ભાત) પથુ આપી શકાય છે. આ રસના સેવનથી જો શિરોભ્રમ તથા માથામાં શુળ ઉઠેતો નારાયણતેલનું મર્દન કરવું જોઇએ ૪૩૦ થી ૪૩૮

જ્યાવટી—શુદ્ધ વજનાગ ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ; કાળાં મરી ૧ ભાગ, પીપળ ૧ ભાગ, મોચ ૧ ભાગ, હળદર ૧ ભાગ, લીમડાનાં પાનનું યુર્ષી ૧ ભાગ, વાવડીંગ ૧ ભાગ, અરણીના મૂળનું યુર્ષી ૮ ભાગ. એનું યુર્ષી લઇ બકરીના મૂત્રમાં ધુટી બમે રતીની ગોળાથો બનાવવી. એ પિત્તજ્વર અને રકત પિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા જ્વરમાં અતિ લાભદાયક છે. ૪૩૯-૪૪૦

નવજ્વરે ભાંકુશ—ગંધક, ટંકણુ, પારદ, હરિતાલ, એને બરાબર લઇ રોશિત માછલીના પિત્તની બે ભાવના લઇ પ્રયોગ કરાવવો. માત્રા ૧ રતી. પથ્ય રીંગણાં, તંક્ર છામ તથા ભાત એના સેવનથી રોગીને જલ્દી પરસેવો થઇ તાવ ઉતરી જાય છે. ૪૪૧

મહાજ્વરંકુશ—પારદ ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, વજનાગ ૧ તોલો, કાળા ધંતુ-રાનાં બી ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, એ સર્વને લીંબુના રસમાં તથા આદાના રસમાં ધુટી બમે રતીની ગોળાથો બનાવવી. એના સેવનથી અષ્ટવિધ જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૪૪૨ થી ૪૪૪

જ્વરેકેશરિકા—પારદ, વજનાગ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, ગંધક હરડે, ખેડેરાં, આંબળાં. નેપાળો દરેક સરખે ભાગે લઇ ભંગરાના રસમાં ધુટી એકએક રતીની ગોળાથો બનાવવી. નરીયેળના પાણી સાથે આ ગોળા આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરો શાંત થાય છે. સન્નિપાત જ્વરમાં મરીના યુર્ષી સાથે. દાહજ્વરમાં પીપળ અને જીરાના યુર્ષીની સાથે સેવન કરવું જોઇએ. આ મલગંધ યુક્ત વિષમજ્વર, હુત જ્વર, બરોળ, અગ્નિમાન્દ્ય, અજીર્ણ, સોજા, આંતરડાનું શુળ, ગોળો ચઢવો, કુષ્ટ અને પિત્તજ રોગોનો નાશ કરે છે. બાળકોને માટે માત્રા ૧ સર્પવ જેટલી. ૪૪૫ થી ૪૪૮

કુલે વધુ—શુદ્ધ પારદ, નાગ ભરમ, તામ્ર ભરમ, મનશિલ તથા મોરચુએ એ સર્વ સરખે વજને લઇ નેને ઇન્દ્રવરણના રસમાં આપો દિવસ ધુટી ચણા બરાબર ગોળાથો વાળવી. પાણીમાં ધુટી નરય લેવાથી અચેતનતા મટી જાય છે. ૪૫૧-૪૫૨

સૌમાજ્ય વટી—ટંકણુ, વજનાગ, ઘોળું જીરું, સિન્ધુલુગ, મીઠું, સાંતરલુણ, બી-ડલવણ, સંચળ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપળ, હરડે, ખેડેરાં, આંબળાં, અન્નક ભરમ, ગંધક, પારદ એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ નગોડ, ભાંગરો, અરકુસો, અથેરી, એનાં પાંદડાંના રસની જુદી જુદી સાત સાત વાર ભાવના આપી બમે રતીની ગોળાથો બનાવવી, આ વટી ત્રિદોષ જન્ય રોગો મટાડે છે, જેને અત્યંત ઠાઠ વાતી હોય અથવા તે દાહ થતો હોય કે પરસેવો વળતો હોય, અત્યંત ઘેર નિદ્રા આવતી હોય. ઇન્દ્રિયો વિકલ થતી હોય, મન મુગ્ધ થતું હોય, તેને આ ઔષધ સેવન કરાવવાથી તેનાં શુભ, શ્વાસ, કામ, મૂર્છા, અશ્ચિ, અત્યંત પિપાસા, જ્વર આદિ નષ્ટ થઇ જાય છે. ૪૫૩ થી ૪૫૪

વેતાલો રસ—પારદ, ગંધક, વજનાગ, કાળાં મરી એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ પાણીથી સારી રીતે ધુટી અર્ધા અર્ધા રતીની ગોળાથો વાળવી. સન્નિપાત જ્વરમાં જ્યારે દાંતોની સાથે દાંત બીડાઇ જાય, વાંટી દર્દિ થઇ જાય, સામેન્દ્રિયો રચિયપનું ગ્રંથનું ૧ કો, મુખ

કંઈથી લિપ્ત થઇ મૂર્ખા આદિ આવે ત્યારે આ રત્નો પ્રયોગ કરાવવો જોઇએ. ૪૫૫ થી ૪૫૬

ચક્રે રસ—પારદ, ગંધક, વજનાગ. ધંતુરાનાં બી મરી, હરિતાલ, સુવર્ણ માક્ષિક, એને બુદાં બુદાં બરાબર વજને લઇ દંતીમૂળના કવાથની ત્રણ ભાવના દઇ રતી રતીની ગોળાઓ વાળવી. અનુપાત આદાનો રસ, આ રમ, સંપુર્ણ સંત્રિપાત જ્વરોને મટાડે છે, ૪૫૯ થી ૪૬૦

ચક્રે રસ—વજનાગ, કાળાં મરી હરિતાલ, પારદ ગંધક, નેપાળાનાં બી, દંતીમૂળ, પીપળા એ સર્વે સરખે ભાગે લઇ એને આદાના રસમાં ઘુંટી રતી રતીની ચક્રીઓ બનાવવી. આ રસ સંત્રિપાત જ્વરમાં, તન્દ્રા, દાહ તથા તૃષાથી પીડાતા પુરુષને આપવો જોઇએ. ૪૬૧ થી ૪૬૩

અક્ષરંધ્ર રસ—પારદ, અધિક ભસ્મ, ગંધક, હરિતાલ, હિંચુલ, કાળાં મરી, ટંકણ, સિન્ધવ, સિંત્રાલુષ દરેક એકેક ભાગ. વજનાગ ૮ ભાગ, સર્વના યોથા ભાગે ભેંસનું પિત્ત લઇ તેમાં ઘુંટી તૈયાર કરવું. આ રસ અક્ષરંધ્ર પર ક્ષી કરીને (જરા લોહી કાઢીને) લગાવવો. જે આના પ્રયોગથી ગરમી થાય તે દબાર કલશના પાણીથી સ્નાન કરાવવું. ચન્દનાદિના લેપ કરાવવો, શેરડીનો રસ. મગની દાગનું પાણી પાવું. જાસ અને ખાત એ પથ છે. ૪૬૪ થી ૪૬૬

આનન્દ ભેરવિ વટીકા—વજનાગ, સુંક, પીપર મરી, ગંધક, ટંકણ, તામ્રભસ્મ, ધંતુરાનાં બી, હિંચુલ, દરેક સરખે ભાગે લઇ ભાંગના રસમાં આળો દિવસ સારી રીતે ઘુંટી એકેક રતીની ગોળી બનાવી સંત્રિપાતથી પીડાતા રોગીને સેવન કરાવવી અનુપાત આકા-
શના મૂળનો કવાથ (૧ માસો આકાશનું મૂળ અને ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે તે કવાથ) અને ત્રિકટુનું ચુર્ણ ૨ રતી. જેથી દાઢણ સંત્રિપાત મટે છે. ૪૬૭ થી ૪૬૯

મુતેત્થાપનો રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, મનશિલ ૧ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, હિંગળો ૧ ભાગ, શાન્ત પાષાણુ (ચુમ્બક પત્થર) ૧ ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્ર ભસ્મ ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, હરિતાલ ૧ ભાગ, સ્વર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૧ ભાગ, એ સર્વને અમલવેતસ, લીંચુ, ચાંગેરી (ખાટીલુણી), નગોડનાં પાંદડાં, તથા હસ્તિશુદી દરેકનાં સ્વરસમાં ૩-૩ દિવસ સુધી જુદું જુદું ઘુંટી ભૂષર્યત્રમાં આળો દિવસ પકાવવું. પછી ચિત્રકમૂળના કવાથમાં એ પહેર ઘુંટી રતી રતીની ગોળાઓ બનાવી લેવી અનુપાત, હિંગ. ત્રિકટુ, કપુર તથા આદાનો રસ. સંત્રિપાતમાં જ્યારે રોગીની અંત અવસ્થાનાં લક્ષણ જણાય ત્યારે પ્રયોગ કરાવવો જોઇએ જેથી તે તત્ક્ષણ જીવે છે. પથ્ય ક્ષીર. ૪૭૦ થી ૪૭૪

મૃત સંજીવનો રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ એને ગલમાં ઘુંટી કળકલી કરી અન્નકભસ્મ ૧ ભાગ, લોહભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, હરિતાલ ૧ ભાગ, પીળી કોઠીની ભસ્મ ૧ ભાગ, મનશિલ ૧ ભાગ, હિંચુલ ૧ ભાગ, ચિત્રકમૂળનું ચુર્ણ ૧ ભાગ, હિસ્તશુન્દીનું ચુર્ણ ૧ ભાગ, અતિવિષદી કળીનું, ચુર્ણ ૧ ભાગ, સુંક ૧ ભાગ પીપળા ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૧ ભાગ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૧ ભાગ, એ સર્વને એકત્ર કરી આદુ નગોડનાં પાન તથા ભાંગના રસમાં દરેકમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી ઘુંટી તાંપમાં સુકવવાં તે પછી કાચ કુપીમાં ભરી જે પ્રહર સુધી વાતુકાયત્ર દ્વારા પકવવાં. તે પછી આદાના રસમાં ઘુંટી સંત્રિપાતમાં ઉપયોગ કરાવવો. માત્રા ૧ થી ૨ રતી. વાતુકા ચત્રમાં પાક કરવા પહેલાં નીચેના અધાર મંત્ર દ્વારા રસનું રક્ષણ તથા પુન કરવી જોઇએ.

અધોર મંત્ર—ૐ અધોરેમ્યઞ્ચ અધોરેમ્યો ધોરધોરત્તરેમ્યઞ્ચ । સર્વતઃ સર્વેમ્યો નમોઽસ્તુ રુદ્ર રુપેમ્ય ॥

આ મંત્રથી રસનું રક્ષણ તથા પુનઃન કરવું. ૪૭૫ થી ૪૮૦

સન્નિપાત ભેરવો રસ—હિંગેગોક ૪૫૦ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, ૨ માસા, વછનાગ ૨ તોલા ૨ માસા, ધંતુરાનાં બી ૩ તોલા, ટંકણ ૧ તોલા ૧ માસો. એને લીંબુના રસમાં ઘુંટી એકેક રતીની ગોળાઓ બનાવી છાયામાં સુકવી લેવી. ધોર સન્નિપાત જવરમાં એક ગોળા આદાના રસ સાથે સેવન કરાવવી. ૪૮૧ થી ૪૮૪

સુચિકાભરણુ રસ—પારદ, ગંધક, શીશાની ભરમ, વછનાગ, કાળા સાપનું વિષ એ સર્વ સરખે ભાગે લઘુ ક્રમશઃ રોહિત મત્સ્ય, શુકર, મોર, બકરી, એના પિત્તની દરેકની જુદી જુદી સાત સાત વાર ભાવના આપવી. સન્નિપાતમાં જ્યારે રોગીને અંતઃપ્રવચ્ચનાં લક્ષણ જણાય ત્યારે સોષના અથ્ર ભાગથી પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ જે રોગી મોં દ્વારા સેવન ન કરી શકે તો અક્ષરન્દ્ર પર ક્ષત કરી ત્યાં આ રસ ઘસવો જોઈએ. ૪૮૫ થી ૪૮૬.

પાનીય વાટિકા-તામ્રભરમ બનાવવી—પ્રથમ ચાર માસા પારદને યુર્ણથી સારી રીતે ઘુંટી તે પછી ઇટના યુર્ણને પારદમાંથી કઢાડી કમરખાઆદુ, પીળા કુલવાળા ધંતુરાના પાન, વરંધારાનાં પાન તથા કુંવરપાઠાના રસમાં ઘુંટી પારદને શુદ્ધ કરી લેવો, અને ચાર માસા ગંધકને ચોખાના ધોરણથી ઘેાઘ લોહાની કઢાઈમાં તળે અગ્નિ કરી ગંધકને પીગળાવી ચિત્રકના પાંદડાના રસમાં રેડવો. આ પ્રકારે શુદ્ધ કરેલ પારદ તથા શુદ્ધ ગંધકની કન્નજલીથી તાંબાના સુચીવેધ (સોઈથી વેધી શકાય તેવાં) પત્રાને ચોપડવો પછી માટીના પાત્રમાં તેને મુકી અગ્નિમાં મુકી ધમણથી ધમવાથી જલ્દીજ તામ્રભરમ થઈ જશે એ તાંબાની ભરમ ૪ માસા, લોહ ભરમ ૧ માસો, સુવર્ણ માક્ષિક ભરમ ૧ માસો મેળવી પત્થરના ખડમાં નેપાલી તાંબાના દંડાથી છુંટવું. પછી કેશરાજ (કાળો ભાંગરો) ગ્રીષ્મ સુંદર ભાંગરો, મંડુકાણી (ખરખાલી) નંગોડનાં પાન, માલ કાંકણી પરિમદ્ર (લીમડો મીઠો) લાલ ચિત્રક, ભાંગ, પીલુડી નીલા (કલોજ જર) તથા હસ્તિશુની દરેક આઠ આઠ તોલા દ્રવમાં ક્રમશઃ ચાર ચાર દિવસ સુધી ઘુંટવું તે પછી સુકાચે ૪ માસા ત્રિકુટ યુર્ણ મેળવી ઘુંટી રાષ્ટ્રની બરાબર ગોળાઓ બનાવી છાયામાં સુકવી. અત્યંત કુટ સન્નિપાતમાં જ્યારે રોગી મુહિત થઈ જાય ત્યારે અગ્નિ દેવની આરાધના કરી માટીના શાવલામાં કે શંખ પાત્રમાં એ ગોળાઓ પાણીમાં ઘોળા પાઈ દેવું અને રોગીને મોટું કપડું ઓઢી સુંવાડી દેવો. મળ મૂત્રને ખુલાસો થયા પછી રોગ સાધ્ય થઈ જાય છે. પથ્ય-પાણી તથા દહીં ભાત શરીરે ચોળવા મટે વાતહર તેલોનો પ્રયોગ કરાવવો. જીર્ણ જવરમાં પંચમુળથી સિદ્ધ કરેલ પાણી, અહણી તથા શુંદાથી રકત પડતું હેય તે અતિવિષ, અત્યંત ધોર કમ્પ જવરમાં ખડસલીયા પીપ પાપડથી સિદ્ધ કરેલું પાણી અને જવરતિસારમાં ઘોળાજરાતુ પાણી પાવું એ ગોળાઓ મંદાગ્નિ. કમળો અહણી, કાસ તથા આસમાં રોગાનુસાર અનુપાન સાથે સેવન કરાવવાથી અત્યંત ફિતકર છે. ૪૮૭ થી ૫૦૪

સિદ્ધ ફલાયા પાનીય વાટિકા વિધિ—અરણીનાં પાન અને આકડાનાં પાનનો રવ-રસ, નંગોડ, અરડુસી, બલા, કરંજપત્ર, સુરજમુખીનાં પાન, ચિત્રક, આલી, જંગલી સર્ષવ

ભાંગેરા. દંતી (નેપાળે) નસોતર, ગરમાળાનાં પાન, સહદેવી (ખપાટ) અમર કન્દ ભંટી (રીંગણાં) અથવા ભોંયરીંગણી તથા ત્રિપુર ભંટિકા (મોટા રીંગણાં) મંદુક પણી (ખડકાહી) પીપળ, ગળપીપળ, દ્રોણ પુષ્પી (કુખો) વાયસી (પીલુડી) ચણોખરી કેશરાજ (કાળો ભાંગેરા) યોજન મલિકા (મજાક) આસારણ ધોળો ધંતુરો, ભાગ, ધોળા ગરણી, એમાંથી દરેકનો સ્વરસ અને તેલા લઇ એક પથરના ખલમાં લોઢાના દાંડા થી સારી રીતે ઘુંટી પછી તડકામાં સૂકાવી દેવું તે પછી તેમાં થોરતું દુધ ૨ તોલા, આકડાનું દુધ ૨ તોલા, વડનું દુધ ૨ તોલા, એ એકે એકે નાંખતા જવું ને ઘુંટતા જવું, જ્યારે લુગદી જેવું બની જાય ત્યારે તેમાં શુદ્ધ પારદ ૪ માસા. ગંધક ૪ માસાની કળજલી કરી તે હીરાની ભસ્મ (અથવા તેને બદલે વૈક્રાંત ભસ્મ) અતિરિપ. એર દ્યોલાં અશ્વક ભસ્મ, સિંગડીયો વળનાગ, હરતાલ, ગરલ (સર્પરિપ) સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, મન શિલ, દરેક ચાર ચાર માસા લઇ સારી રીતે એકત્ર મેળવી ઘુંટવાં તે પછી ચાંગેરી (ખાંટી લુણી) ના સ્વરસમાં ઘુંટી તલ બરાબર ગોળાઓ વાળવી ધોરતર સન્નિપાતમાં આત્માની પુનઃ અને સુર્મ દેવને નમસ્કાર કરી ૪ ગોળાઓ પાણીમાં ઘુંટીને અથવા પાણીના અનુપાન સાથે સેવન કરાવવી અને રોગીને ગરમ વસ્ત્ર ઝોઢાડી સુવાડી દેવો એથી પરસેવો થશે અને રોગીને તરસ લાગશે જ્યારે ૦ ચારે રોગીને તરસ લાગે ત્યારે પીવા માટે દંડુ પાણી આપવું. કાસ, શ્વાસ, હિકકા, બંધકોશ, પથરી, મૂત્રકચ્છ આદિ રોગોને આ ગોળાઓ નષ્ટ કરે છે, પથરી અને મૂત્ર કચ્છમાં આ ગોળાઓ દુધ તથા પંચ તૃણ સુળના કવાથની સાથે અથવા પંચતૃણ મૂળથી સિધ કરેલા દુધ સાથે આપવાથી અત્યંત લાભ થાય છે. ૫૦૫-૫૨૩

સૂચિકા ભારણી રસ—વળનાગ ૮ તોલા, પારદ ૪ તોલા, બંનેને ખુબ ઘુંટવું પારદ નિશ્ચન્દ્ર થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું, પછી કાચ સિપ્ત પવાલામાં (ચીનાઇ કાચનો પ્યાલો) મૂકી ઉપર બંને (ચીનાઇ કાચનો પ્યાલો) ઉંધો વાળી સાંધો બંધ કરી કપટ ૩ ટી કરી સૂકાવા દેવું પછી નાંચેથી બે પહોર સુધી મંદ મંદ અગ્નિ કરવો. તે પછી સંપૂર્ણને ઉધડી ઉપરના પાત્રમાં જે ધુમ રૂપે પારાનાં કુલ વળગ્યા હોય તેને ધીરે ધીરે એકત્ર કરી એક સ્ટોપર્ડ શીશીમાં ભરી લેવાં કે જેથી તેમાં વાયુનો સ્પર્શ થાય નહિં. આ રસમાંથી સોઢના અગ્રભાગ ઉપર જેટલી ઔષધી લાગે એટલીજ સન્નિપાતથી મુર્છિત થયેલા મનુષ્યને આપવી જોઈએ. એ રતકાથી માથામાં તાળવાપર ક્ષેત કરી તે સ્થળે આ દવા સોઢના અગ્રભાગે લઇ તે ઘસવી આ પ્રકારે ઔષધનો બલદી પ્રભાવ દેખાડવાથી મુર્છિત સન્નિપાતથી પીડાતો અથવા સર્પ હાંખ્યો હોય તો તે રોગી જલદી ચેતનાવરણમાં આવી જાય છે. જો આ પ્રયોગથી શરીરમાં ગરમી જણાય તો ત્યાં મધુર પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો ૫૨૪ થી ૫૨૬

સૂચિકા ભારણી રસ—વળનાગ ૧ માસો, સર્પરિપ ૧ માસો. સોમલ ૧ માસો શુદ્ધ હિંગળો ૩ માસાં, એને મિશ્રીત કરીને રોહીત ભસ્મ (માછલી) ભેંસ, મોર, બકરી એના પિત્તથી અકેક દિવસ લાવના દર્ઢ રૂપ વ પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી સેવન કરાવવી અનુપાન આદાનો કરી આના સેવન કરાવતી વખતે તલના તેલનું મર્દન, જમવા માટે ભાત, તલ, નારીયેલનું પાણી આદિ દંડા પદાર્થોનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. આ પ્રયોગથી લણી ગરમી જણાય અર્થાત આંખ મોં લાલ થઇ જાય તો દંડા પાણીથી પલાળેલું લુપકું પશુ રાખવું જોઈએ ૫૩૦ થી ૫૩૧

ચિન્તાભાષ્ય રસ—પારદ ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો; અજક ભસ્મ ૧ તોલો, વજ નાગ અર્ધો તોલો, નેપાળના ખી ૧૫ તોલો એ સર્વને લીંચુના રસથી ઘુંટી ગોળાકાર કરી સકાથે નાગરવેલના પાનમાં લપેટી કપ; મટી કરી કુકડા પટ આપવો. પછી કઢાડી માટીને કાઢી નાંખી નાગરવેલના પાન સાથે ચુર્ણ કરી લેવું તે પછી નેપાળનાં ખી અર્ધો તોલો તથા વજનાગ અર્ધો તોલો મેળવી આદાના રસથી ઘુંટી અડક રતીની ગોળાઓ વાળવી. અનુપાન ત્રિકટુ; સિંધવ, ચિત્રકમુળ; એના સેવનથી સંપુર્ણ જ્વર; શુળ; સત્ર-લક્ષ્મી; ઉદરામય; આદિ બનેક રોગો શાન્ત થય છે. પથ્ય દહીં ભાત એના પ્રયોગથી જો તાપ જણાય તો માથા પર ઠંડા પાણીથી પલાળેલું વસ્ત્ર રાખવું પડે તે ૫૩૫.

રસે રાજેન્દ્ર—પારદ ૮ તોલા; તામ્ર ભસ્મ ૮ તોલા; લોહ ભસ્મ ૮ તોલા; અશ્વક ભસ્મ ૮ તોલા સીસાની ભસ્મ ૮ તોલા (કલાષ્ટ બંગ) ભસ્મ ૮ તોલા; ગંધક ૮ તોલા હરિતાલ ૮ તોલા વજનાગ ૮ તોલા એ સર્વને એકત્ર મિશ્ર કરી પીચુડીના રસમાં ઘુંટી તે પછી રોહિત મત્સ્ય વારાહ, મોર બકરી બેંસ એના જુદા જુદા પિત્તમાં ઘુંટ્યા પછી ત્રિકટુના કવાથમાં ઘુંટતા જવું. એમ અનુક્રમે ઘુંટવું પછી આદાના રસથી ૧૦૦ વાર ઘુંટી આકે રતીની ગોળાઓ વાળવી. અનુપાન તુળસીના પાનનો સ્વરસ એનું સેવન દરાવતી વખતે માથા પર થંડા પાણીની ધારાઓથી પરિષેક કરવો જોઈએ. જ્યારે દાહ અત્યંત હોય ત્યારે સાકરનું પાણી અથવા સરખત પાવું જોઈએ. પથ્ય દહીં ભાત મહાદેવે કામદેવનો નાશ કર્યો, શ્રીકૃષ્ણે દાનવોને માર્યા તથા અગ્નિ ટાઢવું નિવારણ કરે છે એ પ્રમાણે આ રસ સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. આ રસને સર્વથી પ્રથમ ધન્વંતરીએ પ્રકાશિત કર્યો હતો. ૫૩૬ થી ૫૪૨.

જે જે રૂપ પિત્ત સંયુક્ત છે તેનો સેવન કાલે જો માથા પર પાણી રેડવામાં આવે તથા જલાવગાહનાદિ કર્મ કરવામાં આવે તો એ રસોતી રોગ નિવારણ કરવાની શક્તિ વધી જાય છે. ૫૪૩.

રસજનિત વિદાહું શીતે પચાર—રસના સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદાહમાં ઠંડા પાણીનો પરિષેક, ચંદન અને કપુર આદિનું આલેપન મંદ મંદ પવનનું સેવન, સાકર બાણું દહીં, નારીયેળનું પાણી મીઠું અને ઠંડું પાણી એમ જ અન્ય થંડા દ્રવ્યોનું સેવન કરાવવું હિતકર છે. ૫૪૪

રવદશૌચાદિ રસ—તાંબાની ભસ્મ ૨ નિષ્ક (૧ તોલો) સુંકે ૨ નિષ્ક આકાશનું મૂળ ૨ નિષ્ક, પંચ લવણ (અર્થાત સિંધવ; ખીડલવણ, સંચળ, મીઠું સંભરલું) મળી ૮ તોલ. એને ઘુંટી લુપ્પટ આપવા પછી ગંધક ૪ નિષ્ક, પારદ ૪ નિષ્ક, શંખ ભસ્મ ૪ નિષ્ક મેળવી દેવદાલી (કુકડેલા)ના રસમાં ઘુંટીને પછી મોરના પિત્તમાં ૩ ભાવના દષ્ટાંબે રતીની ગોળાઓ બનાવવી. આ દવાના સેવનથી ઠંડો પરસેવો વળતો નથી અનુપાન ઊંચ પથ્ય ધી સિંધવ, મગની દાળનું ઝોલામણું શેરડી ખજૂર દ્રાક્ષ ૫૪૫થી ૫૪૭

પંચવક રસ—શુદ્ધ ગંધક, ૫૨૦; ટંકણ; કાળાં મરી, વજનાગ, એને સરખે ભાગે લષ ધંતુરાના પાનના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી તડામાં સૂકી લેવું પછી ઝીંચું ચુર્ણ કરી લેવું માત્રા અરધી રતી અનુપાન આદાનો રસ આ પંચવક રસ સન્નિપાત જ્વરને મટાડે છે. ૫૪૮

સન્નિપાત સૂર્યોરુપ—હીંગળો શુદ્ધ ગંધક; તામ્ર ભસ્મ, કાળાં મરી. પીપળ, વજનાગ, સુંકે, ધંતુરાનાં ખી, એનું ઝીંચું ચુર્ણ કરી, ભાંગના પાંદડાંના સ્વરસમાં ત્રણ દિવસ

ભાવના આપી તેની ગળે રતીની ગોળાઓ બનાવવી એકે ગોળા પાનમાં મૂકીને ખાવી અનુ પાન આકાંક્ષા મુજબ કવાય એના સેવનથી સન્નિપત્તથી ઉત્પન્ન થનારા ધૈર જવર આદિ રોગ, વાતિક, પોત્રિક તથા વિશેષે કરીને કફ જવર અદિ નષ્ટ થાય છે. ૫૪૯ થી ૫૫૧

ચિન્તામણિરસ પારદ વહનાગ; ગંધક; ટંકણ; તામ્ર ભસ્મ યવક્ષાર, કાળાં મરી, સુંદ, પીપળ હરિતાલ; હરડે, બેઠા આંખળાં એના ચુર્ણને બરાબર લઘ કાંધક મદમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળાઓ બનાવવી અનુપાન સુંદનું ચુર્ણ અને મદ. એ વિચરણુર્વક દિવસમાં એક બે અને ત્રણ વાર ચાર ચાર કલાકના અંતરે સેવ કરાવવી. એ સેવન કર્યા પછી નારીયેલનું પાણી પાવું જોઈએ; ખુલાસે ઝાડો થયા પછી ભાત તથા છાશનું સેવન કરાવવું અથવા સિંધવ, જીરૂ આદિવાળું અન્ન તથા તકનો ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ. વિવેચન પુર્વક આ ચિન્તામણિરસનો પ્રયોગ કરાવવાથી સન્નિપાત જવર જીર્ણ જવર, વિંધ જવર બ્રૂણ, આંકરો ઉદરસ; શ્વાસ તથા અગ્નિમાંધ આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૫૨ થી ૫૫૬

ધૌર નૃસિંહો રસ—તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ; લોહ ભસ્મ ૨ ભાગ બંગ ભસ્મ ૩ ભાગ અશ્વક ભસ્મ ૪ ભાગ, સ્વર્ણ મક્ષિક ભસ્મ ૧ ભાગ; પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ મનશીલ ૧ ભાગ, માળા સર્પી વીષ ૪ ભાગ, ત્રિકુટ ૪ ભાગ; ઝેરોચલાં ૨૨ ભાગ, કાલકુટ ૧૫ ૮૮ ભાગ એ સર્પને રોહિત મત્સ્ય; ભેંસ; મોર; તથા વરાહ એના પિ થી અને ચિત્રકના રસથી એક એક પહોર ઘુંટવું. પછી સરસવ બરાબર ગોળા બનાવી તડકામાં સુકાવી લેવી એક ગોળા નારીયેલના પાણી સાથે આપવી જેથી તેર પ્રકારના સન્નિપત્ત જવર વિયુષિકા (કોલેરા) અતિમાર તથા ત્રિલેખજ ઉદરસ આદિ રોગોમાં અત્યંત લાભ કરે છે તરસ લાગે તો નારીયેલનું પાણી આપવું જોઈએ દહીં ભાત, ભર્જીત મત્સ્ય ભોજન માટે (ખપે તેને) આપવું. તેલ તથા ચંદન આદિનો લેપ કરવો ઉત્તમ છે. રોગી જે દ્રવ્યને ઇચ્છે તેને વિચાર પુર્વક આપવું. આ ધૌર નૃસિંહ નામનો રસ ઉત્તમોત્તમ રસ છે ૫૫૭ થી ૫૬૪.

પ્રતાપ તપનો રસ—ગંધક, હરિતાલ, પારદ લોહભસ્મ, ટંકણ, ખર્પૂર ભસ્મ સહ ખાર મજાનું ચુર્ણ એ સર્વ એકે ભાગ હિંગુલ બે ભાગ, એ સર્વ એકત્ર મિશ્ર કરી નગોડના રસ તથા હસ્તિ શુંઢીના રસથી ઘુંટી ગોળો વાળવો. પછી અંધ મૂષામાં રખી યા કુપીમાં બંધ કરી વાહુકા ચંત્રમાં ૮ પહોર પકવવું. માત્રા ૧ રતી અનુપાન આદાનો રસ આ રસ સન્નિપાત જવરને નષ્ટ કરે છે. પથ્થ દહીંભાત, દુધ તથા બકરીના માંસનો રસ ૫૬૫ થી ૫૬૭

પ્રાણેશ્વરો રસ—પારદ, ગંધક, અશ્વકભસ્મ, વહનાગ એ ચારે સરખા ભાગે લઘ તા. મૂકી (ધોળા મુશળી) ના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી તડકામાં સુકવી કાચ કુપીમાં ભરી તેનું મોં બંધ કરી સુકાવી લેવું અને કાચ કુપી પર સાત વાર કપડમટી કરી તડકામાં સુકાવી લેવું પછી કુન્ડમાં રાખી પુટ આપવો, જયારે સ્વાગંધીત થઇ જાય ત્યારે કુપીમાંથી દવાને બહાર કાઢી આખો દિવસ ઘુંટાવતી કાળુ જીરૂ, જીરૂ, હિંગ; સાંજખાર, ટંકણ ફેટકડી; શુભળ પંચલેણુ યવક્ષાર અન્નમો; કાળી મરી પીપળ અને પારદના વજને લઘ તેના કવાયની સાતવાર ભાવના આપવી માત્રા ૨ રતી પાનના પાંદડામાં રાખી સેવન કરાવવું. જેથી તીવ્ર નવજવર, સન્નિપાત જવર, દાદીયો તાવ, દહવાળો વિપમ જવર; શુદ્ધ ત્રિલેખજ શુભ આદિમાં અત્યંત હિતકર છે, અનુપાન ગરમ જળ. વિચાર પુર્વક ઇચ્છિત

ભોજન આપવું શરીરપર સુખદનો લેપ કરવો. આ રસ વધી ગએલા તાપ (ગરમી) ને ઓછી કરે છે. તથા શરીરને સખળ કરે છે, આ રસના પ્રયોગથી જલદીજ સ્વસ્થ થઇ જાય છે, ૫૬૮ થી ૫૭૧.

બીજો સન્નિપાત ભેરવ રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હરિતાલ ૧ ભાગ વજન ૭૩ ભાગ સોમલ ૧ ભાગ કાળા સાપનું વિષ ૧ ભાગ હિંગળો ૮ ભાગ એ સર્વ એકત્ર ધુટી પાણીથી ધુટી સરસવ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. સન્નિપાત જ્વરમાં એક ગોળી આદાના રસ સાથે આપવી, ૫૭૬ થી ૫૭૭.

સન્નિપાત ભેરવ રસ—પારદ, વજાગ, ગંધક, હરિતાલ, ત્રિક્ષ્ણા, નેપાળો, નસોતર, ધંતુરાનાં બી તત્ત્વ ભરમ અશ્રક ભરમ, લોહ ભરમ, આકડાનું દુધ, લાંગલી મુળ (દુધીયા વજનાગનું મુળ) સ્વર્ણ મક્ષિક ભરમ, એ સર્વને સરખે ભાગે લઇ સર્વની ખરાબર નીચેના દ્રવ્યો લેવાં. એટલે આકડાનું મૂળ શ્વેત અલ્પમુષા સુરજ મુખી, કાળુ જીરું કંકજંધા (અધેડી) અરકુસાની છાલ ઉપલેટ ત્રિકટુઃ વિકંકત (વિકેલો) સુર્યમણિ ચન્દ્રકાન્ત (નગોડ) જટામાંસી, ધંતુરો, દંતીમૂળ, પીપળી મૂળ, એના કાથથી (૧ ભાગ દવાને ચારગણું પાણી નાંખી એથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી) ૩૦ વાર ભાવના આપવી. એની એકેક રતીની ગોળીઓ બનાવી લેવી. આ રસ સન્નિપાત જ્વર, જીર્ણ જ્વર, વિભ જ્વર, એકાદિક, દ્વાદિક, ચોથીયો, દૂર્બલ જ્વર, આદિ જ્વરોમાં અત્યંત હિતકર છે. અનુપાન આદાનો રસ. વિરેચન થયા પછી સુંક, જીરું આદિ સાથે પારિભાત આપવો. જે એક ગોળી આપ્યા પછી વિરેચન ન થાય તો બીજી ગોળી આપવી. આ રસનું સેવન કરતાં જ્વર મટી ગયા પછી જે વાતિક પીડા થઈ જાય તો ત્યાં વાત ચિકિત્સા કરાવવી જોઇએ. ૫૭૮ થી ૫૮૫.

વાઘવ રસ—એક હાંદ્વી મીઠાથી ભરી તેમાં એક મૂત્રા કે જે મીઠાની બનવેડી હોય અને જેની મધ્યમાં હિંગની મૂત્રા હોય તે રાખવી. પારદ ૧ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, હારિણ્યા (કૌંજ જીરું) ૨૧ ભાગ એ સર્વને સારી રીતે ધુટી હિંગની મૂત્રામાં ભાવું પછી તે મૂત્રા મીઠું ભરેલી હાંદ્વી વચ્ચે મૂકી તેને તે પછી ૪ પ્રહર સુધી તીક્ષ્ણ અગ્નિ પર પકવવી આ પરદની ભરમ તલ મત્ર બધા રોગોમાં આયવમાં આવે છે. ગ્રહણી ઉદર રોગ શુગ. મન્દાગ્નિ, પરિણામ શુગ આદિમાં હિતકર છે એના સેવનથી બુળ વધે છે જે એના સેવનથી દાહ થાય તો શીતક્રિયા કરવી જોઇએ. ૫૮૭ થી ૫૯૦.

આદ્રકંચડી—મનશિલ, પારદ, સોમલ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ આદાના રસની સાત દિવસ ભાવનાઓ આપી નાની સરસવના પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી. જ્વરમાં આદાના રસના અનુપાન સાથે આ રસનો પ્રયોગ કરાવવો. પરસેવો વળવા માટે રોગીને કામળો ઓઢાડી તડકામાં સુતાડવો. જ્યારે પરસેવો વળે ત્યારે ઓઢાડેલું કપડું કાઢી લઇ તેને ભોજન માટે (ખપે તેને મરચ, નહિં તે મગ, શેરડીનો રસ, દહીં તથા બીજા દંડ પદાર્થ આપવા એના આગલા દિવસે રોગીને તેની અવસ્થા અનુસાર વૈધ રનાન પશુ કરાવી શકે છે. ૫૯૧ થી ૫૯૪.

દાઢિય પત્રો ધમ—દાઢમનાં પાંદડાંના સ્વરસથી શુદ્ધ કરેલો સોમલ ૧ ભાગ લઇ પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, એની કજ્જલી કરી એની સાથે મિશ્ર કરી દેવી. પછી આદાના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી. માત્રા ૧ રતીનો ૪૦ મા કે ૨૦ મા ભાગ સુધી અનુપાન દાઢમના પાનના સ્વરસ અને મદ તેથી તમામ જ્વર શાંત થાય છે. ૫૯૫-૫૯૬.

મૃત્યુન્મયો રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, ટંકણુ ૪ ભાગ, વછનાગ ૮ ભાગ, ધંતુરાના બી ૧૬ ભાગ, ત્રિકટુ ૩૨ ભાગ. એને ધંતુરાના મૂળના સ્વરસની સાથે ઘુંટી અડદ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. આ મૃત્યુન્મય રસ બધા જવરોને નષ્ટ કરે છે, અનુપા ૧ વાત પિત્ત જવરમાં નારીયેગતું પાણી અને સિતા (વરીય.ળી) કફ પિત્ત જવરમાં મદ સન્નિપાત જવરમાં આદાને રસ. ૫૯૭ થી ૫૯૮

શ્રી સન્નિપાત મૃત્યુજ્વેરસ—વછનાગ, ગંધક રોહિત મત્સ્ય પિત્ત, વારાહ પિત્ત બકરાનું પિત્ત, મયુર પિત્ત, ભેસનું પિત્ત હરિતાલ, સુંદ, મરી, પીપળ, કૌયાં, અંધોડાનું મૂળ, ચિત્રમૂળ, નેપાળો એ સર્વ સરખા ભાગે લઘ બકરીના મૂત્રથી ઘુંટીને અડદ બરાબર ગોળાઓ બનાવી લેવી. તે મદા જવર, શીતજવર, મજ્જાગત સ્નિપાત જવર, વિસ્ફુલ્કા, વિષમ જવર, જલોદર, નાસાઝવ, સળેખમ, અજીર્ણ, મૂર્છા, વધુ કફ, કમળો, સોમ પાન્ડુ આદિ રોગોમાં અત્યંત હિતકર છે. અનુપાત લંગરાનો રસ. આ રસનું સેવન કરાવતી વખતે રોગીને ઝાકાંત, નિર્જન ગૃહમાં કામળ આદિ ઓઢાડી સુવાડેલા જોઈએ. એથી જલદી પરસેવો આવી જાય છે. આ રસનું સેવન કરવાથી જ્યારે રોગી મૂર્છિત થઈ જાય અને શરીરમાં અત્યંત દાહ થાય તો સમજી લેવું કે એ રોગી નીરોગી થઈ જશે. પથ્થર રોગી જે મગ તે વિચાર પુર્વક આપવું, દહીં ભાત, હંડુ પાણી આદિ પથ્થર છે. આ મદારસ શ્રેષ્ઠ એવા શંભુનો પ્રેરેલો સર્વ પ્રાણી માત્ર ઉપર કૃપા કરવા જ્ઞાન જ્યોતિષી પ્રકાશિત કરેલો છે. ૫૯૯ થી ૬૦૯

શંભુનાથ રસ—પારદ ૮ માસા, વછનાગ ૭ માસા, ગંધક ૬ માસા, હરિતાલ ૬ માસા, ધંતુરાના બી ૪ માસા, સુંદ ૪ માસા, પિપળ ૪ માસા, કાળાં મરી ૪ માસા, હરડે ૪ માસા, ખડેરાં ૪ માસા, આંબળા ૪ માસા, સોમલ ૮ માસા, ચિત્રક મુળના કાંચની સાત ભાવના આપી સર્વ બરાબર ગોળાઓ બનાવી લેવી. આ રસ રન્નિપાત જવરમાં હિતકર છે; સોમલ સંબંધી મુળ પાઠમા કાંઈ નથી. પરંતુ કેટલાક આચાર્યોનો મત છે કે અહીં સોમલ નાંખવો જોઈએ. જો સોમલ ન નાંખવો હોય તો તેની માત્રા ૧ રતીની છે. ૬૧૦ થી ૬૧૧

પ્રભાકર—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, એની કંજલી કરી ચિત્રકના રસથી ૮ દિવસ ઘુંટી ત કામાં સુકવી લેવું. પારદથી આઠમા ભાગે વરુનાગ મેળવી કાંઈક ચિત્રક રસમાં પકવવું તે પછી રોહિત મત્સ્યપિત્ત આદિની ભાવના દષ્ટ એક એક રતીની ગોળાઓ બનાવી સન્નિપાત જવરમાં ઉપયોગ કરવો. ૬૧૨

કાસાગ્નિ હૈરવ રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, એની કંજલી કરી ગોખરના રસમાં ઘુંટી સુકાથે બારીક ચુર્ણ કરવું, પછી તામ્ર ભસ્મ ૩ ભાગ, તામ્રથી આઠમા ભાગે કાગા સાપનું વિષ, હિંચુલ ૧ ભાગ, ધંતુરાનાં બી ૨ ભાગ, ગોદાન્ત (ધ પાણુ) ભસ્મ ૫ ભાગ, મનાશિલ ૩ ભાગ, ટંકણુ ૩ ભાગ, ખાપરીયાની ભસ્મ ૬ ભાગ, નેપાળો ૧ ભાગ હલાહલ (રથાવર વિના) ૩ ભાગ, સ્વર્ણ માલિક ભસ્મ ૩ ભાગ હોહભસ્મ ૧ ભાગ, બંગ ભસ્મ ૧ ભાગ. એ સર્વને ખલમાં ઘુંટી આકડાના દુધમાં ઘુંટી ૧ છોં દશ મૂળના કવાથ અને પંચમૂળ કવાથથી ક્રમશઃ એક પછી એકમં ૨ પહોર ઘુંટી અંકેક રતીની ગોળાઓ વાળવો માત્રા ૧ રતીથી ૨ રતી. એના સેવનથી દાઝણુ સન્નિપાત જલદી મરી જાય છે. પૂર્વે ત દહી ભાત પથ્થર છે. ૬૧૩ ૬૨૦

ત્રેલોક્ય ચિન્તામણિ—રસ સિન્દુર ૩ ભાગ, કાળા સાપનું વિષ ૨ ભાગ કાલકુટ ૬ ભાગ હરિતાલ ૧ ભાગ, ગોદન્તિ હરતાલ ભરમ ૧ ભાગ, અશ્વકબરમ ૧ ભાગ; મેરયુથુ ૧ ભાગ; મનશિલ ૧ ભાગ; ગંધક ૧ ભાગ; ટંકણખાર ૧ ભાગ; નેપાળો ૧ ભાગ; ધતુરના બી ૧ ભાગ; દંતીમુળ ૧ ભાગ; કરૈણું મૂળ ૧ ભાગ લંગલી (કલીદારી) ૧ ભગ એ સર્વે એકત્ર કરી પલાશમૂળ (ખાખરાના મુળના સ્વરસથી સાતવાર ભાવના દર્ધ ચિત્રકમૂળનો કવાથ, આદાનો રસ રોહિત માર્ય પિત્ત, મહિથી પિત્ત, મેરનું પિત્ત, બકરાનું પિત્ત વરાહ પિત્ત, હુન્ડુખાપનું પિત્ત, એ દરેકમાં દસદસવાર ધુટી સર્ષવ સમાન ગોળાથો બનાવવી. અનુપાન નારીચેળનું પાણી તથા નાગરવેલનું પાન. એમાં શીતોપચર કવે. તત્તનું તેજ ચોળવું શ્રેષ્ઠ છે. પથ્ય ધી. મત્સ્ય, શીત પદાર્થ, ખટાશ, દહીં, જીના ચોખા આદિ ૬૨૧ થી ૬૨૬

રસેન્દ્ર—પારદ ૮ તોલા, ગંધક ૧૬ તોલા, તામ્ર ભરમ ૨ તોલા. હરિતાલ ૨ તોલા સ્વર્ણ ભરમ ૨ તોલા, એને મિશ્રણ કરી ત્રણ દિવસ સુધી ચિત્રકના રસથી ધુટવું; તેમાં સોળમા ભાગે વજનાગ મેળવી બકરા રોહિતગત્સ્ય, આદિના પિત્તની ભાના દર્ધ બળે રતીની ગોળા બનાવી દેવી. અનુપાન આદાનો રસ ત્રિકટુ તથા ચિત્રકનો કવાથ બધા શરીર પર તેલનો અભ્યંગ કરીને રેંગીએ વ.માં સુધી ટાઢ અસલ્ય લગે તથા મલમ્હાદિની પ્રવૃત્તિ થાય અને શરીરે કંપન થાય ત્યાં સુધી ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું. પથ્ય કાળાં રી, સાકર, દહીં ભાત ભાજી તથા આદુ બહુ બોણું આપવું. ફરી રતના અઠમા દિવસ પછી કરાવવું જોઈએ.

વડવાનલ—કાન્તલોહ ભરમ પારદ, હરિતાલ, ગંધક, સમુદ્ર ફેણ સીંધવ સંચળ, બીડ લવણ, સાંભરણુ. મીઠું, શુદ્ધની લાંબજન મેરયુથુ, બંગ ભરમ પ્રવાહ ભરમ; કોડી ભરમ, વેકાત ભરમ, શમ્યુક (શંખ) ભરમ. સુમુદ્રની છીપતી ભરમ. એ સર્વને સરખે ભાગે લઈ ખારમા ભાગે પારદ એમાં મેળવવો. તે પછી ચેરનું દુધ, તથા આકડાનું દુધ થી ધુટી, ચિત્રકના રસની ત્રણ દિવસ ભાવના આપવી. પછી એને તાંપાના સંપુટમાં બંધ કરી ૭-૨ માટી લગાવી પુટ દેવા. પુટ આપી ઔષધમાં ચોથા ભાગે વજનાગ મેળવી કંધક ક્ષણ ચિત્રકના કવાંથથી પકવવું. માત્રા અર્ધી હતી, વાત પ્રધાન કફ પ્રધાન, તથા સન્નિપાત જ્વરમાં ત્રિકટુ તથા ચિત્રકના કવાથના અનુપાન સાથે આપવું જોઈ એ સન્નિપાતમાં પણ વાતાધિક્ય હોવાથી હિતકર છે. ૬૩૧ થી ૬૩૪

અર્કમૂર્તિરસ—લોહભરમ ૮ ભાગ તામ્રભરમ ૧ ભાગ, પારદ ૨ ભાગ, ગંધક ૪ ભગ. એને એકત્ર મિશ્ર કરી ચિત્રક રસથી ત્રણ દિવસ સુધી ધુટવું તે પછી એનાથી સોળમા ભાગે વજનાગ મેળવી પાંચ પિત્તની ભાવના આપવી આ સન્નિપાત જ્વરમાં હિતકર છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી ૬૩૫.

ત્રિદોષ દાવાનલો રસ—જો તામ્ર પાત્રમાં ઉપરનાં ઔષધોને રાખી ફરી લીંબુના રસ, પંચપિત્ત બોયરંગણીનો રસ અને આદાના રસથી એક એક દિવસ ભાવના આપવામાં આવે તો તેનેજ ત્રિદોષ દાવાના રસ કહે છે, માત્રા ૨ રી. અનુપાન ત્રિકટુ યુર્ણ; ચિત્રક રસ તથા આદાનો રસ સન્નિપાતમાં સુંઠ અને કાળાં મરીની સાથે મેળવી એનું નરય પણ આપી શકાય છે. ૬૩૬ થી ૬૩૭

ત્રિદોષ દાવાનલ કાલમેધ—હરિતાલથી બંગ, મ શિંધથી સીસુ, રસિથી સુવર્ણ તામ્ર બંગ અને ગંધકથી લોહને ગંરિત કરી પછી સર્વને સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી

હિંગુલથી ફરી પુટ દેવા. એ મિશ્રિત દ્રવ્યની બરાબર પારફ, પારફથી બમણો ગંધક ગંધક સમાન મોરચુથુ લઈ મિશ્ર કરી લીંબુના રસથી મર્દન કરી ગોળો કરી લેવો અને યથા-નિયમ પુટપાક કરવો. પુટ પછી મોરચુથુ અને ગંધક મેળવી ચિત્રક રસથી ધુંટવું પછી મિશ્રિત દ્રવ્યથી સેળમા ભાગે વછનાગ મિશ્ર કરી કિચિત ચિત્રક રસથી પરિષ્કિત કરી પાક કર્યા પછી પંચપિપ્પતી ભાવના દેવી. માત્રા ૨ રતી. દાહ પ્રધાન જ્વરમાં મદ અને પિપ્પળનું ચુર્ણ સાથે આપવું. પથ્ય સાયંકાલે રોગીને મળવું આસામણ અને ભાત આપવો જોઈએ.

રોશ્નરથી લઈ ત્રિદોષ દાનાતલ મેઘ સુધી સંપુચુ રસ વાતો લવણ સનિપાતમાં પ્રયુક્ત કરવા જોઈએ એવો માધવનો મત છે, ૬૩૮ થી ૬૪૧

શ્રી ડનાપ લેન્દ્રેશ રસ—અધોડાના મૂળના ચૂર્ણ અને ચિત્રક મૂળની છાલને પાણી સાથે ઘુંટી લુગડે ગાળી રસ કઢાવી લેવો, પારફ ગંધક, અભક ભરમ, વછનાગ ટંદણ, હરતાલ, જેને સમ ભાગ લઈ ઉપરના રસમાં સાત દિવસ સુધી ઘુંટવું એ પછી મુશળીના રસ લી ત્રણ દિવસ ભાવના આપી તજ્જમાં સુઝાવી દેવું ગોસ્તાનના આકારની મૂળમાં બંધ કરી સાતવાર કપડ મટી કરી લઘુપુટ દેવા લોહભરમ, બંગભરમ, રીસાની ભરમ, મધુસાર મેથ, રેણુકા મુગળ, મનશિલ, નાગકેસર, એ સર્વને જુદાં જુદાં પારડનાં સરખા વજને તથા વછનાગનાથી અર્ધા વજને લઈ ખલવાં સૂંચી વિષ (સીંગડીઓ વછનાગ) ના ક્વાથથી સાતવાર ભાવના દઈ સારી રીતે ઘુંટવું તે પછી ત્રિકટુ, ધંતુરો ત્રિકળા, અગ્નિથી સમુદ્ર શીથ; ભાંગ, ચિત્રક, કઢિદારી, એના ક્વાથથી તથા પંચપિપ્પતી સાત સાતવાર ભાવના આપવી. પછી સર્વની સમાજ વજને વછનાગથી તેનું પરિધુપન કરી બારીક ચુર્ણ કરવું માત્રા ૧ રતી ચિત્રક ક્વાથ અથવા આદાનો રસના અનુપાત સાથે નિઃ સંજ રોગીને આપવું જોઈએ. અજ્ઞાથી સાથા પર ક્ષત કરીને આદાના રસ સાથે મેળવી એ સ્થલે ઘર્ષણ કરવું જ્યારે રોગીમાં મોં ઉપરી શકે નહિ તો આ પ્રકારે કરવું જોઈએ. એના સેવનથી જે તાપ જળાય તો રોગીને રનાન કરાવવું પથ્ય સાકર રાથે દહીં ભાત, હાસ શર્બત આદિ આ પ્રકારે પથ્યનું સેવન કરાવવાની તાપ તથા રોગ અને દુર થાય છે. કપુર તથા સુખટ આદિનો લેપ પણ અત્યંત લાભકર છે સુગન્ધિ પુષ્પ, ગાયન, વાજત્ર, કથા મિત્ર સંભારણ તથા અન્ય સન્તા પહારી ઉપાયો વડે રોગીના પરિતાપનું નિવારણ કરવું જોઈ એ વાત રોગોમાં અનુપાત ચિત્રક તથા સિંધવને પાંદુ રોગમાં પીપ્પળ તથા મધ અને વિવિધ અનુપાતો સાથે વિવિધ રોગોમાં આપવામાં આવે છે. એ સનિપાત જ્વરને જલદી દૂર કરે છે. ૬૪૨ થી ૬૬૦

મૃત સંજવની—એક વર્ષથી વધુ જીવો ગોળ ૧ દ્રોણ, આવળની છાલ ૨૦ પલ, દાહમની છાલ, અરડુસાની છાલ, મેચરસ, વરાકન્તા, અરુણા (અતીવિષ) તથા આસન, દેવદાર, બીલીની છાલ, અરડુસાની છાલ, પાટલાની છાલ, શાન્તિપર્ણિ (સમે વો) પશ્ચિ-પર્ણિ (સમેરવો) બેડી ભોંયરીણી, મોટી ભોંયરીગણી, ગોખર, ઇન્દ્રવરચાનું મૂળ, બો-રડીનું મૂળ, ચિત્રકમૂળ, કૌયાં સોડી, એ દરેકનું ચુર્ણ ૧૦ ધન (૧ શેર) ગોળથી ૮ રણ પાણી એક હોડા માટીના વાસણમાં રેડી તેમાં ગોળ ઓગાળ્યા પછી ઉપરનાં દ્રવ્યો નાંખવાં અને પાત્રનું મોં ઢાંકી કપડ મીઠો બંધ કરવું ૧૬ દિવસ પછી સોપારી પ્રસ્થાનું ચુર્ણ, ધંતુરાનું મૂળ, લવીંગ, પદ્મક, વાળો, રાંજળી, સવા, અર્જુનો, કાળા મરી, જીર,

એને કાળુ જીરૂ, કળેરો, જટામાંસી, તજ, નાની ઇલાયચી, જયફળ, મોથ, અંધોપણી (ગંઠોડા) સુંઠ, મેથે, મરડાશીંગી, તથા સુખટ દરેક બંને પદ્ધતિમાં તે તેમાં મેળવી દેવું. ફરી પાત્રનું મો બંધ કરી દેવું. ચાર દિવસ પછી મોચિકા મંત્રે કે મધુર મંત્રથી મધ ટપકાવી લેવું. એના સેવનથી ઘેર સન્નિપાત, કોલેરા, આદિ રોગ શાંત થાય છે. જ્યારે રોગીનાં અંગ શીત થઈ જાય ત્યારે તેને વારંવાર માત્રામાં પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. માત્રા ૨૦ થી ૬૦ ટીપાં ૬૬૪ થી ૬૭૨.

મૃગમદાસવ—મૃત સંજવનીસુરા ૫૦ પલ, (અભાવે તીવ્રસુરા) માં કસ્તુરી ૪ પલ, કાળાંમરી ૨ પલ, લવીંગ ૨ પલ, જયફળ, ૨ પલ, પીપળ ૨ પલ, તથા તજ, ૨ પલ એક માટીના વાસણમાં ભરી સાત દિવસ સુધી તેનું મો બંધ કરી રાખવું. પછી વાસણથી ગાળી લેવું માત્રા ૧૦ થી ૩૦ ટીપાં, કોલેરા, હિફા, સન્નિપાત જ્વરમાં એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ૬૭૩ થી ૬૭૫.

લૈરવેશ્વરો રસઃ—કાળાં મરી ૨ ભાગ, વછનાગ, ૧ ભાગ, કોડીની ભસ્મ અર્ધો-ભાગ, એને ઘુંટી પાણીથી મર્દન કરી ગોળાંયો બનાવી લેવી. માત્રા અર્ધી રતી. આ લૈરવેશ્વર નામનો રસ શ્લેષ્મ—કફ શરદીનો નાશ કરે છે. બધાં માથાનાં સૂળમાં તેને સુંઘાડવું જોઈએ. સન્નિપાતમાં પિપળના ચુર્ણ સાથે આપવું. ૬૭૬ થી ૬૭૮.

કફકેતુઃ—ટંકણ, પિપળ, શંખભસ્મ, વછનાગ એને સમભાગે લઈ આદાના રસની ત્રણ ભાવનાઓ દઈ અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળાંયો બનાવવી. અનુપાન આદાનો રસ પ્રતિ-સ્થાય, શ્વાસ, કાસ, શિરો રોગ, ગલ રોગ, તથા અન્ય કફરોગને જલ્દી મટાડે છે. ૬૭૯ થી ૬૮૦.

કફકેતુઃ—શંખ ભસ્મ કાળાં મરી, સુંઠ પીપળ, ટંકણ, એને સરખે ભાગે લઈ પાંચેની બરાબર વજને વછનાગ મેળવવો. આદાના રસની ત્રણ ભાવનાઓ દઈ પા પા રતીના બરાબર ગોળાંયો વાળવી. સવાર સાંજ ખાલી પેટે એક ગોળી આદાના રસ સાથે આપવી. આ કફકેતુ રસ સન્નિપાત જ્વર, કંઠરોગ, શિરોરોગ પ્રતિસ્થાય, તથા કફ રોગોનો નાશ કરે છે ૬૮૧ થી ૬૮૩

શ્લેષ્મ કાલાનલો રસઃ—હિંગામાંથી કાઢેલો પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ મેરચુથુ, મનશિલ, હરિતાલ, કામફળ, ધતુરાનાં બી હીંગ, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, કુષ્ઠ, નસેતર, દેતીમૂળ, કાળાં મરી, સુંઠ, પીપર, અગર માળાનો ગોળ, બંગભસ્મ, ટંકણ. એને સરખે ભાગે લઈ થોરિના દુધમાં ઘુંટી એક રતીની ગોળાંયો બનાવવી. રોગીના કંઠની તથા કાલની પરીક્ષા કરી એનો પ્રયોગ કરાવવો. વાતકફ તથા પિત્તકફનું મહાગ્નિ, જીર્ણજ્વર, સોજા, કફલવણ સન્નિપાત જ્વર આદિમાં પ્રયોગ કરે છે. શ્લેષ્મ પ્રધાન ધાતુને છોડી શેષને વાતાત્મક કરી દે છે. અનુપાન ભેદ તથા વિવેચન પૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી વિવિધ રોગોમાં હિતકર છે. ૬૮૪ થી ૬૮૮.

સ્વદૃષ્ટ કસ્તુરી લૈરવો રસઃ—હિંગુલ, વછનાગ, ટંકણ, જલવંત્રો, જયફળ કાળાં મરી, પિપળ તથા કસ્તુરીને જુદાં જુદાં સરખે ભાગે લઈ પાણીથી ઘુંટી એક એક રતીની ગોળાંયો બનાવવી. તે દારૂ સન્નિપાત જ્વરમાં હિતકર છે. ૬૮૯

બૃહત્કસ્તુરી લેખો રસ:—કસ્તુરી, કપુર, તામ્રભસ્મ, ધાવડીનાં ધુત, કૌચનાં બી, અંગભસ્મ, સ્વર્ણભસ્મ, મોતીભસ્મ, પ્રવાલભસ્મ, લોહભસ્મ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, મોથ, સુંઠ, વાળો, હરિતાલ, અબ્જકભસ્મ, આંબળાં એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ પારીક ધુટી આકડાનાં પાંદડાંના રસમાં ધુટી બમે રતીની ગોળાથો વાળવી આદાના રસના અનુપાત સાથે સર્વ તાવમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તેથી વિષમજ્વર, દન્દજ, લૌતિક, કામાદિ, અભિચારકૃત, આદિ સર્વ પ્રકારના જ્વર મટે છે. આમાતીસાર, ગ્રહણી, જ્વરાતિસાર આદિરોગોમાં બીલી, જીરૂ તથા મદ સાથે સેવન કરાવવું. અગ્નિપ્રદીપ કરે છે, કાસરોગ, પ્રમેહ, હલીમક આદિ-રોગોને મટાડે છે. જીર્ણજ્વર, નવો જ્વર, બીજે દિવસે આવતો જ્વર, સંતત જ્વર, એકા હિદ્, દ્વાહિક, ત્રીજીયો, ચોથીયો, પાંચમે દિવસે આવનારો, છઠે દિવસે, પખવાડીયે તથા માસે આવનારો સર્વ પ્રકારના જ્વરને આ રસ આદાના રસ સાથે ખાવાથી લહે છે. ૬૯૦ થી ૬૯૭.

શ્રી કાલાનભો રસ:—પારદ, ગંધક, અબ્જકભસ્મ, ટંકચ, મનશિલ, હિંગુલ, કાળા-સાપનું વિષ, સોમલ, તામ્રભસ્મ, દરેક બમે તોલા લઈ સૂક્ષ્મ યુર્ણ કરવું તે પછી નીચેનાં દ્રવ્યોની લાવના આપવી. ભાવનાનાં દ્રવ્યો:—લંગ્ધીનું મૂળ, કુકડવેલાનું મૂળ, રાતા ચિત્રકનું મૂળ, ભાંઈ આંબળાનું મૂળ—(જેનાં ફળ તથા ધુત ન અ.વ્યાં હોય), લારંગી, આકડાનું મૂળ તથા શુકર, લેમ, ખરી, મોર તથા મસ્યનું પિત્ત અને આદાના રસની ભાવના દહ સર્પવ પ્રમાણે ગોળાથો બનાવી સન્નિપાત જ્વરમાં ઉપયોગ કરવો. ૬૯૮ થી ૭૦૧

અથ મધ્યજ્વરે જ્વરમાં તંગ કેશરી:—પારદ ૧ માસો, ગંધક ૧ માસો, હરિતાલ ૧ માસો, સ્વર્ણ માશ્નિક ભસ્મ ૧ માસો, સુંઠ ૧ માસો, પિપ્પળ ૧ માસો, કાળાં મરી ૧ માસો, હરડે ૧ માસો, ચવક્ષાર ૧ માસો, સાજીખાર ૧ માસો, સીંવાલુષ, ૧ માસો, લીમડાની લીમોળી ૧ માસો, હેર કચોલાં ૧ માસો, ચિત્રક ૧ માસો, ધંતુરાનાં બી ૨ માસો, વછનાગ ૨ માસો, એને નગોડના પાંદડાંના રસની ભાવના આપી ૧૧ રતીની ગોળાથો બનાવી લેવી. અનુપાત ગરમજ્વળ આ રસ બધાજ્વરોને મટાડે છે. બેદન કરે છે તથા દોષોને નષ્ટ કરે છે. આમાજીર્ણ, કમળો પાંડુ, તથા જઠરામયમાં અત્યંત હિતકર છે. આ રસ અગ્નિવર્દક છે. ૭૦૨ થી ૭૦૭

રસ મંગલોત જ્વરે મુરાહિ રસ:—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, વછનાગ ૨ તોલા, હિંગુલ ૨ તોલા, લવીંગ ૧ તોલા કાળાંમરી ૮ તેલા ધંતુરાનાં બી ૧૬ તોલા, નસોતર ૨ તોલા, એના યુર્ણને દેતીમૂળના કવાથથી સાતવાર લાવના દર્ઝ એક એક રતીની ગોળાથો બનાવી લેવી. આ રસ સંપૂર્ણ જ્વરોને નાશ કરે છે. જે કામમાં અજીર્ણ તથા અંધોષ હોય તેમાં હિતકર છે. સર્વાંગગ્રહ, ગદાગ્ર, આમવાત, અમ્લપિત્ત, કાસ, શ્વાસ, યક્ષ્મા, ત્રિદોષજ ઉદરરોગ, ગૃધ્રસી, સન્ધિમનજ્વળ વાતમાં, શોથ, ચક્રત, પ્લીહા, વાત વ્યાધિ અને કુષ્ટ રોગમાં પણ પ્રયોગ થઈ શકે છે. ૭૦૮ થી ૭૧૩

જ્વર કેશરી:—પારદ, વછનાગ સુંક, પીપ્પળ, કાળાં મરી, ગંધક, હરડે, બેદાં, આંબળાં દરેક એકેક ભાગ, સર્વની સમાન નેપાળો મેળવી ભાંડરાના રસથી ધુટી એકેક રતીની ગોળાથો બનાવી લેવી. બાળકોને માટે સર્પ સમાન ગોળાથો બનાવવી જોઈએ. આ રસ સાંકર સાથે લેવાથી પિત્તજ્વર નષ્ટ થાય છે. સન્નિપાત જ્વરમાં કાળાંમરી સાથે અને દાહજ્વરમાં પીપ્પળ તથા જીરાની સાથે ઉપયોગ કરાવવો. આ રસ બધા જ્વરોને નષ્ટ કરે છે, ૭૧૪ થી ૭૧૬.

જવર મુરારી:—હિંગળો, વછનાગ, પીપળ, મરી, ટંકણ, હરડે દરેક એકેક ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, ને પાળો ૮ ભાગ એને એકત્ર નાટી પાણીથી ઘુંટી રતી રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન આદાનો રસ તે જલ્દી જવર મટાડે છે. ૭૧૭

જવર ભૈરવો રસ:—સુંઠ, પીપર, મહી, હરડે, ખેઠાં, આંખળાં, ટંકણ, વછનાગ, ગંધક, પારદ, નેપાળો સર્વના સરખે ભાગે લેવો. દ્રીણ પુષ્પી (કુખો) ના રસમાં આખો દિવસ ઘુંટી રતી રતીની ગોળીયો બનાવવી. નાગરવેલનાં પાન સાથે એક ગોળી સેવન કરાવવી. પથ્ય મગનું એસામથુ તથા શ્રી ખિણી જવર, સન્નિપાત જવર, જીર્ણજવર અને વિષમજવર ને જલ્દીજ નષ્ટ કરીદે છે. ૭૧૮ થી ૭૨૦.

વિદ્યાધરો રસ:—પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, સુંઠ, પીપર, મરી, ઠંડુ, ટંકણ, હરડે, ખેઠાં, આંખળાં, નસોતર, દંતીમુગ, ધંતુરાનાં બી, આકડાનું મૂળ, વછનાગ, એ સર્વ સરખા ભાગે લઘુ બધાંના બરાબર નેપાળાનું ચુર્ણ તેમાં મેળવવું. તે પછી થેરના દુધ તથા દંતીમૂળના કવાથથી સારી રીતે ઘુંટી બંધે રતીની ગોળીયો બનાવી લેવી. આ રસ સામ-જવર, પાન્ડુ, ગુલ્મ, ગ્રહણી, અર્શ, વાતસ્રવ, અજીર્ણ, સામ, કિમ્બરોગ, મળખંધ, બરોળ, યકૃત આદિરોગોને મટાડે છે. ૭૨૧ થી ૭૨૪

ખલ્લુદ હિંગુલચંદ્ર:—હિંગળો, વછનાગ, પીપળ, મરી, ટંકણ દરેક એકેક ભાગ, સુંઠ એ ભાગ, એ બધા વજનની બરાબર શુદ્ધ નેપાળાનું ચુર્ણ એકંદર કરી ઘુંટી તૈયાર કરવું. માત્રા અર્ધી રતી જલ્દી જવરને નષ્ટ કરે છે. ૭૨૫

પંચાનનો રસ:—વછનાગ ૨ ભાગ, કાળાં મરી ૪ ભાગ, ગંધક ૩ ભાગ, હિંગુલ ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૨ ભાગ, એ સર્વને ખલમાં ઘુંટી આકડાના મૂળના રસમાં સારી રીતે ઘુંટી એક એક રતીની ગોળીયો બનાવવી. આ પંચાનનાખ્ય રસ જવરશ્પી હાથીના મદને ચૂર કરવા માટે પંચાનન (સિંહ) સ્વરૂપ છે. પથ્ય સિંધાલુણુ હરડે, મદ, દહીંભાત, સૂગંધી પદાર્થોના લેપ, શીતલ જળ, દૂધ, દાઢમ ૭૨૬ થી ૭૨૮.

અન્દ્રશીખરો રસ:—પારદ ૧ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, કાળાં મરી ૨ તોલા, ટંકણ ૨ તોલા, સાકર ૭ તોલા, એ સર્વને મિશ્ર કરી પછી ત્રણ દિવસ ઘુંટી બંધે રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન આદાનો રસ, ઠંડુ પાણી, પથ્ય—જાસ, ભાત, રીંગણાં આ રસ અતિઉચ્ચ શ્લેષ્મ પિત્ત જવરને નષ્ટ કરે છે. ૭૨૯ થી ૭૩૧

અર્ધનારીચરો રસ:—પારદ, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ, દરેક સરખે ભાગે લઘુ જ્યાં સુધી કજ્જલી કાળા રંગની થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું. પછી કળા સાપના મુખમાં એને ભરી બહાર કપડ મરી કરી દેત એને એક માટીના વાસણમાં ઉપર અને નીચે સીધુ લુણુ ભરી વચમાં રાખવું અને માટીના પાત્રથી મેં બંધ કરવું. ચાર પહોર સુધી તીવ્ર અગ્નિથી પકવવું. સ્વર્ગશીતલ થયે કદાહી ખલમાં ઘુંટી કજ્જલી કરવી. તે અર્ધી રતી પરિમાણથી એનો નાસ લેવાથી ડાખા ભાગનો જવર નષ્ટ થાય છે. પછી જમણા ભાગને પણ નીરોગ કરે છે. આ રસ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. ૭૩૨ થી ૭૩૬

મૃતસંજવના રસ:—હિંગળો ૪ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, વછનાગ ૧ ભાગ એને પ્રથમ આદાના રસમાં એક પહોર સુધી ઘુંટી બારીક કરવું. માત્રા ૧ રતી. અનુપાન ત્રિકટુ, ચિત્રક તથા સિંધાલુણુ એનો સેવનથી બે પ્રહરમાંજ તાવ ઓછો થઇ જાય છે. કપુર તથા સખટનો લેપ કરવો અને કાંસાના પાત્રથી બીજન કરવું જોઇએ, પથ્યા

કપૂરવાળી છાસ સાથે ભાત જમવો. સન્નિપાત જવર, વિષમજવર, આમવાત, વાતશુલ્મ, શુળ, પ્લીહા, બ્લેદર, શીતજવર, દાહજવર, સન્નતજવર, સન્દાગ્નિ, તથા વાત વ્યાધિયોમાં આ રસને પ્રયોગ કરવો જોઇએ. ૭૩૭ થી ૭૪૨

શ્રી રસરાજ:—પારદ ૧ ભાગ, સ્વર્ણભાક્ષિક ભસ્મ ૧ ભાગ, મનાશિલ ૨ ભાગ, ગંધક ૩ ભાગ, હરિતાલ ૧૧ ભાગ, તાંબાની ભસ્મ ૫ ભાગ, બીલામાં ૩ ભાગ એ સર્વનું મિશ્ર કરી ચુરુ કરવું, પછી ઘેરના દુધથી પલાળી માટીના પાત્રમાં ભરી દઢ મુદ્રાથી બંધ કરી ચાર પહોર સુધી પાક કરવો. રવાંગ શીતલ થયે ઔષધને સારી રીતે છુટી તૈયાર કરવું. આ રસની એ રતી માત્રામાં નાગરવેલના પાનના મૂકી સેવન કરાવવું જોઇએ. આ રસ અષ્ટવિધ જવરને નષ્ટ કરે છે. ૭૪૩ થી ૭૪૬

મુદ્રાદોષ્ટકો રસ:—પારદ, ગંધક, સાણખાર, ચવણાર, ટંકણ, સીધવ, સંચળ, બીડલ-વણ, શુગળ, વછનાગ દરેક બધે માસા, એને એકત્ર મિશ્રણ કરી કાળા ધંતુરાના મૂળના રસથી સાત ભાવના આપી, ગોખર, ઇન્દ્રજન, એલાઇ, કરજ, ચિત્રકમૂળ, માલકાંકણી, ભૂકરવક (ગોરખમુંડી) ત્રિકૂળા અને ભોંયરંગણીના રસથી છુટું છુટું છુટી એક એક રતીની ગોળાયો બનાવી લેવી. એક ગોળા ખવરાવી. રોગીને સુત્રાદી કામળા આદિ વચ્ચે આદાડવું. આ રસ જલ્દીજ સંપૂર્ણ જવરને નષ્ટ કરી દે છે. ૭૪૭ થી ૭૫૦

શીતાદી રસ:—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, નેપાળો ૨ ભાગ, સીંધાલુણ ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૧ ભાગ, ચાંબલીની છાલની ભસ્મ ૧ ભાગ તથા સાકર ૧ ભાગ, એને લીંબુનારસમાં છુટી એક એક રતીની ગોળાયો બનાવવી અનુપાન ગરમ જળ વાત કફજવરને આ રસ નષ્ટ કરે છે. શીતજવરને હરણુ કરવામાં આ રસ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૭૫૧ થી ૭૫૩

પર્ણ ખન્ડેન્દ્ર:—પારદ, ગંધક, મનાશિલ, વછનાગ એને સરખેભાગે લઘુ ખલમાં છુટી નગોડના રસથી અને આદાના રસથી ત્રણવાર ભાવના દેવી. માત્રા પા રતી એને પાનની સાથે સેવન કરવાથી અહભૂત રીતે જવરને નષ્ટ કરે છે. ૭૫૪

શીતલજી રસ:—૬ તોલા શુદ્ધ તાંબાનો ખલ બનાવી તે ખલમાં પારદ, ખાપ-રીયું, હરિતાલ, મોરથુથુ, ટંકણ, ગંધક, દરેક અડેક તોલો લઘુ કારેલીના રસથી એક દિવસ છુટી એ ઔષધને તાંબાના ખલમાં અંદરના ભાગમાં લિપ્ત કરી દેવો. પછી એક હાંહીમાં એ ખલને અધોમુખ રાખી એક બીજા પાત્રથી એ ખલને ઢાંધી દેવો. પછી એ હાંહીને રેતીથી ભરી ઉપર કાંધક ત્રીહી પદાર્થ ભરવો. તે પછી અગ્નિ ઉપર પકવવું. ન્યારે હાંહીના મોં ઉપર અનાજન દાણા મૂકતાં ધાણી કુટે ત્યારે જળવું જોઇએ કે રસ સિદ્ધ થઇ ગયો. ત્યારે એ દવાને બહાર કાઢી છુટવી તેમાં મરીતું સુષ્ક ૬ તોલા મેળવવું. માત્રા ૧ રતી પાન સાથે વાતિક જવરમાં સેવન કરાવવું. આ દવા જલ્દી જવરને નષ્ટ કરે છે. ૭૫૫ થી ૭૫૮

જવરાંકુશો રસ:—પારદ ૧ માસો વછનાગ ૧ માસો, ગંધક ૧ માસો, ધંતુરાનાં બી ૩ માસા, ત્રિકૃદ્ધ ૧૨ અક્ષા, એકંદર છુટવું માત્રા ૨ રતી. એને લીંબુની મળળ તથા આદાના રસના અજીવાચ સાથે આપવો. આ રસ સંપૂર્ણ જવરો, અર્થાત એકાદિક, દ્વાદિક, ત્ર્યાદિક, ચોદીયો આદિ વિષમજવર, સન્નિપાત જવર આદિ જલ્દી નષ્ટ થાય છે. ૭૫૯ થી ૭૬૧.

જવરાંકુશ રસ:—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણુ ૨ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૫ ભાગ, કાચકળ ૫ ભાગ, નેપાળો ૫ ભાગ, એ સર્વને એકત્ર છુંટી પ્યારીક ચુર્ણ કરવું. માત્રા ૧ રતી આ જીર્ણજ્વર તથા સન્નિગત જ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૭૬૨ થી ૭૬૩.

જવરાંકુશો રસ:—તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ, હરિતાલ ૨ ભાગ એને સુષવી (કોંજીજીર) ના રસથી છુંટી જ્વર યંત્રમાં પુટ અ.પવો. સ્વાંગ શીત થયે થોરના દૂધથી છુંટી ફરી જ્વરયંત્રમાં પાક કરવી. માત્રા અંધી રતી; અનુપાન આદાનો રસ એકાદિક, દ્વાદિક, ત્રયાદિક, ચોથીયો, વિષમજ્વર, શીતજ્વર આદિજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૭૬૪ થી ૭૬૬

જવરાંકુશો રસ:—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, સુંઠ ૧ તોલો, ટંકણુ ૧ તોલો, હરિતાલ ૧ તોલો, વજનાગ ૧ તોલો, એ સર્વને લાંગરાના રસથી ત્રણ દિવસ લાવના આપી ચોથા દિવસે રતી રતીના પ્રમાણની ગોળીયો વાળવી. અનુપાન-પિપ્પળ અને મદ. આ જવરાંકુશ વિષમજ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૭૬૭ થી ૭૬૯

જવરાંકુશ:—કાળાંમરી, ટંકણુ, શંખભસ્મ, પારદ, ગંધક, બ્રહ્મપુત્ર વિષ (અલાવમાં વજનાગ) એને સરખે ભાગે લઘુ અર્ધી રતીના પ્રમાણમાં ગોળીયો બનાવવી, પાન સાથે સેવન કરવાથી આ રસ અષ્વિષજ્વર મટાડે છે. ૭૭૦ થી ૭૭૧

સર્વ જવરાંકુશ વટી:—પારદ ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, એની કન્જલી કરી એમાં મરી, સુંઠ, પીપર, તજ, શુદ્ધને પાળો, કુષ્ટ, કરીયાતુ, મોષ. દરેકનું ચુર્ણ ૧ તોલો મેળવવો. નગોડના પાંદરાંના રસની તથા આદાના રસની લાવના દહ બધે રતીની ગોળીયો બનાવવી. ગોળીયોનું સેવન કર્યા પછી રોગીએ વચ્ચે ઓઢવું. આ જવરાંકુશવટી સંપૂર્ણ જ્વરોને નષ્ટ કરે છે. વાત જ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, સંપૂર્ણ વિષમજ્વર, પ્રાકૃતજ્વર, વૈકૃતજ્વર, વાતકફજ્વર, અતંગતજ્વર, બહિઃસ્થ જ્વર, નિરામજ્વર, સામજ્વર, આદિ જ્વરોને આ રસ જેમ વીજળી વૃક્ષને નષ્ટ કરે તેમ નષ્ટ કરે છે. ૭૭૨ થી ૭૭૬

મહા જવરાંકુશ:—પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, હિંગળો, હરિતાલ, લોહભસ્મ, બંગભસ્મ, સ્વર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, ખાપરીયુ, મનશિલ, અશ્વભસ્મ, સ્વર્ણગેર, ટંકણુ, સ્વર્ણભસ્મ, બંગભસ્મ, એને સરખેભાગે મિશ્રકરી ક્રમશઃ લીંચ્યુ, તુગસી, ચિત્રક, ભાંગ, તથા તિન્તીડી (ગંબલી) ના રસથી ત્રણ દિવસ લાવના દહ રતી રતી પ્રમાણની ગોળીયો કરી હાથમાં સુકારી લેવું. આ ગોળી અગ્નિપ્રદીપક, તથા જ્વર વિના થક છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, વાતપિત્તજ. વાતકફજ, કફપિત્તજ, ચિરકાલોત્પન્ન, (જીર્ણજ્વર) એકાદિક, દ્વાદિક, સંનિપાતક, ચોથીયો, દુર્બલજ્વર, આદિ સંપૂર્ણ જ્વરોને આ ગોળીયો વિનષ્ટ કરે છે. જ્વરનો નાશ કરવાને માટે આથી વધુ ઉત્તમ દવા નથી. ૭૭૭ થી ૭૮૩.

જવરાંકુશો રસ:—પારદ, ગંધક, રોહિતમત્સ્યનું પિત્ત, વજનાગ, દરેક એકેક તોલો, ત્રિશુણુ હરિતાલગરિત તામ્ર (ત્રણગણી હરિતાલથી ભસ્મ કયેલી તામ્રભસ્મ) ૨ તોલા, એને એકત્રિન કહી ૨૧ વાર લાંબુના રસની લાવનાએ દેવી માત્રા અર્ધીરતી. આ અષ્ટવિધ જ્વરને નષ્ટ કરે છે. તંત્રાન્તરમાં આ રસનું નામ રવિસુન્દર રમ છે. ૭૮૪ થી ૭૮૫

ચિન્તામણિ રસ:—પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, અશ્વભસ્મ, હરડે, એળું, અંબળાં, સુંઠ, પીપ્પળ, મરી, શુદ્ધને પાળો; એને એકત્ર મિશ્ર કરી દ્રોણ પુષ્પી (કુખા) ના રસની સાત લાવનાએ આપી એકેક રતી થા બે રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન આદાનો

સ. આ ચિત્રામણી રસ અજીર્ણ, અષ્ટવિધજ્વર તથા શુળમાં અત્યંત હિતકર છે. ૭૮૬ થી ૭૮૮

શીતભ્રુ રસ:—શુદ્ધ મેરથુથુ, ૧ પલ (ચાર ભાર) શમ્બુક (છીપ) ભસ્મ ૨ પલ, હરિતાલ ૪ પલ, એને મિશ્રકરી ચુર્ણ કરી તેને કુંવાર પાહાના રસમાં ઘુંટી ટીકડીયો બનાવી સૂકવી દેવી. સુઝાયેથી તેને શરાવ સંપુટમાં બંધ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતલ થયે ઠંડાડી પ્રયોગ કરવો. માત્રા અર્ધી રતી સાકર સાથે. પથ્ય—દૂધ ભાત, વિષમજ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૭૮૯ થી ૭૯૧

ચિન્તામણિ રસ:—હરતાલ ૧ પલ (ચાર તોલા) છીપ ભસ્મ ૧ પલ, મેરથુથુ ૧ પલ, એને પાણીથી ઘુંટી ટીકડીયો બનાવી લઘ સૂકવી, સરાવ સંપુટમાં બંધ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતલ થયે સાકર સાથે સેવન કરાવવું. માત્રા અરધી રતી. આ સંપૂર્ણ જ્વરોને મટાડે છે. ૭૯૨ થી ૭૯૩

આહિકારિ રસ:—ખાપરીયાની ભસ્મ ૨ તોલા, શંખભસ્મ ૨ તોલા, મેરથુથુ અર્ધો તોલો, એનેકમશ: ગળજીભી, અહણી, તથા તંડુલી (તાંદગમ) ના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી. માત્રા અરધી હતી. અનુપાન જીરું ઘી એથી ત્રીણ્યો જ્વર શાંત થઇ જાય છે. ૭૯૪ થી ૭૯૫

ચાતુર્થકારિ રસ:—હરતાલ, મનશિલ, મેરથુથુ, શંખભસ્મ, ગંધક એ સર્વે સરખે ભાગે લઘ કુંવાર પાહાના રસમાં ઘુંટી ટીકડીયો બનાવી સૂકવી શરાવ સંપુટમાં બંધકરી ગજપુટ આપવો. પછી સ્વાંગશીત થયે કાઢી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળીયો બનાવવી. આ રસના પ્રયોગથી શીતજ્વર, વિશેષે કરી ચોથાંયો તાવ નષ્ટ થાય છે. કાળાં મરી, તથા ઘી વાળી છાસ પીને પછી આ રસનું સેવન કરવું જોઇએ. આ રસના સેવન કરવાથી ઉલટી થઇ જ્વર શાંત થઇ જાય છે. ૭૯૬ થી ૭૯૮

રાત્રિ જ્વરે વિરુવેચ્છે રસ:—પારદ, ખાપરીયાનીભસ્મ, ગંધક, એને સરખે ભાગે લઘ કમશ: પીપળાના મૂળના કવાથ, કોલકમૂળ (ચવક) જેહી બોંધરીગણી તથા પીલુડીના રસથી ત્રણ દિવસ ભાવના દઢ બળે રતી યા ત્રણ ત્રણ રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન ગાયતું દુધ. આ રસ રાત્રિજ્વરમાં અત્યંતહિત કર છે. કોલક મૂળની જગ્યાએ કેટલાક આયાથોના મત પ્રમાણે ધંતુરાના મૂળના સ્વરસની ભાવના આપવામાં આવે છે. ૭૯૯ થી ૮૦૧

વિક્રમ કેશરિ રસ:—તામ્રભસ્મ, ૧ ભાગ, બંગભસ્મ, ૨ ભાગ, એને વિધિપૂર્વક ઘુંટી જ્યારે ત્રીણું થઇ જાય ત્યારે વછનાગ, પારદ, ગંધક દરેક એકેક ભાગ લઘ મિશ્ર કરવું. તેને લીંચુના મૂળની છાલના કવાથની ૨૧ વાર ભાવના દઢ રતી રતીની ગોળીયો બનાવવી. આ રસ સંપૂર્ણ જ્વરોમાં હિતકર છે. ૮૦૨-૮૦૩

જ્વર કાલકેતુ રસ:—પારદ, વછનાગ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, મનશિલ, લિલામાં, હરિ- તાલ. એને ચોરના દુધથી ઘુંટી ટીકડીયે બનાવી માટીના કોડીયામાં મૂકી કપડ મટીથી બંધકરી ગજપુટ આપવો. સ્વાંગ શીત થયે કાઢી વાટી તૈયાર કરવું. માત્રા અરધી રતી અનુપાન મદ આ રસ મહાઉચ અષ્ટવિધ જ્વરને નષ્ટ કરે છે. આ રસને મનુષ્યોના હિત માટે મહાદેવે પાર્વતીને દહો હતો. ૮૦૪ થી ૮૦૫

ત્રિપુરારિ રસ:—હિંગળો, પારદ, તામ્રભસ્મ, ગંધક, લોહભસ્મ, અજકભસ્મ, વછનાગ,

દરેક બધે તોલા, બંગ્ગભરમ ૧ તોલો, એને આદાના રસથી ધુંટી એકેક રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન સાકર અને આદાનો રસ અષ્ટવિધ જવર, દુર્ગલજવર, બરોળ, ઉદરોગ, સોજાં, અતિસાર આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે. ૮૦૬ થી ૮૦૮

મેઘનાદ રસ:--બંગ્ગભરમ ૧ તોલો, કાંસાની ભરમ ૧ તોલો, તામ્રભરમ ૧ તોલો, ગંધક ૩ તોલા, એકત્ર મેળવી તેને તાંબળજની બાજના રસથી ધુંટી સંપુટમાં બંધ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રકારે ૯ પુટ દેવાથી મેઘનાદ રસ સિદ્ધ થાય છે. માત્રા ૧ રતી એને પાન સાથે સેવન કરવાથી વિષમજવર નષ્ટ થાય છે. પથ્ય દુધ લાત સર્વ પ્રકારના જવરા તિસારમાં અનુપાન: સુંઠ, અતિરૂષ, મોચ, કરીયાતુ, ગજો અને અરઢુસી, મેળવી ૨ તોલાનો ડર તોલામાં કવાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે એ કવાથના અનુપાનથી જવરાતિસાર તજ્જીજવર, જીર્ણજવર, તૃષ્ણા અને દાહ નષ્ટ થાય છે. ૮૦૯ થી ૮૧૨

શીતારિ રસ:--હરિતાલ ૪ તોલા, હિંગગ્રામાંથી ૬ ટેલો પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૧ તોલો, મનશિલ ૬ માસા એને કરેલીના રસથી ધુંટી પછી ૭૫ તોલા ચોખ્ખા તાંબાનો ખલ બનાવરાવી તેની અંદર ઉપરનાં ઔષ્ધો ચોપડવાં. તે પછી એક હાંક્ષીમાં તે મૂકી બીજાં માટીનું શકેઈ તેના ઉપર મૂકી બંધ કરવું. પછી હાંક્ષીમાં બારીના ભાગમાં રતી બરી હાંક્ષીના મોને બંધ કરી દેવું અને રવારથી સાંજ સુધી તીવ્ર અગ્નિથી પકવવું. બીજા દિવસે સ્વર્ગ શીતલ થયે ઉધાડવું તથા તંબાના ખલમાં ધુંટી લેવું. પછી તેના ઉપરે ગ કરેલો. માત્રા અરધી રતી. એક માત્રા બરબર કાળાં મરીનું ચુર્ણ મેળવી પાનની સાથે ચાવી જવું. પછી થંડું પાણી પીવું, આ સંપૂર્ણ વિષમજવર દાહ તથા ટાંઢને મટાડે છે. પથ્ય દુધ લાત. ૮૧૪ થી ૮૧૬

સ્વચ્છાદ લૈરવો રસ:--પારદ ૨ માસા, વજનાગ ૨ માસા ગંધક ૨ માસા, જમ્બૂજ ૧ માસો, પીપર ૩૫ માસા, એને ખલમાં ધુંટી અરધી રતીની ગોળીયો બનાવવી, પાનમાં રાખી આદાના કે દ્રોણપુષ્પીના રસ સાથે સેવન કરાવું. શીતજવર, સન્નિપાત, કેલેરા, વિષમજવર સળેખમ, શરદી, જવર, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, ઉદરી, દારૂણ માથાનો રોગ (માથું ચઢવું.) આદિમાં આ રસનો પ્રયોગ કરાવવો પથ્ય: દોષોના બલાખલ અનુમાર હાલિ ભત આદીનું સેવન કરવું. ૮૧૭ થી ૮૨૦

જવરાશિ રસ:--હિંગોળો, ગંધક, પારદ, તામ્રભરમ, શીશાની ભરમ અબ્રકભરમ, ટંકણ, ખિડલવણ, મનશિલ, એને સરળેઆગે લાક્ર ગરમાળાનાં પાંદડાંના રસની દસ ભાવના દષ અરધી રતીની ગોળી બનાવવી. અનુપાન આદાનો રસ. આ ચુક સર્વ પ્રકારનાં શુળ, જવ ને હણે છે. પ્રવૃદ્ધ કફ અને પિત્તને પણ નષ્ટ કરે છે. ૮૨૧ થી ૮૨૩

જવરાશાનિ રસ:--પારદ ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, સાંધવ ૧ તોલો, વજનાગ ૧ તોલો, તામ્રભરમ ૧ તોલો, લેહભરમ ૫ તોલા, અ કભરમ ૫ તોલા, એને લોઢાના ખલમાં લોઢાના વાટણાથી નગોડના પાંદડાંના રસથી સારી રીતે ધુંટી પછી કાળાં મરીનું ચુર્ણ ૧ તોલો મેળવી એકેક રતીની માત્રામાં પાનની સાથે સેવન કરાવવું. જેથી કાસ, ધાસ, વિષમજવર, વમન, ધાતુરથ દાહ, જીર્ણજવર, ચૃત્રોગ, બુદ્ધ, ઉદરોગ પતીહા, શોથ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૮૨૪ થી ૮૨૭

જવરાન્તકો રસ:--તામ્રભરમ, ગંધક, પારદ, ફટકડી, સ્વર્ણમાક્ષિક ભરમ લેહભરમ,

દાંડુલ, અશ્વત્થમ, રસવંતી, સ્વર્ણભરમ, એ સર્વે સરખે ભાગે લઘુ જૂનિઆદિગણ કવાયતી ત્રણ ભાવના ઈષ્ટ એકકે રતીની ગોળીયો વાળી. અનુપાન મદ. ચોથીયો, તૃતીયક, સંતતજવર, આરંભવર, સર્વજવરમાં હિતકર છે. ૮૨૮-૮૨૯

શ્રીજ્ય મંગલો રસ:—(હિંગળામાંથી કાઢેલો પારો ૪ માસા, ગંધક ૪ માસા, ટંકણ ૪ માસા, તામ્રભરમ ૪ માસા, ખંગભરમ ૪ માસા, સ્વર્ણમાક્ષિક ભરમ ૪ માસા, સિંધાલુણ ૪ માસા, મરીતું ચુર્ણ ૪ માસા, સ્વર્ણભરમ ૮ માસા (૧ તોલો) કાન્તલોહ ભરમ ૪ માસા, ખંગભરમ ૪ માસા, એને એકત્ર મિશ્ર કરીને ક્રમશઃ ધંતુરાના પંનના રસથી, શેકાલી (ઠાળી નગોડ) ના પાનના રસથી, દશમૂળ કવાયતી તથા ફરીયાતાના કવાયતી ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી બધે રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન છરાતું ચુર્ણ અને મદ તે વિવિધ પ્રકારના જવરોને નષ્ટ કરે છે. જીર્ણજવર, અષ્ટવિધજવર, સાધ્યજવર, અસાધ્યજવર, વિપમજવર, ધાતુગત જવર આદિ સંપૂર્ણ જવર સંગ્રાના રોગોને હરે છે. આ રસ ખલ તથા પુષ્ટિને દષ્ટ સંપૂર્ણ રોગોને હરે છે. ૮૩૦ થી ૮૩૮

જવરજર પારિન્દ્ર રસ:—રસસિન્દુર ૨ તોલા, અશ્વકભરમ ૧ તોલા, ખંગભરમ ૪ તોલા, સ્વર્ણમાક્ષિક ભ ૪ તોલા, રસવંતી ૪ તોલા, અર્ધરભરમ ૪ તોલા, તામ્રભરમ ૪ તોલા, મુક્તાભરમ ૪ તોલા, પ્રવાહ ભરમ ૪ તોલા, લોહભરમ ૪ તોલા, શિલાજીત ૪ તોલા, સોનાગેર ૪ તોલા, મનશિલ ૪ તોલા, ગંધક ૪ તોલા, સોનું ૪ તોલા અને ક્ષીરાવી (નાગલા દુધેલી દુગ્ધિકા) તુલસી, સાટોડી, ગણિકારિકા (અરણી) ભોંય આંમળી, બ્યોસ્તિનકા (માલકાંગણી) મરીયાતુ, સુદર્શના લાંગલી (રિહારી-કુધીયો વછનાગ) મલકાં છૂં, મુદગપર્ણી, તથા પ્રસારણીના રસની ત્રણ ભાવનાઓ દષ્ટ ૩ રતીની ગોળીયો બનાવવી. આ રસ અગ્નિદીપક તથા નાનાવિધ રોગોને નાશ કરનાર છે. સંતત, સતત, અન્ધેષુષ્ક, તૃતીયક, ચોથાં આદિ સંપૂર્ણ જવરોને નષ્ટ કરે છે. કાસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, શેથ, પાન્ડુ, ક્રમ્બો ગ્રહણી, ક્ષય આદિ રોગોમાં અત્યંત હિતકર છે. ૮૩૯ થી ૮૪૫

વિદ્યાવલ્લભો રસ:—પારદ, ૧ ભાગ, તામ્ર ભરમ ૨ ભાગ, મનશિલ ૩ ભાગ, હરિતાલ ૧૨ ભાગ એને કારેલીના રસથી ઘુંટી તાંબાના કટોરામાં રાખી, મોં બંધ કરી વાલુકા યન્ત્રમાં મૂકી પકવવું. જ્યાં સુધી તે યંત્ર ઉપરના દાંકણ ઉપર આનાજની ધાણી ડુટે નહિં ત્યાં સુધી પકવવું. પછી તૈયાર થયે સ્વાંગશીન થાય ત્યારે કાઢી અંદરના ઔષધને વાગી તેનું સાકરની સાથે સેવન કરવું. માત્રા અરધી રતી વિપમજવરને મટાડે છે. આ રસના સેવન વખતે તેલ અને ખાટા પદાર્થો ત્યાજ્ય કરવા. ૮૪૭ થી ૮૪૮

શીતારિ રસ:—જુરા કાળાનો ક્ષાર, ચુનાનું પાણી, તલનો ક્ષાર, એ સમુદાય દ્વારા ક્રમથી હરિતાલનો પકવી એની સમાન પારદ લઘુ તેને કારેલીના પાંદડાંના સ્વરમમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી એક સાવલામાં રાખી, એ સાવલાને શુદ્ધ તામ્ર પાત્રમાં દાંકી, અને હરેડું ચુર્ણ, ગોળ મીઠું, ખડી માટી તથા કાળા ચીણી માટીથી સાંધો બંધ કરી, તે કપટમટી સુકાયેથી વાલુકા યન્ત્રમાં મૂકી પકવવું. જ્યાં સુધી ઉપરના વરસણમાં ધાણી ડુટે નહિં ત્યાં સુધી પકવવું. પછી સ્વાંગશીત થયે કહાડી ચુર્ણ કરી લેવું. માત્રા ૧ રતી અનુપાન તુળ-સીના પાનનો સ્વરસ, મદ, પીપળ, સાકર, ધી અને દુધ પથ્ય-કુધ, ભાત, ગંગ, ધી આદિ આ દવાથી ચિરકાલથી સંચિત જવર નષ્ટ થાય છે. ૮૪૯ થી ૮૫૧

જવર શુભલક્ષ્મી રસ:—પારદ અને ગંધકને સરખે ભાગે લઇ તેની કજ્જળખી કરવી. કજ્જળખી કરી તેને એક પાત્રમાં રાખી તેના પર તાંબાનું પાત્ર નીચે ઉઘું ઢાંકવું. અને તેના સાંધા કપડ માટી વા બંધ કરી પછી તેને અત્યંત મૃદુઅગ્નિથી પકવવું. અંગુઠ બરાબરની લાકડાંથી પાત્રની નીચે બે પહેર સુધી અગ્નિ સળગાવવો. પછી પાત્રને ઉતારી ઔષધ ધુટી લેવું. માત્રા ૦૧ રતીથી અંધી રતા. બધાં જવરામાં પાન સાથે આપવું. જીરું તથા સિન્ધાલુલ્ય ચવરાવ્યા પછી આનું સેવન કરાવવાથી પરસેવો વળેછે અને પરસેવો આવી ચોથાંચો આદિ વિષમજ્વર, નવજ્વર અને સાધારણ સ્ત્રિપાતજ્વર મટે છે. ૮૫૨ થી ૮૫૬

ષડાનનો રસ:—પિત્તળની હસ્ત, ડાંસાની હસ્ત, તાંબાની હસ્ત, હીંગળો, પિપળ તથા વજનાગને સરખે ભાગે લઇ ગળોના રસથી એક પહેર સુધી ધુટી પછી એક એક રતીની ગોળાંચો બનાવવી. મન્જર તથા મંદગ્નિમાં હિતકર છે. પથ્થ-મગ, ચોખા, હાસ ભાત, નારીયેળનું પાણી પથ્થ મગની ઢાળ અને આસામણ લેવું. ૮૫૭ થી ૮૬૦

કંદપતરુ રસ:—પારદ, ગંધક, વજનાગ, તામ્રહસ્ત સર્વ સરખે ભાગે લઇ પંચપિત્તથી અર્થાત રોહિત મત્સ્ય, હિસતુપિત્ત, મયુરપિત્ત, શુકરપિત્ત તથા બકરાના પિત્તથી ક્રમશઃ પાંચદિવસ ભાવના દઇ નગોડના સ્વરસથી સાતદિવસ અને આદાના રસથી ત્રણ દિવસ ભાવના આપવી અને સરસવ બરાબર ગેળાંચો વાળવી માત્રા ૧ ગોળાંચી ૩ ગોળાંચી સુધી આયુષ્ય, જરાગિ તથા દોષની પરીક્ષા કરી પ્રયોગ કરવો જોઇએ. અનુગત કજ્જળખી, પિપળનું ચુર્ણ તથા ગરમ પાણી દવાનું સેવન કરાવ્યા પછી રોગીને કામળી આદિ ઓઢાંડી સુવાડી દેવો જોઇએ. એથી પરસેવો વળી તાવ ઉતરી જશે. પથ્થ આકરવાળું દહીં. જીર્ણ-જ્વર, વિષમજ્વર, જ્વરાનિસાર, ગ્રહણી, પાન્ડુ અને કમળો આદિ રોગને મટાડે છે. જાસ, કાસ તથા શુગ્રાગ્રા રોગીને આ રસનું સેવન ન કરાવવું જોઇએ. ૮૬૧ થી ૮૬૮

તાલાં રસ:—હરતાલ ૨ તોલા, મોરથુ ૧ તોલા, છીપહસ્ત ૪ તોલા, અને કુંવાર-પાઠાન: રસથી ધુટી ટી ડીચે બનાવી લેવી ને સંપુટમાં બંધ કરી ગજપુટ આપવો. માત્રા અર્ધી રતી. વાતિક, પૈતિક, શીતજ્વર, તીવ્રક તથા ચોથાંચો તાવ નષ્ટ થાય છે. ૮૬૯ થી ૮૭૦

જવરાચિઅભ્ર:—અબ્ધકહસ્ત ૧ તોલા, તામ્રહસ્ત ૧ તોલા, પારદ ૧ તોલા, ગંધક ૧ તોલા, વજનાગ ૧ તોલા, મંતુરાનાં બી ૨ તોલા, ત્રિકટુ ૫ તોલા, અને પાણીથી ધુટી એક રતીની ગોળાંચો બનાવવી. યથા દોષ અનુપાન દ્વારા પ્રયોગ કરાવવો જોઇએ. વાતિક, પૈતિક, કજ્જળ, સ્ત્રિપિત્તિક, વિષમજ્વર, હન્દજ આદિ જ્વરો તથા પ્તીહા, યકૃત, ગુદમ, મદગ્નિ શોથ, કાસ, શ્વાસ, પિત્તસા, કપ્પઘાહ, શીત, ચક્રર આવવાં, હિટ્ટી છત્યાદિ નષ્ટ થાય છે. ૮૭૧ થી ૮૭૪

વિષમ જ્વરાન્તક લોહ:—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા તામ્રહસ્ત ૧ તોલા, રાજમંક્ષિક હસ્ત ૧ તોલા, લોહહસ્ત ૬ તોલા, અને અરણીના સ્વરસ, (એખરો)ના રસની, અરડુસીના સ્વરસની, આદાના સ્વરસની અને નાગરવેદના પાનના રસની પાંચ પાંચ વાર જુદી જુદી ભાવના આપી ધુટવું. પછી મગ મગ જેવડી (બમે રતી) ગોળાંચો બનાવવી. આ રસ વિષમજ્વર નાશક, અગ્નિવર્ધક, બ્રહ્મ, વૃધ્ય, ચક્ષુષ્ય તથા પ્તીહા અને ગુદમ આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે. ૮૭૫ થી ૮૭૮

પુટ પકવ વિષમ જવરાતક લોહ:—હિંગુલમાંથી કાઢેલો પારદ, ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, એની કળલથી કરી પર્પટીની માફક પાક કરવો. પછી એની સાથે સ્વર્ણભરમ ૨ માસા, લોહભરમ ૨ તોલા, તામ્રભરમ ૨ તોલા, અજકભરમ ૨ તોલા, બંગભરમ ૪ માસા, સેનાંગે ૪ માસા, પ્રવાલભરમ ૪ માસા, મોતીભરમ ૨ માસા, શંખભરમ ૨ માસા, છીપભરમ ૨ માસા, એને એકત્ર છુટી પાણીમાં છુટી ગોળાવળી તેને એક છીપમાં મૂકી બીજી છીપ તેનાપર ઉંધી ઢાંકી સાંધા કપડમટીથી બંધ કરવા પછી કપોતપુટ આપવા. જ્યારે ગંધકની ગંધ આવવા લાગે ત્યારે કઢાડી લેવું. માત્રા ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી અનુપાન પીંપર હીંગ તથા સિંધાલુષ્ય અષ્ટ વિધજ્વર, ખરેખર, ચક્રત (લીવર) ગુલ્મ, સતલાદિ વિષમજ્વર, કમળો, પાન્ડુ, સોળ, મેહ, અરિય, ગ્રહણી, આમદોષ, કસ, શ્વાસ, મૂત્રક્રંચ, અતિસાર, અદિરોગ નષ્ટ થાય છે. અગ્નિ પ્રદીપક છે તથા બલ વર્ધન આ રસ વધારે છે. વિષમજ્વરને માટે આ પ્રસિદ્ધ ઔષધ છે. ૮૭૯ થી ૮૮૬

જીવનાનંદ જ્વર:—અજક ભરમ ૪ તોલા, ઘોળુ જીર ૨ તોલા, ધંતુરાનાં બી ૨ તોલા, અને અરકુસી, ખેડી બેચરીંગણી, આખળાં, તથા મોચના રસમાં જુદુ જુદુ છુટી અકેક રતીની ગોળાઓ બનાવવી. આ રસનું સેવન કરવાય વિષમજ્વર, ખરેખર, ચક્રત ઉદરી, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત, ગ્રહણી, કામ, શ્વાસ, અરિય, શુગ, જીવ ગભરવો, અર્શઆદિ વ્યધિનો નાશ થાય છે. આ રસ વૃષ્ય બલપ્રદ. આના તથ અગ્નિપ્રદીપક છે. ૮૮૭ થી ૮૯૦

અનના દિલોહમ:—રક્તચંદ, સુગંધવાળો. કાળીપાટ, ખર્ચીપર, હરેકુંડ, કમળ, આખળાં, મોચ, ચિત્રમૂળ, વાવડીગ, દરેક અકેક તોલો, લેહભરમ ૧૨ તોલા, એકત્ર મિશ્રકરી બધે રતીની ગોળાઓ બનાવવી. આ રસના સેવન પછી મોચ આવવી જોઈએ. તે વિવિધ પ્રકારના સમસ્ત વિષમજ્વરને મટાડે છે. ૮૯૧

વસન્ત મહતી રસ:—સ્વર્ણભરમ ૧ ભાગ, મોતીભરમ ૨ ભાગ, હિંગુળો ૩ ભાગ, કાળાં મરી ૪ ભાગ, ખાપરીયું ૮ ભાગ, એ સર્વને પહેલાં કાંઈક માખણ સાથે છુટું પછી લીંચુના રસમાં છુટવું. માખણની ચીકાસ જતી રહે ત્યાં સુધી છુટવું. માત્રા ૨ રતી. અનુપાન-પીપળું સુષુ અને મદ. આના સેવનથી જીર્ણજ્વર વિષમજ્વર તથા કાસ આદિ રોગ મટે છે. આ રસ અગ્નિપ્રદીપક છે. ૮૯૨ થી ૮૯૩

શ્લેષ્મ શેલેન્દ્ર રસ:—ગંધક, પારદ, અજકભરમ, સુંક, પીંપર, મરી જીર, કાળુજીર, કચુરો, કાકાશીંગી, અજમો, પુષ્કરમૂળ, હીંગ, સીધલુષ્ય, જવખાર, ટંકજી, ગજપીપળ, જવંત્રી, અજમોદા, લોહભરમ ધમાસો, લવીંગ, ધંતુરાનાં બી, નેપાળાનાં બી, કાયફળ, તથા ચિત્રમૂળ દરેક બધે તોલા, એને એકત્ર કરી બલમાં છુટી, બીલી, આકડો, ચિત્રક, નેપાળો, અધેડો, જીવન્તી (ડોડી) અરકુસી, નગોડ, ગણિકારિકા (અરણી) ધંતુરે, કાળુજીર, પારિભદ્ર (લીમડો) પીપર, ખેડી બેચરીંગણી, આદુ એના રસથી લાવના દહ અકેક રતીની ગોળાઓ વાળવી. અનુપાન=આદાનો રસ અને ગરમ પાણી એના સેવનથી જ્વર, શિરોરોગ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અંતરુદ્ધિ, આમત્રાત, પાન્ડુ, કિમિરોગ, રચુલતા, ઉદાવર્ત, કુષ્ઠ, કન્ડુ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૮૯૪ થી ૯૦૪

મહાર જવટી:—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, અજકભરમ ૨ તોલા, વરધારાનાં બી ૧ તોલો, બંગભરમ ૧ તોલો, લોહભરમ ૧ તોલો, સ્વર્ણભરમ, તામ્રભરમ, કપુર દરેક અરધો તોલો, બાંગનાં બી, કાતાવરી, ઘોળારાણ, લવીંગ, કોંકનાક્ષ (એખરાનાં બી), ત્રિદારીકન્દ, મુસળી, કૌચનાં બી, જયફળ, જવંત્રી, બલા, નાગબલા, દરેક બધે માસા એને

મુશળીના રસથી મદન કહી ચારચાર રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુષાન મઃ એના સેવનથી નાના પ્રકારના જ્વર,કાસ, શ્વાસ રાજ્યક્ષમા, કમળો, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, આદિ રોગ નબટ થાય છે. આ રસ બળવર્ધક, પુષ્ટિકર અને વીર્યવર્ધક છે. ૯૦૫-૯૧૨

સર્વ જ્ઞાન હરોલોહ:—ચિત્રકમળ, હરેરે, બેદાં, આંખળાં. સુંક, મરી, પીંપર, વાવ-
કીંગ, મોથ, ગળખીપળ, પિ જામૂગ, ખસ, દેવદાર, કરીયાવુ, સુગંધીવાળા, કહુ, નાની
ભોંયરીંગણી, ઘોળા સંગવેનાં ખી, જેડીમધ ઇન્દ્રજવ, દરેક એકેએક તોભો, લોહહરમ
૨૦ તોલા, અને પાણીમાં ધુંડી આંકે રતીની ગોળીયો બનાવી. એના સેવનથી સર્વ પ્રકાર-
ના જ્ઞાન, ખરેખર, અગ્રાસ તથા લીનરનાં દરોહ મટે છે. ૯૧૩ થી ૯૧૬

બૃહત્સપ્ત જ્વરહરોલોહઃ—લોહજ્વર ૨ પલ પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, હરે, બેદાં, આંજણાં, સુંઠ મરી, પિપ્પળ, મરી, વાવડીંગ મોક્ષ, ગજપિપ્પળ, પિપ્પળામૂળ, હળદર, દારૂહળદર, ચિત્રક દરેક ૧ તોલો. એને આદાના ૨૫માં ધુંડી બેએ રતીની ગોળીઓ બનાવવી. અનુપાન અ દા. ૧ સ. અ રસ સંપૂર્ણ જ્વર તથા ૧૦ હા આગ્નિ શાન્ત કરે છે હ ઉપાધર ૧

બૃહ્દસર્વજ્ઞર હરલેહાડુ:—પારદ ર તોલા, ગંધક ર તોના તાત્રમરમ ર તોલા,
અન્નક બ મ ર તોલા, સ્વર્ગ માક્ષિક ભરમ ર ના ૧, સ્વર્ચ્યમરમ ર તોલા, ગંગભરમ ર
તો ૧ હન્તાલ ર તોલા, કાન્ત લેહમરમ ૮ તોલા, એ સર્વિ મમ્ર મરી કાલી દશમૂળ,
ખડ-લીંગો ત્રિકળા ગંગ પા પીણ્ડી, નગેક આટોડી તથા આદા રસની જુડી જુડી
સાત આવવા ૧૦૦ થયે તે વાળમે ન્તી યોગે યોગ અવ ૧ પીપ તથા પામળી
સાથે આ રસ વીર્યવંક છે. એના સેવનથી અષ્ટ વિપજાવર, ૫ કાળવર, મત ૧૬ વિષમ
જવર, ક્ષયજવર ધતુસ્થજવર, કાળજર, શોકજવર જુ વિશેજવર, ન ત્રોષ ન્યજવર,
ભિષાત જવર અભિયાન્જવર, અભિયા જવર, અભિયા ક જવર, શીત વર મહેજર,
પ્રલેપકજવર, અર્ધનારજવર, પર્લદજર, કાન્ત ચતુર્વિજવર, હાનુરોપ, પન્નાગિ આ રોગ
નાથ થાય છે. દશ હાસ, ૭ કુંભનંદ (૪) આ તોલા ના ફલું છમે જા
સા રોગ નાથ થયે અગમ્યા ન અને ત્ય મુખી જો ગ કરવા ના હરવી હૃડક

ફકુઈ જ: સોનાનો વરખ ૮ તોલા. પારદ ૬૪ તોલા શુદ્ધ ગંધક ૧૨૮ તોલા,
લે ૧. પ્રથમ સોનાના વરખ અને પારદ એકત્ર ઘુંટી પછી ગંધકની સાથે જળવી કરવી.
પછી કુંવાર પાઠાના રસની ભાવના દમ સુકવી લેવું. આ કાચકુખીના બરી તેન વાલુકા
યાંત્રમાં મુકી ૩ દિ સ સૂધી પકવવું, સ્વાંગશીત થયે કુખીના ઉપરના ભાગમાં ચોટું જોષ
કહાડી લેવ. માત્રા ૧ જવઆર પાનની સાથે સેવન કરવાથી રસાયન છે. જુદા જુદા અનુ-
પાનથી વિવિધ રોગોમાં હિતકર છે. સન્નિપાતજવર, મન્દાગિ, અશ્ચિ આદિ રોગ એના
સેવનથી નષ્ટ થાય છે. ૬૩૫ થી ૬૩૬

ગંધક કળજલિકા:—એકી મોંયરી ગણી, નગોડ, કરંજ એના રસને એક માટીના વાસણમાં મૂકી ઉપર ગંધક નાંખતો. પછી એની નીચે મંદ મંદ અગ્નિ સળખાવતો. જ્યારે ગંધક પીગળી જાય ત્યારે ગંધકના સરખા વજને પારદ એમાં નાંખી જલ્દીથી તેને ચુલ્હા ઉપરથી નીચે ઉતારવું અને તરત છુંટીને કળજલી બનાવવી. તે પછી એક કળજલીની ૧ રતીમાં એક માસો જરૂર તથા ૧ માસો સીંધાલુણ મેળવી નાગરવેલના પાનમાં મૂકી સેવન કરવું. અનુપાત:—જવરમાં ગરમ જળ, ઉલ્ટીમાં સાકર, મરડામાં ગોળ ક્ષયમાં ખરીડું દુધ રક્તાતીસા માં કઢાના મૂળની છાલનો કવાથ, લેહિની ઉલ્ટીમાં ઉમરડો નોનો રસ. આ કળજલી કરેસો ગંધક અનેક પ્રકારના વ્યાધિનું નિવારણ કરે છે. એ આયુર્વેદ તથા શુદ્ધિવર્ધક છે. ૯૪૦ થી ૯૪૬

શ્રી ચક્રદત્ત

અથ જ્વરાધિકાર

મङ્ગલાચરણ ।

ગુણ ત્રય વિભેદેન મૃત્તીત્રય મુપેયુષે ।

ત્રયી ભુવે ત્રિનેત્રાય ત્રિનેત્રાય ત્રિલોકી પતયે નમઃ ॥ ૧ ॥

સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણરૂપી બંદોથા ત્રિમૂર્તિયે (બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, મહેશ)ને પ્રાપ્ત થનારા, ત્રણે લોકોના ઉત્પાદક તથા નના રવ.મીશ્રી શિવજીને પ્રણામ કરે છું. ૧૧૧

અભિધેય પ્રતિજ્ઞા:—ચક્રપાણી અનેક આયુરોદય ગ્રન્થોમાં લખેલ. ઉત્તમ યોગીને નના ગુણની વાક્યને સ્પષ્ટ કરી સંગ્રહ કરે છે, ૨ ચિકિત્સા વિધિ:—

રોગ માઠો પરીક્ષેત તતોડનન્તર મૌષધમ ।

તતઃ કર્મ ભિષક્ પશ્ચાજ્ઞાન પૂર્વ સમાચરેત ॥ ૩ ॥

દૈઘ પ્રથમ નિદન, પૂર્વે ૧૬ જ્ઞાન રોગની પરીક્ષા કરવા જરૂર. તે પછી મૌષધો નિશ્ચય કરી શાસ્ત્રાનુસાર પૂર્વક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૩

નવા જ્વરમાં ત્યાગ કરવા:—

નવજ્વરે દિવાસ્વપ્ન સ્નાનાભ્યંગ્નાન્ન મૈથુનમ્ ।

ક્રોધ પ્રવાત વ્યાયામ કષાયાંશ્ચ વિષર્જયેત્ ॥ ૪ ॥

તાવ આવે ત્યારે શરૂઆતના નવા તાવમાં દિવસે સુતું નહિં, સ્નાન કરવું નહિં, શરીરે મર્દન કરવું નહિં. અન્ન ખાવું નહિં, ક્રોધ કરવો નહિં, પવનનું સેવન કરવું નહિં, કસરત કે વી નહિં તથ ઉકાળો પણ પીવો ન જોઈએ. ૪ (જુઓ લૈપન્ય રતનાવલી પાન ૯ શ્લોક ૩)

લંઘનની મુખ્ય વિધિ-કૃત્તની માર્ગ:—

જ્વરે લંઘનમેવાદાતુ પદિષ્ટમૃતેજ્વરાત્ ।

ક્ષયા નિલભય ક્રોધ કાળ શોક શ્રમોદ્ભવાત્ ॥ ૫ ॥

તાવ આવે ત્યારે નવા તાવમાં દરદીને લંઘન: (ઉપવાસ) કરાવવા એજ ઉચિત છે, પરંતુ ક્ષય (ઘાતુ ક્ષય તથા રોગ-ક્ષય હેતુક), વત જન્ય, લય જન્ય તથા કામ-ક્રોધ, શોક અંત થકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં લંઘન કરાવવું નહિં. ૫ (જુઓ: આજ ગ્રંથમાં લૈપન્ય રતનાવલી પાન: ૧૦ શ્લોક ૧૦)

આમશયસ્થો હત્વાગ્નિં સામો માર્ગાન્પિ ધાપયન્ ।
 વિદધાતિજ્વરં દોષસ્ત સ્માહું ઘન માચરેત્ ॥ ૬ ॥
 અન વસ્થિત દોષાગ્ને લેહ્નનં દોષ પાચનમ્ ।
 જ્વરઘ્નં દીપનં કાઠ્ક્ષારુચિ લાઘવ કારકમ્ ॥ ૭ ॥
 પ્રાણા વિરોધિના ચૈનં લંઘને નોપ પાદયેત્ ।
 બલાધિષ્ઠાન મારોગ્યં યદર્થાડયં ક્રિયાક્રમઃ ॥ ૮ ॥

સામ (આમવાળ) દોષ આમ શયમાં (જઠરમાં) જ્ઞપ્ત અગ્નિને નષ્ટ કરી રસવાહી સ્ત્રોતોના મુખ બંધ કરી જવરને ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી લંઘન કરવું જોઈએ. ૬ (લેપન્ય : ૧૨ પાન ૧૦).

લંઘન અંત વસ્થિત હોય તથા અગ્નિને સ્વસ્થાં તથા સમાન માનમાં પ્રાપ્ત કરી દે છે. આમનું પાચન કરે છે, બોજનમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરી શરને હલકું બનાવે છે. ૭ (લેપન્ય : ૧૩ પાન ૧૦)

પરંતુ લંઘન કરવું જોઈએ કરવું ન જોયી (રોગીન) બ નો વધુ નાશ ન કરે. કેમ આરોગ્યના અગ્રય બળ છે, અને આરોગ્ય પ્રાપ્તિને માટેજ ચિકિત્સા કરવાની હોય છે ૫-૮ (લેપન્ય ૧૪ પાન ૧૦)

લઘ ને. (ધેન—

તત્તુ ભારુતશ્ચ તૃષ્ણા મુશ્ણ શોષઞ્ચનાન્વિતે ।
 યનિ બાલે વૃદ્ધવાન ગમિષ્થાનં દુર્લભે ॥ ૯ ॥

અર્થ માટે જુઓ પાન ૧૦ લેપન્ય રત્નાવલી શ્લોક ૧૫

સમ્યક્ લંઘિત લક્ષણમ્ ।
 વાત મૂત્ર પુરીષાણાં વિસર્ગે ગાત્ર લાઘવે ।
 હૃદયોદ્ગાર કષ્ઠાસ્ય શુદ્ધો તન્દ્રાક્લમે ગતે ॥ ૧૦ ॥
 સ્વેદે જાતે રુચો ચાપિશ્તુત્પિ પાસાસહોદયે ।
 કૃતં લંઘન માદેશ્યન્નિ દ્યૈથે ચાન્તરાત્મનિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ માટે જુઓ પાન ૧૦ લેપન્ય રત્નાવલી શ્લોક ૧૬-૧૭

અતિ લઘનના દોષો:—

પર્વ મેદોઽહ્ન મર્દશ્ચ કાસઃ શેષો મુશ્ણસ્ય ચ ।
 શ્વેત્રાણા શોઽરુચિસ્તૃષ્ણા દૌર્બલયં ઓષ્ણનેત્રયોઃ ॥ ૧૨ ॥
 મનસઃ સંપ્રમોઽભીક્ષ્ણ મૂર્ધ્વે વાતસ્તમોહદિ ।
 દેહાગ્નિ બલહાનિશ્ચ લંઘનેઽતિક્રમે ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ માટે જુઓ પાન ૧૦ લેપન્ય રત્નાવલીના શ્લોક ૧૮-૧૯

તાવમાં વમન (ઉલ્ટી) દોને અંતે ક્યારે કરાવવું:—

સઘો મુક્તસ્ય વાગ્રાતે જ્વરે સન્તર્પણીત્થિતે ।
 વમનં વમનાર્હસ્ય શસ્ત્રમિત્યાહ વાગ્મયઃ ॥ ૧૪ ॥
 કફ પ્રધાનાનુત્કિલશ્વેદોષા નામાશય સ્થિતાન ।
 શુદ્ધવા જ્વર કરામ્કાલે વમ્યાનાં વમનૈર્હ રેત ॥ ૧૫ ॥

અર્થ માટે લેપન્ય રત્નાવલી: જ્વરાધિકાર પાન ૧૦ ના શ્લોક ૨૦-૨૧

અનુચિત વમનના દોષા:—

અનુપસ્થિત દોષાણાં વમનં તરુણજ્વરે ।

હૃદ્રોગં શ્વાસમાનાહં મોહં ચકુરુતે મૃશમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ માટે જુઓ લેપન્ય રતનાવલી શ્લોક ૨૨ પાન ૧૦

તાવવાળને પાણી આપવાનો નિયમ.

તુલ્યતે સલિલં ચોષ્ણં દધાદ્રાત કફજ્વરે ।

મધોત્થે પૈત્તિકે વાથ શીતલં તિક્તકૈઃ શ્રુતમ્ ॥ ૧૭ ॥

દીપનં પાચનં ચઘજ્વરઘ્ન મુખ્ય ચતત્ ।

ઘ્રોતસાં શોષનં વલયાં રુચિસ્વેદ પ્રદંશિષમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ માટે જુઓ લેપન્ય રતનાવલી જવરાધિકાર શ્લોક ૨૩-૨૪ પાન ૧૧

પડંગ જળ માટે પાન ૧૧ માં લેપન્ય રતનાવલીના શ્લોક ૨૫ જુઓ: ॥ ૧૯ ॥

નવા જ્વરમાં મુખ્ય ઔષધનો નિષેધ કેવી રીતે કહ્યો છે.

મુખ્ય મેષજ સમ્બન્ધો નિષિદ્ધ સ્તરુણજ્વરે ।

તોય પેયાદિ સંસ્કારે નિર્દોષં તેન મેઘ ઢામ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ માટે લેપન્ય રતનાવલી પાન ૧૧ માં શ્લોક ૨૬ ના જુઓ.

જળપાક (વિધિ - શ્લોક ૨૧ માટે લેપન્ય રતનાવલીના શ્લોક ૨૭ જુઓ. ॥ ૨૧ ॥

પથ્યની વિધી

વમિતં લંઘિતં કાલે યવાગૂ મિરુપાચરેત્ ॥ ૨૨ ॥

યથાસ્વીષ્ઠ સિદ્ધાંભિર્મૃણંડ પૂર્વાભિરાદિતઃ ।

જવરવાળાને આવશ્યકતાનુસાર વમન તથા લંઘન કરાવ્યા પછી પથ્યના સમયે (જ્યારે મંડપવાયુ આવવાનો સમય આવે ત્યારે) જે પ્રકારના જ્વરમાં જે ઔષધિયો યોગ્ય છે તે ઔષધિયોની સાથે ઉકાળેલા પાણીથી તિદ્ધ કરેલ મન્ડ તથા યવાગૂ અદિકમશઃ આપવાં જોઈએ. ૨૨

વિશિષ્ટ પથ્ય—માટે લેપન્ય રતનાવલીના શ્લોક ૨૮ અને ૨૯ જુઓ. ૨૩-૨૪)

જે મળમૂત્રના રોકણ સાથે પેટમાં પીડા થતી હોય અને તાવ પણ હેય તો દ્રાક્ષ, પીંપીમૂળ, ચક્ર, ચિત્રકમૂળ અને સુંઠને ખાંડી તેનાથી બનાવેલી પેયા પાવી જોઈએ. ૨૫

દ્રવ્જ્વર અને સંત્રિપાતમાં પથ્ય

વાતપિત્ત જ્વરમાં લઘુ પચ્યમૂળ (શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, બેડી ભોંયતંગણી, ઉભી ભોંયતંગણી, ગોખરના પાણીથી) વાત કફ જ્વરમાં બહુપચ્યમૂળ (ખાલાનો ગર્ભ, અરડુસો, શીવણ, કાંકય અને અરણીનાં મૂળ) શી સંત્રિપાત જ્વરમાં બંને પચ્યમૂળ એટલે દશમૂળથી અને કફ પિત્ત જ્વરમાં ધાણા અને લીડી પીંપરથી તિદ્ધ કરેલ પાણીથી ઝોસામણ, પેયા આદિ બનાવી આપવું જોઈએ. ૨૬-૨૭

વ્યાધાદિ યવાગુ:—બેડીભોંયતંગણી, જવામા, ગોખરના પાણીમાં તિદ્ધ કરેલ યવાગુ ત્રિદોષ નાશક છે.

કલ્ક સાધ્ય યવાગુ આદિ પરિભાષા:—લીંડી પીંપર અને સુંઠ દરેક ૭ ૭ માસ લાઇ અથવા કલ્ક દ્રવ્ય ૪ તોલા લાઇ કલ્ક બનાવી એક પ્રસ્થપાણી (પાણી બમણું) લેવું

એટલે ૧૨૮ તે લા) માં મેળવી કદક સાધ્ય યવાંશુ બનાવવી જોઈએ. એ પ્રકારે જો વધુ યવાંશુ આદિ બનાવવાં હોય તો પાણીનું પ્રમાણ વધારે લેવું. ૨૮

સાદતાના શ્લોક ૨૯-૩૦, અને ૩૧ લેપન્ય રતનાવલી પાન ૧૦ માં શ્લોક ૩૦-૩૧-૩૨ જુઓ.

યવાંશુ નિષેધ.

પાંશુધાને યથાકૃષ્ટિઃ ક્લેદયત્યતિ કર્દમમ્ ॥

તથા શ્લેષ્મણિ સંવૃદ્ધે યવાગૃઃ શ્લેષ્મ વર્દિનીં ।

મદાત્યયે મચનિત્યે ગ્રીષ્મેપિત્ત કફાધિકે ॥ ૩૩ ॥

ઊર્ધ્વે ગે રક્ત પિત્તે ચ યવાગૃ રહિતા જ્વરે ।

તત્ર તર્પણ મેવાગ્રે પ્રદેયં લાજસક્તુભિઃ ॥ ૩૪ ॥

જેવી રીતે વરનાદ માગીના ઢગલને વધુ કાઢવ બનાવી દે છે એ પ્રકારે વધેલા કફને યવાંશુ વધુ વધારી દે છે. એથી કફાધિક જ્વરમાં, મદાત્યયમાં નિત્ય મઘ પીનાર એા માટે, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, પિત્તકફની અધિકતામાં તથા ઉર્ધ્વાગમી રજાપિત્તમ આવેલા જ્વરમાં યવાંશુ આપવી ન જોઈએ. એવા દશાગં ધાણીના (સકતુ) સાથેનાઓથી તર્પણજ કરાવવું જોઈએ. ૩૨-૩૪

તર્પણ પરિભાષા:—જ્વર નાશક ફળોના રસ, મદ, સાકર તથા દ્રવદ્રવ્ય (પાણી અને ક્ષીર) માં મેળવેલા ધાણીના સતુ (સાથે) તર્પણ કડવાય છે. અર્થાત્ ત તૃપ્તિ કારક હોય છે. ૩૫

જ્વર વિશેષ પથ્ય વિશેષ:—ના શ્લોક ૩૬-૩૭ માટે લેપન્ય રતનાવલીના શ્લોક ૩૬-૩૭-૩૮ પાન ૧૨ માં જોવા.

વાતપિત્ત જ્વરમાં મગ અને આમળાનું યુષ્કૃતકર છે. કુળા મૂળાને યુષ (આસામણ) કફવાત જ્વરમાં હિતકારક છે. લીમડાનાં પાન તથા મૂળાને યુષ અથવા પટોલ (કડવાં પરવળ) । યુષ લાંબુના રસ સાથે અથવા લીમડાનાં પાન અને પટોલનાં પાનના યુષ પિત્ત કફ જ્વરમાં હિત કારક છે. ૩૮-૩૯

ચક્રદત્તાના શ્લોક ૪૦-૪૧ અને ૪૨ નું ભાષાંતર લેપન્ય રતનાવલી પાન ૧૨ માં ૩૫-૩૬-૩૭ માં જુઓ.

પથ્યની આવશ્યકતા:—

જ્વરિતો હિતમશ્રી યાઘઙ્ગ્યસ્યારુચિર્ભવેત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્નકાલેષ્ઠ મુજ્જાનઃ ક્ષીયતેન્નિયતેડપિષ્ઠા ।

અર્થ માટે લેપન્ય રતનાવલી શ્લોક ૩૭ પાન ૧૨ માં જુઓ.

અગ્નિની વિક્રિસા:—

અરુચૌ માતુલુકસ્ય કેશરં સાજ્ય સૈન્ધવમ્ ॥ ૪૩ ॥

ધાત્રીદ્રાક્ષા સિતાનાં વા કલ્ક માસ્યેન ધારયેત્ ।

બાજીરં લીલુનાં કેસર (અંદરની રમવાળી થેલીયે), ધી, સીંધાલુણી સાથે મિશ્ર કરી તે અથવા તો આખાં, દ્રક્ષ અને સકરની ચટણી મેમાં રાખવી જોઈએ. ૪૩

શ્લોક ૪૪ માટે લેપન્ય રતનાવલી પાન ૧૨ શ્લોક ૩૮ જુઓ.

ભોજનનો સમય—

જ્વરિતં જ્વર મુક્તં વા દિનાઘ્ને ભોજયેલ્લુ ॥ ૪૫ ॥

પ્રલેષ્મશ્ચયે ધિવૃદ્ધોષ્મા બલવાન નલસ્તદા ।

આ શ્લોક તેમજ શ્લોક ૪૬ માટે ભૈષજ્ય રતનાવલી પાન શ્લોક ૩૯૯ ને ૪૦ જુઓ.

જ્વરેપાચનાનિ:

લેધનં સ્વેદનં કાલો યવાગ્વસ્તિ કતયો રસઃ ॥ ૪૭ ॥

પાચનાન્ય ચિપકવાનાં દોષાણાં તરુણે જ્વરે ।

જ્વરને પાચન કરનાર (પકવનાર :- લંધન, સ્વેદ (શેક કરી પરસેવો આણવો), સમયની (આઠ દિવસની) રાહ જેવી, યવાગ્ર, કડવા રસ (પેશાયવાગ્ર આદિના સંસ્કરમાં) નવાન જ્વરમાં આ દોષોને પકવવા (પાચન કરવા) માટે: પાચન છે. મટે તેનો ઉપયોગ કરવે: ૪૭ (ભૈષજ્ય: ૪૧)

તરૂણ જ્વરમાં પણ અવિપકવ દોષો જે લખ્યા છે, તે દોષો જે મધ્યજ્વરમાં હોય તો પાચન જ આપવું જોઈએ.

તરૂણજ્વર, મધ્યજ્વર અને પુરાણ જ્વરનો નિશ્ચય.

આસત્ત રાત્રં તરુણં જ્વર માહુર્મ નીષિણઃ ॥ ૪૮ ॥

મધ્યં દ્વાદશ રાત્રં તુ પુરાણ મત ઉત્તરમ્ ।

કોઇપણ પ્રકરનો જ્વર આવે તે દિવસથી—સાત રાત્રિ પર્થન્ત તરૂણજ્વર, આર રાત્રિ સુધી મધ્યમજ્વર, અને એ પછી પુરાણ જ્વર જણવો એવું વિદ્વાનો માને છે. ૪૮ (ભૈષજ્ય રતનાવલી: ૪૨)

તેની ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી.

પાચનં શમનીયં વા કષાયં પાયયેત્તુ તમ ॥ ૪૯ ॥

જ્વરિતં ષડ્દહેડતીતે લઘ્વન્ન પ્રતિ ભોજિતમ્ ।

સપ્તાહાત્પરતોડસ્તઘ્ને સામે સ્યાત્પાચનં જ્વરે ॥ ૫૦ ॥

નિરામે શમનં સ્તઘ્ને સામે નૌષધ માચરેત્ ।

તાવ આવે ત્યારે આવે ત્યારથી ૭ દિવસ જાય તે પછી અર્થાત સાતમે દિવસે હલકું પથ્થ (હલકા અહાર) આપી, આઠમા દિવસે પણ જે દોષ સમ [આમવાળા] હોય તો પાચન કષાય, અને જે નિરામ (આમ વગરનો) હોય તો શમનકારક કષાય (કવાથ) પાવા જોઈએ. ૪૯

સાત દિવસ પછી પણ જે દોષ સામ [આમવાળા] હોય, છતાં પણ નીકળતા હોય (ઝાડવાટે નીકળતા હોય) તો પાચન કષાય આપવા જોઈએ. નિરામ (આમ વગરનો) હોય તો શમન કષાય આપવા જોઈએ અને દોષ સામ તથા વિમદ્ધ (અંધક્રાંશ) હોય તો ઔષધ આપવું નહિ. ૪૯-૫૦ (ભૈષજ્ય ૪૪-૪૫ જુઓ પાન ૧૨)

આમજ્વરનાં લક્ષણો:

લાલા પ્રસેકો હલ્લાસ હૃદયો શુદ્ધય રોચકાઃ ॥ ૫૧ ॥

તન્દ્રા લસ્યાધિ પાકાસ્યં ગુરુગાત્રતા ।

ક્ષુન્નાશો બહુમૂત્રત્વં સ્તઘ્નતા બલવાજ્જ્વરઃ ॥ ૫૨ ॥

આમ જ્વરસ્ય લિદ્ધિજ્ઞાનિ ન દદ્યાત્તત્ર મેષજમ્ ।

મેષજં જ્ઞામ દોષસ્ય મૃયોજ્વલયતિ જ્વરમ્ ॥ ૫૩ ॥

આમજ્વરમાં-માંમાંથી લાળ વહેવી, જીવ ગભગભો, અસુઝ થવી, હૃદય ભારે [જડ] થવું, ખાવાની અરુચિ થાય, આંખમાં ઘેન જણાય, આળસ આવે, ખાધેલું પચે નહિં, મોઢાનો સ્વાદ ખરાય થવો, શરીર ભારે લાગે, ભૂખ ન લાગવી, પેશાબ વધુ થવો, શરીર જકડી લીધા જેવું જણાય, જ્વરનો વેગ વધારે હોય [ઘણો તાવ હોય], એ બધાં આમ જ્વરનાં લક્ષણો છે.

આવાં આમજ્વરનાં લક્ષણોવાળા જ્વરમાં ઔષધ આપવું નહિં. જે તેના ઉપર ઔષધ આપવામાં આવે તે જ્વરના વેગને વધુ વધારી દે છે. ૫૨-૫૩ (લૈષ્મ્ય: ૪૬-૪૭)

શોધનં શમનીયંચ કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ॥ માધવનિદાનઃ ॥ ૫૯ ॥

આમ જ્વરમાં જે શોધન કે શમન ઔષધ આપવામાં આવે તે વિષમ જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૯

નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો

મૃદોજ્વરે લઘોદેહે પ્રચલેષુ મલેષુ ચ ।

પક્વં દોષં વિજાનીયાજ્જ્વરે દેયં તદૌષધમ્ ॥ ૫૪ ॥

જ્વર હલકો પડી જવો (જ્વરનો વેગ ઓછો થઈ જવો), શરીર હલકું થઈ જાય, ઝાડાવાટે મળ ખરાયર નીકળતા હોય, (બંધકેશ ન હોય) તે તે સમયે દોષો પરિપક્વ થયા છે એમ સમજી તે જ્વરને નિરામ સગળ ઔષધ આપવાં જોઈએ. ૫૪ (લૈષ્મ્ય: ૪૮ પાન ૧૩)

સર્વ પ્રકારના જ્વર માટે પાચન ક્રિયાયઃ—

નાગરં દેવકાષ્ટં ચ ઘાન્યકં વૃહનીહયમ્ ।

દયાત્પાચનકં પૂર્વં જ્વરિતાય જ્વરાપહમ્ ॥ ૫૫ ॥

સુંઠ, દેવદર, ધાણા, બેઠી ભોંયરીંગણી, અને ઉભી ભોંયરીંગણીનો કઠાથી જ્વરમાં પ્રથમ પાચનને માટે (જ્વર પકવવા માટે) આપવો જોઈએ. ૫૫

ઔષધનો નિષેધ.

પીતામ્બુર્લઘિતઃ ક્ષીણોઽજીર્ણો મુક્તઃ પિપાસિતઃ ।

ન પિબેદૌષધં જન્તુઃ સંશોધન મથેતરત્ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ માટે લૈષ્મ્ય રતનાવલી પાન ૧૩ શ્લોક ૪૯ જુઓ.

અન્ન સંયુક્ત કિંવા અસંયુક્ત ઔષધનું ક્ષણ.

વીર્યાધિકં ભવતિ મેષજ મન્નહીનં

હન્યાત્ત દામયમ સંશય માશુચૈવ ।

તદ્દાલ વૃદ્ધ યુવતીં મૃદુમિશ્ર પોતં

ગ્લાનીં પરાં નયતિ ચાશુ બલ ક્ષયં ચ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ માટે લૈષ્મ્ય રતનાવલીના પાન ૧૩ માં શ્લોક ૫૦ જુઓ.

ઔષધ પચ્યાનાં લક્ષણઃ—

અનુલોમોઽનિલઃસ્વાસ્થ્યં ક્ષુન્નૃણા સુમનસ્કતા ।

લઘુત્વમિન્દ્રિ યોદ્ધાર શુદ્ધિર્જીર્ણોષધાકતિઃ ॥ ૫૮ ॥

ઔષધના અજીર્ણનું લક્ષણઃ—

ક્લમોદાહોઽદ્ગસદનં બ્રમો મૂર્છાશિરોરુજા ।

અરતિર્બલ હાનિશ્ચ સાવશેષૌષધા કૃતિઃ ॥ ૫૯ ॥

શ્લોક ૫૮ અને ૫૯ ના અર્થ માટે લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલીના પાન ૧૩ શ્લોક ૫૧-૫૨ જુઓ.

અજીર્ણમાં ઔષધ આપવાના અને ઔષધના અજીર્ણમાં અન્ન આપવાનો નિષેધ.

ઔષધ દોષે ભુક્તં પીતં તથોષધં સશોષેડ્વે ।

ન કરોતિ ગદોષશ્ચ પ્રકોપ યત્યન્ય રોગાંશ્ચ ॥ ૬૦ ॥

ઔષધ પચ્યા વગર ભોજન કરવું તથા અન્ન પચ્યા વગર (અજીર્ણમાં) ઔષધ સેવન કરવું એ રોગને શાંત ન કરતાં પ્રકોપકરીને બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૦ (લૈષ્મ્ન્ય: ૫૩ પાન ૧૩)

ભોજન સાથે આપેલા ઔષધના ગુણો.

શીઘ્રં વિપાક મુપયાતિ વલં ન હીંસ્યાદન્નાવૃત્તં નચ મુહુર્વદના ત્રિરેતિ ।

પ્રાગ્ભુક્ત સેવિતમ ઔષધમેત દેવ દધાચ્ચ વૃદ્ધ શિશુમીરુ વરા ગનાભ્યઃ ॥૬૧॥

અર્થ માટે લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલી પાન ૧૩ માં શ્લોક ૫૪ માં જુઓ.

શ્લોક ૬૨ માટે લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલીનો શ્લોક ૫૪ માં જુઓ.

માત્રા નિશ્ચયઃ—શ્લોક ૬૨ માટે લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલીનો શ્લોક ૫૬ જુઓ પાન ૧૩.

જવરની શરૂઆતમાં આમજવરમાં (તરૂણજવરમાં) લંધન કરાવવું. જવરની મધ્ય અવસ્થામાં પાચન ઔષધ આપવું. જવરની નિરામ અવસ્થામાં શમન ઔષધ આપવું અને જવરના અંતે વિરેચન આપવું. લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલી. ૫૫ (જુઓ પાન ૧૩ શ્લોક ૫૫) સ્નેહ (દીવેલ, ની આદિ) તથા કવાથ ઔષધોની માત્રા પૂર્ણ બળવાળાને યુક્તિથી ૪ તોલા, મધ્યબળવાળાને ૩ તોલા અને હીન બળવાળાને ૨ તોલાની ઉત્તમ માત્રા ગણી છે. ૬૩

છતાં આ જમાનામાં તો ૨ તોલાની ઉત્તમ, ૧૧ તોલાની મધ્યમ અને ૧ તોલાની હીન માત્રા સમજવી.

કવાથમાં પાણી કેટલું લેવું—તે માટે લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલી પાન ૧૪ શ્લોક ૫૭ જુઓ. ૬૪

માન પરિભાષા:—ચરકના મતથી ૭૨ અઢોનો ૧ માસો, ૪૮ માસાનો ૧ પલ (ચાર તોલા) સુશ્રુતના મતથી ૧૨ અઢોનો ૧ માસો અને ૬૪ માસાનો ૧ પલ (ચાર તોલા) થાય છે. અ. પલ પાંચ રતીના બરાબર ૧ માસાથી ૬૪ માસાનો થાય છે. અને હકતો અર્ધો પલ બરાબર હોય છે. ચરકનો પલ ૧૦ રતીના ૧ માસા બરાબર ૬૪ માસાનો છે. અને આ ૧૦ રતીનો માસો એવા ૬૪ માસાનો પલ વૈદો ચિકિત્સામાં ઉપયોગ કરે છે. ૬૫ થી ૬૮

બિલ્વાદિ પંચમૂળનો ઉકાળો, રસ્નાદિ કવાથ તથા કિનાતદિ કવાથી લૈષ્મ્ન્ય રત્નાવલીના શ્લોક ૫૯ અને ૬૩ જોતા (પાન ૧૪) ચક્રદત્ત ૬૯ થી ૭૧

પ્રક્ષેપાનું પાન માન:—કવાથ તૈયાર થયા પછી તેમાં જે વસ્તુ મેળવવામાં આવે છે તે પ્રક્ષેપ કહેવાય છે. ઉકાળામાં પ્રક્ષેપ નાંખવો હોય તો ઉકાળાના ઔષધોની એથા ભાગે નાંખવો, સ્નેહ (દૂત, તૈલાદિ) માં કદ.સમ યોજા ભાગનો લેવો, કેટલાક આયુર્વેદી અગ્નિમ પરિભાષાને પણ પ્રક્ષેપ વિષય માને છે. તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ૧ તોલા ઔષધ (ચુર્ણ, કદક અને ગોળી આદિ) ૨ તોલા દ્રવ (પાતળા) દ્રવ્ય મેળવી આટાં નેપ્રત્યે

તથા ૪ તોલા દ્રવ દ્રવ્ય મેળવી પીવાં નેહ્યે, તથા મદ અને ધીની માત્રા સ્નેહ તથા ક્વાથમાં ચૂર્ણ સમાન અર્થાત ચતુર્થોશ સ્નેહ તથા ક્વાથ્ય દ્રવ્યનું માપ સમજવું. ૭૨ થી ૭૪ મદનો ક્વાથ થ'ડો થયા પછીજ મેળવવું નેહ્યે.

બુદ્ધા બુદ્ધા ક્વાથો:—

અિશ્વાદિ ક્વાથ, ૭૫ પિપ્પલાદિ ક્વાથ (૭૬), યુગ્મ્યાદિક્વાથ (૭૭) અને દ્રાક્ષાદિ ક્વાથી (૭૮) તે લેખન્ય રતનાવલી પાન ૧૪-૧૫ માં શ્લોક ૬૪, ૬૦, ૬૧ અને ૬૨ માં આવી જાય છે.

શતવર્ષોદિ સ્વરસ:—શતાવરી અને ગોળને યંત્રથી દબાવી સ્વરસ કઢાડી તે સ્વરસ એ તોલા, ગોળ ૦૧ તોલા મેળવી વાત જ્વરમાં આપવો નેહ્યે. ૭૯

(લેખન્ય રતનાવલી શ્લોક ૬૬)

પિત્તજ્વર ચિકિત્સા:—

ધન્ધવ, કાયકળ, નાગરમેથ, કાળીખટ, કડુ એ સર્વનો ક્વાથ સાકર મેળવી પાવાથી પિત્તજ્વર શાંત થાય છે. ૮૦

તથા તિક્તાદિ ક્વાથ [૮૧]. પર્પટાદિ ક્વાથ, યવ પટોલાદિ [૮૨], રાહસાદિક્વાથ (૮૩) ત્રાયમાણાદિક્વાથ (૮૪) માટે લેખન્ય રતનાવલીના પાન ૧૫ માં શ્લોક ૭૦-૬૮-૬૭-૭૧ અને ૭૬ જુઓ.

મૃધ્વીકાદિક્વાથ, ૮૫, પર્પટાદિક્વાથ ૮૬, વિશ્વાદિક્વાથ ૭, પર્પટાદિ ૮૮ અને દ્રાથીદિક્વાથ (૭૪) માટે જુઓ લેખન્ય રતનાવલી શ્લોક ૭૧-૬૮-૭૨-૭૩ અને ૭૪ પાન ૧૫-૧૬

અંતર્દાહ ચિકિત્સા.

ધાણા ૪ તેલા, ૨૪ તોલા પાણીમાં સધ્યાકાળે પલાળી રાખવું. સવારે તે પાણી ગાળી સાકર મેળવી પીવાથી કડીન અંતર્દાહ જલ્દીજ શાંત થાય છે. ૯૦

શિતક્રિયા વિધાન, વિદ્યાર્થદિલેપ (૯૧) માટે જુઓ લેખન્ય રતનાવલી શ્લોક ૭૯-૮૧

અન્ય લેપ:—આંખોને ધીમાં સેફી લીંબુના રસ સાથે વાટી લેપ કરવાથી બળતરા નષ્ટ થાય છે. (૯૨ શ્લોક ૯૩ માટે જુઓ લેખન્ય શ્લોક ૯૦)

માથાનો લેપ:—પીળું ચન્દન, સુખક, જવાસો, જેડીમધ, ખોરડીનાં પાન સર્વ ધસી ધી તથા કાંજ મેળવીને તરસ, દાહ તથા બેચેનીની શાંતિ માટે માથામાં લેપ કરવો નેહ્યે. ૯૪

જલધારા:—

उत्तान सुप्तस्य गभीर ताम्र कांस्यादि पात्रं प्रणिधाय नामौ ।

तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति देहि त्वरितं सुशीता ॥૯૫॥

રોગીને છતાં સુતાડી તેની નાભી ઉપર ઢંડુ તાંબાનો વાડો મૂકી તેમાં થંડા પાણીની ધાર વધુ સમય સુધી રેડવાથી તત્કાલ દાહ શાંત થઈ જાય છે. ૯૫ (લેખન્ય: ૭૯ પાન ૧૬) પાણી શરીર ઉપર ન પડવા પામે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

પીત્તકાઞ્જિકવ સાવ ગુન્ઠનં દાહનાશનમ્ ।

લુગડાને ચોવડું કરી કાંજમાં પલાળી માથે, હૃદય ઉપર તથા પેટ ઉપર રાખવાથી દાહશાન્ત થાય છે.

जिह्वा तालु गलक्लोम शोषे मूत्रं तुदापयेत् ।

केशरं मातु लुङ्गस्य मधु सन्धव संयुतम् ॥૯૬॥

જલ, તાળવું, ગળુ, ક્ષેત્ર (તરસતું સ્થાન એક બાજુ ફેરવું) ના સુકાય તો માથા ઉપર બીજોનાં લીંબુનાં કેસર, મદ તથા સિન્ધાણુ મેળવી રાખવું જોઈએ. ૯૬

કંદુજ્વર ચિકિત્સા.

માતુલુહગ શિષા વિશ્વ વ્રાહ્મિગ્રન્થિ કસંભવમ્ ।

કફ જ્વરેડ્મ્બુ સક્ષારં પાચનં વાકન્નાદિકમ્ ॥૧૭॥

બીજોનાં મૂળ, સુંક, બ્રાહ્મી, પીંપરીમૂળ, સર્વ સરખે લાગે લઈ ક્વાથ બનાવી જવખાર મેળવી પીવાથી કંદુ જ્વરનું પાચન થાય છે. ૯૬

અથવા પિપ્પલાદિ ક્વાથ જવખાર મેળવી પાવો જોઈએ.

પિપ્પલાદિ ક્વાથ—લીંડી પીંપર, પીંપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રક મૂળ, સુંક, મારી, ઇલાયચી, અજમોદ, ઇન્દ્રજવ, કાળી પાટ, નગોડનાં બીં, જીર, લારંગ મૂળ. બકાન બકાન વીમકાની લાંબોળાંચો, હીંગ, કડુ, સરસવ વાવડીંગ, અતિવિપત્તી કળી, મેરવેલ એ પિપ્પલાદિ ગણ કરેવાય છે. તેના ક્વાથ કરી પીવાથી કંદુ, સળેખમ, અરિચિ તથા વાયુને નષ્ટ કરે છે. અગ્નિદીપ્ત કરે છે, ગુલ્મ તથા કુળત નષ્ટ કરે છે. અને આમનું પાચન કરે છે. ૯૮-૧૦૦

કટુકાદિ ક્વાથ—કટુ, ચિત્રક મૂળ, લીમ્બાની છાલ, હળદર. અતિવિપત્તી કળી, વજ. ઉપલેટ, ઇન્દ્રજવ, મોતલ, પટેલનાં પાન એનાં ક્વાથ બનાવી કાળાં મરી તથા મદ તથા મદ મેળવી કંદુ જ્વરમાં આપવો જોઈએ. ૧૦૧ લૈપન્ય ૮૪

નિમ્બાદિ ક્વાથ (૧૦૨), સિન્ધુવાર ક્વાથ (૧૦૨), આમલક્યાદિ ક્વાથ (૧૦૪), ત્રિકળાદિ ક્વાથ (૧૦૫), સુન્તાદિ ક્વાથ ૧૦૬, ચાતુર્ભદ્રાવલેહ ૧૦૭ એને માટે લૈપન્ય રતનાવલી પાન ૧૬-૧૭ માં જુઓ શ્લોક ૮૨-૮૮-૮૩-૮૫ અને ૮૪.

ચૂર્ણાદિતું પ્રમાણ

કર્ષશ્વર્ણસ્ય કલસ્ય ગુટિકાનાં ચ સર્વશઃ ।

દ્રવ શુકયાસ લેહવ્યઃ પાતવ્યશ્ચ ચતુર્દ્રવઃ ॥૨૦૮॥

૧ તોલો ચૂર્ણ, કલ્ક ચા ગોળી, ૨ તોલા દ્રવ મદ વગેરે દ્રવ સાથે ચાટનાં જોઈએ. અર્થાત જ્યાં લેહ લખ્યો હોય ત્યાં બમણો દ્રવ પદાર્થ લેવો. જ્યાં પીવાનું લખ્યું હોય ત્યાં ચારગણો દ્રવ લેવો જોઈએ, ૧૦૮

અવલેહ સેવન સમય.

ઉર્ધ્વજત્રુગ રોગઘ્ની આયં સ્યાદવ લેહિકા ।

અધોરોગ હરીં ચાતુ સા પૂર્વે ભોજનાન્મતા ॥૨૦૯॥

જત્રુગ (ખભાથી) ઉપરના રોગો (ઉદરસ, શ્વાસ આદિ) ને નષ્ટ કરતાર અવલેહ સાયંકાલે ચાટવા જોઈએ, જો અધોગામી [આડા વગેરે] રોગોને નષ્ટ કરતાર હોય તેને જમતા પહેલાં લેવા જોઈએ. ૧૦૯

પિપ્પલાવલેહ.—લીંડી પીંપરનું ચૂર્ણમાં મદ મેળવી બનાવેલો અવલેહ કાસ, શ્વાસવાળા જ્વર, ખરોળ, તથા હિકકાને નષ્ટ કરે છે. અને બાળકોને માટે તો તે વધુ હિતકર છે. ૧૧૦

કંદુજ્વર ચિકિત્સા

કંદુજ્વર ચિકિત્સા—બેળા મળેલા દોષોમાં તો સંમિશ્ર કરેલું ગાયન હિતકર છે.

વાત પિત્ત જ્વર ચિકિત્સા

શ્લોક ૧૧૧ થી ૧૧૮ માટે ભૈષજ્ય રતનાવલીમાં પાન ૧૭-૧૮ માં જુઓ શ્લોક ૯૨ ૯૯-૧૦૧-૧૦૦-૯૮ અને ૧૦૪ થી ૧૦૬.

પિત્ત શ્લેષ્મ જ્વર ચિકિત્સા

પિત્ત શ્લેષ્મ જ્વર—માટેના ક્વાથો શ્લોક ૧૧૯ થી ૧૨૭ માટે ભૈષજ્યરતનાવલીના શ્લોક ૧૧૧-૯૩-૧૧૪-૧૦૬-૧૦૭-૧૧૬-૧૧૨-૧૦૭-૧૦૮ માં જુઓ પાન ૧૭-૧૮.

અપર પટોલાદિ—પટોલાનાં પાન, જવ, ધાણુ, મગ, આમળાં, રતાંજળી એ સર્વને ક્વાથ પિત્ત જ્વર તથા કફ પિત્ત જ્વરમાં આપવો જોઈએ. એ તંત્રા ઉઠી તથા દાહને નષ્ટ કરે છે. ૧૨૮

પંચતિક્ત કપાય ૧૨૯. ૬ કટુષી યુષ્ઠિ ૧૩૦, ધાન્વાદિ ૧૩૧ માટે ભૈષજ્ય રતનાવલી શ્લોક ૧૧૩ ૧૧૫ અને ૫૮ જુઓ પાન ૧૯ અને ૧૪

વાત શ્લેષ્મ જ્વર ચિકિત્સા

કફવાત જ્વરે સ્વેદાન્કારયેર્દુક્ષ નિમિતાન ।

ઘ્રોતસાં માર્દવ કૃત્વા નીત્વા પાષકમાશયમ્ ।

હત્વા વાત કફ સ્તંભે સ્વેદો જ્વરમપોહતિ ॥૧૩૨॥

કફવાત જ્વરમાં દુક્ષ પદાર્થો પરસેવો કઢાડવો જોઈએ. (સેક કરવો), પર સોવો નીકળવાયા છિદ્રોને મુલાયમ (મૃદુ) કરી અગ્નિને પોતાના સ્થાનમાં લાવી વાત કફથી જકામણી સ્તંભોને દુર કરી જ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૧૩૨ ભૈષજ્યરતનાવલી ૧૧૭. પાન ૧૯

વાલુકા સ્વેદઃ—

રવર્પરબ્રમ્હ પટ સ્થિત કાઞ્જિકસિક્તો હિ વાલુકા સ્વેદઃ ।

શમયતિ વાતકકાયમ મસ્તક શૂલાઙ્ગઙ્ગાદીન્ ॥૧૩૩॥

અર્થ માટે જુઓ ભૈષજ્ય રતનાવલી પાન ૧૯ શ્લોક ૧૧૮-૧૧૯ ત્યાં નાસ લખ્યો છે. ત્યાં શક કરવા એમ સમજવું. ૧૩૩

સ્વેદન કાલનો અવધી—

શીત શૂલ્કયુ પરમે સ્તંભ ગૌરવ નિઝ઼ે ।

સંભાત માર્દવે સ્વેદે સ્વેદના દ્વિરતિમિતા ॥૧૨૦॥

અર્થ માટે જુઓ ભૈષજ્ય રતનાવલી પાન ૧૯ શ્લોક ૧૨૦

મુસ્તાદિ ક્વાથ ૧૩૦, પચકોલમ ૧૩૫ અને તે પછીના શ્લોક ૧૩૯ સુધી માટે જુઓ ભૈષજ્યરતનાવલી શ્લોક ૧૩૦, ૧૨૨. ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, પાન ૧૯ અને ૨૦.

મુસ્તાદિ ક્વાથ—નાગરોથ, સુંક, ગોળ, ધમાસે, એના ક્વાથ કફ વાતજન્ય અરૂચિ, વમન, દાહ, મુખનું સ્વપ્ન અને જ્વરને નષ્ટ કરે છે. ૧૪૦

દાર્વાદિ ક્વાથ શ્લોક ૧૪૨ જુઓ ભૈષજ્યરતનાવલી શ્લોક ૧૩૧ પાન ૧૦૮.

કુંડિંગ વગેરેનું પ્રમાણ—રતેહ તથા ક્વાથમાં ઘી તથા મદની માત્ર યુષ્ઠના સ-માન અર્થાત રતેહ તથા ક્વાથ દ્રવ્યથી ચોથા ભાગની નાંખતી. હીંગ ૨ માસા તથા સીંધા-૭૩ આદિ ૪ માસા નાંખવાં જોઈએ. ૧૪૩

મુખવૈરરથ નાસેનમ—બીજોડે લીમ્બુનાં કેસર સીંધાલુણ, કાળાં મરી સાથે મોંમાં રાખવાથી વાત કફ જન્ય મુખ રોગ મુખ સુકાવું, ભડતા તથા અરૂચિ તત્કાલ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૪૪

સન્નિપાત જ્વરની ચિકિત્સા

લઘનં વાલુકા સ્વેદો નસ્યં નિષ્ઠીવનં તથા ।

અવલે હોઢજનં ચૈવ પ્રાક્ પ્રયોજ્યં ત્રિદોષજે ॥૧૪૫॥

સન્નિપાત જ્વરમાં લઘન કરાવવું, પછી વાલુકા [રેતી]નો સેક કરવો. નસ્ય (દવા સુંધડવી), નિષ્ઠીવન (ગળદા કઢાવવો) અવલેહ ચલાવવો તથા [બેમાન થયો હોય તો] આંખમાં અજન કરવું એ પ્રયોગ કરવા. એ ત્રિદોષ જ્વરની ચિકિત્સા છે. ૧૪૪ બૈષજ્ય રતનાવલી ૧૩૨

સન્નિપાત જ્વરે પૂર્વે કુર્યાદામકકા પહમ્ ।

પશ્ચાચ્છ લેપ્મનિ સંક્ષીની શમયેત્પિપ્પત્ત મારુતો ॥ ૧૪૬॥

અર્થ માટે જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી પાન ૨૦ શ્લોક ૧૩૩માં જુઓ.

લઘન કયાં સુધી કરાવવું.

ત્રિરાત્રં પક્ષરાત્રં વાદરાત્ર મથાપિવા ।

લઘનં સન્નિપાતેષુ કુર્યાદિરોગ્ય દર્શનામ્ ॥

દોષાણામેવ સાશક્તિ લઘને યા સહિષ્ણુતા ।

નહિ દોષક્ષયે કશ્ચિન્સહતે લઘનાદિકમ્ ॥ ૧૪૮॥

અર્થ માટે જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી પાન ૨૦ શ્લોક ૧૩૪ ૧૩૫.

સન્નિપાતે જલમયો નરાણાં ત્રિત્તહો ભવેત્ ।

વિના વન્દ્યુ પચારેણ કસ્તં શોષયિતું ક્ષમઃ ।

અર્થ માટે જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી પાન ૨૦ માં શ્લોક ૧૩૭ જુઓ.

નિષ્ઠીવનમઃ-શ્લોક ૧૪૯ થી ૧૫૨ માટે જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી શ્લોક ૧૪૪ થી ૧૪૭ પાન ૨૧

નસ્યમ-માતુલુકગાર્દ્ર કરસં કોણં ત્રિલવણાન્વિતમ્ ।

અન્ધક્રા સિદ્ધિ વિહિત તીક્ષ્ણં નસ્યં નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥૧૫૩॥

બીજેના લોંબુનો રસ, આદાનો રસ કાંઈક ગરમ કરી તેમાં સીધવ સમુદ્ર લવણ (મીઠું), સંયજ, તેનું નસ્ય આપવું જોઈએ અથવા સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેલા અન્યતીક્ષ્ણ નસ્યોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, ૧૫૩

તેન પમિષ્ઠતે ણ્માશ્લ પામિન્નશ્ચ પારિચ્ચતે ।

શિરો દ્વદ્ય કઠ્ઠાસ્ય પાર્શ્વરુક્ ચોપશામ્યતે ॥૧૫૪॥

નસ્યથી કદ કડકડ કરી ગરી નાચ છે. તથા આયુ, હૃદય, ગળ, મોં અને પાંસળાંથી પીડા શાંત થાય છે. ૧૫૪

સંજ્ઞાકારક નસ્ય-શ્લોક ૧૧૫-૧૫૬ જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી શ્લોક ૧૪૧ અને

૧૪૦ પાન ૨૧

શિરિષાદિ અજન-શ્લોક ૧૫૭ જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી શ્લોક ૧૫૧-૨૧

અષ્ટાંગાવ લેહિકા-શ્લોક ૧૫૮-૧૫૯ તે જુઓ બૈષજ્ય રતનાવલી શ્લોક ૧૪૮-

૧૪૯ પાન ૨૧

મધુ વ્યવસ્થા—

ઉર્ધ્વજ શ્લેષ્મ હરણે ઉષ્ણે સ્વેદાદિ કર્મણિ ।

વિરોધ્યુષ્ણે મધુ ત્યક્ત્વા કાર્યૈષાત્રકજૈ રસૈઃ ॥૧૬૦॥

મદ ગરમ પદાર્થોની સાથે મેળવવું એ, તથા તેને ગરમ કરવું તે તથા ગરમ શરીરમાં (તાવ) માં પણ નિષિદ્ધ ગણાય છે. અને સન્નિપાત જ્વરમાં ઉર્ધ્વ ગત પ્લેષ્મ નષ્ટ કરવા માટે ગરમ શેક આદિના પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. એથી અષ્ટાંગ અવશેષ મદ સાથે ન યનાવતાં આદાના રસ સાથે યનાવેા. ૧૬૦ (ભૈષજ્ય: ૧૫૦)

પંચગુણિયુષ. ૧૬૧ ૧૬૨ અને તે પછીના શ્લોક ૧૭૭ સુધીના ક્વાથોના બાષપાતર માટે જુઓ ભૈષજ્ય રતનાવલી શ્લોક ૧૭૪ ૧૭૫, ૫૭૬, ૧૫૩ થી ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૭૧ થી ૧૭૨, ૧૭૭, ૧૬૮ થી ૧૭૦, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૨, ૧૬૩. પાન ૨૧-૨૨-૨૩

ભારંગ્યાદિ ક્વાથ—ભારંગમૂળ, પુષ્કમૂળ, રાસ્ના, ખીલીમૂળ અજમે, સુંક, દશ મુળ, લીંડીપીપર, સર્વના ક્વાથ કરી પાવાથી સન્નિપાત જ્વર, હૃદય, તથા પાંસળીયોની શુળ, આદરો, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમંદતા તથા તન્દ્રાને નષ્ટ કરે છે. ૧૭૮-૧૭૯

દ્વિપંચ મૂલ્યાદિ ક્વાથ—દશમુળ, વજ, સુંક, નખલા, અને નખીથી યનાવેલો ક્વાથ કફ, વાત તથા સન્નિપાતને નષ્ટ કરે છે. ૧૮૦

અભિન્યાશ ચિકિત્સા-શ્લોક ૧૮૧ ૧૮૨ માટે જુઓ ભૈષજ્યરતનાવલી ૧૭૭, ૧૭૮ માતુશુગાદિ ક્વાથ—ખીજેરા લીંબુના છોડનું મૂળ, પાષાણ ભેદ, ખીલાની છાલ, બેઠી ભેંગરીગણી, કાળા પાટ, ચેરંદાના મુળની છાલ એ સર્વનો ક્વાથ કરી ગોમુત્ર અને સીંધાલુણ મેળવને સાથે પાવાથી અભિન્યાસ જ્વર, આદરો તથા શુળ માટી જાય છે. ૧૮૩

અભિન્યાસ લક્ષણ—નિદ્રો પેતમભિન્યાસ ક્ષીણં વિદ્યાન્ન તૌજસમ્।

જે સન્નિપાત જ્વરમાં નિદ્રા વધુ હોય, રાત્રી ક્ષીણ હોય તેને હતોજસ અથવા અભિન્યાસ જ્વર કહે છે.

કંઠરોગાદિ ચિકિત્સા—

કળટરોધ કફશ્વાસ હિક્કા સંન્યાસ પીઢિતઃ ।

માતુશુગાઈ કરસં દશ મુલામ્ભસા પિવેત્ ॥૧૮૪॥

ગળાનો અવરોધ, કફ, શ્વાસ, હિક્કા, તથા અભિન્યાસ જ્વરથી પડાતા મતુષ્યને દશ મુલા ઉકાળા સાથે ખીજેરાનો રસ તથા આદાનો રસ પાવેા જોઈએ. ૧૮૪

વ્યેપાદિ ક્વાથ—સુંક, મરી, પીપર, નાગમેથ, ત્રિફળા, કડુ, પટાસનાં પાન, લીમડાની છાલ, અરુસી, કરીયાતુ, ગળો, જવાસો એ સર્વનો ઉકાળો આપવાથી ત્રિદોષ જ્વર નષ્ટ થાય છે. ૧૮૫

ત્રિવૃતાદિ ક્વાથ—નસોતર, ઇન્દ્રવરુનાં મુળ, ત્રિફળા, કડુ, ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વનો યનાવેલો ઉકાળો જવપાર મેળવી પાવાથી સમસ્ત જ્વરોને નષ્ટ કરે છે. ૧૮૬

જીહ્વાદોષ ચિકિત્સા—જીભ જડ થઇ ગઇ હોય તો સીંધાલુણ, સુંક, મરી, પીપર, તથા અરુન્ધતસ એ સર્વનું મુર્ચ કરી તે જીભે ધસવું જોઈએ. જે જીભી મુકાઇ ગઇ હોય અને ક્ષતી ગઇ હોય તો મોંમાં ધી ચોપડી વાટેલી દ્રાક્ષ મદમાં મેળવી ચોપડવી જોઈએ. ૧૮૮

નિદ્રાનાશ ચિકિત્સા—કક જંઘા (અધેડીનું મૂળ ધસી માથે લેપ કરવાથી ઉધ ન આવતી હોય તો ઉધ આવે છે. ૧૮૯

સન્નિપાત વિશેષ ચિકિત્સા

સન્નિપાતે પ્રકમ્પન્તં પ્રલપન્તં બ્રૂંહ્યેત્ ।

તૃષ્ણા દાદાભિ મૃતેડપિ ન દદ્યાચ્છીત લંજલમ્ ॥૧૯૦॥

સન્નિપાતમાં જોને કંપ હોય, કે જે લવરી કરતો હોય તેની ઘડયુ (પુષ્પ થવા માટેની-ધો દુધ આપવાની) ચિકિત્સા ન કરી જોડો. અને તરસ તથા દાહથી વાતકુળ થાય છતાં પણ ટાકું પાણી આપવું નહિ. ૧૯૦

સન્નિપાત જ્વરમાં કાનના મુળમાં ચઢતો સોજો—

સન્નિપાત જ્વરસ્યાન્તે કર્ણમૂલે સુદારુણઃ ।

શોથઃ સજ્જાયતે તેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે ॥૧૯૧॥

સન્નિપાત જ્વરના અંતના કાનની નીચે ઠંડયુ સે જે ચઢે છે તેનાથી કોષ્ઠકજ બચે છે. ૧૯૧ (લૈષજ્ય: ૧૮૧)

કર્ણમૂ. શોથ ચિકિત્સા ૧૯૨, ગૈરીકાદિ લેપ ૧૯૩, કુલ્પચાદિલેપ ૧૯૪ માટે જુઓ લૈષજ્ય ૨૮ ૧૯લી શ્લોક ૧૮૩-૧૮૫-૧૮૪ પાન ૨૩

છર્જુજ્વર ચિકિત્સા

ત્રિસપ્તાદિ વ્યતીતેતુ જ્વરો યસ્નનુતાંગતઃ ।

પ્લીહાગ્નિ સાદ્ કુરુતે સ્ત જીર્ણજ્વર ઉચ્યતે ॥૭૮॥ મા નિ.

જ્વર આવ્યા પછી ૨૧ દિવસ ચર્ક ગયા છતાં જે જ્વર શરીરમાં મદ થઇતો ધર કરી રહે છે. અને જેનાથી પ્લીહા (યરોગ) ને રોગ થાય છે અને પ્લીહાગ્નિ મદ પડી જાય છે તેને છર્જુજ્વર કહે છે. (મા નિ. ૭૮)

ચિકિત્સા ૧૯૫, યુક્યુ કવાથ ૧૯૬ માટે જુઓ લૈષજ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૧૯૫-૧૯૬ યુગપિચ્છલી યુજુ-ગોળ અને લીંડીપીં ૨૫ યુજુ ખાવાથી હૃદય, છર્જુ, અરૂચિ, શ્વાસ, હૃદયરોગ, પાન્દુરોગ, કમિ ગા છર્જુજ્વર તથા અગ્નિમદ માટે છે ૧૯૭

વિષમજ્વર ચિકિત્સા

દોષોડ્વપોડહિત સંભૂતો જ્વરોત્સુષ્ટસ્ય વા પુન ।

ધાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ વિષમજ્વરમ ॥૭૯॥

સતતઃ સતતોડ્વન્યેષુ સ્તુતીયક ચતુર્યકો ॥ ૮૦ ॥ મધવ નિ. ૮૦ સુશ્રુત

તાવ મટવા પછી શરીરમાં નહી ગયેલો થોડો દોષ અડત આવડર રિહારવા ૧૫ પામી ૧ રસ, થોડો વંગેરે ધાતુમાંથી કોષ્ઠપણુ ધાતુ જોડે મળી વિષમજ્વર ૧ ઉત્પત્ત કરે છે કોષ્ઠ વખતે પહેલાંથીજ વિષમજ્વર લાગુ પડે છે ૪૧. તેના સતત, સતત અન્યેષુક (રોજ એકવાર આવી જનારો) તૃતીયક (ત્રીજે દિ સે આવનારો) અને ચતુર્થક (ચોવીસો) એવા બેદો છે.

ચિકિત્સા શ્લોક ૧૯૮ થી ૨૦૧ માટે જુઓ લૈષજ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૧૯૫થી ૨૦૧.

યુક્યુદિ કવાથ—ગોળ, નાગરમોચ, અને આંળાનો કવાથ ખાવાથી ટાંકે થયે મદ મેળવી પીવે જોડો. ૨૦૨

શ્લોક ૨૩ થી ૨૦૮ માટે જુઓ લૈષજ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૧૯૮-૨૦૭-૨૦૦-૨૩ -૧૯૩ ૧૯૪ પાન ૨૫-૨૬

સામાન્ય ચિકિત્સા—જારે ધી સાથે લમજતો પ્રયોગ કરવો જોડો અથવા દુધ અથવા માસ રસ બોજન કરવું અને વર્દમાન પિચ્છકી ૧ પ્રયોગ કરવો થવા આંળા આવશે તે ઘટપલ ઘૂત પીવું અથવા ૨૬ સાથે હીમજી હરડેતુ યુજુ વાટવું ૨૦૮-૧ થી ૩ પીપર ૬૫ સાથે લેવી, પછી રોજ ૧ કે ૩ પીપર વધારવા એમ ૧૧ કે ૨૧ વિસ સ્ફૂટી ની પછી રોજ પીપર ઘટાડતા જવી તે વર્દમાન પીપલી યોગ છે વિષમજ્વરનો નાશ

કરવા માટે દુધ, માથે તેવ, ધી વિદરીકન્દનો રસ, શેરડીનો રસ, મદ એકત્ર મેળવી પાવાથી વિષમજ્વર મટે છે. દુધ ગરમ કરીને લેવું. ૨૧૦

લીડી પીપરસાથે સાકર, મદ, ધી, દુધ એકત્ર કરી હલાવી તે પીવું તેથી વિષમજ્વર મટે છે ૨૧૧

ખિલાડીની વિષ્ટા દુધની સાથે અથવા બળદનું છાણુ સીંધાલુણ મેળવી દહીંની તોર કે સુરા (દારૂ) સાથે પાવી જોષએ. ૨૧૨

વિષમજ્વર હર વિરેચન

નીલિનીમજગન્ધા ચ ત્રિવૃતાં કદુ રોહિણીમ્ ।

પિવેજ્જ્વર સ્યાગમને સ્નેહ સ્વેદો પપાદિતઃ ॥૨૧૩॥

પહેલાં સ્નેહન સ્વેદન કરી જ્વર આવવાની વારી હોય તે દિવસે ઝળી, ખુરાસાની અજમો, નસોતર અને કડુનો કચાથ પૂર્ણ માત્રામાં પાવો જોષએ, એવી વિરેચન થશે. ૨૧૩

વિષમજ્વરમાં પથ્થ-મન્ડ અને સુરા પીવાને માટે બોજન માટે મરધાં, તીતર અને મોરનો (અથે તેણે) પ્રયોગ કરવો. ૨૧૪

એક હજાર અશ્વેટજ (ખાટી લુણી) નાં પાનનો પેચા બનાવી ધી મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી વિષમજ્વરનો નાશ કરવા માટે પીવો જોષએ. ૨૧૫

વિષમ જ્વરહર અંજન—સિંધાલુણ, લીડીપીપર, મનસીલ એ ઘીનું તેલમાં ઘુંટી આંખમાં આંજવાથી વિષમજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૨૧૬

નરચમ એડી ભોંયગીંગણી, રાસના, હીંગ, તથા સીંધાલુણને એકંદર વાટી તેનું નરચ લેવાથી વિષમજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૨૧૭

નરચ, ધુપ, બીળ યોગ માટે ૨૧૮ થી ૨૩૦ શ્લોક માટે જુઓ ભૈષજ્ય રત્નાવલી અનુક્રમે શ્લોક ૨૪૨ ૨૪૩, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૩૩, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૪૩, ૨૮૫, ૨૩૭, ૨૪૪ અને ૨૫૦ પાન ૨૭-૨૮-૨૯.

વિશિષ્ટ ચિકિત્સા—

કર્મ સાધારણં જ્ઞાતા તૃતીયક ચતુર્થકૌ ।

આગન્તુરનુ બન્ધો હિ પ્રાયશો વિષમજ્વરે ॥૨૨૬॥

બંને ચિકિત્સા—(દૈવ્યપાત્રાય-એ બલિ, મગલ, અને હોમ આદિથી તેમ યુક્તિવ્ય-પાત્રાય એ કષાય લેહાદિથી) તૃતીયક અને ચોથોયા તાવને મટાડે છે. માત્ર યુક્તિ-વ્યપાત્રાય-કષાયાદિથી નહીં. કેમકે વિષમજ્વરમાં ધણે ભાગે આગન્તુક (જૂતાદિ) નો સંસર્ગ હોય છે. ૨૨૬ (ભૈષજ્ય રત્નાવલી: ૨૩૭)

જ્વરમાં ધી પાવાની વ્યવસ્થા—

જ્વરાઃ કષાયર્થમ્નૈ લંબનૈર્લઘુ મોજનૈઃ ।

રક્ષસ્ય યેન શામ્યન્તિ સર્પિસ્તેષાં મિષગ્જિતમ્ ॥૨૩૧॥

જે જ્વર (વિષમજ્વર) ઉકાળા, અવશેદાદિ તથા વમન વિરેચન, લંબન, સ્વેદન, તથા લઘુ બોજનથી શાત થતો નથી અને શરીર રક્ષ થઈ જાય છે, તેની ઉત્તમ ચિકિત્સા ધી છે. ૨૩૧ (ભૈષજ્ય ૨૬૧)

ધીનો નિષેધ—તાવ આવ્યાને દસ દિવસ થઈ ગયા હોય, છતાં પણ જોનો કફ વધેલો હોય, તથા લંબનના જે ગુણ કહ્યા છે તે ઉપપન્ન થયા ન હોય (આવ્યા ન હોય), તેવા દરદીને ધી પાવું ન જોષએ. તેને માટે તો શમન ઔષધ આવવાં. ૨૩૨ (ભૈષજ્ય ૨૬૨)

સામાન્ય રીતે તાવ અવ્યાને દમ દિવસ થઈ ગયા હોય તે પછી જ નો કફ ન હોય તો ધી પાર્થ શકાય. એ ધોની બનાવટ હવે પછી આવશે.

શ્લોક ૨૩૩ થી ૨૫૦ માટે ભૈષજ્ય રત્નાવલી અતુકમે શ્લોક ૨૬૩ થી ૨૬૫, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૨, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦ અને ૨૯૧. પાન ૨૯ થી ૩૨

આસાદિ ધૂત-અરકુસી, ગળા, ત્રિફળા, ત્રાયમાળ, જવાસો એ સર્વેનો કવાથ સ્નેહથી આગણી, દુધ બમણું તથા ધી ૧ ભાગ, તથા ધીથી ચોથા ભાગે ઉપરનાં ઔષધો તથા નીચેનાં ઔષધોને કલ્ક મેળવી ધી સિદ્ધ કરવું. કલ્કઃ—પીપરીમૂળ, દ્રાક્ષ, રતાંજળી. નીલકમળ, સુંક તથા ઉપર જે ઔષધોનો કવાથ બનાવ્યો છે તેના પશુ કલ્ક હમેરી ધી સિદ્ધ કરવું. આ ધી જીર્ણજ્વરને મટાડે છે. ૨૫૧-૨૫૨

ગુડચ્યાદિ ધૂત પંચક—ગળોનો કવાથ તથા કલ્કથી, ત્રિફળા, અરકુસી દ્રાક્ષ, વરીયારી દરેકના કવાથ તથા કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ધી જ્વરનાશક છે. ૨૫૩

જ્વરનાળને પેયા આદિ ક્યારે આપી શકાય—

જ્વરે પેયાઃ કષાયાશ્ચ સર્પિઃ ક્ષીરં વિરેચનં ।

પઢહે પઢહે વેયં કાલં વીક્ષ્યામયસ્ય ચ ॥૨૫૪॥

જ્વરમાં પેયા, કવાથ, ધી, દુધ, વિરેચન, એ દરેક રોગના કાળને જોઈ જ દિવસના અંતરે આપવું જોઈએ, તથા રોગનો સમય (કાલ) જોઈ વિશેષ અવસ્થા કરવી જોઈએ. ૨૫૪ (ભૈષજ્ય. ૨૪૨)

જેમકે પ્રથમ જ દિવસ લંબન, પછી પેયા સાતમે દિવસે અપાય, તે પછી જ દિવસે કવાથ અપાય તે પછી છઠ્ઠા દિવસના અંતરે ધી અપાય અને તે પછી જ દિવસને અંતરે દુધ અપાય અને તે પછી જ દિવસને અંતરે વિરચન આપી શકાય.

જે જ્વરમાં (વાતાદિ વગેરેમાં) લંબન (ઉપવાસ) કરાવવાનો નિષેધ છે તેમાં પેયા આદિ આપવાં. બાકના માટે જ દિવસ લંબન કરાવી સાતમા દિવસે આપવાં. જ્વરને નિરામ સમજી આઠમા દિવસે કવાથ પાવો જોઈએ. આઠમા દિવસે નિરામતા થાય છે.

તાવવાળાને દુધ ક્યારે આપી શકાય

जीर्णं ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।

तदेव तरुणे पीतं विषं बद्धन्ति मानवम् ॥૨૫૫॥

જીર્ણ જ્વરમાં કફની ક્ષીણતાને લીધે દુધ અમૃતના જેવું ગુણકારક થાય છે. પરંતુ તરુણજ્વરમાં દુધ આપવું એ ઝેર જેવું માણસને મારી નાંખનારૂં છે. ૨૫૫ (ભૈષજ્ય. ૨૯૯)

દુધ માટે ભૈષજ્ય રત્નાવલીના બે ખીખ શ્લોકો—

चतुर्गुणे नाम्भसा च श्रुतं ज्वर हर पयः ।

धारोष्णं वा पयः शीत पीतं सद्यो ज्वर जयेत ॥૩૦૦॥

जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।

पेयं तदुष्णं शीतं वा यथा स्वमौषधः श्रुतम् ॥૩૦૧॥

અર્થે માટે ભૈષજ્ય રત્નાવલી પાન ૩૨ માં શ્લોક ૩૦૦-૩૦૧ ભુઓ.

શ્લોક ૨૫૬ થી ૨૫૯ માટે ભૈષજ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૩૦૨-૩૦૩-૩૦૪-૩૦૫

ભુઓ, પાન. ૩૨-૩૩

ક્ષીર ત્રિવિજ્વર

શીત કોષ્ઠાન્ જ્વરેક્ષીરં યથા સ્વમૌષધેઃ શ્રુતમ ।

પરન્દ મૂલ સિદ્ધિ વા જ્વરે સપારિકર્તિકે ॥૨૬૦॥

જવમાં જેવો દોષ હોય એ અનુસાર ઔષધો દ્વારા સિદ્ધ કરી પિત્તમાં ટાળું તથા વાતમાં પ્રાણુ (હસેકું ગરમ), દુધ કે પ્રયોગ કરવો, જે ગુદામાં કર્તન જેવી પીડા થત હોય તો એરન્ડાના મૂ ની છાલથી સિદ્ધ કરી દુધ પીવું જોઈએ. ૨૬૦ (લૈષઞ્ય-૩૦૬)

સંશોધન—

જ્વરિભ્યો बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वचापध बुद्धिमान ।

दधात्संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥૨૬૧॥

અર્થ માટે જુઓ લૈષઞ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૨૯૩ પાન ૩૨

સંશોધનનો નિષેધ—

જ્વર ક્ષીણસ્ય નહિતં વમનં ન વિરેચનમ્ ।

કામંતુ પયસા તસ્ય નિરુહર્ષા હરેન્મલ્લાન ॥૨૬૨॥

જવ થી પાણી ક્ષીણ થઇ ગયો હોય તો તેને વમન કે વિરેચન (જીલાસ) ન આપવો જોઈએ. દુધ પાઈ અથવા નિરુહણ અસ્તિ આપી મળ કઢાડવો જોઈએ. ૨૬૨ (લૈષઞ્ય. ૨૯૬ પાન ૩૨)

શ્લોક ૨૬૨-૨૬૩-૨૬૫ થી ૨૭૩ માટે જુઓ લૈષઞ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૨૯૪-૨૯૫, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૪૪ અને ૩૪૫

યવ ચુર્ણાદિ તેલ—જવનું ચુર્ણ ૮ તોલા, મજ્જા ૨ તોલા તેલ ૬૪ તોલા કાચ ૬૪૦૦ તોના મેગવી કીકાળું. તેલ પાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ તેલ જવર, દાહ, તથા ટાઢ અન્નને નષ્ટ કરે છે. ૨૭૪

સર્જાદિ તેલ—રાળ તથા કાંચથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ટાઢ પાણીમાં ઘુંટી લેપ કરવાથી જવરનો દાહ અને વાત-કતનો દાહ તત્કાલ નષ્ટ થાય છે. ૨૭૫

તેર પ્રયોગ—ચન્દન દિ તેલ, અગરવાદિ તેલ, નારાયણતૈલના પ્રયોગ જીર્ણજ્વર જવા માટે કરવા જોઈએ. ૨૭૬

આગનુક જવર ચિકિત્સા ૨૭૭ થી ૨૮૩ સુધી લૈષઞ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૩૬૭ થી ૩૭૨ જુઓ.

જવરમુક્તે નિષિદ્ધાનિ—

વ્યાયામંચ વ્યથાયંચ સ્નાનંચ ક્રમણાનિચ ।

જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો બલવાન્ભવેત ॥૨૮૪॥

વિગતજ્વર લક્ષણ—

દેહો લઘુર્વ્યપગત કલમમોહતાપઃ

પાકો મલ્લે કારણ સૌષ્ઠ્યમવ્યયત્વમ્ ।

સ્વેદ ક્ષવઃ પ્રકૃતિ ગામિ મનોઽન્નલિપ્ત્સા ।

કન્ઠકૃશ મૂર્ધ્નિ વિગતજ્વર લક્ષણાનિ ॥૨૮૫॥

અંતે શ્લોકના અર્થ માટે જુઓ લૈષઞ્ય રત્નાવલી શ્લોક ૩૭૩-૩૭૪ પાન ૩૬.

શ્રીચક્ર-ત જ્વરવિહારના શ્લોક ૧ થી ૨૮૫-લૈષઞ્ય રત્નાવલી જ્વરવિહારના શ્લોક ૧ થી ૩૭૪ ની અંદર આવી ગયા છે. જે આવ્યા નથી તેવું ભાષાંતર ઉપર સંપૂર્ણ આપ્યું છે. એ રીતે ચક્ર-ત જ્વરવિહાર સંપૂર્ણ આ અધિકારમાં આવી જાય છે.

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી એને ચક્રદત્ત

અથ જ્વરાતોસારાધિકાર

પિત્તજ્વરે પિત્તભવોડતિસારસ્તથાતિસારે યદિ વા જ્વરઃ સ્યાત્ ।

દોષસ્ય વૃણ્યસ્ય સમાન ભાવાત્ જ્વરાતિસારઃ કથિતો મિષગ્નિઃ ॥૧॥

જે પિત્તજ્વરમાં પિત્તજ્વર તીસાર હોય તથા વૃણ્યતિસારમાં જ્વર હોય તે દોષ તથા દુષ્પ્રકાર સમાન હોવાને લીધે વૈદો તેને જ્વરાતીસાર કહે છે. ૧

જ્વરાતિસાર યો રક્તમન્યોડન્યં મેષજં પૃથક્ ।

નતસ્મિન્ મિલિતયોઃ કુર્યાદિન્યોડન્યં વર્જ્યેધતઃ ॥૨॥

પ્રાયો જ્વરહરં મેદિ સ્તમ્ભનન્ત્વતિસારનુત્ ।

અતોડન્યોન્ય ચિરુદ્ધત્વાત્ વર્જનં તત્પરસ્પરમ્ ॥૩॥

જ્વર તથા અતિમારનાં જુદાં જુદાં ઔષધો કહેલાં છે જ્વરાતીસારમાં એ ઔષધો આપવા ન જોઈએ કેમકે એ પરસ્પર એક બીજાને વધારે છે. જે ઔષધ ઘણાં જ્વરને મટાડે છે તે જ્વર નરાર હોય છે તથા જે અસામાને મટાડે છે તે સ્તમ્ભક છે. અર્થા જ્વરહર ઔષધના સેવનથી અતિસાર વૃદ્ધિ તથા વૃણ્યતિસારમાં ઔષધના સેવનથી જ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨-૩

જ્વરાતિસારે ચિકિત્સા—

જ્વરાતિસારિણામા દૌ કુર્યાલ્લંબન પાચને ।

પ્રાયસ્તાવામ સમ્બન્ધં વિના નભવતો યતઃ ॥ ૪ ॥

જ્વરાતિસારે પેયાદિક્રમઃ સ્યાલ્લઙ્ઘિતે હિતઃ

જ્વરાતિસારી પેયાં વા પિબેન્સામ્લાં શ્રુતાંનરઃ

પૃશ્નિપર્ણીં બલાં ચિલ્વનાગરોત્પલ ધાન્ય કૈઃ ॥ ૫ ॥

(ચક્રદત્ત ૧)

જ્વરાતીસારે ચિકિત્સાક્રમઃ—જ્વરાતિસારથી પીડિતા રોગીશિને પ્રથમ લંબન તથા પછી પાચન ઔષધનું સેવન કરાવવું જોઈએ. જે કે આમ વગર જ્વર તથા અતિસાર ખાંસે હોતા નથી. જ્વરાતિસારમાં ઉપવાસ કરાવી પેયાં ચવાચુ આદિ પચ્ય આપવું ઉત્તમ છે.

જ્વરાતિસારમાં પૃશ્નિપર્ણી, બલા (કાંસકા) ખીલકળ, સું, નીકમળ તથા ધાણાથી સિદ્ધ કરેલી ખાટા રસવાળી કાંજીનું સેવન કરાવવું જોઈએ. પેયાને દાડમ તથા લીંબુના

રસથી ખાટી કરી પછી પાત્રી જેમએ. ૪-૫ (ચક્રદત-જ્વરાતિસાર ૧)

હિષેરાદિ કવાથ:—સુગંધી વાળો, અતીવીષની કળા, નાગરમેથ, બીલીફળ, સુંઠ, ધાણા, એ સર્વ મળી ૨ તોલા ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તેનું સેવન કરવાથી ૫૩ વૃં, મળખન્ધ, શુળ મટે છે. અને આ કવાથ અમરોષ તથા આમ રસનું પાચન કરે છે. રક્તાતિસાર, જ્વરાતિસાર તથા અતિસારમાં આ કવાથ અત્યંત હિતકર છે. ૬ (ચક્રદત જ્વરાતિ ૪-૫)

દેશીરાદિ કવાથ:—વોરણના વાળો, સુગંધી વાળો, નાગરમેથ, ધાણા, સુંઠ, રીસા-મણીનાં બી, ધાણીનાં ફુલ, પઠાણી લોધર, બીલીફળ એ સર્વ એકત્ર મળી ૨ તોલા. ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી એ કવાથ પીવો તે દીપન છે. તથા આમનું પાચન કરે છે એથી વધુ પીડા, અશ્વિ, મળની પિચ્છતા આમ તથા મળ-ખન્ધને મટાડે છે. અને અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા જ્વરાતિસારને મટાડે છે. ૭-૮ (ચક્રદત ૮-૯)

ગુડુચાદિ કવાથ:—ગળો, અતીવીષ, ધાણા, સુંઠ, બીલીફળ, મેથ, નેત્રવાળો, કાળા-પાટ, કરંયાતુ, ઇન્દ્રજવ, રતાંજળી, ખસ, પદ્મક એ સર્વ મળી ૨ તોલા, ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. આ કવાથને શીતલ કરી જ્વરાતિસારના શાંતિને માટે પાવો જેમએ. આ કવાથના સેવનથી જીવ ગુરુગો (અમુચ્છુ), અશ્વિ, ઉલ્ટી, અત્યંત તરસ અને દાહની શાંતિ થાય છે. ૯-૧૦ (ચક્રદત: ૬-૭)

લઘુ પંચમૂળાદિ કવાથ:—લઘુ પંચમૂળ (શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, ગોખર, બેડી બોયરીંગણી, ઉભી બોયરીંગણી) કાસઠી, બીલીફળ, ગળો, નાગરમેથ, સુંઠ, કાળાપાટ, કરંયાતુ, સુગંધીવાળો, કડાછાલ, ઇન્દ્રજવ, એના કવાથનું સેવન કરવાથી તાવ, ઉલ્ટી, શુળ, શ્વાસ, કાસ આદિ ઉપદ્રવવાળો અતિસાર મટી જાય છે.

પિત્ત રોગોમાં લઘુ પંચમૂળ લેવા ને વાતકર પ્રધાન રોગોમાં અહતપંચમૂળ લેવાં જેમએ. ૧૧-૧૨-૧૩ (ચક્રદત ૧૦-૧૧)

બૃહ્પંચમૂળાદિ કવાથ:—અહતપંચમૂળ (મીઝીના મુળની છાલ, અરડુસાના મુળની છાલ, પાટલામૂળની છાલ, અરણીના મુળની છાલ, શીવણના મુળની છાલ,) સુંઠ, સીંગો-ડાનાં પાન, કંચટ (જળ તાંજળ) નાં પાન મેથ, જાંબુનાં પાન, દાડમડીનાં પાન, બલામૂળ, સુગંધીવાળો, ગળો, કાળાપાટ, બીલીફળ, મજીઠ, કડાછાલ, ઇન્દ્રજવ, ધાણા તથા ધાણીના ફુલ સર્વ એકત્ર મેળવી ૨ તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. આ કવાથમાં અતિવિષનું સુર્ષ ૪ રતી તથા જીરું સુર્ષ ૪ રતી નાંખી જ્વરાતિસારમાં પાણું જેમએ. રક્તાતિસાર તથા સાધારણ અતિસાર અને સંપૂર્ણ ઉપદ્રવવાળો જ્વરાતિસારને મટાડવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે ૧૪ થી ૧૬

મુંઠી દશમૂળ:—દશમૂળના કવાથમાં ૧ માસો, સુંઠનું સુર્ષ નાંખી તે જ્વરાતિસાર તથા સેન વાળી અહણી રોગમાં સેવન કરાવવું જેમએ. ૧૭ (ચક્રદત ૨૬)

ધાન્યસુંઠી:—ધાણા ૧ તોલો, સુંઠ ૧ તોલો, એના વિધિવત કવાથ કરીને રોગીને સેવન કરાવવું જેમએ. એના સેવનથી વાતકર જ્વર, શુળ અને અતિસાર મટી જાય છે. ૧૮

બાલપંચક કવાથ:—શાલીપર્ણી, પ્રશ્નપર્ણી, બલા બીલીફળ, દાડમના છોડાં, એ સર્વનો કવાથ અતિસાર તથા જ્વર તથા ઉલ્ટીમાં હિતકર છે. ૧૯

જવરાતિસારે એ-સિદ્ધયોગ વત્સકાદિ ક્વાથ:-દ્વન્દ્વજવ, દેવદાર, કડુ, ગજપીપર, તથા ગેખર પીપર, ધાણા, બીલીફળ, કાળીપાટ, અજમે. આ બંને યોગો જવરાતિસાર તથા દાહને નષ્ટ કરે છે. ૨૦-૨૧ (ચક્રદત્ત: ૧૩-૧૪)

કિરાતાદિ ક્વાથ:-કરીયાતુ, મેથ, ગળો લીમડાની છાલ, રતાંગળી વાળો ઇન્દ્રજવ, એનો ક્વાથ શોષ, અતીસાર તથા જવરને મટાડે છે. (ચક્રદત્તમાં લીમડાની છાલને બદલે સુંઠ લીધેલી છે.) ૨૨ (ચક્રદત્ત: ૨૮)

ધનાદિ ક્વાથ:-નાગરમેથ, નેત્રવાળો, કાળાપાટ, અતિવિષનીકળો લીમછ હરડે, કમળ, ધાણા, કડુ, સુંઠ તથા ઇન્દ્રજવનો ક્વાથ કરી પાવાથી જવરાતિસાર મટે છે. (ચક્રદત્ત ૧૭)

પાઠાદિ ક્વાથ:-કાળીપાટ, ઇન્દ્રજવ, કરીયાતુ, મેથ, ખડસલીયો પીતળપટો, ગળો એના કાથમાં સુંઠનું ચુર્ણ નાંખી સેવન કરાવવાથી આમ જવરાતિસાર મટે છે. ૨૩ (ચક્ર: ૨)

કલિંગાદિ ગુણિકા ઇન્દ્રજવ, લામડાની છાલ, બીલીફળ, આંખાનાં પાન, કોઠાનો ગર્લ રસવંતી, લાખ, હળદર, દારૂહળદર સુગંધીવળો, કાયફળ; અરડુસાર્ન છાલ, પઠાણી લોષર મેથરમ, અખલમ, ધાવડીનાં પુલ, વડની કુંપળો, સર્વ સરખે ભાગે લષ્ટ એને ચોખાના ધોવમાં છુટી ૧ માસનાં ગોળ ચોખાની છાયામાં સુકવવી. એના સેવનથી જવરાતિસાર, રક્તાતિસાર, શુળ તથા અતિસાર આદિ મટી જાય છે. ૨૪-૨૫-૨૬

ઉત્પલાદિ ચુર્ણ:-કમળ, દાડમની છાલ, કમળનાં કેસર, એનું ચુર્ણ ખનાવી ચોખાના ધોવથી સાથે પાવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૨૧)

વ્યોષાદિ ચુર્ણ:-સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, દ્વન્દ્વજવ, લીમડાની છાલ, કરીયાતુ, ભાંગરો, ચિત્રકમૂળ, કડુ, કાળીપાટ, દારૂહળદર, અતિવિષની કળો, એ સર્વનાં ચુર્ણને બરાબર વજને લષ્ટ તે બધાના વજન જેટલી કડાછાલનું ચુર્ણ તેમાં મેળવી સેવન કરવું. માત્ર ૧ માસો અનુગત ચોખાનું ધોવરામણ થયવા મદ. આ ચુર્ણ આમનું પાચન કરે છે તથા જાડાને બંધ કરે છે. તરસ આ અશ્વિયળો જવરાતિસાર પ્રમેહ, ગ્રહણી ગુદમ, પીઠા, કમળો, પાન્ડુ તથા સોળ અદિ રોગોને મટાડે છે. ૨૭ થી ૩૦ (ચક્રદત્ત ૨૨-૨૩-૨૪-૨૫)

વિડંગાદિ ચુર્ણ:-વિડંગા ક્વાથ:-વાવડીંગ, અતિવિષનીકળી, નાગરમેથ, દેવદાર, કાળીપાટ, ઇન્દ્રજવ, મરી સર્વનું ચુર્ણ કરી સોળ વળા અતસરમાં આપવું જોઈએ અથવા ક્વાથ ખનાવી આપવો જોઈએ. (ચક્ર: ૨૭)

કિરાતાદિ:-કરીયાતુ નાગરમેથ, ગળો, નેત્રવાળો, નાગરમેથ, સુંઠ અને ધાણાનું ચુર્ણ શોથાતિસાર, તંસ, દાહ, તથા જવરને નષ્ટ કરે છે. અથવા આનો ક્વાથ ખનાવી આપવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૨૯)

પૃષ્ઠકુટજવલ્લેહુ:-કડાછાલ ૧૦ શેર, ને ૨ દ્રોણ પાણી શેર પાણીમાં ઉકાળવી ઉકાળનાં એ થો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે આ ક્વાથને ગાળી તેમાં ૧૦ પલ (૧ શેર) સ કર મેળવી ચસણી કરવી. બ્યારે તે અવશેષ જેવી જાડી થય ત્યારે ઉતારી નાંચેનું ચુર્ણ તેમાં મેળવવું અને કઠણીવતી સારી રીતે મેળવી દેવું. કાળીપાટ, મજ્જા, બીલીફળો ગર્લ, ધાવડીના પુલ મેથ, દાડમનું છોડુ, અતિવીષ, લોષર, મેથરમ, સફેદ રાળ, રસવંતી, ધાણા, ખસ, સુગંધીવાળો દરેકનું ચુર્ણ ૨ તોલા, તેમાં મેળવવું તે ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૪ પલ (૧૬ તોલા) મદ નાંખવું. આ અવશેષના સેવનથી સર્વચુર્ણ લક્ષણોવાળો અતિસાર,

અહણી, રક્તઆવ જ ર શેય, ઉલ્લી, ગર્જી, તૂળણ. અમ્લપીત, શુળ, અગ્નિમાંઘ આદિ-રોગ નષ્ટ થાય છે. અતિસાર તથા અહણીમાં સેંકડાવાર અનુભવ કરેલા આ અલેહ છે. માત્રા ૩ માસાથી ૧૦૦ તેલો. ૩૧ થી ૩૫

તંત્રાન્તરોત્ત અહણી વલેહ:- (અહણી ગળેન્દ્રાવલેહ) કડાછાલ ૧૦૦ પલ, પાણી ૨ દ્રોણમ ઉકળતી ઉકળતાં ચોથો માગ પાટી રહી ગય ત્યારે ળાળી તેમા ૧ પ્ર થ સાકર નાંખી ચાતણી બનાવતા. જ્યારે તે અલેહ જેવી બહી થઇ જ ત્યારે તેમાં લવાંગ, જીર, મેઘ, ધાવડીનાં ડુક, બાલીના ફળનો ગમ, સુગંધીવળો, ધાવડી, કાળી પાંડ, તજ, કાકડાશીંગી, ગળેન્દ્ર વરીયાળી ઇન્દ્રજવ, અતીવિષ, વખાન, કાકોલી, રવંતી, મોરસ, જેહીમદ, મજીદ, કેરીસામણી) રતાં ળાળી વડા કુંપળા, કાથો, અંબુનાં પાન, આખાનાં પાન, દરેકનું સુચું ૨ તોલા પ્રમા માં લઇ ઉપરના અવલેહમાં મેળવી પછું ઉકાળવું. જ્યાર એકરસ થાય અને અવલેહ સિદ્ધ થાય ત્યારે ઉતારી ૬૫. ૬૬ થયે મદ ૮ પલ (૩૨ તોલા) નાખવું. માત્રા ૧૦૦ તેલો. અનુપન દહીનુ પાગ, કરીનુ દુધ, અંપાના સ્વરસ, કેળના મૂળના રસ. સવારે સેવન કરવાથી અહણી, કાતિસાર શુભાળો આમાતિસાર, તથા પચાતિસાર શેય અને અતીત રવાળા જ્વરને જલ્દી મટાડે. બીજા ૩ મા તેનું નામ અહણી ગળેન્દ્રાવલેહ છે. આમાતિસાર, રક્તતિસાર, અતિસાર તથા અહણી આ દવાથી મટે છે એવો અનુભવ છે. નજરે જોયેલાં વાત છે. ૩૬ થી ૪૩

અથ રસપ્રયોગ

સિદ્ધ પ્રાણેધરો રસ-ગંધક ૪ ભાગ પારદ ૪ ભાગ, અશ્નકભસ્મ ૪ ભાગ, સાજીખાર, ટંકણ, વયક્ષાર, સીધવ, સંચ, બીડ લવણ, સાભરલુણ, મીઠું, હન્ડે. ખેલો, આંમળા, હુંદે, પીંપર, મરી, ઇન્દ્રજવ, ધાળુ જીર કાળુજીર, ચિત્રક અન્નમો, હીંગ, વાવડીંગ, ત્વા દરેકનું સુચું એકેક ભા, એન એકત્ર પાણીમાં છુટી રતી રતના ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન પાનના રવ કે ગરમ જળ, જ રાત્રીસાર, અતિસાર, જ ર દોષજ અણી, રક્તાતિ, વાતરોગ, શુળ, પરિણામ શુળ આદિ રોગોમાં આ રસ ઉપયોગી છે. ૪૪ થી ૪૮

કનકસુંદર રસ:- હીંગળોક, કાળાં મરી, ગંધક, પીંપર, ટંકણખાર, વજનાગ, ધંતુ-રાન બી દરેકન સરખ ભાગે લઇ વાટી છુટી ભાંગના રસથી એક પહોર છુટી બળે રતીનાં ગોળીયો બનાવવા. આ રસના સેવનથી અહણી, મદાગ્નિ, જ્વર. અતિસાર આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. થય દહીં ભાત કે જાત ભાત. ૪૯ થી ૫૧

ગાગનસુંદર રસ:- ટંકણખાર, હિંગળા, ગંધક, અશ્નકભસ્મ, એને સરખે વળને મેળવી દુધિકા (નાગાનુર્તી કે દુધેતી) ના રસની ત્રણ દિવસ ભાવના આપી બે રતીની ગોળીયો બનાવતા અનુપાન ધોળી નાળ ર રતી અને મધ. આ રસ રક્તઆવ થા વધી ગયે । જ્વરાતીમારને મટાડે છે. આમ શુળન નષ્ટ કરે છે અને અગ્નિદાપક છે. પથ્ય જાલ, બકરીનુ દુધ. ૫૨ થી ૫૪

કનક લવણ: ધંતુરાનાં બી, કાળાં મરી, મલાત્રપાદ [હંસપાદી] પીંપર, ટંકણ, વજનાગ, ગંધક ને અણીના રસમ એક દિવસ છુટી એક એક રતીના ગોળીયો બનાવવી અ ગળીયે અતિાર અહણી, જ્વર, મદાગ્નિ આદિ રોગ સૂરને નષ્ટ કરે છે. પથ્ય દહીં ભાત, હુંદે પાણી તથા લાલ કે તીવર આદિનું માંસ ૫૫-૫૬

મૃતસંજીવની વટી-પીપર ધમાસો, વછનાગ ૨ માસા, હિંગળો ૪ માસા, એ સર્વને ભંજુના રસમાં ઘુટી મુળાના બીજ બરાબર ગોળાયો બનાવવી. અનુપાન ઠંડું પાણી આ વટી જવરાતિસારને નષ્ટ કરે છે. અને વિષુચિકા તેમજ ઘેર સન્નિપાતમાં પણ અત્યંત હિતકર છે. ૫૭-૫૮

મૃતસંજીવનો રસ:-પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૪ તોલા, વછનાગ ૧ તોલા, અબ્રક-ભરમ ૯ તોલા એ સર્વને ધંતુરાના રસમાં ઘુટી રાસના કવાચની સાત વાર ભાવના આપવી. ધાવડીનાં ફુલ, અતિવિષ, મોથ, સુંઠ, હરેક, સુગંધીવાળો, અજમો, ધાણા, બીલીના ફળનો ગર્ભ, કાળીપાટ, હરડે, પીપર, કડાછાલ, ઇન્દ્રજવ, કોહુ, કાચુ દાડમ, દરેક ૨ તોલા, આર ધણા પાણીમાં ઉકાળી જ્યારે એથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે એ કવાચથી ઉપરના રસને ત્રણ દિવસ ભાવના આપવી. પછી વાલુકા ચંત્રમાં ભરી ફેટલીક વાર મુઠી પકવવું. એ રસની માત્રા ૨ રતી, આ રસ જવરાતિસારને મટાડે છે. સુંઠ, અતિવિષ, મોથ, દેવદાર, પીપર, વજ, અજમો, સુગંધીવાળો, ધાણા, કડાછાલ, હરડે, ધાવડીનાં ફુલ, ઇન્દ્રજવ, બીલીફળ, કાળીપાટ, મોચરસ એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી મદ સાથે ૧ માસો અનુપાનમાં આ ચુર્ણનો ઉપયોગ કરવો. પદ થી ૬૬

પ્રાણેર્ધરો રસ:-પારદ, ગંધક, અબ્રકભરમ, ટંકણુ, સવા, અજમો, હરેક ચચાર તોલા, જવખાર, હીંગ, પંચલવણુ (જુદાં જુદાં લેવાં) વાવડીંગ, ઇન્દ્રજવ, રાળ, ચિત્રકમળ દરેક બધે તોલા લઈ એ સર્વને પાણીથી ઘુટી ચાર આઠ રતીની ગોળાયો બનાવવી ૬૭-૬૮

નાગરાદિ કવાચ:-સુંઠ, અતિવિષની કળી, નાગરમોથ, કરીયાતુ, ગળો કડાછાલ એ સર્વનો કવાચ પીવાથી સર્વ જ્વર તથા જવરાતિસારને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત ૩)

કલિંગાદિ કવાચ:-ઇન્દ્રજવ અતિ વિષની કળી, સુંઠ, કરીયાતુ, નેત્રવાળો તથા જવા-સાનો કવાચ કરી પાવાથી જવરાતિસાર અને સતાપને નિઃસંદેહ નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત. ૧૨)

નાગરાદિ કવાચ:-સુંઠ, ગળો, કરીયાતુ. બીલાનો ગર્ભ, સુગંધીવાળો, કડાછાલ, નાગ-રમોથ, અતિવિષની કળી, અને ખસ (વાળો) એ સર્વનો કવાચ કરી આપવાથી જવરાતિ-સાર નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત. ૧૫)

સુરતકાદિ કવાચ:-નાગરમોથ, બીલાનો ગર્ભ, અતિવિષની કળી, કાળીપાટ, કરીયાતુ, કડાછાલ. એ સર્વનો કવાચ કરી ઠંડો થયે મદ મેળવી પાવાથી ઘેર જ્વર તથા અતિસાર નષ્ટ થાય છે. [ચક્રદત્ત ૧૬]

શ્રી ચક્રદત્ત જવરાતિસારાધિકાર શ્લોક ૧ થી ૨૯ સંપૂર્ણ ઉપર આવી ગયા છે. —લેખક.

इति भैषज्य रत्नावली ज्वरातिसाराधिकारः समाप्तः

શ્રી ભૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથાતીસારાધિકાર.

અતિસારનું વિશેષજ્ઞાન

આમ પક્વંક્રમં હિત્વા નાતિસારે ક્રિયાયતઃ ।

અતઃસર્વાતિસારેષુ જ્ઞેયં પક્વામલક્ષણમ ॥૧॥

અતિસારમાં આમના પાચન થયાના જ્ઞાન વગર ચિકિત્સા થતી નથી માટે બધી જાતના અતિસારમાં પહેલાં આમ પકવ થયાનાં લક્ષણ જાણવાં જોઈએ. આમાતિસારમાં પકવ તીસારોક્ત ગતંભન આદિ ક્રિયાદ્વારા અને પક્વાતિસારમાં અમાતીસારોક્ત લંઘન આદિ ક્રિયા દ્વારા અનિષ્ઠા હોવાનાં આશંકા છે એથી ચિકિત્સા ક્રમને નિપુણતાથી કરવા માટે આતિસાર તથા પક્વાતિસારનાં લક્ષણો સાર પેઠે જાણી લેવાં જોઈએ. ૧ (ચક્રદત્ત અતિસારાધિકાર ૧)

મજ્જત્યામા ગુરુત્વાદ્વિદ્ પક્વાતત્ત્વલ્લવતે જલે ।

વિનાતિ દ્રવ સર્જ્જ્વિત શૈત્યશ્લેષમ પ્રવૃષ્ણાત્ ॥ ૨ ॥

શકૃદ્ગર્દુન્ધિ સાટોપ વિષ્ટમ્ભાતિ પ્રસેકિતઃ ।

વિપરોતં નિરામંતુ કફાત્પક્વં ચ મજ્જતિ ॥૩॥

આમ પક્વાતીસારનાં લક્ષણ:--આમાતીસારમાં આમવાળો મળ ભારે હોવાથી પાણીમાં ડુબી જાય છે. અને પક્વાતીસારમાં પકવ મળ પાણી ઉપર તરે છે. જો મળ વધુ પાતળો ન હોય અથવા બહુ જ કઠણ ન હોય અથવા શીતલ કિંવા કંઈથી દુષિત થયેલો ન હોય તો ઉપરનાં લક્ષણોથી આપણે અમવાળા મળની તથા આમ પકવ થયાનો ભેદ કરી શકીએ છીએ. કેમકે પાતળો હોવાથી પાણીમાં મળી જવાને લીધે પકવ મળ પાણીમાં તરે છે. અને કઠણ હોવાને લીધે અથવા કંઈથી દુષિત પકવ મળ પણ પાણીમાં તરતો નથી પણ ડુબી જાય છે. ૨

આમાતીસારમાં અમવાળો મળ અત્યંત દુર્મધવાળો હોય છે, તથા રોગીના પેટમાં આદરે ચઢે છે. વિષ્ટમ્ભ [પીટની સાથે મળ થોડો આવવો] શુળ, લલ આવ આદિ લક્ષણ હોય છે. આ લક્ષણો વિપરીત હોય તો તેને પક્વાતિસાર નિરામ જાણવો જોઈએ. કંઈજન્ય અતિસારમાં પાકો મળ પણ ડુબી જાય છે. ૩ [ચક્રદત્ત. અંત ૨-૩]

આમચિકિત્સા—

આમે વિલંઘનં શસ્ત્રમાદૌ પાચનમેવ વા ।

કાર્યજ્ઞાનજ્ઞાન સ્યાન્તે પ્રદ્રવં લઘુભોજનમ્ ॥૪॥

લેષન મેકં મુક્તવા ન ચા ન્ય દસ્તીહ મેષજં વલિનઃ ।

સમુદોર્ણ દોષચયં શમયતિ તત્પાચયત્યપિ ચ ॥૫॥

આમાતીસારમાં ક્રિયા:-આમાતીસારમાં પ્રથમ લંધન (ઉપવાસ કરાવવા) અથવા પાચન ઔષધના પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. લંધન પછી રોગીને દ્રવ (પાતળા) તથા હલકાં ભોજન આપવાં ઉત્તમ છે. ૪ બળવાન પુરુષને માટે આમાતીસારમાં લંધન કરતાં વધુ ઉપયોગી કોષ્ટ બીજું ઔષધ તથા. કેમકે લંધન વધેલા દોષોની પણ શાંતિ કરી આમનું થવાવત પાચન કરે છે. ૫ (ચક્રાન્તિ. ૪-૫)

અતિસારમાં પાણી આપવાનો નિયમ--સુગંધીવાળો, તથા સુંકં મળી ૨ તોલા અથવા નાગરમેથ તથા ખડસલીથો પીત્તપાપડો મળી ૨ તોલા અથવા નાગરમેથ તથા સુગંધીવાળો મળી ૨ તોલાને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં સિદ્ધ કરતાં કરતાં જ્યારે અરધું રહી જાય ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આમાતીસારમાં જ્યારે જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે તે પાણી ગાળીને તેમથી થોડું થોડું પાવું. ૬ (ચક્રાન્તિ. અતિ. ૭)

અતિસારમાં અન્ન આપવાનો વિધિ-જમવાનો વખત થાય; રોગી લુપ્તથી વ્યાકુળ થાય ત્યારે લુપ્તયા રોગીને હલકું અન્ન ખવરાવવું. તથા ધાન્ય પચક આદિ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી ખયા અથવા ધાણીના સયવો આદિ અપાત હોતકર છે. અથવા રોગીને મન્ડ, પેચા તથા મળતું અસામગ્ય હોવાથી ગાળીને આપવું જોઈએ. ૭ (ચક્રાન્તિ. અતિ. ૮)

આમાતિસારે સંચારીલેષજ નિષેધ:-

નતુ સંગ્રહણં દધાતુ પૂર્વમામાતિસારણે ।

દોષા દ્વાદો રુદ્ધયમાના જનયન્ત્યામયાનં બહુન ॥૮॥

શોથ પાણ્ડવામય પ્લીહ કુષ્ઠ ગુલમોદર જ્વરાનં ।

દન્ડ કાલસકાધ્માન ગ્રહણ્યશોગદાંસ્તથા ॥૯॥

(ચક્રાન્તિ ૧૬-૧૭)

આમાતીસારમાં પ્રથમ સંગ્રહી (ઝાડો ખંધ કરાઈ) ઔષધ ન આપવું જોઈએ. કેમકે પ્રવૃત્ત થયેલા દોષોને શરૂઆતમાં રોકી દેવાથી સોજા પાડુ, ખરોળ ગુલ્મ, ઉદર-રોગ, જ્વર, દન્ડકાલસક, આધ્મન (આફરો) ગ્રહણી, અર્શ આદિ નાનાવિધ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૮-૯ (ચક્રાન્તિ ૧૬-૧૭)

રતંભનાવસ્થા--

ક્ષીણધાતુ વ્યર્તસ્ય બહુદોષોડતિનિસુતઃ ।

આમોડપિ સ્તમ્ભનીયઃ સ્યાત્પાચનાન્મરણં ભવેત ॥૧૦॥

ચક્રાન્તિ: ૧૮

નિર્ણય તથા મંસહીન રોગીના વધેલા અત્યંત દોષયુક્ત આમ મળતું (ઝાડાનું) રતંભન (રોકવા) જ કરવું જોઈએ. કેમકે મળતું પાચન કરતાં કરતાં તે તેનું મૃત્યુ પણ થઈ જાય. અથવા પાચન કરનાથી ઝાડા વધુ થાય તેપણું મૃત્યુ થવાનો સંભવ છે. ૧૦ (ચક્રાન્તિ: ૧૮)

સ્તોકં સ્તોકં વિવદ્ધં વાસશૂલં યોડતિસાર્યતે ।

અમયા પિપ્પલી કલ્કૈઃ સુલોઘ્નૈસ્ત વિરેચયેત ॥૧૧॥

(ચક્રાન્તિ, ૧૯)

જે રોગિને અતીસારમાં થોડા થોડા ખીજ દરદની સાથે જાડા થાય તેને મોટી હરડે તથા પીપરનું ચુર્ણ ગરમ પાણીની સાથે વિરેચનને માટે સેવન કરાવવું. ૧૧ [ચક્રદત્ત ૧૯]
વ્યંજન નિષેધ—

યવાગૃમુપયુજ્જાનો નૈવન્યજ્ઞન માચરેત્ ।

શાકમાંસ ફલેયુક્તા યવાગ્વોડમ્લાશ્ચ દુર્જરાઃ ॥ ૧૨॥ [ચક્ર.]

યવગુનું સેવન કરનારે અનેક વ્યંજનોના પ્રયોગ ન કરવે. કેમકે શાક, માંસ, અને ફળના સ્વોવાળી અથવા ખાટી યવાગુ કઠીનતાથી પચી શકે છે. (ચક્રદત્ત ૧૨)

વાન્યપંચક—ધાણા, સુંઠ, નાગરમોથ, સુગંધવાળો, ખીલાનો ગર્ભ એ સર્વ એકત્ર મળી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા ખાકી રહે ત્યારે દિતારી એ ક્વાથ આપવાથી આમ, શુળ, તથા બંધકોશ મટે છે. એ પાચન તેમ અગ્નિદીપક છે, એ ક્વાથનું નામ વાન્યપંચક છે. એ ક્વાથમાંથી જે સુંઠ કાઢી લેવામાં આવે તો વાન્ય ચતુષક થઈ શકે છે. એ પિત્તાતીસારમાં હિતકર છે. ૧૨ (ચક્રદત્ત ૨૦-૨૧)

પ્રમથ્યાઃ—લીંડીપીપર, સુંઠ, ધાણા, અજમો, હરડે, વજ, નેત્રવાળો, નાગરમોથ, ખીલાનો ગર્ભ, સુંઠ, ધાણા; પૃશ્નિપર્ણી (પીંઠવણ), ગોખર, રીસામણી, ભોંયરીગણી, એનાથી બનાવેલી પ્રમથ્યા ક્રમથી પ્રથમ કદ દિતિય પિત્ત, તૃતીય વાતજન્ય અતિસારમાં આપવું જોઈએ. પ્રમથ્યા પાચન, દીપન યોગને જ કહે છે. અર્થાત આ ગુણુ પ્રયોગ ચુર્ણ અથવા કષાયદારા દીપન પાચન છે. (ચક્રદત્ત ૨૨-૨૪)

નાગરાદિ પાણી-સુંઠ, અતીવિષ નાગરમોથ મળી ૨ તોલા અથવા ધાણા તથા સુંઠ મળી ૨ તોલા એ બેમાંથી કોઈ એકથી સિદ્ધ કરેલ પાણી આપવાથી તૃપા, શુળ તથા અતીસાર મટે છે. આ પાચન દીપન તથા હલકા છે. માટે તેનું સેવન કરાવવું જોઈએ. ૧૩ (ચક્ર. ૩૦)

આહાર અયોગી શાલિપર્ણ્યાદિ—શાલીપર્ણી (સમેરવો), પૃશ્નિપર્ણી (નાનો સમેરવો) ઉભી ભોંયરીગણી બેઠી ભોંયરીગણી, કાંસકી, ગોખર, ખીલાનો ફળનો ગર્ભ, કાળો પાંદ, સુંઠ ધાણા એ દ્રવ્યોની સાથે આહારને સિદ્ધ કરી અતિસારથી પીડાતા રોગીયોને જમવા માટે આપવો. ૧૪ (ચક્ર. ૯-૧૦)

સંચિત દોષહરણ—

દોષા સન્નિચિતા યસ્ય વિદગ્ધાહાર મૂછિતાઃ ॥૧૫॥

અતીસારાય કરુણંતે ભૂયસ્તાન્સમ્પ્રવર્તયેત્ ।

જેને અણુર્ણ આહારથી વધેલા દોષ એકઠા થઈ અતિસાર ઉત્પન્ન કરે છે, તેને અતિસાર દારા નીકળી જવા દેવા જોઈએ. અર્થાત ઉપેક્ષાજ કરવી જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૧૫)

અપર શાલિપર્ણ્યાદિ—શાલિપર્ણી, કાંસકી બિલાફળ, પૃશ્નિપર્ણી (પીંઠવણ) એથી સિદ્ધ કરેલ તથા દાડમને રસ મેળવી ખાટી કરેલી પેચાનું પિત્તશ્લેષ્માતીસારમાં પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. ૧૫ (વાતશ્લેષ્માતીસારમાં વાન્ય) (ચક્ર. ૧૧)

વિશિષ્ટાહાર વિધાન—(પાણી સુંઠ, મોથ, નેત્રવાળો, ખીલાનો ગર્ભ) થી પંચક સિદ્ધ કરેલા અથવા ધાણા અને સુંઠથી સિદ્ધ કરેલ આહારનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. ૧૬ વાતપિતાતિસારમાં લઘુ પંચમૂળથી, અને કફાતિસારમાં પંચકેલ (પીપર, પીપરીમૂળ ચવક, ચિત્રક, સુંઠ) થી તથા તૃપા અને દાહવાળા અતિસારમાં ધાણા અને નેત્રવાળાથી

સિદ્ધ કરેલું પાણી પીવેને માટે આપવું જોઈએ અને ધાણા નેત્રવાળા અને કાળા પાટથી સિદ્ધ કરેલ જળથી પથ્થ બનાવી આપવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત-૧૪)

લઘુ પંચમૂળથી સિદ્ધ કરેલા (બનાવેલા) આહાર વાતપિત્તાનિસારમાં પ્રશસ્ય છે. વાળા તથા સુંઠથી અથવા મોથ તથા ખડસલીયા પીત્તપાપટથી સિદ્ધ કરેલા, અથવા વાળા, સુંઠ, મોથ, ખડસલીયા પિત્તપાપટો તથા કાળીપાટથી સિદ્ધ કરેલ આહારનો અતીસારમાં પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. ૧૭

પિરપલી મૂલાદિ ચુર્ણુ:—પીપરીમૂળ, બંને પીંપર, ચીત્રકમૂળ, સંચળ, વજ, સુંઠ, મરી, પીંપર, ટુલાવલી હીંગ, અતિવિષની કળા, હરડે, સવ ખાંડી કપડછાણ ચુર્ણુ કરી ગરમ પાણી સાથે પાવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત-૨૬)

હરિદ્રાદિ ચુર્ણુ:—આમાતિસારમાં હરિદ્રાદિગણ, અથવા વળ્લેદિગણનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ખડાચુષ, મવાચુ અદિમાં પિપ્પલ્ય દિ ગણનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત-૨૭)

ખંડચુષકાન્ધભિત્તો:—જાસમાં કોહું, ખાટી લુણી, મરી, જીરૂ, ચિત્રકમૂળ, તથા મગનું ઝોસમણ, તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય છ છ મારા, સાંધારણ દ્રવ્ય અંકે ૧૯ (ચાર તોલા), જાસ ૬૪ તોલા, સર્વ ઝેકત્ર કરી ઉકાળી ગાળી લેવું જોઈએ. આ ખંડચુષ કહ્યું છે. અને દહીં, મીઠું, રત્નેહ, તેલ અહં મેળવી ઉકાળા તૈયાર કરવું તે કાન્ધલિક કહેવાય છે. (ચક્રદત્ત-૨૮-૨૯)

પાઠાદિક કવાથ અને ચુર્ણુ:—કાળીપાટ, ઈન્દ્રજય, હરડે, સુંઠનું ચુર્ણુ અથવા કવાથ કંઈ અથવા પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવાળા આમાતિસારને નષ્ટ કરે છે. દસ્તને ખંધ કરે છે. ચક્રદત્ત: ૩૧

મોથ ૨૦ નંગ, દુધ તથા પાણી મેળવી ઉકાળી દુધ ખાટી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તે દુધ પાવાથી પીડાવાળા આમાતિસાર મટે છે. (ચક્રદત્ત ૩૨)

સંપ્રહણુપરચ્છા.

एकवोऽस कृदतीसारो ग्रहणी मार्दवाद्यदा ।

प्रवर्तते तदाः कार्यः क्षीयं सांग्राहिको विधिः ॥ १८ ॥

(ચક્રદત્ત ૩૩)

સંપ્રહિ ઔષધોનો પ્રયોગ:—જ્યારે પ્રહણી મૃદુ (કમજોર) થઈ જવાને લીધે પાકી ગયેલા અતીસાર હંમેશાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે જલ્દીજ સંપ્રહિ ઔષધોનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. ૧૮ (ચક્રદત્ત. અભિ. ૩૩)

પંચમુલ્યાદિ કવાથ વ ચુર્ણુ:—લઘુ પંચમૂળ અથવા પ્રહતપંચમૂળ, કાંસકી, સુંઠ, ધાણા, કમ્બલ, ખીલાનો ગર્ભ, સર્વનું ચુર્ણુ બનાવી જાસ સાથે અથવા અન્ય કોષ્ટ દ્રવ્ય સાથે આપવું જોઈએ. અથવા એનો કવાથ બનાવી પાવો જાઈએ. (ચક્રદત્ત ૩૪)

પંચમુલ્યાદિ કંચટાદિ કવાથ-કંચટપત્ર જળપીપરોઅથવા તાંદળબનાં પાન, દાડમનાં પાન, જાંબુ ૧ પાન, સીંધેડીનાં પાન, નેત્રવાળા, નાગ-મોથ, અને સુંઠ એ સર્વ મળી ૨ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે તે ઉકાળો આપવાથી ગંગની માફક વેગથી વહેતો અતીસાર પણ જલ્દીજ મટી જાય છે. ૧૯ (ચક્રદત્ત. અભિ. ૩૫)

કુટજાદિ કષાય—કડાજાલ, દાડમની જાલ, મોથ, ધાવડીનાં ફુલ, ખીલાનો ગર્ભ, વાળો, લેધર, રતાજળી કાળીપાટ, જધુ મળી ૨ તેલા લાઇ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું. પાણી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ કવાથ ટાઢો ચથે મદ સાથે રોગીને

પાવો. જેથી આમાતીસાર, શુળ, રક્તાતીસાર તથા મળની ચીકણાશને નષ્ટ કરે છે. આ ક્વાથ અતીસારમાં અત્યંત અનુલવ કરેલો છે. ૨૦-૨૧ (ચક્રદત્ત. અતિ. ૪૭-૪૮)

વસંદાદિ ક્વાથ—કડાછાલ, અતીવિષનીકળી, બીલાને: ગર્ભ, સુગંધીવાળો, મોથ એના ક્વાથ આમ શુળ તથા લોહી પડતું હોય એવા ચિરકાલના અતિમારને મટાડે છે. ૨૨ (ચક્રદત્ત ૬૩)

પૃથ્વાદિ ક્વાથ—હરડે, દેવદર, વજ, મોથ, સુંઠ, અતીવિષ એના ક્વાથનો આમાતિસારને મટાડવા માટે પ્રયોગ કરાવવો. ૨૩

ચ્યુષ્ણાદિ ચ્યુષ્ણ—મરી, પીપર, સુંઠ, તિવિષની કળી, શેકેલી હીંગ, વજ, સંચળ, હરડે એનું ચ્યુષ્ણ અત્યંત વધી ગયેલા અતિસારને શુ નષ્ટ કરે છે. માત્રા ૧ માસો. અનુપાન ગરમ પાણી. ૨૪ (ચક્ર. ૨૫)

કુટન્નદિ ક્વાથ—કડાછાલ, ઇન્દ્રજવ, મોથ, એના ક્વાથમાં સાકર તથા મદ નાંખી પીવાથી અતીસાર જલ્દીજ મટી જાય છે. ૨૫ (ચ. ૪૨)

કુટન્નદિ ક્વાથ—કડાછાલ, અતીવિષનીકળી મોથ, હળદર, શાકીપર્ણી અને પૃષ્ઠિપર્ણી એના ક્વાથમાં મદ તથા સાકર નાંખી આપવાથી પિત્તક્રોધનો અતિસાર મટે છે. ૨૬ (ચક્ર ૪૧)

કિરતતિકિરતાદિ ક્વાથ—કરીયાતુ, મોથ, કડાછાલ, રસવંતી, સર્વ મળા ૨ તોલા, ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું જે ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારીએ ક્વાથમાં મદ નાંખી આપવાથી વેદનાવાળો પિત્તાતિસાર મટે છે. ૨૭ (ચક્ર ૩૭)

વસંકપ્તીજ ક્વાથ—ચાર તોલા ઇન્દ્રજવનો ક્વાથ બનાવી પાવો તથા (ખપે તેણે) માંસ રસનું ભોજન કરવાથી પિત્તાતિસાર નષ્ટ થાય છે (ચક્ર ૩૯)

મધુકાદિ ચ્યુષ્ણ—જેઠીમધ, કાયફળ, પહાણી લોધર, દાડમનાં છોડાં, સર્વ ૨૨ખા ભાગે લધ ચ્યુષ્ણ બનાવી, મદ મેળવી ચટાવવાથી અને ઉપરથી ચોખાતું ઘોરરામણ પાવું જેઠાએ. એથી પિત્તાતિસાર નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૪૦)

પૃથ્વાદિ ક્વાથ—હરડે, દેવદાર, વજ, સુંઠ, મોથ, અતીવિષનીકળી અને ગળો એના ક્વાથ પાવાથી પીત્તનો કે વાતાતીસાર મટી જાય છે. ૨૮

અતીસારમાં કુંટીપર ચ્યુષ્ણ—આંખ જાને ધુંટી તેનાથી કુંટીની ચારે બજુ પાળ બનાવી નાભી આદાના રસથી ભરી દેવી. આમ કરવાથી નદીના જેવા વેગવાળો ધોર અતીસાર જલ્દીજ મટી જાય છે. ૨૯ (ચક્ર. ૩૬-૩૭)

જતીદંડ પ્રલેપ—જયફળને પાણીમાં ધુંટી નાભી ઉપર પ્રલેપ કરવાથી અતીસાર મટી જાય છે. ૩૦

આમ્રવલ્કલ કંદક લેપ—આંખાની છાલને કાંઠની સાથે ધુંટી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવાથી અત્યંત વધી ગયેલો અતિસાર જલ્દીજ રોકાઈ જાય છે. ૩૧

ખિલ્વાકારિથ ક્વાથ—બીલાનો ગર્ભ ૧ તોલો, આંખાની ગોટલી ૧ તોલો, એકત્ર ખાંડી ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી દેવું. તે ઉકાળો મદ તથા સાકર નાંખી પીવાથી ઉલ્ટી તથા અતિમાર મટી જાય છે. ૩૨ (ચક્ર. ૪૩)

પટોલાદિ ક્વાથ—પટોલાનાં પાન, જવ, ધાણા એનો ક્વાથ થડો થયે સાકર તથા મદ નાંખી પાવાથી વમન તથા અતિસાર મટી જાય છે.

પ્રિયંગવાદિ ચ્યુષ્ણ—ધર્ડલા, ઘોળો સુરમે અને નાગરમોથનું ચ્યુષ્ણ મદ તથા ચોખના ઘોવણ સાથે બળ અનુસાર સેવન કરાવવાથી તરસ, ઉલ્ટી, તથા અતિસાર નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૪૫)

વાતપિત્તાતિસારે કલ્ક—મન્દ્રજવ, વજ, મોથ, દેવદાર, અને અતીવિષની કળાનો કલ્ક ચોખાના ધોવણ સાથે પાવાથી વાતપિત્તાતિસાર નષ્ટ થાય છે. (ચક્ર. ૪૬)

સમંગાદિ કવાથ—મજ્જા, અતિવિષની કળા, નાગરમોથ, સુંક, નેત્રવાળો, ધાવડીનાં ફુલ, કડાછાલ, મન્દ્રજવ, ખીલાનો ગર્ભ એ સર્વનો કવાથ કરી પાવાથી સમસ્ત અતિસાર નષ્ટ થાય છે. (ચક્ર. ૪૮)

હિન્નજલ સ્વરસ—હિન્નજલ (એક પ્રકારનું નેતર)ના પાનનો સ્વરસ મદ સાથે આપવાથી અથવા કડાછાલનો કવાથ આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. (ચક્ર. ૫૦)

*વટારોહ કલ્ક—વડના અંદુરોને ચોખાના ધોવારામણની સાથે વાટીને છાસ સાથે પાવાથી અતિસારની પીડા મટે છે. (ચક્ર. ૫૧)

અંકોલમુળ કલ્ક—અંકોલના મુળની છાલ ૬ માસાનો કલ્ક ચોખાના ધોવારામણ સાથે પાવાથી અથવા અતિસારો તથા ઘેર ગ્રહણી રોગ નષ્ટ થઈ જાય છે. (ચક્ર. ૫૨)

ખયુલદલ કલ્ક—ખાવળનાં કામળ પાનનો કલ્ક કરી આપવાથી અતિસાર નષ્ટ થાય છે.

કુટજવલ્લેહ—કડાછાલનો કવાથ કરી તે કવાથને ફરી ઉઠાળી જોડો કરી ટાંઢો થયે તેમાં અતિવિષનું યુર્જુ મેળવી ચાટવાથી અથવા અતિસાર નષ્ટ થાય છે.

કવાથને બદલે અષ્ટમાંશ અતિવિષનું યુર્જુ નાંખવાનું કેટલાક આચાર્ય કહે છે. પણ પ્રક્ષેપ હોવાથી ચોથા ભાગેજ નાંખવું જોઈએ. એવો અંશકારનો મત છે (ચક્રદત્ત ૫૩-૫૪)

અંકોટવટક—દારૂદળદર, અંકોલ, કાળપાટ, કડાછાલ, મોચરસ, રાજ, ધાવડીનાં ફુલ, પઠાણી લેધર, દાડમનાં છોડાં સર્વે સરખે ભાગે લઈ વાટી ચોખાનાં ધોવણમાં છુંટી એકેક તોલાની ગોળાથો બનાવવી. અને એ પાણી સાથે મદ મેળવી સવારે સેવન કરાવવું. આ અંકોટવટક અથવા અતિસારોને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત ૫૫-૫૭)

શાખોટક—(સાગ) ની બે છાલ ઉતારી તેને ઉપર નીચે મુખ રાખી ફેડે અને ગળે બાંધવાથી પ્રભૂત, ઉલ્ટી, જીવ ગભરાવો તથા અતિસાર એકી સાથે મટી જાય છે. ૩૪

લવંગચતુ: સમ—જયફળ, લવંગ, જરૂ, ટંકણુ એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ યુર્જુ કરી તે મદ તથા સાકર સાથે સેવન કરવાથી સંપૂર્ણ આમાતિસાર મટી જાય છે. ૩૫

મુષ્ટિયોગ:—અરધી રતી કે એક રતી અફીણને બકરીનાં દુધની સાથે સેવન કરાવવાથી અત્યંત વેગવાળો અતિસાર જલ્દીજ રોકાઈ જાય છે. પરંતુ અફીણનો વધુ માત્રામાં પ્રયોગ કરાવવાથી લાભ થતો નથી પણ હાનિ થાય છે, અને અતિસાર રોકાતો નથી. એટલે તેને થોડી માત્રામાં બે ત્રણવાર પ્રયોગ કરાવવાથી લાભ થઈ શકે છે. ૩૬-૩૭

કુટજદાડિમ કષય—દાડમની છાલ ૧ તોલો, કડાછાલ ૧ તોલો ખાંડી ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તે કવાથ પાવાથી જલ્દીજ રક્તાતિસાર રોકાઈ જાય છે. ૩૮ (ચક્રદત્ત. અતિ. ૬૪)

ગુડ બીલ્વમ—ગોળની સાથે કાચા બીલાનો ગર્ભ મેળવી ખાવાથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. એના સેવનથી આમ, શુળ, મળબધ તથા ઉદરનો રોગ મટી જાય છે. ૩૯ (ચક્રદત્ત. ૬૫)

રક્તાતિસાર ચિકિત્સા:-

પચસ્યર્જાદિકે છાગે હ્રીવિરોત્પલ નાગરૈ ॥ ૬૮ ॥

પેયા રક્તાતિસારત્રી પૃશ્નિપર્ણ્યા ચ સાધિતા ॥

બકરીના દુધમાં અર્ધું પાણી મેળવી, નેત્રવાળો, કમળ, નાગરમોચ, તથા પૃષ્ઠિપણ્ડી (પીઠવણુ) નો કવાથ મેળવી બનાવેલી પેચા રક્તાતિસારને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૫૮)

રક્તાતીસાર નાશ કરનાર પ્રયોગો—શલ્લકની (દેશી શર-શાલ), હાલ, બોરડીને જાંબુડાની હાલ, ચારોળી આંખાની હાલ, અર્જુન વૃક્ષ (સાદક) ની હાલ એમાંથી જે મળે તેનું ચુર્ણ કરી મદ તથા દુધ રાધે સેવન કરવાથી રક્તાતિસાર મટી જાય છે. ૪૦ [ચક્રદત્ત ૬૭]

જાંબુવાદિ રવરસ—જાંબુ આંબો તથા આંખળીનાં પાંદડાંને ખાંડી તેનો રવરસ કઢાડી તે બકરીના દુધ કે મદ સાથે સેવન કરાવવાથી રક્તાતીસાર મટી જાય છે. ૪૧ [ચક્રદત્ત: ૬૮]

ખીલીના ફળનો ગર્ભ ૨ તોલા, બકરીનું દુધ ૧૬ તોલા, પાણી ૬૪ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી ઉકાળવું. પાણી બળી જાય ને દુધ બાકી રહે ત્યારે એ દુધમાં સાકર, મોચરસ અને ઇન્દ્રજવ એ સર્વના ચુર્ણ સાથે સેવન કરવાથી રક્તાતીસાર રોકાઈ જાય છે. ૪૨

તંડુલીય કલ્ક:—તાંદળજની બાજના ૨ માસાનો કલ્ક મદ, સાકર તથા ચોખ્ખાના ધોવણુ સાથે સેવન કરવાથી અતિસારમાં લોહી પડતું હોય તો તે બંધ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે શતાવરીનો કલ્ક દુધ સાથે પીવાથી અથવા તે તે ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલ ધીનું સેવન કરવાથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૪૩ (ચક્રદત્ત-૬૯-૭૦)

કુટાજવલ્લેહુ:—કુટાજાલ ૪ તોલા, પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેમાં દાડમની હાલનો રસ કે ઉકળો ૮ તોલા મિશ્ર કરી ઉકાળવું જ્યારે ઉકાળતાં ઉકાળતાં અસ્લેહ માદક જાડું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું. તેમાંથી અરધો તોલા લઈ રક્તાતિસારથી પીડાતા મનુષ્યોનો હાસ સાથે આપવું જોઈએ. એથી જલ્દીજ લોહી પડવું બંધ થઈ જાય છે. મરવા પડેલો રોગી પણ આથી સાજો થાય છે. ૪૪-૪૫-૪૬ (ચક્રદત્ત ૭૧ થી ૭૩)

કાળા તલોનો કલ્ક ૪ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ એને ચારગણા બકરીના દુધની સાથે સેવન કરવાથી જલ્દીજ રક્તાતિસારનું લોહી પડવું બંધ થઈ જાય છે. કાચા ખીલાનો ગર્ભ, મોચ, ધાવડોનાં ફુલ, કાળીપાટ સુંક, મોચરસ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ગોળ અને હાસની સાથે સેવન કરવાથી દુર્જન્ય અતિસાર પણ મટી જાય છે. ૪૭ ૪૮ (ચક્ર: ૬૬)

રસાંજનાદિ કલ્ક:—રસવંતી, અતાવિષની કળી કુટાજાલ, ઇન્દ્રજવ, ધાવડોનાં ફુલ, સુંક એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ કલ્ક કરી મદ તથા ચોખ્ખાના ધોવણુના અનુપાન સાથે પાવાથી વધી ગયેલા રક્તાતિસારને બંધ કરી દે છે. ૪૯ [ચક્ર: ૫૯-૬૦ ચક્રદત્ત કહે છે કે આ કલ્ક મદ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી શુળને નષ્ટ કરે છે.)

વિડંગાદિ ચુર્ણ અને કવાથ:—વાવડીંગ, અતાવિષનીકળી, નાગરમોચ, દેવદાર, કાળી-પાટ, ઇન્દ્રજવ, મરી સર્વનું ચુર્ણ અથવા કવાથ કરી, કવાથમાં મરીનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી સોજવાળો અતિસાર મટે છે. (ચક્રદત્ત ૬૧-૬૨)

કેટલાક યોગો:—કુડાના મૂળની હાલ ૮ તોલા, પાણી ૪ શરાવ એને ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી ૧ શરાવ બાકી રહે ત્યારે આ કવાથમાં ૮ તોલા બકરીનું દુધ મેળવી ફરી ઉકાળવું. દુધ બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી ૮ માસા મદ નાંખી દિવસમાં બે ત્રણવાર સેવન કરાવવું. માત્રા ૪ રતી એનાથી રક્તાતીસાર મટી જાય છે. ૫૦-૫૧

ચન્દન કલ્ક:—રતાંજળી ૧ માસો લઈ તેનું ચુર્ણ કરી મદ તથા ચોખ્ખાના ધોવણુના અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી દાહ, તરસ, પ્રમેહ આદિ નષ્ટ થાય છે. તેમ આ કલ્ક જલ્દીજ રક્તઔષધને બંધ કરી દે છે. ૫૨

નાગકેસર ૪ માસા, મદ ૧ માસો, સાકર ૨ માસા, માખણ ૧૬ માસા (૪ તોલા) એને મેળવી સેવન કરવાથી જલ્દીજ લોહી પડવું બંધ થાય છે. ૫૩

જ્યારે અતિસારમાં ગુદામાં ઢાઢ કે ગુદા પાકી જાય ત્યારે પટેલનાં પાન તથા જેડી-મદના કવાથથી અથવા બકરીના દુધથી ઘોવું જોઈએ. ૫૪ (ચક્ર-૭૫) અથવા મૂષિક માંસ (ઉંદરનું માંસ) ને કાંજ સાથે ગરમ કરી એરંદાનાં પાનમાં રાખી પરસેવો વળે ત્યાં સુધી રાખવાથી લાભ થાય છે. તથા ગોવસા (ચરખી) થી ગુદાપર લેપ કરવો જોઈએ. ગુદશ્ચંશ (આંમળ નીકળવી) તેમાં ચાંગેરી ઘૂત આદિકારા ચિકિત્સા કરવી જોઈએ ૫૫

નારાયણ ચુર્ણમ્—ગોળા ૧ ભાગ, વરધારાનાં બી ૧ ભાગ, ઇન્ડ્રજવ ૧ ભાગ, ખીલીફળ ૧ ભાગ, અતીવીપની કળી ૧ ભાગ, ભાંગરો ૧ ભાગ, સુંક ૧ ભાગ, ભાંગનાં પાન ૧ ભાગ, કડાછાલ ૮ ભાગ, એ સર્વના ચુર્ણને પરસ્પર એકત્ર મિશ્ર કરી નારાયણ ચુર્ણ તૈયાર કરી દેવું. માત્રા ૧ થી ૩ માસા. ગોળ અથવા મદ સાથે એવું સેવન કરાવવું જોઈએ. એના સેવનથી સોજ, રક્તાતીસાર, જવર, તૂષા, કામ્પ, પાન્ડુરોગ, હૃલીમક, મંદાગ્નિ, પ્રમેહ આદિ અનેક રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૬ થી ૫૯

સંત્રિપાતાતીસાર પુટપાક ક્રિયાનો ક્રમ—વેદના રહીત અથવા ધપદવેદના વાળા, પકવ, પ્રજ્ઞા વખતથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા બહુ વર્ષ્યુયુક્ત અતિસારમાં જેનો અગ્નિ દીપ્ત હોય તેવા પુરુષની પુટપાક દ્વારા ચિકિત્સા કરવી. ૬૦ (ચઃ ૭૬)

કુટજ પુટપાક—સળેલી ન હોય તેવી સ્તિગ્ધ, મોટી તથા તાજી લીલી કડાછાલને તલ્લેષુ સારી રીતે કચરવી. પછી ચોખાના ઘોવણથી પલાળી ગોળા વાળી જાંબુડાના પાંદડાંમાં સારી રીતે લપેટી પછી તેના ઉપર દોરડીથી બાંધી લાઇ તેની બહાર ચારે તરફ ભીની માટીથી અંગુઠા બરોબર મોટા લેપ કરી દેવો અને પછી પુટપાક કરવો (છાણાંની અગ્નિની ભરસામાં બાકવો.) જ્યારે બહારનો લેપ અંગારા જેવો લાલચોળ થઇ જાય ત્યારે બહાર કાઢાડી લેવું અને ઉપરનો માટીનો લેપ કઢાડી નાંખી અંદરનો કડાછાલનો કલ્ક લુગડામાં ઘાલી તેને નીચેથી રસ કઢાડવો. એ રસ મદ સાથે અતિસારવાગાને આપવો. એના સેવનથી તમામ પ્રકારના અતિસાર જલ્દીજ નષ્ટ થાય છે. કૃષ્ણાત્રેય આ યોગની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે. ૬૧—૬૨ ચક્રદત્ત ૭૭-૭૮.

પુટપાકની માત્રા, પાકની પરીક્ષા—પુટપાકમાં સ્વરસ ભારે થઇ જવાથી તેની માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલાની છે પુટપાકને ત્યારે બરોબર તૈયાર થયેલો જાણવો કે જ્યારે ઉપરનો માટીનો લેપ દેવતાના અંગારા જેવો લાલ થઇ જાય. ૬૩ (ચક્ર. ૭૯)

સ્થોનાક પુટપાક—સ્થોનાક (અરડુસા) ની છાલના કલ્કને કાશ્મરી (કાંચકી) ના પાંદડાંમાં લપેટી તથા દોરડીથી બાંધી ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી નિર્ઘ્રમ અંગારા (દેવતા) માં પુટપાકની વિધી પ્રમાણે તેનો પાક કરવો. જ્યારે બરોબર પાકું થઇ જાય ત્યારે દેવતામાંથી બહાર કાઢી ઉપરની માટી કાઢી નાંખી અંદરના કલ્કમાંથી રસ કઢાડી લેવો. થંડુ થયે મદ મેળવી અતિસારમાં સેવન કરાવવું. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા ૬૪-૬૫ (ચક્રદત્ત ૮૦-૮૧)

દાડમ પુટપાક—કાચા દાડમને છુટી પુટપાકની વિધિથી પ્રમાણે પાક કરી અને તેનો રસ કઢાડી તે મદ સાથે અતિસારમાં સેવન કરાવવો. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા ૬૬.

કુટજવલેહુ—કડાછાલ ૧૦ શેર પાણી ૨ અર્ભણ (૫૧૩ શેર) માં ઉકાળવું જ્યારે પાણી ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે ગાળી કચાયો ફરી ઉકાળવો. જ્યારે કચાય ઉકળતાં

ઉકળતાં જડો થઇ જાય ત્યારે તેમાં સંયજ, જવખાર, ગિડસવણ, સીંધાણુ, પીંપર, ધા-
વડીનાં પુલ ઇન્દ્રજવ, જીરૂ, એ સર્વનું એકત્ર ચુર્ણ ૮ તોલા લઇ તેમાં નાંખવું. તેમાંથી
૦૧ તોલા લઇ મદ સાથે સેવન કરાવવાથી આમાતીસાર, પકવાતીસાર તથા વેદનાવાળાં નાના
પ્રકારના અતીસાર, ગ્રહણી તથા મરડો આદિરોગ જલદી નષ્ટ થઇ જાય છે. ૬૭—૬૮—૬૯
(ચક્રદત્ત ૮૨-૮૩-૮૪)

કુટખટક—કડાજાલ ૧૦ શેર પાણી ૫૧૬ શેર ઉકાળવું જ્યારે ઉકાળતાં ચોથો ભાગ
ખાટી રહે ત્યારે ગાળી લઇ ઉકાળવું જડું થયે તેમા મોચરસ કાળીપાટ, સમંગા [મજી], અતો
વિષ, મોથ, ખીલાનો ગર્ભ ધાવડીનાં પુલ દરેક આઠ આઠ તોલા લઇ ચુર્ણ તેમાં નાંખવું
પછી ઉકાળતાં જ્યારે જડું અવલેહ જેવું ચીકણું થાય ત્યારે ઉતારવું તે જાસની સાથે
અથવા બકરીના દુધ સાથે સેવન કરાવવાથી અનેક પ્રકારના અતીસાર, ગ્રહણી, રક્તજાવ,
અર્શ, પ્રદર આદિ વ્યાધિઓ જલદીજ મટી જાય છે. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા ૭૦ થી
૭૩ (ચક્રદત્ત ૮૫ થી ૮૮)

અનુક્રમ જલમાન પરિભાષા—જ્યાં દશ શેર દ્રવ્યનો કવાથ બનાવવો હોય ત્યાં એક
દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણી દેવું જોઇએ. એ પ્રકારે એક દ્રોણ પાણીમાં દસ શેર દ્રવ્ય
મેળવી કવાથ કરવો.

પડગંધૂત—ઇન્દ્રજવ, દરૂહળદરની ઉત્તમ જાલ, લીંડીપીંપર, સુંઠ, લાખ, મુડુ એ જ
ઔષધોના કલ્કથી ચારગણું ધી અને ધીથી ચારગણું પાણી નાંખી સિદ્ધ કરવું જોઇએ.
એને મન્ડની સાથે સેવન કરવાથી ત્રિદોષજ અતિસાર પણ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૮૯-૯૦)

ફીરિંદુઆદિ વૃત—ફીરીવૃક્ષ (વડ, ઉમરડો આદિ) ભેગાં અથવા એકત્ર કવાથ
અને શતાવરીના રસમાં ધી તથા ધી જેટલું દુધ મેળવી એ ઔષધોના કલ્ક મેળવી ધી
પકવવું જોઇએ. એ અર્ધી સાકર તથા ચોથાભાગે મદ મેળવી સેવન કરવાથી રક્તાતિસાર
નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત. ૯૧)

જીર્ણાતિસાર બકરીનું દુધ—જીર્ણ અતીસારમાં બકરીનું દુધ અમૃત સરખું છે. તે
દુધને ઔષધોમાં ઉકાળીને અથવા માત્ર ત્રણગણું પાણી ઉમેરી તેને ઉકાળી સિદ્ધ કરીને
તે પાવું જોઇએ. ૭૪ (ચક્રદત્ત ૯૨)

પ્રવાહિકા—મરડો

વાત શુદ્ધિનો ઉપાય—કાચા ખીલાનો ગર્ભ, ગોળ, તલનું તેલ, પીંપર, સુંઠ એને
સમ ભાગે મિશ્ર કરી ચાટવું જોઇએ. જ્યારે પ્રવાહિકા (મરડો) માં ઉદરમાં વાયુ બંધાયેલો
હોય, (વાહુટ થતો ન હોય) યુગ્મ હોય અને વારંવાર દસ્તની ઇચ્છા થતી હોય પણ મળ
થોડો થોડો આમ સહિત આવતો હોય ત્યારે આ પ્રયોગ કરવો જોઇએ. ૭૫ (ચક્ર: ૯૩)

પિંપરનું ચુર્ણ અથવા કાળાં મરીનું ચુર્ણ દુધની સાથે કલ્ક કરી ૩ દિવસ પીવાથી
બધા વખતથી ઉત્પન્ન થયેલા જીરો પ્રવાહિકા (મરડો) બંધ થઇ જાય છે. ૭૬ (ચક્ર: ૯૪)

કાચા ખીલાનો ગર્ભ ૨ માસા, તલનો કલ્ક ૨ માસા એને મિશ્ર કરી વાટી દહીનું
પાણી ૨ માસા અને તલનું તેલ ૨ માસાની સાથે પ્રયોગ કરવાથી પ્રવાહિકા (મરડો)
મટી જાય છે. ૭૭

ખીલાનો ગર્ભ ગોળ, લોખર, તલનું તેલ. કાળાં મરી એ સર્વને સરખે ભાગે લઇ
મિશ્ર કરી ચાટવાથી જલદીજ પ્રવાહિકા મટી જાય છે. ૭૮ (ચક્ર: ૯૫)

ધાવડીનાં કુલ, બોરડીનાં કાનળ પાન (અંકુરો) કાઠાનો રસ, મઃ તથા લોધર સરખે ભાગે લઘુ મિશ્ર કરી વાટી પ્રવાહીકામાં દહીં સાથે સેવન કરાવવું જોઈએ. ૭૯

મરડાવાળાને ભોજન આપવાનો વિધિ

પ્રવાહિકા (મરડા વાળાને) માંખણ કાઢ્યા વગરનું દહીં તથા મદની સાથે અથવા સારી રીતે તપાવેલા સોના કે ચાંદી ધાતુથી બુઝાવી ઠંડું કરેલા દુધમાં મદ મેળવી તે સાથે ભોજન કરવું. (ચક્ર. ૯૬)

જેની અગ્નિ દિપ્ત છે, મળ વધુ નીકળતા નથી, પથુ ફેણવાળા હ્રસ્ત થાય છે તેને સુંઠ, દહીં, તેલ, દુધ, ઘા મેળવી પીવું જોઈએ. ચક્રદત્ત. ૯૭

લવંગાશ્રયોગ—કડાહાલ, દારૂમની હાલ, કાચુ કેળુ, કંચટ (જળ તાંદળજની બાજુ) મુસળી, જાંબુની હાલ, આંખાની હાલ, સીધોડાં, વડી કુંપળો, સર્જ (રાળ) ના ઝાઝની હાલ, દરેક ૧૦ પલ એને ૫૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળી જ્યારે એથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ ફરી કથાયને ઉકાળી મલમ જેવો જડો થાય તેવો કરવો. પછી તેમાં લાંગ, જરૂ, જયદ્રવ, અતીવિષ કળી, ઇલાયચી, વરીયાળી, કાથો, ભાગરો, મોચરસ, ખીલીફળની મળ્મળ, રાળ એ દરેક ૮ તોલા, સર્વતું ચુર્ણ કરી તેમાં અબ્રકલરમ ૮ તોલા ઉમેરી એ સર્વ ઉપલા જડા કથાયમાં ઉમેરી મિશ્ર કરી છુટી ૩ માસાથી ૬ માસ સુધીની ગોળાઓ બનાવી લેવી. એના સેવનથી રક્તાતિસાર, સોજા, અતિસાર તથા સંપૂર્ણ શુભ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૮૦-૮૬

લવંગ દ્રાવક—લવંગ, અતીવિષ, મોથ, કાળીપાટ, ખીરીનાં ફળ, ખાચુ, ધાવડીનાં કુલ, મોચરસ જરૂ, લોધર, ઇન્દ્રજવ, વાળો, રાળ, કાકડાલીંગી, સીધાચુણુ, સુંઠ, પીંપર, બેલા, યવક્ષાર, અરીણુ, રસવંતી, સવ સરખે ભાગે લેવું તે બધાના જન જેટલું લવંગનું ચુર્ણ મેળવવું એને પોરતાના કાંડાના રસની સાત વાર ભાવના આપવી. માત્રા ૩ થી ૪ રતી. આ ચિરકાલની મહત્ત્વી, શોથવાળો પાન્ડુ, કમળો, અતિસાર, મન્દાગ્નિ, અમ્બપીત આદિ રોગોને જલદીજ નષ્ટ કર છે ૮૭-થી ૯૧

સસાર દહીં (જે દહીંની તોર કાઢી લીધી ન હોય તેવું માંખણવાળું દહીં) ને મદની સાથે અથવા તખ્ત લોહથી ગરમ કરેલા કુવને ઠંડું થયા પછી મદની સાથે સેવન કરવાથી પ્રવાહિક મટે છે. ૯૨

ષડંગ દુત—ઇન્દ્રજવ, દારૂ હળદરની હાલ, પીપળ, સુંઠ, લાખ, કડુ એ છ દ્રવ્યોથી યથાવિધ સિદ્ધ કરેત ધીને ઉપચુકત માત્રામાં પેયા કે મંડાદિની સાથે સેવન કરવાથી ત્રિદોષજ અતિસાર જલ્દી દૂર થઈ જાય છે. માત્રા અર્ધો તોલા. ૯૩-૯૪

કુટજરિષ્ટ—કડાના મૂળની હાલ, ૧૦ શેર, દ્રાક્ષ ૫ શેર, મકુડાનાં કુલ તથા કાશ્મર્ય (શીવણ)ની હાલ એક શેર, એ સર્વને ૮ દ્રોણ (૨૦૪ ૬ શેર) પાણીમાં ઉકાળવું. જ્યારે ૨ દ્રોણ બાકી રહી જાય ત્યારે ગાળી તેને માત્રીના પાત્રમાં રેડી તેમા ધાવડીનાં કુલ ૨ શેર, ગોળ ૧૦ શેર, તેમાં નાંખી મોં બંધ કરી એક માત્ર સુત્રો પડ્યું રહેવા દેવું. પછી કઢાડી જવર, મહણી તથા રક્તાતિસારમાં પ્રયોગ કરાવવો ૯૬-૯૭

અહીફેનાસવ—મકુડાનો દારૂ ૧૦ શેર, અહીણુ ૩૨ તોલા, મોથ, જયદ્રવ, ઇન્દ્રજવ, ઇલાયચી, દરેક ૮ તોલા એ સર્વને એક માટલામાં ભરી મોં બંધ કરી એક માસ સુધી રાખી

મુકતુ'. આ આસવ ૨ તીસાર તથા કોલેરામાં અત્યંત હિતકર છે. માત્રા ૧૦ ટીપાં. ૯૮ થી ૯૮
 બ્યુબા ઘરિષ્ટ-આવળની છાલ ૨૦ શેર, ૮ દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળી ન્યારે ૨ દ્રોણ
 બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૩૦ શેર ગોળ, ૧૬ પલ ધાવડીનાં ફુલ, પીપર ૧૬ તોલા જમણ,
 કંકોલ, તજ, ધલાયચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લીંગ, કાળા મરી દરેક ૮ તોલા એકંદર
 કરી એક માટલામાં ભરી મેં બધ કરી એક માસ સુધી રાખી મુકતુ' પછી ગાળી લઇ
 પ્રયોગ કરાવવો. આ અરિષ્ટ ક્ષય, કુષ્ટ, અતિસાર, પ્રમેહ, શ્વાસ, તથા કાસમાં અત્યંત
 લાભ કરે છે. માત્રા ૧૧ તોલાથી ૨૧ તોલા સુધી ૧૦૦ થી ૧૦૨

અથ રસપ્રયોગ

અમૃતાશુ'વ રસ—હિંગળામાંથી કઢાડેલો શુદ્ધ પારો, લોહ, ગંધક, ટંકણુ, કચુરો,
 ધાણા, વાળો, મોથ, કાળાપાટ, જીરૂ, અતિવિષની કળી, દરેક ૧ તોલો, એને બકરીના
 દૂધ સાથે ઘુંટી ચચાર રતીની ગોળીયો વાળવી. અનુપાન ધાણા, જીરૂ, ભાંગનાં બી, શાલનાં
 બી, મદ, બકરીનું દુધ, મન્ડ, થંડુ પાણી, આ રસના સેવનથી ઉપદ્રવગણો નાના પ્રકારનો
 અતિસાર, શુળ, ગ્રહણી, અરશ, અભણપીત્ત, કાસ, શુદ્ધ આદિ રોગ મટી જાય છે તથા
 અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. ૧૦૩ થી ૧૦૮

બતીફલ રસ—શુદ્ધ પારદ, અબ્જકભસ્મ, રસસન્દુર, ગંધક, જમણ, ઇન્દ્રજવ,
 ધંતુરાનાં બી, ટંકણુખાર, કાળાં મરી, સુંક, પીપર, મોથ, હરડે, આંખાની ગોટલી, બીલીફળ
 શાલનાં (મોટાગજ) નાં બી, દાડમનાં છોડાં, જીરૂ, એ સરખે ભાગે લઇ ખલમાં નાંખી
 ભાંગના રસથી ઘુંટી એક રતીની ગોળી બનાવવી. આ રસ કડાના મૂળની છાલના ઉકા-
 ળાના અનુપાન સાથે આપવાથી આમાતિસાર અને મદ તેમ બીલીફળના ગર્મ સાથે
 આપવાથી ગ્રહણી, સુંક અને ધાણા સાથે આપવાથી અતિસાર મટાડે છે. ૧૦૯-૧૧૪.

અભયનૃસિંહ રસ—હિંગળો, વજનાગ, પીપર, કાળાં મરી, સુંક, જીરૂ, ટંકણુ-
 ખાર, ગંધક, અબ્જકભસ્મ, પારદ એ દરેક ૧ ભાગ, અરીણુ ૧૦ ભાગ એ સર્વને લીંબુના
 રસમાં ઘુંટી એક એક રતીની ગોળીયો વાળવી. અનુપાન જીરાનું ચુર્ણ અને મદ. એના
 સેવનથી જવરગણો અથવા જવર વગરનો ત્રિદોષનો આતિસાર તથા ગ્રહણી રોગ નષ્ટ થાય
 છે. ૧૧૫-૧૧૬-૧૧૭.

આનંદ ભૈરવ રસ—હિંગળો, કાળાં મરી, ટંકણુ, વજનાગ, પીપર એને સરખે
 ભાગે લઇ પાણીમાં ઘુંટી અરધી રતીની ગોળીયો વાળવી. અનુપાન કડાછાલ તથા ઇન્દ્રજવનું
 ચુર્ણ મળા ૧ માસો અને મદ, આના સેવનથી ત્રિદોષજન્ય અતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૧૮-
 ૧૧૯-૧૨૦.

તંત્રાતરોક્ત આનંદ ભૈરવ—હિંગળો, વજનાગ, સુંક, પીપર, કાળાં મરી, ટંકણુ-
 ખાર, ગંધક એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ લીંબુના રસથી એક પ્રહર ઘુંટી એક રતીની
 ગોળીયો બનાવવી. કાસ, શ્વાસ, અતિસાર, ગ્રહણી, હલીમક, અપરમાર, પ્રમેહ, અજીર્ણ,
 મન્દાગ્નિ, આદિ રોગોમાં આ રસ હિતકર છે. ૧૨૧-૧૨૨.

કપુર રસ—હિંગળો, અરીણુ, મોથ, ઇન્દ્રજવ, જમણ, કપુર, એને સરખે ભાગે
 લઇ પાણીમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળીયો વાળવી. તે જવરતિસાર, અતિસાર, ગ્રહણી,
 આદિ રોગોને આ રસ નષ્ટ કરે છે. આ રસમાં કોઇ વૈદ્ય એક ભાગ ટંકણુ પણુ નાંખે
 છે. ૧૨૩-૧૨૪.

ભુવનેશ્વરે રસ—સીંધાલુણ. હરડે, બેઠાં, આંખળાં, અજમે, બીલીના ફળનો ગળ, ધરનો ધુમાશ, એ સર્વ બરાબર વગરને લઈ પાણીમાં ઘુંટી બંધે માસાની ગોળીઓ બનાવવી. અનુપાન પાણી. આના સેવનથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૨૫-૧૨૬.

અહીંફેનવટ્રીકા—ખજુર ૧ ભાગ, અરીસુ ૧ ભાગ એને ઘુંટી અડેક રતીની ગોળીયો વાળવી. એના સેવનથી અતિ પ્રવૃદ્ધ અતિસાર તથા રક્તસ્ત્રાવ બંધ થઈ જાય છે. ૧૨૭.

કાફુલ્યસાગર રસ—રસ સિન્દુર ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, અજકભરમ ૨ ભાગ, એ સર્વને એકત્ર કરી સરસીયા તેલમાં ઘુંટી એક પહોર સુધી વાલુકાયંત્રમાં પકાવવું. પછી ભાંગરાના મુળના રસમાં ઘુંટી પૂર્વ પ્રમાણે એક પહોર પાક કરવો. તે પછી તેમાં ચવકાર સાજીકાર, ટંકણ, સમુતું મીઠું. સાંભરલુણ. સીંધવ, બીડલવણ સત્યગ, વછનાગ, પીંપર, કાળાં મરી, સુંક, ચિત્રક મૂળ, જીરૂ, વાવડીંગ, દરેક સરખે ભાગે લઈ તેનું ચુર્ણ મેળવવું માત્રા ૨ રતી, જવર, શુળ, રક્ત તથા સોજવાળો સન્નિપાતની સંમહણીની નિરામાવસ્થામાં આ રસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જો જવર ન હોય તો પણ આ રસ આપી શકાય છે. અનુપાન વગર પણ આ રસ અત્યંત હિતકર છે. ૧૨૮ થી ૧૩૧.

અતિસાર વારંજી રસ—હાંગળો, શુદ્ધ કપુર, મેથ, ઇન્દ્રબવ, દરેક ૧ તોલા લઈ ૩ માસા અદીણના પાણીમાં પલાળી ઘુંટવું અને બંધે રતીની ગોળીઓ વાળવી. આ રસ સર્વ પ્રકારના અતિસારને મટાડે છે. ૧૩૨.

પૂર્ણચન્દ્રોદયે રસ—શુદ્ધ હરતાલ, લોહભરમ અજકભરમ દરેક ૮ તોલા, કપુર, પારદ, ગંધક દરેક ૮ માસા, જ્યેષ્ઠ, મુરામરી, તમાલપત્ર, ક્યુરો, તારીસપત્ર, નાગકેસર, સુંક, પીંપર, કાળાં મરી, જેઠીમઢ, પીપળામૂળ, લવીંગ, દરેક ૨ તોલા, એ સર્વને ઘુંટી પ્રાતઃકાલે ૨ રતીથી ૩ રતીની માત્રામાં સેવન કરવું. આ રસ નાના પ્રકારના અતિસાર, મહણી, અમ્લપીત્ત, શુળ, તથા પરિશ્રામશુળમાં ઉપયોગી છે. આ રસ રસાયન તથા વાજકરણ છે. ૧૩૩ થી ૧૩૬.

પૃથુલ્લનક સુંદર રસ—પારદ, ગંધક, કાળાં મરી, ટંકણ, ધંતુરાના બી, દરેક દ્રવ્ય સમભાગે લઈ બારંગીના રવરસમાં બે પ્રહર ઘુંટવું, પછી પારદ સમાન અજકભરમ તેમાં મેળવી આ રસને બે રતી પરિમાણમાં ઉપયોગ કરવાથી પિત્તાતિસાર મટે છે. ૧૩૭-૧૩૮.

કણ્ઠાધોલોહમ—પીંપળ, સુંક, કાળીપાટ, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણ, ત્રિફલ (અર્થાત મેથ, ચિત્રક અને વાવડીંગ) બીલીફળ, રતાંજળી, સુગંધીવાળો દરેક ચક્રેક ભાગ લેવાં તે બધાના વજન બરાબર લેહભરમ મેળવી અતિસારમાં એક રતી કે બે રતીની માત્રામાં પ્રયોગ કરાવવો. આ રસ પ્રવાહિકામાં બહુ જ સારો પ્રભાવ બતાવે છે. ૧૩૯-૧૪૦.

પૃથુલ્લગન સુંદર રસ—પારદ, ગંધક, અજકભરમ, લોહભરમ કોડીભરમ, ચાંદભરમ, અતિરિપતી કી દરેક ૨ તોલા એને એકત્ર કરી ઘાણા અને સુંકના કવાથની જુદી જુદી ભાવના આપી અડેક રતીની ગોળીઓ બનાવવી. શેકેલા બીલીના ફળ તથા ગોળના અનુપાન સાથે અથવા બકરીના દુધમાં બાંધુની છાલ સિંધ કરી તે દુધ સાથે અતિસારમાં પ્રયોગ કરાવવો. આ રસ અતિસાર, જવર, મહણી, અરૂચી, આમ, રક્ત તથા શુળવાળી પ્રવાહિકા, ભ્રમ, સોજ, રક્તાતિસાર, સંમહણી આદિમાં હિતકર્તા છે. ૧૪૧ થી ૧૪૫.

લોહનાથ રસ—રસસિન્દુર ૧ ભાગ, ગંધક ૪ ભાગ, એને ઘુંટી કોડીયોમાં ભરી

પછી કોડીયોનાં મોં ટંકણુખારથી બંધ કરી પછી એ કોડી એ નાનાં નાનાં માટીનાં કોડી-
યાંમાં બંધ કરી કપોતપુટ દેવો. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે તેને ધુંટી લેવું. માત્રા ૨ રતી.
અનુપાન સુંઠ, અતીવિષ, મોચ, દેવદાર, વજ્ર સર્વનું ચુર્ણ ૨ તોલા. ૩૨ તોલા પાણીમાં
ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે એ ઉકાળો પીવો. આ રસ સર્વ અતિસારને નષ્ટ કરે છે.
૧૪૬-૧૪૭-૧૪૮

ચિન્તામણિ રસ--પારદ ૨ તોલા, તામ્રજરમ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, વજ્રનાગ
૧ તોલા તિંત્રીક (કાકમ) અર્ધો તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેને કાષ ખાટા રસ (જાસ
કે લીંચુ) થી ધુંટી ગોળો બનાવવો. પછી તેની આજુબાજુ નાગરવેલનાં પાન વીંટવાં તેને
બાંધી લઈ છ આંગળ ઉંડા ગર્તમાં રાખી ઉપર પાન વીંટી પછી તે ગોળાને મજ્જુટ આ-
પવો. પછી સ્વાંગશીત થયે પાન સાથે ધુંટી લેવો. એમાં ૧ તોલા કાળાં મરી, ૧ તોલા
આંમલી મેળવી અંકે રતીની ગોળાથો બનાવવી. એના સેવનથી અતિસાર, સંઘ્રહણી આદિ
રોગો નષ્ટ થાય છે. દોષો અનુસાર અનુપાનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ૧૪૯ થી ૧૫૩

ઘ્રહણી રોગમાં આગળ જે જે રસ કહેવામાં આવશે એનો પણ અતિસારમાં પ્રયોગ
કરવાથી અતીસાર મટી જાય છે. ૧૫૪

અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

શોથં શૂલં જ્વરં તૃષ્ણાં શ્વાસં કાસમરોચકમ ।

છર્દિ મૂર્ચ્છાં ચ હિક્કાં ચ દૃઢ્વૈતીસારિણં ત્યજેત્ ।

બહુમેદી નરોયસ્તુ ભિન્ન વિટ્કો ન જીવતિ ॥ ૯૮ ॥

સોજ, શુળ, તાવ, તૃષ્ણા, શ્વાસ, કાસ, અરચિ, ઉલ્ટી, મૂર્છા, હિકકાવાળા અતિસાર
વાળા રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી. એ પ્રમાણે જેને પેશાબ વધુ થતો હોય અને પાતળા
દસ્ત આવતા હોય તે પણ અસાધ્ય રોગી છે. [ચક્રદત્ત ૯૯]

અતિસાર વર્જ કરવા યોગ્ય

સ્નાનાભ્યન્નાવગાહાંશ્ચ ગુરુ સ્નિગ્ધાતિ ભોજનમ્ ।

વ્યાયામ મગ્નિ સંતાપમતીસારી વિવર્જયેત્ ॥ ૯૯ ॥

અતિસારમાં વળ્યું--અતીસારથી પીડાતા રોગીએ સ્નાન, અભ્યંગ (શરીરે તેલ
ચોળાવવું) જલાવગાહન, તથા સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. દેવતા
પાસે તાપવું નહિ. ૧૫૫ [ચક્ર. ૯૯]

શ્રીચક્રદત્ત: અતિસારાધિકાર 'લોક ૧ થી ૬૬ ઉપર સંપૂર્ણ આવી ગયા છે--લેખક

इति भैषज्य रत्नावल्यां अतीसार चिकित्सा.

શ્રી મૈષજ્ય રતનાવલી એને ચક્રદત્ત

અથગ્રહણી રોગાધિકાર.

ગ્રહણીમાશ્રિતં દોષમજીર્ણવદુપાચરેત ।

અતીસારોક્ત વિધિના તસ્યામંચં વિપાચયેત ॥ ૧ ॥

(ચક્રદત્ત: ૧)

ગ્રહણીમાં આશ્રિત દોષની અશુદ્ધ રોગની માફક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. તથા અતીસારોક્ત ચિકિત્સાક્રમથી સંગ્રહણી રોગમાં આમનું પાચન કરવું જોઈએ. ૧ (ચક્રદત્ત: ૧)

શરીરાનુગતે સામેરસે લંઘન પાચનમ્ ।

વિશુદ્ધામાશયાયાસ્મૈ પશ્ચકો લાદિભિર્યુતમ્ ॥

દધાત્પેયાદિ લઘ્વન્નં પુનર્યોગાંશ્ચ દીપકાન્ ॥ ૨ ॥

(ચક્રદત્ત ૨)

આમરસ શરીરમાં વ્યાપક થઈ જાય તો પછી લંઘન [ઉપવાસ] તથા પાચન કરાવવું ઉત્તમ છે. એ પ્રકારે આમાશય વિશુદ્ધ થઈ ગયા પછી પચ્ચકો આદિથી સિદ્ધ કરેલ પેયા આદિ ભોજન તથા અગ્નિ સંદીપક યોગેના પ્રયોગ કરાવવો. ૨ (ચક્રદત્ત: ૨)

કેાડુ ખીલાનો ગર્ભ, ચાંગેરી (લુણી) દાડમનાં છોડાં એ સર્વ મળી ૮ તોલા લઈ છાસ (૫૬ તોલા)થી સિદ્ધ કરેલી પેયા વાત કદ પ્રધાન ગ્રહણીમાં સેવન કરાવવી જોઈએ. તથા વાત પ્રધાન ગ્રહણીમાં લઘુ પચ્ચમૂળથી સિદ્ધ કરેલ પેયાનો પ્રયોગ કરાવવો ઉત્તમ છે. એ પાચન કરાવનાર તથા સંગ્રાહક છે. ૩ (ચક્રદત્ત: ૩)

ગ્રહણ્યા તક (છાસ) ની ઉત્તમતા-

ગ્રહણી દોષાણાં તત્રં દીપનં ગ્રાહિ લાઘવાત્ ।

પથ્યં મધુરપાકિત્વાન્નચ પિત્તપ્રકોપણમ્ ॥ ૪ ॥

કષાઘોષણા વિત્તાશિત્વા પ્રૌક્ષ્યઙ્ગૈષ્ચ કફેહિતમ્ ।

વાતે સ્વાદ્મ્લસાન્દ્રત્વાત્સઘ સ્કમવિદાહિ તત્ ॥ ૫ ॥

ગ્રહણીમાં તક વ્યવસ્થા-ગ્રહણી રોગથી પીડાતા પુરુષને માટે છાસ લઘુ (હલકી) હોવાને લીધે અગ્નિદીપક તથા ગળસગ્રાહક હોવાથી પથ્ય છે. પાકમાં મધુર વિપાકી હોવાથી પિત્તને પ્રકોપ થતો નથી. એ છાસ તુરી, ગરમ, વિકાશી તથા રક્ષ હોવાને લીધે કફજન્ય ગ્રહણીમાં હિતકર છે. અને સ્વાદિષ્ટ, ખાટી તથા સાન્દ્ર (ઘન) હોવાને લીધે વાતજન્ય ગ્રહણીમાં પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે, તરત વલોવેલી તાજી છાસ વિદાહને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૪-૫

યનાનિકાદિ કવાથ—અજમે, સુંઠ, વાળો, ધાણા, અતીવિષ, મેથ, બલા, બીલીફળ, શાલવણુ, પીઠવણુ એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઇ તેનો કવાથ કરી આપવો તે દીપન તથા પાચન છે. ૬

ધાન્યકાદિ કવાથ—ધાણા, અતીવિષ, સુગંધીવાળો, અજમે, નાગરમેથ, સુંઠ, બલા (કાંસકી) શલવણુ, પીઠવણુ એ સર્વને ખાંડી ૨ તોલા લઇ તેનો વાથ કરી આપવો તે અગ્નિદીપક તથા આમનું પાચન કરે છે. ૭ (ચક્રદત્ત ૭)

પુનર્નવાદિ કષાય—સટોડી, મરી, શરપમે, સુંઠ, ચિત્રક, હરડે કરંજત્વક બીલીફળ મળી ૨ તોલા એનો કવાથ અર્શ, ગોળો ચઢવો, તથા સંગ્રહણીમાં દિતકર છે. ૮

શાલપલ્પુર્યાદિ કવાથ—શાલીપર્ણી બક્ષા, બીલીફળ, ધાણા, સુંઠ એનો કવાથ આપવાથી આદમાન, શુગ સાથેની રાતજ ગ્રહણીમાં સેવન કરવાથી ફાયદો થાય છે. ૯

શુઠ્યાદિ કવાથ—સુંઠ, મેથ, અતીવિષનીકળી, ગોળો એ સર્વ સમાનભાગે લઇ તેનો કવાથ પીવાથી મંદાગ્નિ અને આમનાળો ગ્રહણી રોગ શાંત થાય છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત ૬)

નાગરાદિ કવાથ—સુંઠ, અતીવીષની કળી નાગરમેથ એનો કવાથ પાવથી આમનું પાચન થાય. ૧૧ હિગાષ્ટકચુર્ણ અને અષ્ટપલ ઘૂત વાર્તિક ગ્રહણીમાં આપવું જોઇએ. ૧૧ (ચક્રદત્ત: ૧૩)

તિક્તાદિ કષાય—કડુ સુંઠ, રસવંતી, ધાવડીનાં ફુલ, મોટી હરડે, ઇન્દ્રજવ, મેથ, કડાછલ મળી ૨ તોલા, એનો કવાથ ગુદાના શુગવાળા અનેક પ્રપ્રરના પિત્તની સંગ્રહણીને મટાડે છે. ૧૨

ચાતુર્ભદ્ર કવાથ—ગોળો, અતીવિષ, સુંઠ, મેથ, એ ચારેનો કવાથ આપવાથી આમયુક્ત ગ્રહણીને મટાડે છે. તે ગ્રાહી છે તથા દીપન પાચન છે. ૧૩

રસાંજનાદિ ચુર્ણ—રસવંતી, અતીવિષ, કડાછાલ, ઇન્દ્રજવ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફુલ, એના ચુર્ણને સરખે ભાગે મિશ્રિત કરી મદ તથા એખાના ધોવણુ સાથે સેવન કરાવવું. માત્રા ૧૧ માસો. આ ચુર્ણના સેવનથી પિત્તની ગ્રહણી, અર્શ, રક્તપિત્ત, અતિસાર આદિરોગો મટે છે. ૧૪

શાંઠ્યાદિ ચુર્ણ—કચુરો, સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક્ષાર, સાજખાર, પીપળી મૂળ, બીજોડ, એના ચુર્ણને મીઠું તથા અમ્લ (છાસ) સાથે સેવન કરાવવાથી શ્લેષ્મિક ગ્રહણી મટે છે. માત્રા ૨ માસા. ૧૫

રાસ્નાદિ ચુર્ણ—રાસ્ના, હરડે, કચુરો, સુંઠ, પીપર, મરી, જવખાર, સાજખાર, પંચલવણુ, પિપરીમૂળ, બીજોડ એ સર્વને સરખે ભાગે એકત્ર કરી ચુર્ણ કરવું. તે ગરમ પાણીથી કદની ગ્રહણીમાં સેવન કરાવવું જોઇએ માત્રા ૨ માસા. ૧૬

કર્પુરાદિ ચુર્ણ—કપુર, સુંઠ, મરી, પીપર, રાસ્ના, પંચલવણુ, હરડે, સાજખાર, જવખાર, બીજોડ એ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે સેવન કરાવવું. આ રસ બળ, વચુ તથા જઠરાગ્નિને વધારે છે અને વાત શ્લેષ્મ ગ્રહણીને શાંત કરે છે. માત્રા ૧ માસો. ૧૭-૧૮

મલકાઠિન્ય વિષ્ણુભયો પચાર—કદ્ય મળ કઠ્ય હોવાથી જાડે જતી વખતે કુખ્ય થતું હોય તો સીધાલુણુ સાથે ગાયનું ઘી પાવું. જે બંધકોષ જણાય તો બીલીફળ તથા અજમાના ગરમ પાણી સાથે સેવન કરાવવું. ૧૯

મુષ્ણદ્યાદિ યોગ-મુશળી ૨ તોલા, ને હાસ સાથે અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે ધુટી ગ્રહણીમાં પ્રયોગ કરાવવો. પથ્ય હાસ ભાત. ૨૦

પંચ પલ્લવમ—જાંબુ, દાડમ, સીંધોડાં, કાળીપાટ, કંચટ (જળ તાંદળને) એનાં પાનમાં એક કાચા ખીલાને લપેટી જોઈતા પાણીમાં ઉકાળી સિદ્ધ કરી એક રાત રહેવા દેવું. પછી ખીલ દિવસે એ ખીલાની સાથે ક્ષીયિત સુંઠનું ચુર્ણ અને ગોળ મેળવી સેવન કરાવવું એથી અતિ કષ્ટસાધ્ય ગ્રહણી તથા સંપૂર્ણ અતિસાર મટી જાય છે. માત્રા ૩ માસા. ૨૧ [ચક્રદત્ત-૧૨]

ચિત્રકાદિ ગુટિકા—ચિત્રકમુળ, પીંપરીમુળ, જવખાર, સાજીખાર, સંચળ; સીંધવ, ખીડ-લવણ, સાંભરણુ મીઠું, પીંપર, સુંઠ, કાળાં મરી, ટુલાવેલી હીંગ, અજમોદ અને ચવક એ દરેક સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી ખાટા દાડમના રસથી અથવા તો ખીજોરાના રસમાં ધુટી ચચાર રતીની ગોળયો બનાવવી. આ ગોળયોના સેવનથી આમરસનો પરિપાક થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ૨૨-૨૩-૨૪ (ચક્રદત્ત ૮-૯)

પંચલવણ—સંચળ, સીંધવ, ખીડલવણ, મીઠું, વડાગર મીઠું (સાંભરણુ) એ પાંચ-લવણ છે. ૨૪ (ચક્રદત્ત ૧૦)

નાગરાદિ ચુર્ણ—સુંઠ, અતિવિષ, મોચ, ધાવડીનાં પુલ, રસવંતી, કડાછાલ, ઇન્દ્રજવ કાળીપાટ, ખીલાનોગર્લ, કડુ, દરેક સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી મદ તથા ચોખાના ધોવરામણ સાથે ખાવાથી રક્તઘ્રાવ રુઢિત પિત્તની ગ્રહણી રોગ તથા મરડો મટે છે. શીત કષાયમાં બતાવેલા પ્રમાણથી અર્થાત છ ગણા પાણીમાં ચોખા પલાળીને ચોખાનું ધોવરામણ બનાવવું જોઈએ. કેટલાક ચોખાને આઠ ગણા પાણીમાં પલાળી રાખી તેની બાવના આપી ચોખાના ધોવરામણની કલ્પના કરે છે. માત્રા ૧ માસાથી ૧૫ માસા. ૨૫ થી ૨૭ (ચક્રદત્ત ૧૪ થી ૧૭)

શ્રીફલશલાટુ કલ્ક—કાચા ખીલાના ગર્લનો કલ્ક કિંચિત સુંઠનું ચુર્ણ તથા ગોળ મેળવી તે સાથે ખાવાથી ગ્રહણી રોગ જલ્દી મટી જાય છે. માત્રા ૩ માસા. પથ્ય-તક (હાસ) ૨૮ (ચક્રદત્ત ૧૧)

પાઠાદિ ચુર્ણ—કાળીપાટ, ખીલીફળ, ચિત્રકમુળ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીંપર, દાડમની છાલ, ધાવડીનાં પુલ, કડુ, અતિવિષ, મોચ, દાંહળદર, કરીયાતુ, ઇન્દ્રજવ, દરેકનું ચુર્ણ ૧ ભાગ, કડાછાલનું ચુર્ણ ૧૪ ભાગ, એને મિશ્ર કરી ચોખાના ધોવણ તથા મદ સાથે સેવન કરાવવું, માત્રા ૨ માસા. એના સેવનથી ઉલ્ટી, જવરાતીસાર, શળ, હૃદરોગ, ગ્રહણી, અશ્વિ, તથા મંદાગ્નિ નષ્ટ થાય છે. ૨૯-૩૦ (ચક્રદત્ત ૨૮-૨૯)

ભૂનિગ્ધાદી ચુર્ણ—કરીયાતુ, કડુ, ત્રિકટુ, મોચ, ઇન્દ્રજવ, દરેક ૧ ભાગ, ચિત્રકમુળ ૨ ભાગ, કડા છાલ ૧૬ ભાગ એ સર્વનું ચુર્ણ ગોળ તથા થંડા પાણી સાથે સેવન કરાવવું. એના સેવનથી સંગ્રહણી ગુદમ, કમળો, જવર, પાનડું, પ્રમેહ, અશ્વિ, અતિસાર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ માસા. ૩૧-૩૨ (ચક્રદત્ત ૧૮ થી ૨૦)

કેંદ્રગ્રહણીની ચિકિત્સા

ગ્રહણ્યાં શ્લેષ્મ દુષ્ટાયાં વમિતસ્ય યથાવિધિ ।

કટલ્લ લવન ક્ષારૈ સ્તીક્ષ્ણઞ્ચાગ્નિ વિવર્ધયેત્ ॥ ૨૧ ॥

કે અહણીમાં વિધિપૂર્વક વમન (ઉલ્ટી) કરાવી; તીક્ષ્ણ, તીખાં, ખાટાં, લવણ ક્ષાર પદાર્થોથી અગ્નિ દીપ્ત કરવો જોઈએ. ચક્રદત્ત ૨૧

અર્થીકાદિ ચુર્ણ—પીપરીમુળ, જવખાર, સાજખાર, પાંચલવણ, બીજેર, હરે, રાસ્ના, ટ્યુરો, મરી, સુંઠ, સર્વે સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ બનાવી કાંધક ગરમ પાણી સાથે સેવન કરવાથી ક્ષબ્ધન્ય અહણી રોગ નષ્ટ થાય છે. બળ વર્ણ તથા અગ્નિને વધારે છે. એ ઔષધોદ્ધારા સિદ્ધ કરેલું ધી વાત અહણીને નષ્ટ કરે છે. [ચક્રદત્ત ૨૨-૨૩]

ભદલાતકદાર—બિલામાં, સુંઠ, મરી, પીપર, આમળાં, હરે, બેદાં, સીંધવ, સંચળ, મીઠું, દરેક આઠ આઠ તોલા લઈ માટલામાં ભરી. તેનું મોં કપડાટીથી બંધ કરી ગાયનાં અડાયાં છાણાંના દેવતાથી ગરમ કરવું. અંદરનાં ઔષધો બળી ખાખ થઈ જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો. પછી કાઢી અંદરના ખારને વાટી ધી સાથે પાવાં અથવા ભોજનમાં પ્રયોગ કરવાથી હૃદરોગ, પાંડુ રોગ, અહણી દોષ, ગુદમ, ઉદાવર્ત, તથા શુળ મટે છે. ચક્રદત્ત ૨૪-૨૫

સન્નિપાત અહણી ચિકિત્સા

સર્વે જાયાં ગ્રહણ્યાં તુસામન્નો વિચિરિષ્યતે ॥ ૨૬ ॥

સન્નિપાતજ અહણીમાં સામાન્ય ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૨૬)

દ્વિ છોત્તર ચુર્ણ—કાળાં મરી, સુંઠ, કડાલાલ, કમથ એક કરતાં બીજાં બમણું લઈ ચુર્ણ બનાવવું. માખણ કાઢી લીધું ન હોય તેવી જાડી છાસમાં ગોળ મેળવી પીવડી અહણી દોષ નષ્ટ થાય છે. ચક્રદત્ત ૨૭

કપિથાદક ચુર્ણ—અજમો, પીપરીમુળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર સુંઠ, મરી, ચિત્રકમુળ, સુગંધિવાળો, કાળજીર, ધાણા, સંચળ, દરેક ૧ ભાગ, અમલવેતસ, ધાવડીનાં ફુલ, પીપર, બીલીકળ, દાડમ, તિન્દુક (ટીંબર) દરેક ૩ ભાગ, સાકર ૭ ભાગ, કાઠાનેા જર્બ ૮ ભાગ એ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેનું સેવન કરવાથી અતિસાર, અહણી, ક્ષય, ગુદમ, ગલરોગ, કાસ, શ્વાસ, અર્ચચ, હિકકા, આદિ રોગો મટે છે. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૩૩-૩૪-૩૫ (ચક્રદત્ત ૩૦ થી ૩૨)

દાડિમાષ્ટક ચુર્ણ—વાંસકપુર ૨ તોલા, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, દરેક ૪ તોલા, અજમો, ધાણા, કાળજીર, પીપરીમુળ, મરી, પીપર, સુંઠ, દરેક ૮ તોલા, દાડમના ઘણા ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, એનું ચુર્ણ કરવું. આ ચુર્ણ પણ ઉપરના કપિથાદક ચુર્ણ જેવું ગુણ કરનાર છે. માત્રા ૧ થી ૩ માસા. ૩૬-૩૭ [ચક્રદત્ત ૩૩-૩૪]

તાલીસાદિવટી-તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, દરેક આઠ આઠ તોલા પીપર, પીપરીમુળ, દરેક સોળ સોળ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા, તજ, એલચી, તમાલપત્ર નાગકેસર, વાળો દરેક બમે તોલા, બધાંનું ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણથી ત્રણ ગણો ગોળ મેળવી ગોળાયો બનાવવી. માત્રા અર્ધો નેલો. વાત કદ જન્ય અહણી, ઉલ્ટી, ઉદરસ, દમ, તાવ, અરચિ, સોળ, ગોળા ચઢવો, ઉદરોગ, પાન્ડુરોગ વગેરે રોગોમાં આ ગોળાયોનો ઉપયોગ કરવો. ૩૮-૪૦

મુન્ડચાદિ ગુટિકા—ગોરખમુન્ડી, જાતાવરી, મોચ, કૌચાં, દુધેલી, ગળો, જેદીમધ, સીન્ધાલુણ, દરેકના ચુર્ણને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી ધીમાં શેકી તે ચુર્ણથી બમણી ભાગ લઈ તેનું ચુર્ણ તેમાં મેળવી તેમાં દસગણું ગાયનું દૂધ મેળવી માટીના વાસુખમાં ભરી ચૂદ્ધ અગ્નિથી પકવવું. જ્યારે ઉકળતાં ઉકળતાં ગોળી વળે એવું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. એને

મદ સાથે વાતપિત્તજ અહલ્પી રોગમાં સેવન કરાવવું જોઈએ. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા. ૪૧-૪૨-૪૩

વાત્તિકું ગુટિકા—રતુહીકાન્ડ [ચોરનું મૂળ] ૪ પલ, સીંધવ, સંયજ બીડલવણ, દરેક ૩ પલ, વંતાક ૧ કુડવ, [૩૨ તોલા] આકડાના મૂળની છાલ ૮ પલ, ચિત્રકમૂળ ૨ પલ એને બાળી વંતાક (રીંગણા) ના રસમાં ઘુટી અકેક માસાની ગોળીયો બનાવવી. એનું ભોજન પછી સેવન કરવું. એના સેવનથી ખાધેલું અન્ન જલ્દી પચી જાય છે. ઉદરસ, દમ, અર્શ, કાલેરા, સળેખમ, હૃદયના રોગો એ સર્વમાં આ ગોળીયો અત્યંત હિતકર છે. ૪૪-૪૫ (ચક્રદત્ત ૪૪-૪૫)

સ્વદેપ ગંગાધર યુર્ણુ—મોથ, સીંધવ, સુંક, ધાવડીનાં ફુલ, લોધર, કડાછાલ, બીલીફળ, મોચરસ, કાળીપાટ, ઇન્દ્રજવ, સુગંધવાળો, આંખાની ગોટલી, અતીવિષની કળી રીસામણી; એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ યુર્ણુ રી મદ તથા ચોખાના ધોવણુ સાથે મરડામાં ઉપયોગ કરવો. તેથી ઝાડા, શુળ, સંઘ્રહણી, સુવારોગ એ રોગોમાં આ રસ હિતકારક છે. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા ૪૬-૪૭-૪૮

બ્રહ્મ ગંગાધર યુર્ણુ—બીલીફળ, સીંધોડીનાં પાન, દાડમનાં પાન, મોથ, અતીવિષની કળી, ઘોળીરાળ, ધાવડીનાં ફુલ મરી, પીપર, સુંક, દારૂદળદર, કરીયાતુ, લીમડાની છાલ, જાંબુની છાલ, રસવંતી ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, રીસ મણી, સુગંધવાળો, મોચરસ, ભાંગનાં પાન, ભાંગરો, દરેક સરખે ભાગે લઈ તેનું યુર્ણુ કરી તે યુર્ણુના સરખા વખતે કડાછાલનું યુર્ણુ તેમાં મેળવવું. માત્રા ૧ માસો. એના સેવનથી જીતો અતિસાર, અહલ્પી, તરસ, ઉદરસ, તાવ, સોજા, અરૂચી, પાનુરોગ, અતિરોગ નષ્ટ થાય છે. અનુપાન—અકરીનું દુધ. મન્ડ કે મદ ૪૯ થી ૫૪

બ્રહ્મ ગંગાધર યુર્ણુ—(સાહિદિનમ) બીલીફળ, મોચરસ, કાળીપાટ, ધાવડીનાં ફુલ, ધાણા, સુગંધવાળો, સુંક, મોથ, અતીવિષ, અરીણ, લોધર, દાડમના દાણા, કડાછાલ, પારદ, ગંધક એ સર્વ સરખે વજન મેળી ૨ થી ૪ રીની માત્રામાં છાસ સાથે સેવન કરાવવું. એના સેવનથી અર્શવિષ જ્વર, અતિસાર, અહલ્પી, અદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૫ થી ૫૭

સ્વદેપ લવંગાદિ યુર્ણુ—લવીંગ, અતીવિષની કળી, મોથ, બીલીફળ, કાળીપાટ, મોચરસ, જીરૂ, ધાવડીના ફુલ, લોધર ઇન્દ્રજવ, સુગંધવાળો, ધાણા, રાળ, કાકડશીંગી, પીપર, સુંક, લળમણી, જવખાર સીંધાણુ, રસવંતી, એના યુર્ણુને સરખા ભાગે ભિત્રકરી પન્દાગિન, સંઘ્રહણી, અતિસાર, સોજા, પાન્ડે, કમળો, અષ્ટલા કાસ, શ્વાસ, તાવ, હૃદયી, જીવગમ-રાવો, અમ્લપિત્ત, શુળ અદિ રોગો આ યુર્ણુ નષ્ટ કરી દે છે. માત્રા ૧ માસો ૫૮ થી ૬૨

બ્રહ્મ લવંગાદિ યુર્ણુ—લવીંગ, અતીવિષની કળી મોથ, પીપર, કાળી મરી, સીંધવખાર હવુષા (પલાંશી) ધાણા, કાચફળ, પુષ્કરમુળ, જાંબુની, જાંબુફળ કળીજીરૂ, સંયજ, રસવંતી, ધાવડીનાં ફુલ, મોચરસ, કાળીપાટ, તેજપત્ર; તાલીસપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રકમુળ બીડલવણ, ધાણા બીલીફળ, તત્ત, એલચી, પીપરીમુળ, અજમોદ, અજમો, મજૂક, કડાછાલ, સુંક, દાડમની છાલ, જવખાર, લીમડાની છાલ, રાળ, સાજીખાર, મીઠું; ટકણખાર, સુગંધવાળો, ઇન્દ્રજવ, જાંબુની છાલ, આંખાની છાલ, કડુ, અજકલસમ, લેહમસમ, ગંધક, પારદ, એને સરખે ભાગે લઈ યુર્ણુ કરી મદ તથા ચોખાના ધોવણુ સાથે સેવન કરાવવું. જેથી અહલ્પી, ઝાડા, તાવ અરૂચિ, મન્દગિન, કાસ, શ્વાસ, હૃદયી, અમ્લપિત્ત, હીકક; પ્રમેહ, હલીમક, પાન્ડે; બંધકેશ; અર્શ, ખરોળ, ગોળો ચઢવો, ઉદરોગ, આધ્મન, સોજા, સળેખમ, અમવાત, અજીર્ણ, પ્રદર આદિ રોગોને આ યુર્ણુ નષ્ટ કરે છે. માત્રા ૧ માસો ૬૩થી૭૭

તન્નાન્તરોક્ત બ્રહ્મલવંગાદિ ચુર્ણ—મવાંગ, જરૂ, રેણુકામી, સીધવ, તજ તમાલપત્ર, એલચી, અજમોદ, અજમો, મોથ, સુંદ, પીંપર, મરી, હરરે, બેદાં આંખળાં, સવા, કાળોપાટ, કરીયાત્રુ, ગોખરૂ, જાવત્રી, જાવદળ, દારૂળદર, જટામાંસી, રતાંજળી, મોરવેલ, કચુરે; વરીયાળા, મેથી, ટંકણુખાર, કાળુજરૂ, જવખાર, સાજખાર, સુગંધીચાળો, ખીલીફળ, પુષ્કર મુળ; ચિત્રકમુળ, પીપરીમુળ, વાવડીંગ, ધાણા, પારદ, અજકલરમ, ગંધક, લોહલરમ, એ સર્વ સરખે લાગે મિશ્ર કરી રોગીએ ૧ માસો સેવન કરવું. અનુપાન, વાતાદિ દોષો અનુસાર ગરમ કે ઠાઠાં પાણી સાથે સેવન કરાવવાથી મંદ થયેલ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. તથા આમાતીસાર, ગ્રહણી, શુળ, અંધકોશ, આદરો, કોલેરા, શોથ, કમળો, હલીમક, પાન્ડુ, કાસ આદિ રોગોમાં સાકર સાથે સેવન કરાવવું. આ ચુર્ણ લવીંગના અનુપાનથી આદમાનને શાંત કરે છે. ૭૪ થી ૮૧

સ્વદંપનાયિકા ચુર્ણ—પંચલવણુ જુદાં જુદાં ૧૨ માસા, ત્રિકટુ દરેક બે તોલા, ગંધક ૮ માસા, પારદ ૪ માસા, લાંગનાં પાન ૯૫ તોલા એને મિશ્ર કરી રોજ ૧ માસો સેવન કરાવવાં. અનુપાન કાંજ. આ રસ કમથી ૧ થી ૨ માસા સુધી વધારવાં. આ રસ અગ્નિપ્રદીપક તથા સંગ્રહણી નાશક છે. ૮૨ થી ૮૫

મધ્યમનાયિકા ચુર્ણ—ગંધક ૨ તોલા, પારદ ૧ તોલો. એની કળજલી કરી સુંદ, પીંપર, કાળાં મરી, દરેક ૪ તોલા, પંચલવણુ દરેક ૨૫ તોલા, લાંગનાં પાન ૧૭ તોલા એનું ચુર્ણ મિશ્ર કરી ગ્રહણીમાં ધુણીદિક ઉપદ્રવમાં સેવવું. માત્રા ૧ માસો. અનુપાન કાંજ ૨ તોલા. આ ચુર્ણ મંદાગ્નિને દીપ્ત કરે છે. અતીસાર, ઉદરસ, દમ, શુળ, તાવ, ઉદરોગ, શાન્ત્યક્ષમા, ખરોળ, આમવાત, અર્શ, કુષ્ઠ, વાતરક્ત આદિ રોગોમાં હિતકર છે. ૮૬ થી ૯૦

બ્રહ્મનાયિકા ચુર્ણ—ચિત્રકમુળ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, વાવડીંગ, હળદર, દારૂળદર, બીલામાં, અજમો, હીંગ, પંચલવણુ, ધરનો ધુમાંસ, વજ, ઉપલેટ, મોથ, અજકલરમ ગંધક, જવખાર, સાજખાર, ટંકણુ, અજમોદ, પારદ, ગજપીંપર, દરેક સરખે લાગે લઘુ ચુર્ણ કરી તે બધાના વજન જેટલાજ વજને ભાંગનાં પાનનું ચુર્ણ મેળવવું. પછી પ્રાતઃકાલે નાયિકા યોગિનીની અભ્યર્ચના કરી આ ચુર્ણનું સેવન કરવું. આ ચુર્ણના સેવનથી પ્રમેહ, સોજ, વિષ્ઠમ્બ સંગ્રહણી, અતીસાર, શુળ, આમવાત, તથા સૂતિકા રોગ આદિ નષ્ટ થાય છે. વાત, પિત્ત તથા કફજન્ય એવી કોઇ વ્યાધી નથી કે જેને આ ચુર્ણ મટાડી ન શકે. પથ્ય—પાણી, ભાત, અડદ, અભ્યંગ રનાન, માંસ, કાંજની ખટાક, દુધ, મીન તથા દહીં વગેરે. આ ચુર્ણનું સેવન કરનારના પેટમાં લાકડું પણ પચી જાય છે. અર્થાત્ આ ચુર્ણ અગ્નિદીપક છે. માત્રા ૮ રતી. ૯૧ થી ૯૮

અહિણીશાર્દુલ ચુર્ણ—પારદ, ગંધક, લોહલરમ, અજકલરમ, હીંગ, પંચલવણુ, હળદર, દારૂળદર, વજ, મોથ, વાવડીંગ, ત્રિકટુ (સુંદ, મરી પીંપર), ત્રિફળા [હરરે, બહેડાં. આંખળાં] ચિત્રકમુળ. અજમોદ, અજમો, ગજપીંપર, જવખાર, સાજખાર, ટંકણુખાર, ગૃહધુમ (ધુમાંસ) દરેક બે તોલા. ભાંગનાં પાનનું ચુર્ણ ખરાખર મેળવવું. માત્રા ૧ માસો. અનુપાન ચોખાનું ધોવરાંમણુ. આ દવાના સેવનથી ગ્રહણી, અતીસાર તૃણા, જવર, પકવાતીસાર, આમાતીસાર, શ્વેચ્છ, પાન્ડુ, ખરોળ, જીર્ણવર; આદિ રોગ સમૂહને આ ચુર્ણ નષ્ટ કરે છે. તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૯૯ થી ૧૦૪

ભૂતિક્ષ્ણાદિ ચુર્ણ—જાવદળ, વાવડીંગ, ચિત્રકમુળ, તગર, તાલીસપત્ર, રતાંજળી,

સુંઠ, લવીંગ, કાળજી, કપુર, મોટીહરડે; આંખળાં, કાળાંમરી, પીંપર વાંસકપુર, તજ, એલચી તમાલપત્ર, નાગકેસર, દરેકનું ચુર્ણ ૨ તોલા. ભાંગનું ચુર્ણ ૭ પલ. એ સર્વ સરખે ભાગે લઘ ચુર્ણ કરી તેના વજન જેટલી સાકર તેમાં મેળવી ઘુંટી એનું ચુર્ણ તૈયાર કરવું. તે ઉદરસ, શ્વાસ, ક્ષય, અરૂચી, ગ્રહણી, અતીસાર, મંદાગ્નિ સળેખમ તથા અન્ય વાત કદ જન્ય રોગોને મટાડે છે. માત્રા ૧ માસે. ૧૦૫ થી ૧૦૮

જીરકાદિ ચુર્ણ—જીર, ટંકણ, મોથ, કાળીપાટ, ખીલીફળ, ધાણા, સુગંધીવાળો, સવા, દાડમના દાણા, કડાણાલ, મજીઠ, ધાવડીનાં ફુલ, સુંઠ, પીંપર, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મોચરસ, ઇન્દ્રજવ; એ સર્વ એકેક ભાગ લઘ તેનું ચુર્ણ કરવું. પછી અશ્વકભરમ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, પારદ ૧ ભાગ તેમાં ઉમેરવાં તે બધાના વજન જેટલું જ્યક્ષણનું ચુર્ણ તેમાં ઉમેરી ઘુંટી તૈયાર કરવું તે રોગોને રોજ ૧ માસે આપવું. એના સેવનથી ગ્રહણી, અતીસાર, કમળો, પાન્ડુ, મંદાગ્નિ આદિ રોગ મટી જાય છે. માત્રા ૧ માસે. ૧૦૯ થી ૧૧૨

માર્કન્ડેય ચુર્ણ—પારદ, ગંધક, હિંગળો, ટંકણ, સુંઠ, પીંપર, કાળાંમરી, જ્યક્ષણ, લવીંગ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, ચિત્રકસુળ, મોથ, ગજપીંપર, સુંઠ, વાળો, અશ્વકભરમ, ધાવડીનાં ફુલ. અતીવિષની કળી, સરગવાનાં બી, મોચનસ, અરીષ્ટ દરેકનું ચુર્ણ ૮ તોલા લઘ મિશ્ર કરવું. માત્રા ૧ માસે. અનુપાન સાકર, આ ચુર્ણ ગ્રહણી અને મંદાગ્નિ વગેરે રોગોને નષ્ટ કરે છે અને રસાયન છે. ૧૧૩ થી ૧૧૭

કંચ્ચાવલેહ—કંચટ (જળતાંજળે) ૦૧ પ્રથ (૬૪ તોલા) સુમળી ૦૧ પ્રથ, એ સર્વને ૮ પ્રથ પાણીમાં ઉકાળો કરી બે પ્રથ બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૦૧ પ્રથ સાકર નાંખી પાક કરવો જ્યારે ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ફરી મજીઠ, ધાવડીનાં ફુલ, કાળીપાટ, ખીલીફળ, મોથ, પીપરમુળ, ઇન્દ્રજવ, અતીવિષની કળી. જવખાર, સચળ; રસવાંતી, મોચરસ, દરેકનું ચુર્ણ ૨ તોલા નાંખી સારી રીતે મેળવવું થડુ થથે મદ ૨ પલ તેમાં નાંખવું. માત્રા ૦૧ તોલો. કાલ આદિનો વિચાર કરી એની માત્રાના નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આ અવલેહ અતીસાર, ગ્રહણી, અમ્બાપિત્ત, ઉદરરોગ, શુળ, અરૂચિ, તથા અન્ય કોઈના રોગો ને શાંત કરે છે. ૧૧૮ થી ૧૨૨.

દશમુલચુક-દશમુળ ૧૦ શેર લઘ ખાંડી ૨ દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવાં. જ્યારે ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ગોળ ૧૦ શેર તથા આદાનો રસ ૨ પ્રથ આપી મંદ મંદ આંચથી ફરી પાક કરવો. પાક કરતાં કરતાં જ્યારે અવલેહ બેવો જાડો થાય ત્યારે પીપર, પીપરીમુળ, કાળાં મરી, સુંઠ, હીંગ, બીલામાં, વાવડીંગ, જન્મો, જવખાર, સજખાં, ચિત્રક, ચવક, પંચલવણ, દરેક ૮ તોલા લઘ ખાંડી તેનું ચુર્ણ તેનાં નાંખી એકત્ર કરી તેને માટીના રીઠા વાસણમાં ભરી રાખવું. માત્રા ૩ માસા. દરરોજ સવારે માત્રા અનુસાર સેવન કરવું. એના સેવનથી મંદાગ્નિ, ગ્રહણી, આમ, શુળ, બીજા, ઉદરરોગ, વિષમ્બ તથા અર્શ આદિ મંદાગ્નિથી ઉત્પન્ન થનારા રોગો તથા અજીર્ણ જવર આદિ નષ્ટ થાય છે. ૧૨૩ થી ૧૨૮

કલ્યાણચુક-આંખળાનો રસ ૬ પ્રથ, ગોળ ૫ શેર, એ બંને મિશ્રણ કરી પાક કરવો. જ્યારે જાડુ થાય ત્યારે પીપરીમુળ, ઘોળ જીર, ચવક, ચિત્રક ગજપીંપર, પલાંડી, અજમોદ, વાવડીંગ, સીંધાલુણ, ત્રિફળા, અજમો, કાળીપાટ, ચિત્રકસુળ, ધાણા, દરેક ૮ તોલા, નસોતરવું ચુર્ણ ૮ પલ, તલવું તેલ ૮ પલ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, દરેક ૬

તોલા, એનું ચુર્ણ તેમાં ઉમેરી એકત્ર કરવું. માત્ર ૧ તોલો. આ દવાના સેવનથી ગ્રહણી દમ, ઉદરસ, સ્વરભેદ, શોથ તથા મંદાગ્નિ આદિ નષ્ટ થાય છે. અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. એમજ એ ઔષોના વંધ્યત્વને મટાડનાર છે. એમાં નસોતરનું ચુર્ણ ઉમેરવા પહેલાં કાંઈક તલના તેલમાં પલાળી લેવું જોઈએ. પલાળવાથી નસોતર મંદ વીર્ય થઈ જાય છે. જ્યાં તે એટલું વિરચક રહેતું નથી. ૧૨૯ થી ૧૩૩ (ચક્રદત્ત ૭૧ થી ૭૫)

કુખાન્ઠ ગુડ કંદ્યાણુક--પાકુ ભુરકોળ ૧૦ શેર, ધીર પ્રસ્થ, પીપર પીપરીમુળ; ચિત્રક, ગજપીપર, ધાણા, વાવડીંગ, અજમો, મરી, હરડે, બેઠાં, આંખળાં, અજમોદ; ઇન્દ્રજવ, કાળુ જીરૂ, સીંધાણુક, દરેક ૮ તોલા; નસોતરનું ચુર્ણ ૮ પલ, તલનું તેલ ૮ પલ, ગોળ ૫૦ પલ, આંખળાંના રસ ૬ પ્રસ્થ. એના ચથાવંધી કલાષ કરેલા વાસણમાં પાક કરવો. જાડું થયે ઉતારી લેવું. માત્ર ૧ તોલો. એના સેવનથી ગ્રહણી, કુષ્ટ, અર્શ, લગ્નદર, તાવ, હૃદયરોગ, ગુદમ, ઉદરરોગ, કોષેરા, કમળો, પાન્ડુ, પ્રમેહ, બરોળ, વાતરકત, દાદર, આમડીના કુષ્ટ, હલોમક આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. કોપિત વાત, પિત્ત અથવા કફને શાંત કરે છે. આ વૃષ્ય, બલ્ય તથા રસાયન છે. અને વંધ્યત્વનાશક છે. ૧૩૪ થી ૧૪૨ (ચક્રદત્ત: ૭૬ થી ૭૭)

તેલ

ખિલ્લ તેલ—તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, ખીલીફળ ૫ શેર, દશમૂળ ૫ શેર, પાણી ૨ દ્રોણ ઉકાળવું. ૦૧ દ્રોણ રહે એટલે ઉતારી તેમાં આદાના રસ ૨ પ્રસ્થ, કાજી ૨ પ્રસ્થ, દુધ ૨ પ્રસ્થ, ઉમેરવું. પછી ધાવડીનાં પુલ, ખીલીફળ, ઉપશેટ, કચુરો, રાસના, સાટોડી, સુંક, કાળાં મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ગજપીપર, ફેદાર, વજ, ઉપશેટ, મોચરસ, કડુ તમાલપત્ર, અજમો, જીવક, રૂપલક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ફીરકાકોલી, ઝાકિ, વૃદ્ધિ, જોડીમધ, જંગલીમગ, જંગલાંઅદ, જીવંતી (ડોડી) દરેકનું ચુર્ણ ૪ તોલા. એ તેલન ચથ વિધી મૃદુ આગન પર પકાવવું. આ તેલનું મર્દન કરવાથી મંદાગ્નિ, ગ્રહણી, આંતરસ, અરૂચી, અર્શ, શ્લેષ્મ, અંતઃક્રિ, કફવાત જન્ય શોથ, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, ગુદમ, પાન્ડુ, મક્કલરોગ, સ્તિશરોગ, મુઠગર્ભ, શિરોરોગ તથા ઔષોના રોગ નષ્ટ થાય છે, આ તેલ શુક્રને વધારે છે તથા ઔષોના વંધ્યા દોષને નષ્ટ કરે છે. ૧૪૩ થી ૧૫૩

ગ્રહણી મિહિર તેલ—તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ, જાસ ૮ પ્રસ્થ; કડાજાલ ૧૦ શેર, પાણી ૨ દ્રોણ ઉકાળવું, ૦૧ દ્રોણ રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી ધાણા ૧૦ શેર લઈ પાણી ૨ દ્રોણમાં ઉકાળી ૦૧ દ્રોણ પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી ધાણા, ધાવડીના પુલ, લોધર, મજીક, અતીવિષની કળી, હરડે, લવીંગ, સુગધાવાળો, સીંધાણાં, રસવતી, નાગકેસર, પદમક, ગળો, ઇન્દ્રજવ, ઘઉંલા, કકુ, પદ્મકેસર, તગર, શરમૂલ, લાંગેરો કેશરાજ, સાટોડી, આંખાની જાલ, જાંજીની જાલ, કદમ્બની જાલ દરેક ૨ તોલા લઈ વાટી તેના કલ્ક કરી ઉપરના કવાથોમાં ઉમેરી તેનું સિદ્ધ કરવું. એ તેલના અબ્યંગથી અતીનાર, ગ્રહણી, તાવ, તબ્બા, શ્વાસ, હિફ, ઉલ્ટી, જ્વર, તથા કોઠાના રોગો આદિ નષ્ટ થાય છે. આ અદ્ધગ્રહણી મિહિર તેલ ૫૫ વર્ષીકરણ છે. ૧૬૫ થી ૧૭૨.

દાડિઆદિ તેલ—તલનું તેલ ૮ પ્રસ્થ દાડમનાં છોડાં ૪ પ્રસ્થ, પાણી ૨ દ્રોણ, ઉકાળતા એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું તેમાં કડાજાલ ૪ પ્રસ્થ પાણી ૨ દ્રોણમાં કવાથ કરવો, ૦૧ દ્રોણ રહે ત્યારે ઉતારી તે કવાથ ઉમેરવો. પછી તેમાં જાસ ૮ પ્રસ્થ, પછી સુંક, કાળાં મરી, પીપર, હરડે, બેઠાં, આંખળાં, મોચ, ચવક, જીરૂ, સીંધાણુક, તજ, એલચી, તમાલપત્ર,

નાગકેસર, વરીયાળી, જટામાંસી, લવીંગ, જાવંત્રી, જાવકળ, ધાણા અજમો, અજમોદ, સુગંધીનાળો, કંચટ (ગજપીપળ), અતીવિષ, મંડુકપર્ણી, સધિડાં, નાની ભોંયરીગણી, આંખાની હાલ, જાંબુની હાલ, શાલીપર્ણી પૃષ્ઠપર્ણી, મજાક ઇન્દ્રજવ, શતાવરી, ધાવડીનાં કુલ; ખીલીકળ, મોચરસ, કંકાહાલ, બલા, ગોખર, લોધર, કાળીપાટ, ખેરની હાલ, ગજો, સેમળાની હાલ દરેક ૪ તોલા, એ સર્વના કલ્કને એખાના ઘોવણથી છુટી તેલમાં નાંખવું. પછી સર્વે યથાવિધી મૃદુ અગ્નિ થી પકવવું બાહ્ય પ્રયોગથી આ તેલ, અહણી, અમેહ, અર્શ આદિ રોગો મટાડે છે. ૧૭૩ થી ૧૭૯.

ધૂત

મરિચાદિ ધૂત:—ધૂત મરી, પીપરીમુળ, સુંઠ, પીપર, બીલામાં અજમો, વાવડીંગ, ગજપીપર. હોંગ, સંચળ ખીડલવણ, સીધવ, મીઠું. જવખાર, ચિત્રકમુળ. વજ દરેક ચાર ચાર તોલા લઘ તેનો કલ્ક કરવો. પ્રથમ દશમુળનો ઉકાળો ૫ શેર લઘ તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા ઉકાળી ૨૫૬ તોલા ઉકાળો બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તે ઉકાળામાં ઉપરનો કલ્ક નાંખવો. તેમજ દુધ ૨૫૬ તોલા અને ધી ૧૨૮ તોલા ઉમેરી ઉકાળવું. દુધ ને ઉકાળો બળી જઇ ધી રહે ત્યારે ઉતાળી ધી તૈયાર કરવું. તે ધી મન્દાગ્નિ, અહણી, અંધક્રોશ, આમ, નિર્જળતા, ખરોળ, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, અર્શ, ભગંદર, કૃમિ, આદિ રોગોમાં સેવન કરવાથી લાભ થાય છે. ૧૮૦ થી ૧૮૪ (ચક્રદત્ત ૪૭ થી ૫૧)

મહાપટ પલકં ધૂત:—સંચળ, પંચકોલ (પીપર, પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ,) સંધાલુણ, પ્લાંશી, ખીડલવણ, અજમોદ, ચવડાર, હોંગ, જીર, ધસીયું મીઠું, કાળુ જીર, અજમો દરેક ચચાર તોલા લઘ તેનો કલ્ક કરવો. પછી દશમુળનો ઉકાળો ૧૨૮ તોલા, આદાનો ૨૨ ૧૨૮ તોલા; ગાયતું ધી ૧૨૮ તોલા, આંખથી ૧૨૮ તોલા દુધ ૧૨૮ તોલા, દહીંનું પાણી ૧૨૮ તોલા, તથા કાંજી ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી તેમાં ઉપરનો કલ્ક ઉમેરી પછી ઉકાળી ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી જમતી વખતે અથવા માત્ર એ ધો એકલું સેવન કરાવી શકાય છે. એના સેવનથી કૃમિ, ખરોળ, ઉદરરોગ, અજીર્ણ, જવર, કુષ્ઠ, મરડો, શુળ, અર્શચિ, પાન્ડુ ક્ષય, કાસ, કુર્મજળતા, અહણી વગેરે રોગ નષ્ટ થાય છે. માત્ર ૧૦ તોલા ૧૮૫ થી ૧૮૯ (ચક્રદત્ત ૫૨ થી ૫૬)

ચાંગીરી ધૂત:—સુંઠ, પીપરીમુળ, ચિત્રકમુળ, ગજપીપર, ગોખર, પીપર, ધાણા, બીલાનો ગર્ભ, કાળીપાટ, અજમો એકંદરે ૩૨ તોલા લઘ તેનો કલ્ક કરવો. ગાયતું ધી ૧૨૮ તોલા, ચાંગીરી (ખાટીલુણી)નો સ્વરસ ૫૧૨ તોલા, દહીં ૫૧૨ તોલા, એકત્ર કરી તેમાં કલ્ક નાંખી ઉકાળી ધી સિદ્ધ કરવું. આ ધૂતથી કુષ્ઠ વાત કઢને તથા અર્શ અહણી, મૂત્રકચ્છ, મરડો. ગુદબંધ (આમણુ નીકળવી) આદિ રોગો મટે છે. ૧૯૦ થી ૧૯૨ (ચક્રદત્ત: ૪૪ થી ૪૬)

ચુષણાદિ ધૂત:—ત્રિફળાનો કલ્ક ચાર તોલા, ગોળ ચાર તોલા, ધી ૩૨ તોલા, ચાર-ગાણું પાણી નાખી ઉકાળવું ધી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઘ સેવન કરાવવું. (ચક્ર:૩૮)

ખિલ્લગર્ભ ધૂત-મસુરધૂત:—મસુરની દાળ ૪ શેર, પાણી ૬૪ શેરમાં ઉકાળી કવાથ ૧૬ શેર રહે ત્યારે તેમાં બીલાનો ગર્ભ ૧ શેર ઉમેરવો તથા ગાયતું ધી ૪ શેર નાંખી ઉકાળવું. ધી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ધી ગળી લેવું. તે ધી ઉદરરોગ, અહણી, પાન્ડુ-રોગ, કમળો આદિ રોગોમાં સેવન કરાવવું જોઇએ. ઘૂન પાકમાં બ્રહ્મીપ્રાણ્યંગ કવાથો તત્કાલ

બનાવવા જોઇએ. નહિંતો વાસી થઇ દોષોને કોપીત કરે છે. ૧૯૩ (ચક્રદત્ત: ૩૯) આને ચક્રદત્તમાં મસુરધૂત કહ્યું છે.

શુંડી ધૂત:—શુંડ શેર ૧ લાઇ કલક કરી પછી દશમુળનો કવાથ કરી તે ૧૬ શેર લેવો. ગાયનું ધી ૪ શેર લાઇ એકત્ર ઉકાળી બી સિદ્ધ કરવું આ શુંડી ધૂત શોથ અને સામ ગ્રહણીને નષ્ટ કરે છે. ૧૯૪ (ચક્રદત્ત: ૪૦)

બિલ્વાદિધૂત:—ખીલી, ચિત્રકમુળ, ચવક, આદુ, શુંડ એકત્ર ૮ શેર લાઇ તેનો ઉકાળો કરવો. પાણી ૪૮ શેરમાં તે ઉકાળવું તે ૧૨ શેર રહે ત્યારે કવાથ ગાળી લાઇ તેમાં ગાયનું ધી ૪ શેર, બકરીનું દુધ ૪ શેર અને ઉપરના ખીલીઆદિ દ્રવ્યોનો કલક ૧ શેર મેળવી ધી સિદ્ધ કરવું. આ ધીના સેવનથી ગ્રહણી તથા તેથી ઉપનન્ન ચનાર સોજા, મંદાગ્નિ અગ્નિ આદિ ઉપદ્રવ જલદી શાંત થઇ જાય છે. ૧૯૫ (ચક્રદત્ત: ૪૩)

નાગરઘૂતમ:—શુંડ ૧ શેરનો કલક કરી પાણી ૧૬ શેર અને ગાયનું ધી ૪ શેર એકંદર કરી ઉકાળી બી સિદ્ધ કરવું. એ ધીના સેવનથી ગ્રહણી પાન્ડુ પ્લીહા, કાસ, જ્વર, આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. આ ધૂત વાતનું અનુલોમન કરે છે. ૧૯૬ (ચક્રદત્ત: ૪૧)

ચિત્રકધૂત:—ચિત્રકમુળના કવાથ તથા કલકથી ચયાવિધી ધી પડાવી ગ્રહણી ગુદમ, સોજા, ઉદરરાગ, પ્લીહા, શુળ, તથા અર્શ આદિ રોગોમાં સેવન કરાવવું જોઇએ. આ ધી જલરાગિને વધારે છે. ૧૯૭ (ચક્રદત્ત: ૪૨)

સ્વલ્પસુકેસન્ધાનમ:—એક ચોખા માટીના પાત્રમાં મરતુ (દહીંનું પાણી) ગોળ, મદ તથા કાંઠ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં રાખવાથી સુક તૈયાર થાય છે. આદી મરતુ (દહીંનું પાણી) ૮ લાગ નાંખી મોં બંધ કરી ત્રણ દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં રાખવું આ પ્રકારે રાખવાથી જ્યારે તે વિકૃત થઇ જાય છે ત્યારે તેને શુક્ત યા સુકત કહે છે. ૧૯૮ (ચક્રદત્ત: ૫૭-૫૮)

બૃહદ્સુકવિધાનમ:—ચોખાનું ઘોવરાંમણુ ૬૪ તોલા; જવની કાંઠ ૧૯૨ તોલા. દહીં ૩૨ તોલા અમ્લસુકક કાંઠની તળેથી લ ઘેલો ઠરેલો પદાર્થ ૫૧૨ તોલા, ગોળ ૨ માની અથવા ૬૪ તોલા, એકત્ર કરી ચીકણીને રીઠા માટીના વાસણમાં નાંખી પછી છોલેલા આદાના નાના નાના કકડા ૬૪ તોલા, સીંધાલુણુ ૮ તોલા, જીરૂ ૮ તોલા પીપર ૮ તોલા, કાળાં મરી ૮ તોલા, હળદર ૧૬ તોલા, સર્વનું ચુર્ણ કરી બધું એકત્ર કરી એ રીઠા માટલામાં ભરી તેનું મોં કપડામદાથી બંધ કરી તેને અનાજના ઢગલામાં રાખવું ગ્રંથ મરતુમાં ૩ દિવસ શનદેવમાં ૩ દિવસ, વર્ષા મરતુમાં ૪ દિવસ, વસ તમાં ૬ દિવસ, શીતમરતુમાં હોય તો તેમાં ૮ દિવસ અનાજના ઢગલામાં રાખવું તે પછી બહાર કાઢી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, ધલાયચી, નાગકેસર, દરેકનું ત્રીણુ ચુર્ણ ચચાર તોલા તેમાં મિશ્ર કરવું. તેનું નામ બૃહત્ શુક્ત અથવા બ્રહ્મસુક છે. એના સેવનથી વાત કફ જન્ય તથા આમ દોષ જન્ય નાના પ્રકારની ગ્રહણી આદિ રોગો તથા અર્શ, શુળ, ગુદમ, અને ઉદર રોગો મટી જાય છે. આગ્ન પ્રદાપ્ત કરે છે. માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી ૧૯૯ થી ૨૦૩ (ચક્રદત્ત ૧૯ થી ૬૧)

તકારિષ્ટ:—અજમો, આંબળાં. હરડે, કાળાં મરી દરેક ૧૨ તોલા, પંચલવણુ દરેક ચચાર તોલા એને એકત્ર કરી ખાંડી ચુર્ણ કરી ૬ શેર ૬ ટાંક ઘાસમાં નાંખી તે ઘાસ

એક માટીના રીઠા વાસણમાં ભરી તેનું મોં બંધ કરી ચાર દિવસ રાખી મુકવી. પછી ઉઘાડી તેનો પ્રયોગ કરવો. આ અરિષ્ટ દીપન છે તથા સોજા, ગુદમ, અર્શી કૃમિ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ અને ગ્રહણી રોગ આદિ નષ્ટ કરે છે. માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી ૨૦૪ થી ૨૦૫ (ચક્રદત્ત: ૬૨-૬૩)

પિપ્પલ્યાસવ:—પીપર, કાળાં મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રકમુળ, મોચ, વાવડીંગ, સોપરી, લોધર, કાળીપાટ, આંખળાં, ચણકમાખ, વાળો, રતાંજળી, ઉપલેટ, લતીંગ, તગર, જટામાંસી, તજ છલાયચી, તમાલપત્ર, ધડેલા, નાગકેસર, દરેક બમે તોલા લાઇ ખાંડી યુર્ણ કરી, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, ગોળ ૩૦ શેર, ધાવડી ૧૦૦૦ કુલ ૧ શેર, દ્રાક્ષ ૬ શેર, એ સર્વ એકત્ર મિશ્ર કરી એક માટીના વાસણમાં ભરી તેનું મોં બંધ કરી કપટમટી કરી એક માસ સુધી એકાન્તમાં પડ્યું રહેવા દેવું. પછી ગાળી અગ્નિ અને બળ-અનુસારે ક્ષય, ગુદમ, ઉદરરોગ, કૃશતા, ગ્રહણી, પાન્કુ, અર્શી આદિ રોગોમાં રોગીને સેવન કરાવવું. માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી. ૨૦૬ થી ૨૧૦

આયામ કાંજીક—ઔદ ધણી પાણીમાં છોતરાં વગરના જવને સિદ્ધ કરી જે મન્ડ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને વાટય કહે છે. એ વાટય (ચવ મન્ડ) ૨૫૬ તોલા, જવનો સાથવો ૨૫૬ તોલા; મુળાના કકડા ૨૫૬ તોલા એ સર્વને એક ચોખા માટીના વાસણમાં રાખી ૨૦૪૮ તોલા પાણી તેમાં નાંખવું. તથા ચવક્ષાર, સાંજખાર, નેપાળી ધાણા, અજમેા, ધાણા, ખીડલવણ, સીંધાલુણ, સંચળ, લીંગ, વાંસકપુર, ચવક દરેકનું યુર્ણ આઠ આઠ તોલા, પીપર, કાણુજર, જરૂ, રાઇ, કલોંજીજર, ચિત્રકમુળ દરેક ચાર ચાર તોલા એકંદર ખાંડી તે સર્વ એકંદર કરી ઉપરના પાણીમાં નાંખવું. એને પછી મોં બંધ કરી ૧૫ દિવસ સુધી રાખી મુકવું. એનું નામ આયામ કાંજીક છે. આ કાંજી બલ, વર્ણની વૃદ્ધિ કરે છે. અને આયુષ્ય વધારે છે. આ કાંજી જમ્બેલું અત્ર એક પ્રહરમાં પચાવી દે છે. એથી તેને આયા-મકાંજીક કહે છે. આ કાંજી યથાવિધિ સેવન કરવાથી જ્વોદર ગુદમ, બરોળ, હૃદરોગ, આ-દરો ચઢેવો. અર્ચિ, મન્દાગ્નિ, કોઠાનું શુળ, અર્શી લગંદર, વાત વ્યાધિ આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે. ૨૧૧ થી ૨૧૬ (ચક્રદત્ત: ૬૪ થી ૭૦)

મદનમોદક—ખીયાને પાંદડાં સાથે ભાંગ ૨૦ તોલા લાઇ ધીમાં શેકીને પથ્થર ઉપર ઘુંટી તૈયાર કરવી. પછી સુંકે મરી પીપર, હરડે, ખેડાં, આંખળાં, કાકડાશીંગી, ઉપલેટ, ધાણા, સીંધવ, કચુરો, તાલીસપત્ર, કાયફળ; નાગકેસર, અજમેા, અજમેા, જોઠામધ, મેથી, જરૂ, શાહજર, સર્વ એકેક તોલા લાઇ તેનું યુર્ણ કરવું. એ યુર્ણના વજન જેટલી સાકર લાઇ તેની ચાસણી કરી તેમાં ઉપરનું યુર્ણ નાંખવું પછી કડછીથી હલાવી એક રસ કરવું. પછી તેમાં તજ, છલાયચી, તમાલપત્ર, દરેકનું યુર્ણ ૧ તોલા મેળવી ચંદુ થયે ધી અને મદ ચોથા ભાગે અને કાંઇક કપુર મેળવી મોદક બનાવવા. તે ધીના વાસણમાં ભરી મુકવા પ્રાતઃકાલે એનું સેવન કરવું જોઇએ. એના સેવનથી કાસ, શુળ, આમત્રાત, ગ્રહણી તથા અન્ય વાતશ્લેષ્મ-જન્ય રોગ મટી જાય છે. આ મોદક અત્યંત વૃષ્ય છે. માત્રા ૩ માસ. ૨૧૭ થી ૨૨૫

મેથીમોદક:—સુંકે, મરી, પીપર, હરડે, ખેડાં, આંખળાં, મોચ, જરૂ, શાહજર, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમુળ, કાકડાશીંગી, અજમેા, સીંધાલુણ, ખીડલવણ, તાલીસપત્ર, નાગકેસર, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવંતી, લતીંગ, મોરવેત્ર, કપુર, રતાંજળી દરેક સરખે ભાગે લાઇ યુર્ણ કરવું. તે યુર્ણના જ વજન જેટલે (શેકેલી અથવા કાચી) મેથીને

લોટ લેવો. તે બધાથી બમણો જીતો ગોળ લેવો. તે સર્વને એકત્ર મેળવી મોઢક બનાવવા. તેમાં ધી મદ અને કપુર પશુ મેળવવું. અગ્નિબળ અનુસાર તેનું સેવન કરવાથી આ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. મેદરોગ માટે આ મહોષધ છે. ગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત, અશ્મરી, પાન્ડુ કાસ, રાજ્યક્ષમા, કમળો આદિ રોગોને આ મોઢક નષ્ટ કરે છે. આ બળ અને વર્ણને વધારે છે. શિથિલ રત્નોને કઠણ કરે છે. આંખને દિતકારક છે. સ્ત્રીઓને પુત્ર આપનાર છે. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા સુધી. ૨૨૬ થી ૨૩૨

બ્રહ્મ-મેથી મોઢક:—હરે, બેઠાં, આંખળાં, ધાણા, મોથ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, કાયકળ, સીંધવ, કાકડારીંગી, શાહજીર, જીર, પુષ્કરમુળ, અજમો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, ખીડલવણુ, જ્યક્ષળ, તજ, ઇલાયચી, જવંત્રી, કપુર, લવીંગ, સવા, મુરામાંસી (મોરવેલ) જેડીમધ, પદ્મક, ચવક, વરીયારી, દેવદાર સર્વ સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણના વજન જેટલો જ મેથીનો લોટ લેવો અને સર્વના જેટલા જ વજનને સાકર, ધી અને મદ મેળવી મોઢક બનાવવા. પછી સવારમાં દોષોના બળાબળનો વિચાર કરી ખાય તો એ મંદાગ્નિ સર્વ પ્રકારના આમદોષને મટાડે છે. જઠરાગ્નિને વધારે છે. તથા વૃધ્ધ છે. આમવાત, ગ્રહણી, અર્શ, પ્લીહા, પાન્ડુ, પ્રમેહ, કાસ, શ્વાસ, ઉલ્ટી, અતિસાર, અર્ચિય, આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા સુધી. ૨૩૩ થી ૨૩૯

મુસ્તકાદિ મોઢક:—સુંઠ, મરી, પીપર, હરે, બેઠાં, આંખળાં, બાંગરો, નાની ઇલાયચી, તમાલપત્ર, લવીંગ, નાગકેસર, શિલારસ, સુંઠ મરી, પીપર, જીર-શાહજીર, અજમો, કાયકળ, મુગંધીવાળો, ધાવડીનાં ફુલ ઉપલેટ, જવંત્રી, જ્યક્ષળ, તજ, વરીયાળી, અજમોદ, પલાંશી, નાગરવેલનાં પાન, વજ, જટામાંસી, ઇન્દ્રજવ, વાંસકપુર દરેકનું ચુર્ણ ૧ તોલો, મોથ ૩૨ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા. એ સર્વને યથાવિધિ શેકી તેના મોઢક બનાવવા. આ મોઢક અગ્નિ પ્રદીપક છે. તથા લોહી પડે તેવી ગ્રહણી, અતિસાર, જવર, પાંડુરોગ, હલીમક, કૃમિ, રક્તપિત્ત, અર્શ આદિ રોગ મટી જાય છે. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા સુધી. ૨૪૦ થી ૨૪૫

મુસ્તકાદિ મોઢક:—ત્રિકટુ, ત્રિકળા ચિત્રકમુળ લવીંગ જીર શાહજીર, અજમો, અજમોદ, વરીયાળી, નાગરવેલનાં પાન, સવા, શતાવરી, ધાણા, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, વાંસકપુર, મેથી, જ્યક્ષળ. દરેક બળે તોલા, મોથ ૪૮ તોલા, સાકર ૧૨૪ તોલા, એકત્ર કરી મોઢક બનાવવા. આ મોઢક ગ્રહણી, અતિસાર, મંદાગ્નિ, અર્ચિય, અજીર્ણ, આમ-દોષ, કોલેગ, વલીપલીત, દુર્બળતા, તથા કૃષ્ણતા મટાડે છે. તથા દેહની પુષ્ટિ અને બળવર્ધ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા સુધી, ૨૪૬ થી ૨૪૯

જીરકાદિ મોઢક:—જીરનું ત્રીણું ચુર્ણ ૩૨ તોલા, ધીમાં શેકેલી બાંગનાં બીનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા, લોહલસર, બંગમરમ, અશ્મકલસર દરેક એક તોલો, વરીયારી, તાલસપત્ર, જવંત્રી, જ્યક્ષળ, ધાણા, હરે, બેઠાં, આંખળાં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ, શિલારસ સુખટ, રતાંજલી; જટામાંસી; દ્રાક્ષ, કચુરો, ટંકણ, ધાણા, જેડીમધ, વાંસકપુર, મરચકંઠોલ, મુગંધીવાળો, નાગચલા, સુંઠ, મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફુલ, ખીલીકળ, અર્જુન વ્રક્ષની છાલ, સવા, દેવદાર, કપુર, ઇલાં, જીર, મોચરસ, કડુ, પદ્મક, તથા કમળની ડાંડી દરેક એક તોલો લઈ ચુર્ણ કરી, એ ચુર્ણના વજનથી બમણી ખાંડ લઈ મથા વિધિ પાક બનાવી તેના પ્રમાણમાં ધી અને મદ મેળવી મોઢક બનાવવા. માત્રા ૧ માસાથી ૧૧ માસા સુધી. અનુપાન ઠંડું પાણી. ગ્રહણી મંદાગ્નિ રક્તાતિસાર, અતિસાર, વિષમજ્વર,

આદિ રોગોમાં, તથા પિત્તનું આમાત્રત હોય તો આ મોદકો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઘેર તથા ગંભાર શબ્દવાળું અમ્લપિત અને સંપૂર્ણ લક્ષણથી યુક્ત ઉદરરોગમાં હિતકર છે. શુળ, અર્ચ, તથા બધા કોઠાના વ્યાધિઓને આ મોદક નષ્ટ કરે છે. ૨૫૦ થી ૨૬૦

બ્રહ્મ જીરકાદિ મોદક—જીર, શાહજીર, કુઝ (ઉપસેટ), સુંક, પીપર, મરી, ત્રિકુળા (હરે, બહેડાં; આંબળાં) તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, વાંસકપુર, લવીંગ, શીલાજીત, રતાંજળી, સુખટ, કાકેલી, ફીરકાકેલી જાવંત્રી, જાયફળ, જેઠીમધ, વરીયાળી, જટામાંસી, મોથ, સંચળ, કચુરો, ધાણા દેવદાર, મુરામાંસી, દ્રાક્ષ, નખલા, સવા, પંખક, મેથી, દેવદાર, સુગંધીવાળો, કમળની ડાંડી, સીધવ, ગજપીપર કપુર, ધડલા, કુંદર (શેશચુંદર-કસસ) એ સર્વે અંકેક ભાગ લેઈ ચુર્ણ કરવું પછી અલકભસ્મ, બંગભસ્મ, લોહભસ્મ એ બધે ભાગ લેવા. બધાં ચુર્ણ સમાન શેકલા જીરાનું ચુર્ણ લેવું. એ બધા એકત્ર કરેલા ચુર્ણથી બમણી સાકર લેવી. તેનો યથાવિધી પાક બનાવી ધી મદ સાથે મોદક બનાવવા. દોષ અને બળનો વિચાર કરી માત્રાનુસાર સવારમાં સેવન કરાવવું. માત્રા ૦૧ તોલથી ૧ તોલા સુધી આ મોદક વાતજ તથા પિત્તના રોગોને નષ્ટ કરે છે. અનેક પ્રકારના અતીસાર વિશેષે કરીને આમાતિસારમાં હિતકારક છે. આ મોદક શુળ, અર્ચ, જીર્ણજ્વર, વિષમજ્વર આદિ રોગોમાં ફલપ્રદ છે. દુર્બળોને બળ આપે છે. અને નિઃસંતાન સ્ત્રીઓને માટે રજઃપ્રવર્તક તથા પુત્રોત્પાદક છે. અત્યંત ઘેર સ્ત્રીકા રોગ પ્રદર તથા વાત પિત્તજન્ય સંપૂર્ણ શરીરના દાહને જલદીજ નષ્ટ કરી દે છે. ૨૬૧ થી ૨૭૩

અગ્નિકુમાર મોદક—ખસ, સુગંધીવાળો, મોથ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, જીર, શાહજીર, કાકડાશીંગી, કાયફળ, પુષ્કરમુળ, કચુરો, કાન્તસોહભસ્મ, શીલાજીત, વસંકપુર, ઇલચચી, જટામાંસી, રાતના, તગર, મંજી, અતિપત્રા (કાંસડી), અજ્ઞકભસ્મ, મોરવેલ, બંગભસ્મ, દરેક અંકેક ભાગ લઈ તેનું ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણના વજન જેટલી મેથીનો લોટ લેવો. શુદ્ધ કરેલી ભાંગનાં પાંદડાંનું ચુર્ણ ૩૨ ભાગ, એ બધા ચુર્ણથી બમણી સાકર, લેવી. એને યથાવિધી પકાવી ધી અને મદ મેળવી મોદક બનાવવા. માત્રા ૬ માસા અનુપાન થઈ પાણી કે બકરીનું દુધ, આ મોદક ખાવાથી હણી શ્વાસ, કાસ, આમવાત, મન્દાગ્નિ, જીર્ણ વિષમજ્વર, મળઅંધ, આનાહ, શુળ, યકૃતના રોગો, પ્લીહા, કુઝ. ઉદાવર્ત, ગુસ્મ તથા ઉદરરોગો મટે છે. ૨૭૪ થી ૨૮૦

શ્રીકામેશ્વર મોદક—અજ્ઞકભસ્મ, કાયફળ, ઉપસેટ, આસંધ, ગળો, મેથી મોચરસ, વિદારીકન્દ, સુશળી, ગોખર, કાંટાવાળો, ગોખર, કેળનો કન્દ, શતાવરી, અજમોદ, અડદ, ધાણા, હેમી હરડે, ન ગળલા, કચુરો, મીંદળ, જાયફળ, સીધવ, બારંગમુળ, કાકડાશીંગી, સુંક, મરી, પીપર, જીર, શાહજીર, ચિત્રક, તજ, ઇલચચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, સાટોડી, ગજપીપર, દ્રાક્ષ, કચુરો, સુગંધીવાળો, સેમળાનું મુળ, હરડે, ખેડાં, આંબળાં, કૌયાં, સર્વે અંકેક તોલો લઈ તેનું ચુર્ણ કરવું. ભાંગનાં પાનનું ચુર્ણ ૪૫ તોલાનું સાકર ૧૮૦ તોલા. સર્વે યથાવિધી પક કરી મદ તથા ધી સાથે મોદક બનાવવા. માત્રા ૨ માસા અનુપાન દુધ તથા સાકર. આ મોદક વાજકરણ, વીર્યવર્ધક તથા સ્તંભક છે. નિર્બળ પુરુષોને બળ આપે છે. રાજ્યક્ષમા, કાસ, શ્વાસ, અતિસાર, અર્ચ, ગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્લેષ્મકોષ આદિ વિવિધ વ્યાધિઓને નષ્ટ કરે છે. એ બુદ્ધિવર્ધક છે. આ મોદકનું નિરંતર સેવન કરવાથી રસાયન સમાન ગુણ થાય છે. તથા આ મોદક પુરુષને સિંહ જેવો બળવાન અને દંઢ બનાવે છે, તંત્રાન્તરમાં આનું નામ મહાકામેશ્વર છે. ૨૮૧ થી ૨૮૫

કામેદ્યેરો મોદક—આંગળાં, સીધવ, કુષ્ટ (ઉપસેટ), કાયફળ, પીપળ, સુંક, અજ-
મોદ, જેલીમધ, જીર, શાહજીર ધાણા, કચુરો કાકડાશીંગી, વજ નાગકેસર, તાલાસપત્ર, તજ,
ઘલાયચી, તમાલપત્ર, મરી, હરે, બહેડાં, દરેકનું ચુર્ણ એ સર્વના વજન જેટલું બી સકિત ભાંગતું
ચુર્ણ લેવું. તે બધાના વજનથી બમણી સાકર લેવી. યથાવિધી પકાવી કાંધક ધી ને મધ મેળવી
તેના મોદક બનાવવા. અને તેમાં શેફલ તલનું ચુર્ણ તથા કપુર મેળવવું. માત્રા ૨ માસ
આ મોદક સુખ અને પાખન્ડીયો આગળ પ્રકાશ ન કરવા. આ મોદક માનસિક તથા શારી-
રિક વ્યાધિયોને મટાડે છે. રાજ્યક્ષમા, કુષ્ટ, કાસ, શ્વાસ, તથા કફજન્ય રોગ સમૂહને નષ્ટ
કરે છે. એ અગ્નિપ્રદિપક, વીર્યવર્ધક, તથા વાજકરણ છે. સુખની કાન્તિને વધારે છે. જે
પુરુષ આ મોદકનું યથાવિધિ સેવન કરે છે તે ગ્રહેથી બચો જાય છે. બધા શાસ્ત્રોમાં ચતુર
થઈ જાય છે. તથા એની આકૃતિ કામેદેવ સમાન સુંદર થઈ જાય છે. સંસારમાં જરા,
મૃત્યુ આદિના ભયથી તે બચી જાય છે. આ મોદક રસાયન છે. તથા તે ખાનારની વાણી
મધુર થઈ જાય છે. જમ્યા પહેલાં તથા પછી સેવન કરવાથી એ વાજકરણ છે. જેને લીધે
બ્રહ્મરૂપિ સમાન જીર્ણિમાન થાય છે. જેને લીધે પુરુષ વીર્યવાન થઈ જાય છે. જે રતિ
શક્તિને વધારે છે. અને જેનું સેવન કરવાથી લીલાથી કાળ્યોનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.
આ મોદકનું શ્રીમાનોએ પ્રતિદિન સેવન કરવું જોઈએ. આ મોદક ગ્રહણી રોગમાં અતિ
પ્રશસ્ત છે. ૨૮૧ થી ૨૮૧

અથ રસ પ્રયોગ

અગ્નિકુમાર રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ, ત્રિકટુ (સુંક,
મરી, પીપર) ત્રણ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, લોહ ભસ્મ ૧ ભાગ, અજમો ૧ ભાગ, અશીષ
૧ ભાગ, અબ્જ ભસ્મ ૧૦ ભાગ એને એકત્ર મિશ્ર કરી ચિત્રકના કવાથ સાથે ૧ પ્રહર
સુધી મર્દન કરી કાળાં મરી બરાબર ગોળાયો બનાવવી. આ રસ નિઃસંદેહ અજીર્ણ તથા
ગ્રહણીને નષ્ટ કરે છે. ૨૮૨ થી ૨૮૩

ગ્રહણી કપાટો રસ (૧)—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ એ બન્ને ઘુંટી કન્જ-
લી કરી આદાના રસ સાથે ઘુંટી તડકામાં સૂકવવું. પછી કડાછાલની ભસ્મ (કડાછાલ
બાળા રાખ કરવી) ૪ ભાગ તેમાં મેળવી સારી રીતે ઘુંટવું. સાધારણ માત્રા ૪ રતી. અ-
નુપાન બકરીનું દુધ. કડાછાલનો ઉકાળો. પથ્ય મસુરની દાળનું ઓસામણ, ભાત અને દહીં.
એના સેવનનો વિષેષ નિયમ એ છે કે પ્રથમ બે રતી માત્રામાં શરૂ કરી ક્રમે ક્રમે વધારી
તેની ૧૦ રતી સુધીની માત્રા આપવી અને પછી ક્રમશઃ ઘટારતા જવું. આ રસ ગ્રહણીરો-
ગમાં વાપરવામાં આવે છે. ૨૮૪-૨૮૭

ગ્રહણી કપાટો રસ-(૩) પારદ, ગંધક, જ્યેષ્ઠ, લવીંગ, દરેક ચચાર માસા એ-
ટલે અર્ધો અર્ધો તોલો લેખ તેને એકત્ર મિશ્રિત કરી સુરજમુખી, ખીલી, સીધોડાં એના પા-
નનો જુદો જુદો આઠ આઠ તોલા રસ લઈ તેમાં એક પછી એક ઘુંટવું, ઘુંટી તડકામાં
સૂકવી બે રતીની ગોળાયો વાળવી. અનુપાન-ખીલીના પત્રનો સ્વરસ તથા દહીં. આ રસના
સેવનથી ગ્રહણી, પાન્ડુ અતીસાર, શોથ, જ્વર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૨૮૮ થી ૩૦૧

ગ્રહણી કપાટો રસ—પારદ ૪ માસા (પાવલી બાર), ગંધક ૦૧ બાર એ બેની
કન્જલી કરી ઘોળા રાજનું ચુર્ણ ૪ માસા તેમાં મેળવવું. તે પછી સુરજમુખી ખીલીનાં
પાન, સંધોડાં એનાં પાંદડાંના ૮ તોલા રસથી ઘુંટી ચચાર રતીની ગોળાયો બનાવવી- એના

સેવનથી કાંઈક કાલ બાદ દહીં ને ભાતનું ભોજન કરાવવું જોઈએ. જો કે આ અહણીમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મળને કમાડની તરેહ રોકી દે છે. એથી આ રસનું નામ અહણીકપાટ છે, ૩૦૨ થી ૩૦૫

શુદ્ધણી કપાટો રસ-ટંકણુ, જવખાર ગંધક, પારો, જાયફળ, બીલાતો ગર્મ, ખેર-સાર, જીરૂ, ઘોળી રાજ, કૌયાં, બકપુષ્પી (અગ્નિયો) દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ તેનું ચુર્ણ કરી મિશ્ર કરવું તે પછી, બીલીનાં પાન, કપાસીયા, શાલિંચ (વરીયાળી); ના-ગલા દુધેલી, શલિંચમૂળ (વરીયાળીનું મુળ) કડાછાલ, તથા કંચટ (જળ તાંદળજ) ના પાંદડાંના રસમાં ક્રમશઃ ધુંટી અઢેક રતીની ગોળીયો બનાવવી અને રોગીને સેવન કાવવી. અનુપાન દહીંનું પાણી ચાર રૂપિયાભાર. આ રસ અત્યંત વધી ગયેલી સંઘણીને જલ્દી મટાડે છે. એમજ આમશુળ, જવર, કાસ, શ્વાસ, શોથ, મરડો, વગેરે રોગોમાં પ્રશસ્ત છે. આ દવાનું સેવન કરવામાં આવે તે વખત રક્તનો આવ કરાવનાર દ્રવ્યોનું સેવન કરવું નહિ. પથ્ય કાળાં રોગણાં, દહીં, છાસ તથા (ખપે તેને) મત્સ્ય. જો વાતજન્ય રોગ હોય તો તેલ તથા જળનો ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે. ૩૦૬ થી ૩૧૨

સ્વદૃષ્ટ અહણુઃ કપાટો રસ—હિંગળો, ગંધક, વાંસકપુર, અરીથુ, કોડીની ભરમ એ સર્વને દુધથી ધુંટી બળે રતીની ગોળીયો બનાવી છામાં સુકવી રાખવી, આના સેવનથી અહણી તથા ઘેર રક્તાતિસાર જલ્દી શાંત થાય છે. ૩૧૩ થી ૩૧૪

અહણુઃ અહણી કપાટો રસ—ચાંદીનીભરમ, મોતીભરમ, સુવર્ણભરમ, લોહભરમ, દરેક ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, પારદ ૩ ભાગ એકત્ર કરી તેને કોડીના પાનના રસથી સારી રીતે ધુંટી હરણુના શિંગડામાં ભરી તેને કપડમટી કરી તેને મધ્યમ પુટ આપવો. પછી કહાડી બાના રસથી સાતવાર તથા અથામાર્ગ, લોધર, અતિવિષ, મોથ, ધાવડીનાં પુલ, ઇન્દ્રજવ, ગળો એના રસની દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી અને બળે રતીની ગોળીયો બનાવવી. પછી કહાડી બાના રસની સાતવાર, અંધેડો, લોધર, અતિવિષની કળી, મોથ, ધાવડીનાં પુલ, ઇન્દ્રજવ, ગળો, એના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી બળે રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન મદ તથા કાળાં મરી આ રસ અતિસાર તથા અહણીને નષ્ટ કરે છે. અગ્નિદીપક છે. ૩૧૫ થી ૩૧૬

સંઘણી કપાટ—મોતીભરમ, સુવર્ણભરમ, પારદ, ગંધક, ટંકણુ, અજકજ્જરમ કોડી ભરમ, વહનાગ, દરેક ૧ તોલો, શંખજરમ ૮ તોલો એ સર્વને બલમાં ધુંટી અતિવિષની કળીના કવાથની ભાવના છઠ ગોળો બનાવવો. તે ગોળા પર મૃદુ કપડું વીંટાળી તે ગોળાને વાસણમાં સુકી પુટપાકની રીતે અર્ધો દિવસ પકવવો જ્યારે ટાઢો થાય ત્યારે લોઢાના પાત્રમાં ઔષધ નાંખી ધંતુરાના પાના ચિત્રામુળ અને મુસળીના રસથી જુદી જુદી ભાવના આપી બળે રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન વાતજ અહણીમાં કાળાંમરી તથા ધી, પિત્તજ અહણીમાં પિપરનું ચુર્ણ તથા મધ, કફજ અહણીમાં ભાંગેનો રસ અથવા ત્રિકટુ તથા ધી આ રસ ક્ષયજવર, અર્શ, અગ્નિમાંઘ, અતિસાર, અરુચિ, સળેખમ, પ્રમેહ, મુત્રકચ્છ, આદિ રોગોમાં ઉપયોગ કરાવવો. આ રસ ક્ષીણ થયેલી ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. ૩૨૦ થી ૩૩૦

જાતીકલાદિ રસ—જાયફળ ૧ તોલા, ટંકણુ ૧ તોલા, અજકજ્જરમ ૧ તોલા ધંતુરાનાં બી ૧ તોલા, અરીથુ ૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર મિશ્ર કરી પ્રસારણી (નારી વેલ) ના પાનના રસથી ધુંટી ચણા જેવડી ગોળીયો વાળવી. અનુપાન અહણીમાં મધ, અતિસારવાળા અન્ય

રોગોમાં રોગ અનુસાર અનુપાતની કલ્પના કરવી. આમાની પાર તથા પકવાતીસારમાં જ્યારે શુળ તથા રક્તજ્વાર થતો હોય ત્યારે આ દવાનો પ્રયોગ કરવો ઉત્તમ છે. પથ્ય દુષ્પ-ભાત. ૩૨૪ થી ૩૨૬

જાતીફલાદિ વટી—પારદ ૦૧ તોલો ગંધક ૦૧ તોલો, એની કજ્જલી કરી પછી જ્યારે, મોચ, ટંકણ, અતિવિષનીકળી, જીરું, મરો દરેકનું ચુર્ણ પા પા તોલો, વછનાગ ૧ મસો (બે વાલ), એ સર્વને એકત્ર મિશ્રિત કરીને આંખાનાં પાન, વાંસનાં પાન, પ્રસારણીનાં પાન, કંચર [જળ તાદિગળ]નાં પાન, છન્દ્ર જવ, જાંબુડાનાં પાન, અરણીનાં પાન, દાડમનાં પાન, ભાંગરો, કાળીપાટ, ભાંગરો એના રસની જુદી જુદી ભાવના દબાવે રતીની ગોળાયો વાળવી. એના સેવનથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થઈ સામ્રોધ નષ્ટ થાય છે. આ ગોળાયો ગ્રહણી, કાસ, અમ્લપીત, જીર્ણ ગ્રહણી, પુરાણી સંગ્રહણી, શોથ, અર્શ આમાતીસાર, આદિ, રોગો નષ્ટ થાય છે. આ ઔષધના સેવન કાલમાં કેળાં, કેળનાં ફળ, કેળનાં પાન, જીરુંમત્સ્ય, પાંડુર મત્સ્ય એનું સેવન કરવું ન જોઈએ. ૩૨૭ થી ૩૩૪

ગ્રહણી ગજેન્દ્રવટી—પારદ, ગંધક, લોહભરમ, શંખભરમ, ટંકણ, હાંગ, કચુરો, તાલીશપત્ર, મોચ, ધાણા, જીરું, સીંધવ, ધાવડીનાં ફલ, અતિવિષનીકળી, સુંકે, ધરનાં છુમાસ, હરડે, બીલામાં, તમાલપત્ર, જ્યારે, લવીંગ, તજ, ધાણાચી, સુગંધીવાળો, બીલીફળ, મેથી, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ઘુંટી છદ્મવના રસમાં ઘુંટી બધે રતીની ગોળાયો ગ્રહણી, જ્વરાતીસાર, શુળ, ચૂલ્મ, અમ્લપિત, કમળો, હલોમક, ખસ, કુંટ રતવા, ગુદભક્ષ (આમળુનીકળવી) તથા કમીને નષ્ટ કરે છે. આ વટી બલ તથા વર્ણને પેદા કરે છે. અયુષ્ય તથા અગ્નિની પરીક્ષા કરીને એની માત્રાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અથવા યુક્ત પૂર્વક ક્રમશઃ થોડી થોડી માત્રા વધારવી જોઈએ. ૩૩૫ થી ૩૪૧

ગ્રહણી શાર્દૂલ વટીકા—જ્યારે, લવીંગ, શાહજીરું, ઉપશેટ, ટંકણ, બીડલવણ, તજ, એલચી, ધંતુરાનાં બી, અરીચુ સર્વ સરખે ભાગે લઈ પ્રસારણીના રસમાં ઘુંટી બધે રતીની ગોળાયો વાળવી. દેખાનુસાર અનુપાન સાથે સેવવાથી ગ્રહણી મટે છે. અનેક પ્રકારના અતિસારો અને મરડો તથા ગ્રહણીને મટાડે છે. આ ગ્રહણી શાર્દૂલ વટી અત્યંત ગ્રહણી છે. ૩૪૨ થી ૩૪૫

મહાગંધક—પારો ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, બંનેની કજ્જલી કરી તેને પાણીમાં જરા ઘુંટી લોહાની કડાઈમાં અગ્નિ પર કાંઈક ગરમ કરીને ઉતારવું પછી તેમાં જ્યારે, જાંબુડી, લવીંગ, લીમડાનાં પાન, દરેક અઢેક તોલો લઈ તેનું ચુર્ણ કરેલું તેમાં મિશ્ર કરી સારી રીતે ઘુંટવું. પછી તેને ઔષધ બે મોતીની છીપમાં વચ્ચે મૂકી બંધ કરી ઉપર કેળનાં પાન લપેટી કપડ માટીથી બંધ કરી લઘુપુટથી પકવવું. જ્યારે બહારની માટી કાંઈક લાલ-રંગની થઈ જાય અને ગંધકની ગંધ બહાર આવવા લાગે ત્યારે તેને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢવું અને ટાઢું થયે તેમાંથી ઔષધ કાઢી તે ઔષધને સારી રીતે ઘુંટી ચુર્ણ કરવું. તેની પૂર્ણ માત્રા ૬ રતી. આ ઔષધના સેવનથી જ્વર, ગ્રહણી મરડો, સ્તતકારોગ, કાસ, શ્વાસ, અતિસાર આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. આ રસ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. એના સેવનથી બળ તથા વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે. આથી તથા બાળકના રોગમાં આ દવા અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. પિશાચ, દાનવ, દૈત્ય, આદિ જે જે બાળકને નષ્ટ કરનાર છે તેઓ આ ઔષધના સેવનથી સદા દુર રહે છે. ૩૪૫ થી ૩૫૨

શ્રીવૈષ્ણાથ વટિકા—અર્થો તોલો પારદ લઘ તેને કાંચ ચિત્રકમૂળનો કવાથ તથા ત્રિકાના કવાથથી શુદ્ધ કરી લેવો. પછી ભાંગરાના રસથી શોષેવો ગંધક અર્થો ભાંગે લઘ પારદ ગંધકને ઘુટી કળજલી બનાવવી. પછી તેને નગોડનાં પાન, ઉંદરકાનીનાં પાન, ઘેળી અહ્ણી કાળોપાટ, ગ્રીષ્મસુંદર, ભાંગરો, અરણીનાં પાન, કાળો ભાંગરો, ભાંગ તથા ઉત્કટ (જડી તંજ) ના રસની ભાવના દષ્ટ સરસવ બરાબર ગોળીયો બનાવવી. આ ગોળીયોનો અહ્ણી, આમવાત, મંદાગ્નિ, જ્વર પ્લીહા, તથા અન્ય શ્લેષ્મજન્ય અને વાતશ્લેષ્મજન્ય રોગોમાં સેવન કરાવવું જોઈએ. દહીંના પાણીમાં સાત ગોળીયોનું મારી રીતે મર્દન કરી અહ્ણી રોગમાં રોગીને પાત્રી જોઈએ. આના સેવન વખતે પાણી તથા હાસનો યથેચ્છ પ્રયોગ કરાવવો ઉત્તમ છે. ૩૫૩ થી ૩૫૯

ખસપંક્તુ વટિકા—છંટવું ચુર્ણ, હળદર, ઘરનો ધુમાસ એનાથી પારદ ૧ તોલો લઘ તેને શુદ્ધ કરવો. પછી ભાંગરાના રસમાં ગંધક ૧ તોલો લઘ શુદ્ધ કરવો. બંનેની સારી રીતે કળજલી કરી તેને નગોડનાં પાન, ઉંદરકાનીનાં પાન, ભાંગરાનો રસ, ગ્રીષ્મ સુંદરરસ, ગરણી બાવચી, લાલ ચિત્રકના પાન દરેકના એકેકે તેલા રસમાં ઘુટી સરસવ બરાબર ગોળીયો બનાવવી. પછી દહીંની હાસમાં સાત ગોળીયો ઘેળીને રોગીને આપવી. કોહાના બગાડનું નિર્વાહણ કરવા માટે પ્રતિદિન દહીંની સાથે એનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. એના સેવનથી અહ્ણી, અતિસાર, જ્વર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ દવા જઠરાગ્નિને વધારે છે. આનું બીજું નામ આમ પર્પટીકા પણ છે. ૩૬૦ થી ૩૬૬

અબ્રકવટિકા—પારદ ૨ તોલા ગંધક ૨ તોલા, એની કળજલી કરી અબ્રકમરમ ૨ તોલા તેમાં નાંખી ઘુટવું. પછી ભાંગરો, કાળો ભાંગરો, નગોડ, ચિત્રક, ગ્રીષ્મસુંદર, અરણી, મંદુકપર્ણી, ભાંગ, ઘોળી ગરણી, એના પાનનો જુદો જુદો બધે તોલા રસ તેમાં નાંખતા જવું ને ઘુટતા જવું. પછી મગ બરાબર ગોળીયો વાળવી. આયુષ્ય, અગ્નિ, આદિનો વિચાર કરી માત્રાનો પ્રયોગ કરાવવો. અનુપાનની કલ્પના વ્યાધિ અનુસાર કરવી જોઈએ. એના સેવનથી કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, તથા અન્ય વાતશ્લેષ્મજન્ય વગેરે વ્યાધિયો નષ્ટ થાય છે. આ દવા વાછકરણ તથા બળ, વર્ણ, તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. જ્વર તથા અતિસારમાં આ દવા અત્યંત પ્રશસ્ત છે. ચાતુર્યક જ્વર તથા સૂતિકા રોગમાં પણ પશુ આ રસ પ્રયુક્ત થાય છે. ભોજન, શયન, તથા ખાનપાનમાં કાંઈ વિશેષ નિયમ નથી. દહીંનું સેવન કરવું એમાં આવશ્યક છે. ૩૬૭ થી ૩૭૬

મહાબ્રવટી—અબ્રકમરમ, તામ્રમરમ, કોહબરમ, પારદ, ગંધક, મનશિષ્, ટંકણ, જવખાર, હરડે, બેઠાં, આંબળાં, દરેક આઠ આઠ તોલા, વહનાગ ૪ માસા, એ સર્વ ચુર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરી પથરના ખલમાં ઘુટવું. પછી ભાંગ, ભાંગરો, બાવચી, કાળો ભાંગરો, બીલીકળ, લીમડાની હાલ, અરણી, વરધારો, ઘાણા, ઉંદરકાની, નગોડ, કાંકય, ધંતુરો, ઘોળી ગરણી, અરણી, ચિત્રકમૂળ, ગ્રીષ્મવલ્લી, અરડુસી, દરેકનો એક તોલા રસ લઘ તેની જુદી જુદી ભાવના આપવી. પછી ચુર્ણને કાંધક વાર રસમાં પડ્યા રહેવા દષ્ટ બાદ ૮ તોલા કાળાં મરીનું ચુર્ણ મેળવી ગોળીયો બનાવવી. માત્રા ૧ રતી. જ્વર, અતિસાર, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, સત્રિપાત જ્વર, વિષમજ્વર, અહ્ણી, સૂતિકા રોગ, શુગ્ર, આમવાત, મંદાગ્નિ, સંપુર્ણ શ્લેષ્મજન્યરોગ, સજેખમ, પ્રતિશ્વાય, ઉદરરોગ, કંઠરોગ, અજીર્ણ, કંઠરોગ, કૃશતા, રથુક્ષતા, આદિ રોગોમાં આ ગોળીયોનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. શરીરમાં વિવિધ પ્રકારના કેપેલા

વાતકફ તથા વાતમાં અને વાતની વૃદ્ધિ થવાથી પિત્ત વધે તો અથવા કફ વધે તો આ રસને પ્રયોગ કરાવવો. પર શ્રેષ્ઠ રસાયન છે. ૩૭૭ થી ૩૮૬

પીયુષવટલી રસ:—પારદ, ગંધક, અન્નકમરમ, ચાંદીની ભરખ, લોહભરખ, ટંકણુ રત્નભાક્ષીકભરખ, દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો, લવંગ, રતાંજળી, મેથ, કળીપાટ, જીરૂ, ધાણા, મજીઠ, અતીવિષ નીકળી, લેધર. કડાઝાલ, ઇન્દ્રજવ, તજ ન્યક્ષણ, સુંદે, બીલીકણ ધતુરાખી, દાડમની છાલ, મજીઠ, ધાવડીનાં પુલ, ઉપલેટ દરેકનું ચુર્ણ અર્ધો અર્ધો તોલો, તોલો એને એકત્ર ધુટી કાળા ભાંગરાના રસની તથા બકરીના દૂધની ભાવના આપી ચણા બરાબર ગોળાયો બનાવવી. અનુપાત્ર ગ્રીલાનો ગર્ભ શેકવો તે તથા ગોળ. આના સેવનથી અતીસાર, તીવ્રજ્વર, રક્તાતિસાર, ગ્રહણી, સોળ અર્થ, આમશુગ મગગંધ, સંઘ્રહણી, મંદાગ્નિ આમ-દોષ, તૃષ્ણા, દાહ જીવ ગભરાવવો, (અસુઝણ), અશ્મિ, ઉદરી, આમણ નીકળીવી, આમા-તીસાર, પક્વાતિસાર, પ્લીહા, ગુદમ, ઉદરરોગ, આશ્વે, સુતિકારોગ, પ્રદર, કમળો, પાન્ડુ-રોગ, વીસ પ્રકારના પ્રમેહો, એ સર્વ રોગ પંદર દિવસમાં જ મટી જાય છે. આ રસ વધ્યા ઓથોને ગર્ભવતી બનાવે છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. આ રસને સર્વથી પહેલાં અશ્મિની કુમારો એ નિર્માયુ કર્યો અને કશ્ય પેછને તેનો ઉપદેશ કર્યો. કર્ય પાસેથી દક્ષ પ્રજાપતિએ, અને પ્રજાપતિ પાસેથી ધન્વંતરીએ, અને ધન્વંતરી પાસેથી ઇન્દ્રે આ રસને પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ પરંપરા પ્રાપ્ત રસ અત્યંત પ્રશસ્ત છે. આ રસ ત્રૈલોક્યમાં દુર્લભ છે. ૩૯૦ થી ૪૦૧

તામ્રયોગ:—શુદ્ધ પારદ ૧ માસો, શુદ્ધ ગંધક ૧ માસો, બંનેને ખલમાં ધુટી કળજલી કરી હાલ્લીમાં ભરવું. તેના ઉપર તાંદલજળની બાજીનું ચુર્ણ એ માસા નાંખીઉપર કંટકવેષ તાંખાનાં પત્રાં ૧૫ માસાની વાડી ઢાંકી દઇ તેના ઉપર બીજી કોડીયું ઢાંકી દેખ સાંધા કપડ મટીથી બંધ કરી ઉપર રેતી ભરી દેવી પછી તે ઢાંકી ચુલે ચડાવી નીચે અગ્નિ સળગાવવો. એક કલાક આંચ દેવી જોઇએ. એ પ્રકારે સિદ્ધ કરેલી તામ્રભરમ ૧ રતી, ત્રિકુળા ચુર્ણ ૧ રતી, ત્રિકટુ ચુર્ણ ૧ રતી, વાવડીંગ ૧ રતી એકંદર વાટી ધુટી ઘી તથા મદ સાથે મેળવી ચટાડવું. ઓટલી માત્રા પહેલાં દિવસે આપવી પછી દરરોજ બધી ચીજો એક એક રતી વધારવી જોઇએ માત્ર વાવડીંગ ન વધારવાં. પણ જો કબજાયાતનું થાય કે આશ્વે ચઢે (પેટ ચઢે) તો ત્રિરેયનને માટે વાવડીંગ ૨ રતી નાંખવાં એ પ્રકારે ૧૨ દિવસ સુધી એકેક રતી વધારતા જવું. અને એ પ્રકારે એકેક રતી આછી કરતા જવું આ ગ્રહણી, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, તથા શુળને નષ્ટ કરે છે. બળ, વર્ણ તથા અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. (ચક્રદત્ત ૬૨ થી ૬૮)

વર્તમાન સમયમાં રોજ એકેક રતી માત્રા ન વધારતાં અર્ધી અર્ધી રતીની માત્રા વધારવી. આ પ્રયોગ સ્વયં શ્રીમાન ચક્રપાણીજીને લખેલો છે.

રસપર્પ ટીકા:—શ્રી વિંધ્યવાસિ દેવી તથા ધન્વંતરીને પ્રણામ કરી રસ ગંધક પર્પટીકાની નિર્માયુ વિધીને કહ્યું છું.

રસ પર્પટીકાને તૈયાર કરતા પહેલાં પારદના ત્રણ નૈસર્ગિક દોષો અર્થાત મન્દદોષ, વન્હિદોષ, તથા વિષદોષનું નિવારણ કરી દેવું જોઇએ. ક્રમક્રમે એવા દોષોથી ક્રમશઃ મૂર્છા; દાહ તથા હિકા આદિ ઉપદ્રવો થવાનો ભય રહે છે. એથી કુવાર પાઠા ના રસથી મળદોષના નિવારણ માટે ત્રિકુળા ચુર્ણથી અગ્નિદોષના નિવારણ માટે અને ચિત્રકનાં પાંદડાંના રસથી વિષદોષના નિવારણ માટે સાત સાતવાર મૂર્છન કરવું. પછી ચાક્રક્રમે પત્થરના ખલમાં

અરણીનાં પાન, એરંડાનાં પાન, આદા અને પીલુડીના પાંદના રસમાં પારદને મગન કરી ઘુટવેા અને શુષ્ક કરી લેવેા.

રસપર્પટિકામાં ગંધક-જે શુક્રપુચ્છ સમાન તથા કાન્તિવાળો માખણ જેવો પ્રભાવળો, ચિકણો, કઠીણ તથા સ્નિગ્ધ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે ગંધકના ચોખા જેટલા નાના નાના કકડા કરી ભાંગરાના રસની સાત લાવના દઈ ઝીંચું ચુર્ણ કરી તડકામાં સૂકાવી લેવું. પછી ગંધકના ચુર્ણને લોઢાની કડછીમાં મૂકી ધુમાડા વગરના ભેરના લાકડાના અંગાર પર પીગળાવવો. પીગળી જાય ત્યારે પાંચમાં સ્થિત ભૂગરાજના રસમાં નાંખવો એટલે ગંધક ફરી કઠણ થઈ જશે. એને તડકામાં સૂકાવી પારીક ચુર્ણ કરી લેવું.

આ પ્રકારે શોષિતો પારદ તથા શોષિતો ગંધક સરખે ભાગે લઈ સારી રીતે ઘુટવું. ન્યાંસુધી પારદ અદશ્ય તથા નિશ્ચન્દ્ર ન થઈ જાય ત્યાંસુધી ઘુટવું આ કન્ઝલીને લોઢાની કડછીમાં મૂકી ધુમાડા વગરના ભેરડીના લાકડાના અંગારા ઉપર પીગળાવી તેલ જેવી બનાવવી. પછી છાણ ઉપર એક નરમ કેળાનું પાન પાથરી દઈ તેના ઉપર રસ થયેલી કન્ઝલી દારી ઉપર કેળનું પાન ડાળી દેવું, પાન ઉપર છાણ પાથરવું. કડછીમાં વધેલા કઠણ ભાગને પ્રકણ કરવો નહિ. આ પ્રકારે આ રસપર્પટિકા તૈયાર થાય છે.

ભેરના પીંડાની ચન્દ્રિકા સમાન આ પર્પટી થાય તો સમજવું કે પર્પટી નિર્દ્ય થઈ ગઈ.

પછી એક પથ્થરના ખલમાં સારી રીતે ઘુટી અરણી નક્ષત્રાં પર્પટીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અનુપાત વાતોદરમાં જીરૂ ૨ રતી, તથા હીંગ ૨ રતી. જ્યારે પર્પટીનું સેવન જીરૂ અને હીંગ સાથે કરવામાં આવ્યું ત્યારે સાથે પાણી પણ પીવું જોઈએ. પરંતુ સાધારણ નિયમ એવો છે કે રસપર્પટી બાદ જલ પીવું ન જોઈએ. માત્રા ૨ રતીથી પ્રારંભ કરી ક્રમશઃ એક એક રતી વધારી દસ રતી સુધી સેવન કરાવવી અને તેજ પ્રમાણે પછી ક્રમશઃ ઓછી માત્રા કરી દેવી જોઈએ.

રસપર્પટીનું પથ્યાપથ્ય:—રસપર્પટીના સેવન કાલમાં વા સેવન, આતપ સેવન, ક્રોધ, ચિન્તા, અકાલમાં ભોજન કરવું, વ્યાયામ અત્યંત પરિશ્રમ, સ્નાન, તથા વ્યાખ્યાન કરવું ન જોઈએ. બહુ ભોલવું નહિ. ધી, જીરૂ, ઘાણા, સીંધવ આદિદ્વારા પકાવેલ વાંજનાદિ શાલના ચોખા, કાળારીંગણાં, અવિદ્કણાં (પાંડ) વારતુક (ચીત્તી લાજી) મગ, પટોલપત્ર, પરવળ, સોપારી, આદુ, પીલુડી, લાવકમાંસ, વર્તકમાંસ, તીવરમાંસ, મયુર, મદગુર, રોહમત્સ્ય, કૃષ્ણમત્સ્ય, જળથી નિર્દ્ય થયેલું દુધ, પાકડું કેળું આદિ પથ્ય છે.

અપથ્ય:—કાચું કેળું, કેળાનાં પાન, સૂગ તથા છાન, લીમડો આદિ કડવા પદાર્થ, ગરમ અન્ન, આનુષમાંસ જલચર પક્ષીયોનું માંસ, મૈથુન, કાળા રંગની માછલીઓમાં ગડકમત્સ્ય, ખટાશ, દહીં, શાક, ગોળ, ખાંડ, સાકર તથા અન્ય શેરડીના રસની બનાવટ, શેરડી, કારેલાં આદિ એના ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય ત્યારે જીઓ સાથે સંભાષણ પણ ન કરવું જોઈએ. પથ્યની સાથે કાંઈક લીવું સેવન કરવું જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરી લેવું જોઈએ. અર્ધી રાત્રિયે પણ જો ભૂખ લાગે તો એ સમયે પણ આદાર માટે સરખે ભાગે પાણી રેડી ઉકાળેલું દુધ અથવા વધુ પરિમાણથી નિર્દ્ય કરેલું દુધ અવશ્ય પીવું જોઈએ. જો કદાચિત ભોજનનો સમય વીટી જાય તો, અને જરૂર, ઉદડી તથા રક્તાતિમારમાં નારીયેળનું પાણી તથા દુધ-પીવું જોઈએ. જો કદાચ સ્વપ્નમાં પણ વીર્ધિ આવ થાય તો તેને દુધ પીવરાવવું જોઈએ. ભૂખ હોય કે નહિ, જો એ આવ ન હોય, નિર્મળતા, શરીરમાં ઝળઝળાટ જેવું જણાય, માથું દુઃખે તો પણ દુધ પીવું જોઈએ. વધુ શું કહેવું. જ્યારે જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે આવશ્યકતાનુસાર દુધ પીવરાવવું એજ ઉચિત છે. એના સેવન

કાળમાં જે જે નિયમો બતાવ્યા છે તથા અહિંત આહાર વિહારથી અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થઈ જાય છે એથી ભોજન આદિમાં સર્વદા સાવધાન રહેવું જોઈએ. આ પ્રકારે વિધિપૂર્વક સેવન કરવાથી આ પર્પટી ગ્રહણીમાં અત્યંત ફલપ્રદ છે.

આ રસપર્પટીનું સેવન કરવાથી આ ગ્રહણીમાં અત્યંત ફલપ્રદ છે. આ રસપર્પટીનું સેવન કરવાથી અર્થ, ગ્રહણી, શુળ, અતિસાર, કમળો, પાન્ડુ, પ્લીહા, ગુદમ, જલોદર, ભસ્મકરોગ, આમવાત, ઉપલેટ, તથા શોથ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. એ અમ્લપિત્તને શાંત કરે છે. વધેલા વાત, પિત્ત તથા કફનું શમન કરે છે. ભૂખને વધારે છે તથા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ રસપર્પટી વ્યાધિ સમૂહને નષ્ટ કરી રસાયન જેવો પ્રભાવ બતાવે છે.

ભક્તિથી શંભુને પ્રણામ કરી તથા વિષ્ણુની પૂજા કરી આ પર્પટીનું સેવન કરવું જોઈએ. નિશ્ચય વિષ્ણુનિર્મિત આ રસપર્પટીનું નિરંતર સેવન કરવાથી રોગીને આરોગ્યનો લાભ મળે છે. વિદ્યન શક્તિને માટે પ્રથમ ક્ષેત્રપાલને તથા પછી યોગિનીયોને બલી આપવો. ભક્ષણ કરતા પહેલાં નીચેનાં મંત્રોદ્ધારા આ બધી આપવો જોઈએ.

અભિદાનનો મંત્ર: - ॐ ક્ષં ક્ષં ક્ષેત્રપાલાય નમઃ इति क्षेत्रपालस्य सामान्य वलि मंत्रः ।

ॐ ह्रीं हूं दिव्याभ्यो योगिनीभ्यो मातृभ्यः क्षेत्रीभ्यो भूतेभ्यः शालि-
कीभ्यो नमो नमो ह्रीं इति सामान्य योगिनीनां वलिः ॥ ४०२ થી ૪૪૨

રસપર્પટી—ચક્રદત્ત કહે છે કે: આ રસપર્પટીના સેવનથી ગ્રહણી, ક્ષય, કુષ્ટ, અર્થ, શોષ, તથા અજીર્ણ મટે છે. આ રસપર્પટીની ચક્રપાણિએ શોધ કરી છે. (ચક્રદત્ત: ૮૪ થી ૯૧)

લોહપર્પટી:—પારદ ૨ તોલા. ગંધક ૨ તોલા, એ બંનેની એકત્ર કળજલી કરી કરી ૨ તોલા લોહભસ્મ મેળવી લોહાના ખત્રમાં ઘુંટવું. પછી લોહાની કાઢીમાં ઘી ચોપડી એ કળજલીને મંદ મંદ આંચથી પીગળાવવું. જ્યારે રસ થઈ જાય ત્યારે ઉતારી ઉપર પ્રમાણે કેળના પાન પર દારી પર્પટી તૈયાર કરી લેવી. એનું ખારીક ચુર્ણ કરી રોગીને સેવન કરાવવી જોઈએ. એમાં પણ આહારવિહારનું ઉપર પ્રમાણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. સાધારણ માત્રા ત્રણ ચાર રતી. અનુપાન થંડુ પાણી અથવા ધાણા. અને જરાનો ઉકાળો જો કે પર્પટી માત્રના સેવન કરાવવાને માટે એકકે બે રતીથી પ્રારંભ કરી ક્રમશઃ એક એક રતી વધારવાનો નિયમ છે. પરંતુ આજકાલ ઘણે ભાગે તેની ૩ કે ૪ સ્તીની, માત્રામાં સેવન કરાવવામાં આવે છે. ક્રમશઃ વધારતા કે ઘટારતા નથી. આ લોહ પર્પટીને એક અઠવાડીયું કે બે અઠવાડીયાં અથવા જ્યાંસુધી આરોગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી સેવન કરાવવું જોઈએ.

આ પર્પટીના સેવનથી સ્તિકારોગ, જવર, ગ્રહણી, આમશુળ, અતિસાર, પાન્ડુ કમળો, પ્લીહા, મંદાગ્નિ, ભસ્મક રોગ, આમવાત, ઉદાવર્ત, કુષ્ટ તથા ગર (સંયોગજ વિષ) નષ્ટ થાય છે એનું નિરંતર સેવન કરાવવાથી રસાયન સમાન પ્રભાવ દેખાડે છે. અર્થાત એ આયુષ્ય તથા વધીપત્તિ આદિ વૃદ્ધાવસ્થાના વિકારોથી મુક્ત કરાવે છે. પથ્ય રાતા ચોખાનો બાન. અસ્થ-શાક, વિંડી ભોજન વાતસેવા, આતપ (તડકો) સેવા, કોષ, ચિન્તા, તથા મૈથુન આ પર્પટીને પ્રાતઃકાલે વિધિવત સેવન કરાવવી જોઈએ. ૪૪૩ થી ૪૫૨

સ્વર્ણ પર્પટી—પારદ ૮ તોલા, સુવર્ણભસ્મ ૧ તોલા, એને ખલમાં સારી રીતે ઘુંટી એકત્ર કરી લેવાં. પછી ગંધક ૮ તોલા નાંખી ઘુંટી કળજલી કરવી. પછી લોહાની કાઢીમાં ગરમ કી ઉપર પર્પટી બનાવવાની રીત જણાવી તે પ્રમાણે કેળના પાનમાં દારી પર્પટી બનાવવી. માત્રા ૪ રતી એવ રોગો અનુસાર અનુસારોની કદવના કરી જોઈએ.

એના સેવનથી ગ્રહણી, રાજ્યક્ષમા, તથા અષ્ટવિવ શુભ નષ્ટ થાય છે. આ પર્વટી વૃષ્ય છે. ૪૫૩ થી ૪૫૬

પૃથ્વી પર્વટી:—ગંધક ૮ તોલા, પારદ ૪ તોલા લોહભસ્મ ૨ તોલા, અબ્ધકભસ્મ ૧ તોલા, તામ્રભસ્મ ૦૧ તોલા, એ પાચેને એકત્ર મંદન કરી લોહાની કડછીમાં ભરી મોરના લાકડાના અંગારાના અતિ મૃદુ અગ્નિથી ગરમ કરી ઉપર પ્રમાણે કેળના પાન પર ઢાળી પર્વટી બનાવવી. માત્રા ૪ રતી. અનુપાન મધ અને ઘી. એને પણ અન્ય પર્વટીની માફક ૨ રતીથી ૮ કે ૧૦ રતી સુધી વધારવાનો નિયમ છે. આ પર્વટી ગ્રહણી, અરુચિ, અર્શ, ઉલ્ટી, પુરાતન અતીસાર, જ્વર, રક્તપિત્ત, ક્ષય, વલીપક્ષીત, નેત્રરોગ આદિ નષ્ટ થાય છે. આ વૃષ્ય તથા અગ્નિપ્રદીપક છે. આ પર્વટી રોગીના શરીરને ફરી નવીન કરી દે છે. ૪૫૭ થી ૪૬૨

વિષ્ણુ પર્વટી:—ગંધકના નાના નાના કંકડા કરીને ભાગરાના રસની સાતવાર અથવા ત્રણવાર લાવના દઈ તડકામાં સૂકવવા અને ચુર્ણ કરી લેવું. પછી તેને લોહાની કડાઈમાં ગરમ કરી ભાંગરાના રસમાં રેડવો. અને ફરી વળી તડકામાં સૂકાવી લેવો. આ ગંધક ૮ તોલા, પારદ ૪ તોલા, ચાંદીભસ્મ ૨ તોલા, સ્વર્ણભસ્મ ૧ તોલા, વૈકાન્ત (તરમરી) ભસ્મ ૦૧ તોલા, મેતીભસ્મ ૦૧ તોલા, એને એકત્રીત કરી કબજલી કરી લોહાના પાત્રમાં ભરી પ્રથમ માફક મંદ મંદ આંચથી અગ્નિ પર પીગળાવી કેળના પાન પર ઢાળી પર્વટી બનાવવી. જે મોરના પીંછાની ચન્દ્રિકા સરખી જણાય તો પર્વટી ઉત્તમ થઈ સમજવી જોઈએ. પર્વટીનો પાક ત્રણ પ્રકારનો છે. મૃદુ, મધ્યમ, તથા ખર. મૃદુ તથા મધ્ય પાકમાં પારદ જણાય છે. ખર પાકમાં દેખાતો નથી. મૃદુ પાકમાં ઉત્તમરૂપથી ભંગ થતો નથી. મધ્ય પાકમાં ચાદી સમાન ભંગ થાય છે અને ખર પાકમાં ભંગ જલ્દી થાય છે. અને પર્વટી રૂક્ષ તથા લાલ જણાય છે. મૃદુ તથા મધ્ય પાકવાળી પર્વટી સેવન કરવા યોગ્ય છે. ખરનો વિપવત ત્યાગ કરવો જોઈએ. વિષ્ણુએ સંસારને જરા (ચરડાણ) તથા રોગોથી આક્રમ્ણ જોઈ આ પર્વટીનું નિર્માણ કર્યું હતું. આ પર્વટી અમૃતની સમાન છે. પ્રારંભમાં શંકરની અભ્યર્થના કરી અને દિવ્જોને પ્રણામ કરી પ્રાતઃકાલે એનું સેવન કરવું. એમાં પણ ક્રમશઃ ૨ રતીથી પ્રારંભ કરી એક એક રતી વધારી દસ રતી સુધી વધારવી. જ્યારે આરોગ્ય થઈ જાય ત્યારે ક્રમશઃ ઓછી કરવી જોઈએ. અજીર્ણ થાય તો અને આહારકાલમાં વ્યતિક્રમ થઈ જાય તો જમવું નહિ. ઘી, રીંધવ, ધાણા, હાંગ, જીરું, સુંક, એનાથી વ્યંજન સિદ્ધ કરીને સેવન કરવું જોઈએ. પિત્તની અધિકતામાં મધુર દ્રવ્ય, ખાટાંદ્રવ્ય, તથા મંદુ સેવન કરવું એ ઉત્તમ છે. કાળું મત્સ્ય, મગ, શશક, બકરાં, રોહિતમત્સ્ય, મદ્યુર મત્સ્ય, પરવળ, પટોલનાં પાન, કાળાં રીંગણાં, તથા શેકેલી સોપારી, તથા કપુરવાળું પાન ચાવવું ઉચિત છે. આહારકાલ વ્યતિક્રમ થઈ જવાને લીધે જે વાયુ ક્રોધિત થાય, તે ઝચ્ચળાટ થાય, માથું ચઢે, અતિસાર, ઉલ્ટી થાય તથા અત્યંત તૂષા લાગે, પિત્ત અધિક હોય તો નિર્મલ્ય થઈ નારીયેળવું પાણી પીવું જે રાત્રિમાં શુક્ર જાય તો નારીયેળવું માણી તથા દિવસમાં એ વાર દસ પીવું જોઈએ ચંપક તથા પાકેલું કેળું ખાવું ઉત્તમ છે.

આ પર્વટીનું સેવન કરતી વખતે લીમડા વગેરેનું શાક, કાંચ, સુરા તથા અન્ય જે વિપાકમાં ખાટાં હોય તે, તથા કાચાં કેળાં, કેળનાં પાન, કેળનાં મુળ, ત્રણપા, તુંબરી, કાકડી, ફાળું, કારેલાં, બામામ, રાત્રિએ જાગવું, મૈથુન આદિ નિષિદ્ધ છે. જે આ પર્વટીનું સેવન કરનારો જીવવા ઇચ્છતો હોય તો તેને માટે અનુનું દર્શન સ્પર્શન, તથા સહવાસ આદિ અત્યંત નિષિદ્ધ છે. જે આનું સેવન કરનારો ભૂલથી સહવાસ કરે તો જે ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય, એની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

આ પર્પટી જીની ગ્રહણી, અમશુળ, આમાતિસાર, પકવાતિસાર અર્શ, સોપદ્રવ ક્ષય, શેથ, કમળો, પાંડુ, ખરોળ, જલેદર, પંકિતશુળ, અમ્લપિત, વાતરકત, ઉલ્ટી, કૃમિ, કુષ્ટ, પ્રમેહ, વિષમન્વર, આદિ નષ્ટ થાય છે. વૃદ્ધ પુરુષ પણ જો તેનું સેવન કરે છે. તો તે પણ સખલ, શુદ્ધિમાન, વધીપક્ષિતથી હીન અને ૧૦૦ વર્ષની આયુષ્યતા થાય છે. જે આ પર્પટીનું સવારે ૨ રતીની ભાવામાં સેવન કરે છે તે કામદેવ સમાન સુંદર શરીરવાળો થાય છે. અને દીર્ઘાયુષી, સ્થિર શરીરવાળો બળવાન, વધીપક્ષિત આદિ વૃદ્ધાવસ્થાના વિકારોથી મુક્ત રહે છે. ૪૬૩ થી ૪૮૬

ત્રાસારેકતા વિન્યપર્પટી—પારદ, હીરાનીભરમ, સુવર્ણભરમ, ચાંદીભરમ, મોતી-ભરમ, તામ્રભરમ, અબ્રકભરમ, દરેક એકેક ભાગ, ગંધક ૭ ભાગ એ વડે યથાવિધી પર્પટીનો પાક કરવો જોઈએ. આ પર્પટીના સેવનથી જીની સંગ્રહણી, અમશુળ, જીનો અતિસાર, મરડો, અર્શ, સોપદ્રવ, રાજ્યક્ષમા સોખ, કમળો, પાંડુ, પ્લીહા, ગુદમ, જલેદર, પંકિતશુળ, અમ્લપિત, વાતરકત, ઉલ્ટી, બ્રમ, કુષ્ટ, પ્રમેહ, વિષમન્વર, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, અરચિ, આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. તથા તેના અન્ય ગુણુ પણ પૂર્વોક્ત વિન્યપર્પટીના જેવા જ છે. માત્ર ૧૦ રતીથી ૧ રતી. ૪૮૭ થી ૪૯૩

હિરણ્યગર્ભ પોટલીરસ—પારદ ૧ ભાગ, સુવર્ણભરમ ૨ ભાગ, મોતીનીભરમ ૪ ભાગ, શંખભરમ, ૬ ભાગ, ગંધક ૩ ભાગ, કોડીભરમ ૩ ભાગ, ટંકણુ ૧ ભાગ, એને એકત્ર લીંછુના રસથી ઘુટી એક મુખમાં રાખવી અને મુખ ગંધ કરી સાંધાપર લેપ કરવો. પછી તેને ૩૦ છાંયુની ગ્નિમાં પુટ આપવો. ન્યારે સ્વાંગશીત થઈ ગય ત્યારે તે ઔષધને કઢાડી ખલમાં ઘુટી તૈયાર કરવું. માત્ર ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી. અનુપાન—પી, મધ, તથા મરીનું સુર્ણ ૨ રતી. આ રસ મંદાગ્નિ, ગ્રહણી, વિષમન્વર, અર્શ, સળેખમ, શ્વાસ, કાસ, અતિસાર, શેથ, પાંડુ, કોદ, યકૃતરોગ પ્લીહા (ખરોળ) તથા અન્ય આ પ્રકારના રોગોમાં અત્યંત હિતકર છે. ૪૯૪ થી ૫૦૧

પૃષ્ઠચન્દ્રરસ—પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૪ તોલા, લોહભરમ ૮ તોલા, અબ્રકભરમ ૮ તોલા, રજતભરમ ૨ તોલા, બંગભરમ ૪ તોલા, સુવર્ણભરમ ૧ તોલા, તામ્રભરમ ૧ તોલા, કાંસાનીભરમ ૧ તોલા, જયદ્રવ ૨ તોલા, લવીંગ ૨ તોલા, ઇલાયચી ૨ તોલા, ભાંગરો ૨ તોલા જીરૂ ૨ તોલા, કપુર ૨ તોલા, ઘઉં ૨ તોલા; મોચ ૨ તોલા, એને ખલમાં નાખી કુંવારપાકાના રસથી ઘુટી શતાવરી તથા એરંડાના રસની ભાવના આપવી. પછી ગોળો બાળી દીવેલાના પાનમાં તેને લપેટી અનાજના ઢગલામાં એક દિવસ પડ્યું રહેતા રહેવું. એ પછી તેને પાણીથી ઘુટી રતી રતીની ગોળોયો બનાવવી. અનુપાન નાગરવેલનું પાન. આ રસ બદ્ધ, રસાયન, કૃષ્ય તથા વાજકરણુ છે. આ રસ અટીલા, કાસ, શ્વાસ, અરચિ, આમશુળ, કંઈશુળ હંડશુળ, પંકિતશુળ, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, પુરાન ગ્રહણી, આમવાત, અમ્લપિત, બગદર, કમળો, પાંડુ, પ્રમેહ, વાતરકત, વતરોગ, ઉલ્ટી બ્રમ આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે. ૫૦૨ થી ૫૧૧

પંચામૃત લોહમંડુર—લોહભરમ, તામ્રભરમ, ગંધક, અબ્રકભરમ, પારદ, સુંઠ, કાળાં-મરી, પીપર, હરે, ખેડાં, આંખળાં, મોચ, વાવડીંગ, ચિત્રકમુળ, પીપળા કરી ૧૮૦, દેવદાર, હળદર, દારૂહળદર, પુષ્કરમુળ, અજમો, જીરૂ, કાળજીરૂ, યસુરો, ઘાણા, ચવક, દરેકનું સુર્ણ ૧ તોલા મંડુર ભરમ ૧૩ તોલા, મંડુર ભરમથી ચારગણું અર્થાત પર તોલા ગોમુત્ર તથા આઠગણું અર્થાત ૧૦૪ તોલા સાટોડીનો કવાથ એમાં સર્વથી પ્રથમ ગોમુત્ર તથા સાટોડીના કવાથમાં મંડુર ભરમને એકત્ર કરી ન્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે તેમાં ઉપરનું લોહભરમાદિવાળું

મિશ્રિત ચુર્ણ, મેળવી એકત્ર કરી ઉતારવું. ટાઢું થયે તેમાં ૮ તોલા મંદુર મેળવવો. માત્રા ૩ થી ૪ રતી. અનુપાન એખરો. આ દવાના સેવનથી જીતી ગ્રહણી તથા સોજાવળો પાનડું, કમળો, જીર્ણીજ્વર, પ્તીકા, યકૃતરોગ, ગુદમ, ઉદરરોગ, કાસ, શ્વાસ, પ્રતિસ્યાય આદિરોગો નષ્ટ થાય છે. આ લોહ અગ્નિદીપક તથા પુષ્ટકારક છે. ૫૧૨ થી ૫૧૮

તૃપ્તિવદ્નલો રસ—ન્યયફળ, લવંગ, મોથ, તજ, એલચી, ટંકણુ શેકલી હીંગ, જીરૂ, નેળપત્ર, અજમો, સુંઠ, સીંધવ, લોહભસ્મ, અશ્વકભસ્મ. પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, અભક્કભસ્મ દરેક ૮ તોલા, કાળાં મરી ૧૬ તોલા એનું ચુર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરી બકરીના દુધથી અથવા આંખળાના રસથી ઘુંટી ચણા બરાબર ગોળાયો બનાવવી. આ દવા દિવસમાં બે વાર સેવન કરાવવી. આ પ્રકારે દોષાનુસાર નવ કે દસ દિવસ સેવન કરાવવાથી મંદાગ્નિ, શોથ, વિસ્ત્રિયકા, ખરોળ, ગોળો, ઉદરરોગ, અષ્ટિશ્વા, યકૃતરોગ, પાનડું, કમળો, હૃત્યુગ, પડખાનું શુળ, આંખનું શુળ, હરીમક, શિરોવેદના, કેઢનું શુળ, આદરો, શ્વાસ, આમવાત, શ્લીપદ, અર્થુદ, ગલ્લગન્ડ, ગન્ડમાલા, અભલપિત્ત, પાષાણગર્હભ, કૃમિ, કુષ્ટ, વાતરક્ત, ભગન્દર, જીર્ણજ્વર, ખસ, તન્દ્રા, આળસ, ઉષ્ણી, શ્રમ, (ચક્રકર આવવા, દાહ, વિદ્રધિ હિકક, જડતા, ગદગદ, મુકતા (ગુંગાપન), સ્વરભેદ, વ્રધન, વૃદ્ધિ, વિતર્પ, ઉર્ણભ, રક્તપિત્ત, સ્વરભેદ, ગુદબ્રંશ, અરિચ, તૃષા, પ્રતિસ્યાય; એ ઉપરાંત કાન, નાક તથા દાંતમાં થનારા રોગો નષ્ટ થાય છે. એના સેવનથી પુરુષ હૃદયુષ્ટ પણ ચમત્ત્વ જાય છે. ૫૧૯ થી ૫૨૮

ગ્રહત નૃપવદ્નલ—(બીજા ગ્રંથમાં રાજવદ્નલ રસ એવું નામ છે.) પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, ચિત્રકમુળ, મોથ, ટંકણુખાર, ન્યયફળ, હીંગ, તજ ઇલાયચી, ચિત્રકમુળ, બંગલભસ્મ, તમાલપત્ર, શાહજીર. અજમો, સુંઠ, સીંધવ, કાળાંમરી, તામ્રભસ્મ, દરેક ૧ તોલો, સ્વર્ણભસ્મ ૦૫ તોલો, એને એકત્ર મિશ્ર કરી આદા તથા આંખળાના રસની ભાવના દધ ચણા બરાબર ગોળાયો બનાવવી. આ રસ પ્રાતઃકાલે સેવન કરવો જોઇએ. આના સેવનથી મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, અર્શ, ગ્રહણી, આમાજીર્ણ, તથા અન્ય ઉદર રોગો નષ્ટ થાય છે. વધિ અનુસાર તેમાં પથ્થની વ્યવસ્થા કરવો જોઇએ. આ રસને બીજા ગ્રંથમાં રાજવદ્નલ રસ કહ્યો છે. ૫૨૯ થી ૫૩૩

રસેન્દ્ર ચુર્ણમ—રમસિન્દુર ૮ તોલા, વાંસકપુર, મોતીની ભસ્મ, સ્વર્ણભસ્મ, દરેક ૦૫ તોલો, અર્ધો તોલો અશીષુને કાંધક દુધમાં ઘોળી ગાળી લેવું. પછી મિશ્ર કરેલા રસ સિન્દુર આદિને એમાં ઘુંટવું તે પછી તેને ઊંચામાં અથવા તડકામાં સુકાવી લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ રતી. અનુપાન દુધ. પથ્યાપથ્ય—દુધ ભાતનું સેવન કરવું જોઇએ. મીઠું તથા પાણીનો આ દવા ચાલતી હોય ત્યારે નિષિદ્ધ કરેલ છે. જૂખ લાગે ત્યારે ધીથી પકવેલ મોદક આદિનું સેવન કરવું. ગરમ પાણીથીજ શૌચ તથા આયમન અદિ કરવું જોઇએ. તથા સર્વદા રોગીના શરીરને વજ્રદ્વાર આચ્છાદિત રાખવું જોઇએ. આ દવા ચાલતી હોય ત્યારે નહવું નહિં. તથા રસનું સેવન કરનારાને માટે જે નિયમો છે તેનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઇએ. આ રસ ગ્રહણી, રક્તાતિનાર, સૂતિકા રોગને નષ્ટ કરે છે. મન્દગ્નિને મટાડી જરૂરને પ્રદિપ્ત કરે છે તથા પથ્ય સેવી પુરુષને નષ્ટ પુષ્ટ બનાવી દે છે આ રસાયન છે. ૫૩૪ થી ૫૪૦

પૂર્ણકલાવટિકા—પારદ, ગંધક, મોથ, લોહભસ્મ, ધાવડીનાં ફુલ, બીલીફળ, વજનાગ, ઇન્દ્રજન, દાળીપાટ, જીરૂ, ધાણા, રસવંતી, ટંકણુ, શિલાજીત, ન્યયફળ, અભક્કભસ્મ દરેક ૨ તોલા, મંદુકપર્ણી, લઘુ પંચમુળ, જલા (કાંસકી), (કંચદાત્ર) ગજપીપ્પળ, દાડમના દાણા, સીંધોમાં, નાગકેસર, જાંબુનાં બી, હઠીનું પાણી, અરણીના પાન, બાંગાનાં પાન, ઘોળા બાં

ગરાનાં પાન, દરેક ૨ તોલા એને એકત્ર મિશ્ર કરી ગોળાયો બનાવવી. માત્રા ૨૨તી. અનુપાન છાસ. આ ગોળાયો ગ્રહણી, શુળ, દાહ, અગ્નિમાંધ, જ્વર, બ્રમ, ઉલ્ડી, તથા સંગ્રહણીને મટાડે છે. ૫૪૧ થી ૫૪૫

વજ્રકંપાટો રસ—પારદ, ગંધક, અશીથુ, મોચરસ, ત્રિકટુ, ત્રિકળા એ સર્વને જુદું જુદું સમપરિમાણમાં મિશ્રિત કરી પછી ભાંગ, તથા ભાંગરાત્રી રસની સાત લાવના આપવી અને ૩ રતીની ગોળાયો બનાવવી. અનુપાન મદ. આ રસના સેવનથી અસાધ્ય ગ્રહણી રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૪૬ થી ૫૪૭

વડવામુખો રસ—પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, ટંકણખાર, સમુદ્ર લવણ, જવખાર, સાંજખાર, સીંધવ, સુંદ, અંધેકાનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, વરણાનો ખાર, એ દરેક એકેક તોલા લઈ તેને ખટાશ (લીંચુ કે છાસ) માં તથા હરનીશુંડીના રસમાં જુદું જુદું ધુંટી લધુ પુટ આપવો. આ રસ ગ્રહણી તથા જ્વરમાં ઉપયોગી છે. ૫૪૮ થી ૫૫૦

હંસ પાટલી રસ—કાંડીની ભસ્મ, સુંદ, મરી, પીપર, ટંકણ, વજનાગ, ગંધક, પારદ એને સરખે ભાગે લઈ દાડમના રસમાં ધુંટી ગોળાયો બનાવવી માત્રા ૧ રતી. અનુપાન આદુ તથા કાળાં મરી. પથ્ય છાસ ભાત. આ રસ ગ્રહણીમાં સેવન કરાવવામાં આવે છે. ૫૫૧ થી ૫૫૨

ગ્રહણી વજ્ર કંપાટ રસ—પારદ, ગંધક, જવખાર, અરણીનાં પાન, અજમે, અજકભસ્મ, ટંકણ, અને અરણી, ભગરો, જંબુના રસની ત્રણ દિવસ ભાવના દઈ ગોળા કરી લેવો અને અર્ધા પહોર સુધી મંદ મંદ અગ્નિ ઉપર રેફન કરાવવું. શીતલ થતાં અરણી, સીમળો, તથા ભાંગના રસની સાત સાત લાવના આપવી માત્રા ૦૧ માસાથી ૧ માસા સુધી, અનુપાન મધ. આ રસ ગ્રહણીરોગમાં આપવામાં આવે છે. ૫૫૩ થી ૫૫૫

રાજવલ્લભો રસ—જયદ્રઘ, લવીંગ, મોથ, તજ, ધંભાયત્રી, ટંકણ, હીંગ, જીર, તમાલપત્ર, અજમે, સુંદ, સીંધવ, લોહભસ્મ, અજકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, પારદ, ગંધક, કાળાં મરી, નસોતર, ચાંદીની ભસ્મ, દરેક ૧૬ તોલા. એને એકત્ર મિશ્ર કરી અંબળાના રસથી ધુંટી બે રતીની ગોળાયો બનાવવી. એના સેવનથી શુળ, ગુદમ, આમવાત, હૃદયનું શુળ, પડખાનું શુળ, આંખોના રણુકા, હલીમક, માથાની વેદના, કેદનું શુળ, આંદરો, કૃમિ, કુષ્ટ, દાદર, વાતરંકત, ભગદર, ઉપદંશ, અતિખાર, ગ્રહણી, અર્શ, મરડો આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૫૬ થી ૫૬૦

મહા રાજનૃપવલ્લભ—સ્વર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, લોહભસ્મ, અજકભસ્મ, જંગભસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, સોનાની ભસ્મ, પીપરીમુળ, અજમે, તજ, તામ્રભસ્મ, સુંદ, ટંકણ, સીંધવ, સુગંધીવાળો, મોથ, ધાણા, ગંધક, પારદ, કાકડાશીંગી, કપુર એકેક માસો, હીંગ ૨ માસા, કાળાં મરી ૪ માસા, જવત્રો, લવીંગ, તમાલપત્ર દરેક ૧ તોલા, શંખનાભી ભસ્મ, વાવડોંઝ દરેક ૪ માસા, વજનાગ ૨ માસા; ધંભાયત્રી ૧૨ તોલા ૩ માસા; બીડલવણ ૪ તોલા એને એકત્ર કરી બકરીના દુધમાં ધુંટી ૪ રતીની ગોળાયો બનાવવી. એના શુભ ઉપરના રાજવલ્લભરસના જોવા છે. ૫૬૧ થી ૫૬૬

શમ્બુકાદિવટ્ટી—શંખભસ્મ, સીંધાલુણુ એને એકત્ર મદમાં વાટી ધુંટી ગોળાયો બાળવી. માત્રા ૧ માસો. એના સેવનથી વાત સંગ્રહણી રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૬૭

મહા રાજનૃપતિવલ્લભ રસ—કન્ત લોહભસ્મ ૬ તોલા, અજકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, મુક્તાભસ્મ, સ્વર્ણ માક્ષિકભસ્મ, દરેક ૫ એ તોલા, સ્વર્ણભસ્મ, ચાંદીભસ્મ, ટંકણ, શીંગી, ગજપીપળ, હંતીમુળ, કાળાં મરી, તમાલપત્ર, અજમે, સુગંધીવાળો, મોથ, સુંદ,

નસેતર ૧ તોલા, લવીંગ ૮ તોલા, જવત્રી, જયફળ, તજ, દરેક આઠ આઠ તોલા, ખીડ-લવણ ૩૪ તોલા, ઇલાયચીનું ચુર્ણ ૧૦૨ તોલા, એને એકત્ર મિશ્ર કરી બકરીના દુધથી તથા ખીન્નેરાના રસથી ક્રમશઃ સાત સાત બાવના આપી ગોળાયો વાળવી. માત્રા ૪ થી ૫ રતી. એના સેવનથી મંદગિન, ગ્રહણી, કૂમી, પાન્ડુ, ઉદરો, અમ્લપિત્ત, હૃદરોગ, ગુલ્મ ઉદરોગ, પ્લીહા, ભગંદર, અર્શ, શુળ, આમદોષ અણર્ણુ બંધકોશ, રતવા, દાહ, પિલંબીકા, અલસક, પ્રમેહ, કુષ્ટ, કાસ, શોષ, શોષ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૫૬૮ થી ૫૭૬

દુગ્ધવટી—વજનાગ ૧૨ ભાગ, અરીણ ૧૨ ભાગ, કાન્તલોહભસ્મ ૬ ભાગ અશ્રક-ભસ્મ ૬૦ ભાગ, એને દુધથી ઘુંટી રતી રતીના ગોળાયો બનાવવી. એને પ્રાતઃકાલે દુધની સાથે સેવન કરવી જોઇએ. એના સેવનથી પુરાતની સંગ્રહણી, સોજ, વિપમજ્જર, અમ્લપિત્ત, આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. આ રસ જ્વરાગિનને પ્રદિપ્ત કરે છે. ૫૭૭ થી ૫૭૮

દુગ્ધવટી (૨)—પારદ, ગંધક, વજનાગ, તામ્રભસ્મ, અશ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, હરનાલ, હિંગળો મોચરસ, અરીણ એને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી ગાયના દુધમાં ઘુંટી અર્ધાન્ત્ર બરાબર ગોળાયો બનાવવી. પથ્ય: ગાયનું દુધ તથા શુદ્ધ સીન્ધવ. અને ઉકાળી કારેવું પાણી. એના સેવનથી સોજ, ગ્રહણી, તથા જ્વર આદિ શીઘ્ર નષ્ટ થાય છે. ૫૮૦ થી ૫૮૨.

અગસ્તિ સ્તુતરાગ્ને રસ:—પારદ અને ગંધક સરખે ભાગે લઇ કળજલી કરવી તે ૧ ભાગ, હિંગળો ૧ ભાગ, ધંતુરાનાં બી ૨ ભાગ, અરીણ ૪ ભાગ, એને ભાંગરાના રસથી ઘુંટી અઢક રતીની ગોળાયો બનાવવી. આ રસ ગ્રહણી રોગમાં અતિ ઉત્તમ છે ૫૮૨

અગ્નિસ્તુ રસ:—કાઠીનીભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ ભાગ, કળજલી ૧ ભાગ, કાળાંમરી ૩ ભાગ; એને એકત્ર કરી લીયુના રસમાં ઘુંટી ગોળાયો બનાવવી. માત્રા ૨ રતીથી ૪ રતી. આ રસ જલદી અગ્નિમાંધને નષ્ટ કરે છે. અનુપાન ધી અને સાકરની સાથે એનું સેવન કરવાથી ફોણ પુરુષ હાથી સમાન થઇ જાય છે. તથા પીપરનું ચુર્ણ અને ધીના સાથે સેવન કરવાથી રોગી ગ્રહણી રોગથી છુટી જાય છે. છાસની સાથે સેવન કરવાથી શોષ, જ્વર, અર્શ, શુળ, ગુદમ, પાન્ડુ, ઉદર, અર્શ, ગ્રહણી આદિરોગ મટી જાય છે. અને છાસના અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી પ્રમેહમાં પથ્ય કાપદો કરે છે. ૫૮૪ થી ૫૮૬

અજાઝ્યાદિ ચુર્ણ—જરૂ ૮ તોલા, જવખાર ૪ તોલા, મોથ ૮ તોલા અરીણ ૪ તોલા, આકાડનાં મૂળનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા એને એકત્ર મિશ્ર કરી તૈયાર કરવું. માત્રા ૨ રતી. આ ચુર્ણ, ગ્રહણી, રક્તાતિસાર, અતિસાર, જ્વરાતિસાર, તથા ઘેર વિસુચિકા રોગને શાન્ત કરે છે. ૫૮૭ થી ૫૮૯

ગૃહિણી શાર્દૂલ રસ—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા. એ બંનેની કળજલી કરી તેમાં ૧૬ મા ભાગે સુવર્ણભસ્મ અને લવીંગ, લીમડાનાં પાન, જવત્રી, જયફળ, નંની ઇલાયચી, દરેક બધે તોલા, એ સર્વને બે છીપોમાં બંધ કરી લઘુપુટ આપવા માત્રા ૫ રતી. એના સેવનથી સ્તિકા રોગ, ગ્રહણી, અર્શ, કાસ, શ્વાસ, અતિસાર, તથા આંમશુળ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ રસ અગ્નિ પ્રદિપ્ત તથા ખલ્ય છે. સપ્તારના લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે ૩ આ રસ લઘો છે. ૫૯૦ થી ૫૯૪

ગ્રહણી કપદપિટલી રસ—કાઠીનીભસ્મ, પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, ટંકણખાર, દરેક સરખે ભાગે લઇ અરણીના પાનના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી અને માટીની મૂષમાં ભરી તે મૂષા કપડમટી કરી બંધ કરી અગ્નિમાં પુટ આપવો. આ રસનો વાનપ્રધાન ગ્રહણીમાં પ્રયોગ કરાવવો. માત્રા ૨ રતી. ૫૯૫

इति चक्रदत्त भैषज्य रत्नावल्यां ग्रहणीरोगाधिकारः

શ્રી ભૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અર્શ રોગાધિકાર.

અર્શની ચિકિત્સા

દુર્નામ્નાં સાધનોપાયશ્ચતુર્ધા પરિકીર્તિતઃ ।

ભૈષજ ક્ષાર શસ્ત્રાગ્નિ સાધ્યત્વાદાય ઉચ્ચતે ॥૧॥

અર્શને નષ્ટ કરવા માટે ચાર પ્રકારનાં સાધનો ક્રમમાં લેવામાં આવે છે. ૧ ઔષધ, ૨ ક્ષાર, ૩ શસ્ત્ર, ૪ અગ્નિ એ ચારેમાંથી અહીં પ્રથમે ભાગે ઔષધ ચિકિત્સાનું વર્ણન કરીએ છીએ. ૧ (ચક્રદત્ત: ૧)

યદ્વાયોરાનુલોમ્યાય યદગ્નિ વલ વૃદ્ધયે ।

અનુપાનોષધ દ્રવ્યં તત્સેવ્યં નિત્યમર્શસામ ॥૨॥

જે જે અનુપાન ઔષધ, તથા મોળ્ય દ્રવ્ય વાયુનું અનુસેવન કરે છે તથા જરૂરાગ્નિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે તેનું રોગીએ પ્રતિદિન સેવન કરવું જોઈએ. ૨ (ચક્રદત્ત: ૨)

શુષ્કાદૌષાં પ્રલેપાદિ ક્રિયા તીક્ષ્ણા વિધીયતે ।

સ્નાવિણાં રક્તમાલોક્ત્ય ક્રિયા કાર્યાન્નપૈત્તિકી ॥૩॥

શુષ્કાદૌર્શઃ સુકિયા—શુષ્કાર્શની તીક્ષ્ણ પ્રલેપ આદિ દ્વારા ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે, તથા જે અર્શમાં રક્તશ્રાવ થાય છે તેમાં રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે, ૩ (ચક્રદત્ત: ૩)

કઠીન અર્શની ચિકિત્સા—જે અર્શમાં માંસાકુર કઠીણ હોય તથા તેમાં રક્ત સંચય હોય તો શસ્ત્ર દ્વારા કાપી ત્યાં લેખન કરીને જળો દ્વારા પુનઃ પુનઃ રક્તનું આહરણ કરવું. ૪

પ્રલેખાર્શચિકિત્સા—પ્રલેખમળન્ય અર્શમાં માંસાકુરના એક પડખામાં જળો દ્વારા રક્તમેક્ષણ કરી આકડાના પાંદડાંના રસથી લેપ કરવો અથવા દાહ કરવો. ૫

અર્શ નાશક લેપ—થોરના દુધને હળદર સાથે મેળવી લેપ કરવાથી અર્શ નષ્ટ થઈ જાય છે. એમજ અર્શ ઉપર કેપાતકી (કડવાં તુરીયાં કે પાડવેલાં) ના ચુર્ણને બસવાથી અંકુરો (મસા) ગરી જાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત: ૪)

અર્કક્ષીરાદિ પ્રલેપ—આકડાનું દુધ, થોરનું દુધ, કડવી તુપડીનાં પાન, કરંજની છાલ એ સર્વને બકરાના મૂત્રમાં ઘુટી લેપ કરવાથી અર્શમાં અત્યંત લાભ થાય છે. આ લેપ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૭ (ચક્રદત્ત ૫)

ધોષા ફેલવતિ—જ્યુના ગોળને કાંઈક જળમાં ઓગાળી તેમાં કડવાં તુરીયાનું ચુર્ણ મેળવી ધુટી તેની લાંબી વાટો બનાવવી. આ વાટ ગુદામાં રાખવાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. ગુદામાં કડવાં તુરીયાના મૂળનું ચુર્ણ કરી પાણી સાથે રક્તાર્શ પર લેપ કરવાથી અત્યંત શ્લાશ થાય છે. ૮ (ચક્રદત્ત:૬)

પીલુના તેલમાં વર્તી પલાળી ગુદામાં રાખવાથી અર્શ ખરી પડે છે. તથા વલિમાં કોષ પ્રકારની વેદના થતી નથી. ૯

પિપ્પલ્યાદિ લેપ—પિપર, સીંધાલુણ, ઉપશેટ, કળીયા સરસનાં ફળ (ખી) એનું ચુર્ણ થોરના દુધ તથા આકાના દુધ સાથે ધુટી લેપ કરવાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. ૧૦ સરસીયા તેલમાં હળદર તથા ધોપાલતા (કડવા તુરીયા) નું ચુર્ણ મેળવી લેપ કરવાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. ૧૧

સુરણ, હળદર ચિત્રકમૂળ, ટંકણ એના ચુર્ણને ગોળની સાથે મિશ્રિત કરી અર્શ પર કાંજમાં ધુટી લેપ કરવો. ૧૨

ખીજ સહિત કડવી તુમ્બીના ચુર્ણને ગોળમાં મિશ્ર કરી કાંજમાં ધુટી લેપ કરવાથી અર્શનો મૂળમાંથી નાશ થાય છે. ૧૩

એક સુતરના દોરાને હળદર તથા થોરના દુધથી અનેક વાર બાવના આપી એ સુત્રથી અર્શનાં મૂળને કસીને બાંધી દેવું. એ પ્રકારે બાંધવાથી અર્શ ધીરે ધીરે કપાઈ ગરી પડે છે. ૧૪ (ચક્રદત્ત ૧૪૮)

કડવી તુમ્બીનાં ખી, વડાગર મીઠું, એ બેને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી કાંજમાં ધુટી અને લાંબી વાટો બનાવવી. એને ગુદામાં રાખવાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. પથ્થ: ભેંસનું ફી. ૧૫ (ચક્રદત્ત ૭)

લિંગાશના લેપ

મહાબોધી પ્રદેશ ઠી હરડેનું ચુર્ણ, કડવા તુરીયાનું ચુર્ણ, સસુડીયું, એ સર્વને એકત્ર કરી ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણના લેપથી લિંગાર્શ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૬ (ચક્રદત્ત: ૯)

અંબેડાના મૂળનો ક્ષાર, તથા હરતાળને સરખે ભાગે મેળવી જળમાં ધુટી લેપ કરવાથી લિંગાર્શ મટી જાય છે. ૧૭ (ચક્રદત્ત: ૮)

અર્શરોગની ચિકિત્સા

વિશેષ વ્યવસ્થા:—

આતાતીસાર ષન્દિવ્રજ વર્ચીસ્યર્શીસ્યુ પાચરેત ।

ઉદાવર્ત વિધાનેન ગાદવિટ્કાનિ વાસકૃત ॥૧૮॥

અર્શરોગમાં જે પાતળા દસ્ત થાય તો ત્યાં વાતાતીસાર જેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. અને જે મગ કઠીન હોય તે ઉદાવર્ત રોગના જેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૮ [ચક્રદત્ત: ૧૦]

હરસમાં તક (કાસ) નું પ્રાધાન્ય:—

વિહિવિવન્ધે હિતં તક્રં યમાનીવિહ સંયુતમ ।

વાતશ્લેષ્માર્શીસાં તક્રાત્પરં નાસ્તદિ ભેષજમ્ ॥૧૯॥

તત્પ્રયોજ્યં યથાદોષ સસ્નેહ રક્ષમેવ વા ।

ન વિરોહંતિ ગુદજા: પુનસ્તક્રસમાહતા: ॥૨૦॥

અર્શરોગમાં જે મગબંધ હોય તો અજમે તથા ખીડલવચ્ચી સાથે કાસનું સેવન

કરવું નોંધએ. વાત શ્વેષ્મજ્ય અર્થાંતે માટે હાસથી વધારે ઉત્તમ બીજું કોઇ ઔષધ નથી દોષાનુસાર ર્નેહ યુક્ત [માખણવાળી] અથવા ર્નેહ રહિત [માખણ કાઠી લીધેલી] હાસનો પ્રયોગ કરાવવો નોંધએ. અર્થાત વાતજ અર્થમાં સરનેહ (જેમાંથી માખણ કાઠી લીધું ન હોય) અને કક્ષ્ણ અર્થમાં નિરનેહ (જેમાંથી માખણ કાઠી લીધું હોય) તે તકનો પ્રયોગ કરવો. એના સેવનથી એકવાર નષ્ટ થયેલા અર્શ ફરી ઉત્પન્ન થતા નથી. ૧૯-૨૦ [ચક્રદત્ત: ૧૧-૧૨]

વિશેષ હાસનું વિધાન—ચિત્રકમૂળની હાસને વાટી તેને એક માટીના પાત્રમાં અંદરથી લેપ કરવો. એ વાસણમાં મેળવેલું દહીં અથવા હાસનું સેવન કરવાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. ૨૧ (ચક્રદત્ત: ૧૩)

અભયના પ્રયોગ:-

પિત્તશ્લેષ્મ પ્રશમની કચ્છકન્ઙ્ક રુજાપદ્ધા ।

ગુદજાન્ના શયત્યાશુ યોજિતા સગુહાભયા ॥૨૨॥

હરડેનું ચુર્ણ ગોળ સાથે સેવન કરવાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે આ વધેલા પિત્તકક્ષ અને કચ્છ તથા ખસ, ખુજલી તથા હાથાં કન્ઙ્ક ને પણ નષ્ટ કરે છે. ૨૨ (ચક્રદત્ત: ૧૪)
ધીમાં શેકેલી હરડેને ગોળ અને પીપર સાથે અથવા નસોતર તથા દંતીમૂળ સાથે સેવન કરવાથી વાતનું અનુલોભન થાય છે. ૨૩ (ચક્રદત્ત ૧૫)

હરસના બીજા યોગ

તલ તથા બીલામાંને યથાયોગ્ય માત્રામાં મેળવી સેવન કરવું, એ જઠરાગ્નિને વધારે છે. અને કુષ્ટ તથા અર્શ નાશક છે ૨૪ (ચક્રદ-૧ ૧૬)

ગોમૂત્રમાં એક કે એ દિવસ હરડે રાખી મૂકી પછી તેને વાટી તેનું ચુર્ણ ગોળ સાથે સેવન કરે અથવા પંચકોલ યુક્ત હાસનું સેવન કરવું નોંધએ. ૨૫ (ચક્રદત્ત ૧૮)

હરડે, કાળા તલ, આંખળાં, દ્રાક્ષ, અને જેલીમથનું ચુર્ણ ને ફાલસાના રસથી અર્શ રોગની નિવૃત્તિને માટે સેવન કરવું. ૨૬

તલ, બીલામાં, હરડે, ગોળ, એ સર્વ સરખે ભાગે મેળવી વાટી ઘુંટી યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરાવવું. એના સેવનથી અર્શ, કાસ, શ્વાસ, પ્લીહા, પાન્કુ તથા જવર આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૨૭ [ચક્રદ-ત ૧૭]

સુરણની ગાંઠ ઉપર માટી ચોપડી તેને અગ્નિમાં પુટપાકની રીતે બાફવી. તેને તેલ અને મીઠા સાથે અર્શની નિવૃત્તિ માટે સેવન કરવું. ૨૮ (ચક્રદ-ત ૧૯)

કડવાં તુરીયાં લોહની ભસ્મ ૬ ગણા પાણીમાં મેળવી એકત્ર કરી પાણી ગાળી લેવું, એવી રીતે ૨૧ વાર ગાળી લેવું. એ પાણીમાં વંતાકને ઉકાળી આશી તે રીંગણાને લીમાં તળી ગોળ સાથે તૃપ્ત થતા સુધી અર્શરોગ વાળાએ ખાવું. એનું સેવન કર્યો પછી હાસ પીવી નોંધએ. એ પ્રકારે સાત દિવસ કરવાથી અતિ વધેલા સહજર્શ પણ જલદી મટી જાય છે. ૨૯-૩૦ (ચક્રદ-ત ૨૦-૨૧)

કાળા તલ ચારથી આઠ તોલા આવીને ખાધા પછી ઉપર કંઙ્ક પાણી પીવું. એથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. તથા દાંત દઢ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે. ૩૧ [ચક્રદ-ત ૨૨]

કવાથી.

ચન્દનાદિ કવાય—રતાંજળી, કરીયાતુ, ધમાસો, સુંક, ફાર્હળદર, તજ, વાળો, લીમડાની હાલ, એકંદર મિશ્રત્વ કરી તેમાંથી ૨ તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું.

૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવું. એ ક્વાચ રકતાર્શ (લોહી પડતા અર્શ) ને મટાડે છે. ૩૨
પથ્યાદિ ક્વાચ—હરડે, ગળા, ધાણા એના ક્વાચને ગોળ સાથે સેવન કરવાથી
બધા પ્રકારના અર્શ રોગો મટી જાય છે. ૩૩

વિડંગાદિ ક્વાચ—વાવડીગ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, સુંઠ, ઇલાયચી, નેપાલી ધાણા,
ધાણા, તલ, એ સર્વનો ઉકાળો હરડે, ગોળ તથા ધી સાથે પીવાથી અર્શ રોગ મટી
જાય છે. ૩૪

મોદક

નાગરાદિ મોદક—સુંઠ, બીલામાં, વરધારાનાં બી, દરેક સરખે ભાગે લાઇ ચુર્ચું
કરવું. તેનાથી બમણો ગોળ લેવો. વિવિધૂર્વક તે ચુર્ચુંને ગોળની સાથે પકાવી મોદક
કરવા. માત્રા ૧૧ થી ૩ માસા સુધી. અનુપાન ચંદુ પાણી. એના સેવનથી બધા અર્શ
રોગ નષ્ટ થાય છે.

ચુર્ચુંમાં ચુર્ચુંની બરાબર ગોળ લેવો. પચ્ચ મોદક બનાવવો હોય તો ચુર્ચુંથી બમણો
ગોળ લેવો જોઈએ. ૩૫ (ચક્રદત્ત ૨૭)

લવણોત્તમોદક ચુર્ચું—સીંધાણુ, ચિત્રકમૂળ, ઇન્દ્રજવ, જવ, કરંજખીજ, બકા-
નની ઊલ, દરેકનું ચુર્ચું સરખે ભાગે લાઇ ઊસ સાથે સેવન કરાવવું. માત્રા ૨ માસા. આ
દવાના સેવનથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. ૩૬

સ્વદંપસુરણ મોદક—કાળાં મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, ચિત્રકમૂળ ૪ ભાગ, સુરણ
૮ ભાગ, જીનો ગોળ ૧૫ ભાગ, લાઇ યથાવિધિ મોદક બનાવી રોગીને સેવન કરાવવું. માત્રા
અર્ધો તોલાથી ૧ તોલો. એના સેવનથી અગ્નિ દીપ્ત થાય છે. તથા ચુલ્મ, શુળ, શ્લીષ્ઠ, ગર
તથા અર્શ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૩૭-૩૮ (ચક્રદત્ત ૩૭-૩૮)

બુદ્ધિસુરણ મોદક—સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રકમૂળ ૮ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, કાળાં મરી
૨ ભાગ, ત્રિફળા, પિપર. પિપરીમૂળ, તાલીસપત્ર, બીલામાં, વાવડીગ, દરેક ૪ ભાગ,
મૂશળી ૮ ભાગ, વરધારાનાં બી ૧૬ ભાગ, તગ ૨ ભાગ, ઇલાયચી ૨ ભાગ, એને એકત્ર
ખાંડી ચુર્ચું કરી તે ચુર્ચુંથી બમણો ગોળ લાઇ તે ગોળને ઉકાળી પછી તેમાં ચુર્ચું નાંખી
મોદક બનાવવા. માત્રા ૧ તોલો. આ દવાના સેવન કાલે ભારે તથા પુષ્ટ કરનારાં ભોજનોનું
સેવન કરાવવું. જો ભારે તથા વૃષ [પુષ્ટ કરનારાં] ભોજનોનું ન સેવન કરાવવામાં આવે
તો ઉપદ્રવ થઇ શકે છે. જેમકે આના પ્રયોગથી અગસ્ત્યને ભરમક રોગ થઇ ગયો હતો. એ
પ્રકારે ભીમ તથા હનુમાનને પણ ભરમક રોગ થઇ ગયો હતો. જેથી તે મહાશન (બહુ
ખાનારા) થઇ ગયા હતા. મહાવીર્ય સુરણ અગ્નિ પદિષક છે એટલુંજ નહિ પણ શસ્ત્ર,
ક્ષાર, તથા અગ્નિના વગર પણ અર્શનો નાશ કરે છે. આ મોદક સોળ, શ્લીષ્ઠ, ગર
(સંયોગજ વિષ) ગ્રહણી, વાતજ દિકકા, વલીપલિત, શ્વાસ, કામ, રાજ્યક્ષમા પ્રમેહ તથા
શ્લીહા આદિ રોગો નષ્ટ કરે છે. આ મોદક બુદ્ધિવર્ધક વૃષ્ય તથા રક્ષાયન છે. ૩૯-૪૦
(ચક્રદત્ત ૪૮ થી ૫૫)

શ્રી બાહુશાલો ગુઠઃ—નસોતર, તેજેવંતી (ચવક), દંતીમૂળ, ગાખર, ચિત્રકમૂળ
કુસુર, ઇન્દ્રવરણા, મોચ, સુંઠ, વાવડીગ હરડે, દરેક ૪ ભાર, બીલામાં ૩૨
તોલા, વરધારાનાં મૂળ ૨૪ તોલા; સુરણ ૬૪ તોલા, એનો ૪ દ્રોણ પાણીમાં ક્વાચ કરવો.
જ્યારે ૧ દ્રોણ પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી તેમાં ૪૯૨ તોલા જીનો ગોળ મેળવવી. ઉકા-
ળવું. તમેથે ચોટ તોલો વખત ઉકાળવો. જ્યારે તૈયાર થઇ જાય ત્યારે નીચેનાં ચુર્ચું
તેમાં મેળવવાં.

નસોતર, ચવક, સુરણ, ચિત્રકમૂળ, દરેકનું ચુર્ણુ આઠ આઠ તોલા, તજ, ધલાયચી, મરી, રૂબીપર, દરેકનું ચુર્ણુ ચોતીસ ચોતીસ તોલા લેવું તેનું ચુર્ણુ ઉપરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવું. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલો. અનુપાન થંડુ પાણી. પથ્થ દૂધ તથા માંસરસ, આ દવાના સેવનથી શુદ્ધ, પ્રમેહ, પાન્ડુ, હૃદયીમક. અર્શ, ઉદરરોગ, ગ્રહણી, રાજ્યક્ષમા, પીનસ, પ્રતિસ્થાય, આદ્યવાત આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. બધા રોગોમાં આ દવા હિતકારક છે. અર્શ રોગમાં તે આ દવા હજારો વાર અનુભવ કરેલી છે. આ દવાનો પ્રયોગ કરવાથી ૧૦૦ વર્ષ સુધી પુરુષ નીરોગ રહે છે. આ દવા આયુષ્ય વધારનાર, વલીપલીત નાશક રસાયન અને બુદ્ધિવર્ધક છે. ૪૭ થી ૫૭ (ચક્રદત્ત ૭૮ થી ૮૮)

ગોળના પાકની પરીક્ષા—ગોળ ન્યારે સુખ પૂર્વક મર્દન (ધુંડી)કરી શકાય તેવો થાય, ખર રપર્સ, તથા યોગ્ય ગંધ, વર્ણુ તથા રસ વાળો હોય, અને કપાવવાથી હાથની રેખા અદિનાં ચિન્હ તેમાં પડતાં જણાય તે તે ગોળને પાક બરાબર થયો છે એમ જાણવું. ૫૮ (ચક્રદત્ત ૯૧)

પ્રાણુદા ગુટિકા—સુંઠ ૧૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, ચવક ૪ તોલા તાલીસપત્ર ૪ તોલા, નાગકેસર એ તોલા, પિપરીમૂળ ૮ તોલા, તમાલપત્ર ૧ તોલો, ધલાયચી ૮ તોલા. તજ ૨ તોલા, વાળો ૮ તોલા, ગોળ ૧૨૦ તોલા, એ સર્વ એકત્ર મિશ્રિત કરી ગોળ બનાવવો. માત્રા ૦૧ તોલો. આ ગોળનું જમતા પહેલાં અને જમ્યા પછી સેવન કરવું જોઈએ. એના સેવન પછી મલ, માંસરસ, ઓસામણ, દૂધ, થંડુ પાણી, આદિ પીવું જોઈએ. એના સેવનથી બધી જાતના દોષજ, સહજ તથા રક્તજ અર્શ નષ્ટ થાય છે. પાનાત્મ્ય મૂત્રકચ્છ વાતરોગ, ગલગ્રહ, વિષમજ્જર, મન્દાગ્નિ પાન્ડુ, કૃમિ, હૃદરોગ, શુદ્ધ, શુળ, શ્વાસ, તથા કાસ આદિ રોગોમાં આ દવા અમૃત સમાન છે. જ અર્શમાં બંધકાશ હોય તે તેમાં સુંઠને બદલે હરડેનું ચુર્ણુ નાંખવું જોઈએ. પિત્તાર્શમાં ગોળને બદલે ચુર્ણુથી ચાર ગણી સાકર નાંખવી જોઈએ. આ દવા અમ્લપિત્ત અને મન્દાગ્નિમાં પણ વાપરી શકાય છે. તેમાં ગોળ અને સાકરની સાથે પાક કરી ગોળાયો બનાવવી જોઈએ. પાક કરવાથી આ ગોળાયો લઘુ થઇ જાય છે. ૫૯ થી ૬૮ (ચક્રદત્ત ૨૮ થી ૩૭)

દશમૂળ ગુડ-દશમૂળ, ચિત્રકમૂળ, દંતીમૂળ દરેક ૨૦ તોલા, તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સિદ્ધ કરી ન્યારે પાણી ૫૧૨ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ મેળવી ફરી પાક કરવો, ન્યારે બરાબર પાક થઇ જાય ત્યારે તેને થંડો થવા દેવો. થંડો થયે તેમાં નસોતરનું ચુર્ણુ ૬૪ તોલા પીપરનું ચુર્ણુ ૩૨ તોલા, સારી રીતે મેળવી ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી લેવો માત્રા ૦૧ તોલો. એના સેવનથી અર્શ, અજીર્ણ પાન્ડુ આદિ બધા રોગો શાંત થઇ જાય છે; ૬૯ થી ૭૧

અગસ્તિ મોદક—હરડે ૨૪ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા, કાળાં મરી ૨૪ તોલા, પીપર ૨૪ તોલા, તજ ૪ તોલા, તમાલપત્ર ૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, એનાથી ચથાવિધી અગસ્તિ મોદક નિર્માણ કરી સોળ, અર્શ, ગ્રહણી, કાસ તથા ઉદાવર્ત આદિ બાધોમાં પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ. માત્રા ૦૧ તોલો. ૭૨ થી ૭૩

બલલાલકાદિ મોદક—જિલામાં, કાળાતલ, હરડે, બધા ચુર્ણુમાં ગોળ મેળવી મોદક બનાવવા. અને પિત્તાર્શની શાન્તિને માટે પ્રયોગ કરાવવો. માત્રા ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ૭૪

કાંકશયન મોદક—હરડે ૨૦ તોલા, જીરૂ ૪ તોલા, કાળાં મરી ૪ તોલા, પીપર ૪ તોલા, પીપરીમૂળ ૬ તોલા, ચવક ૧૩ તોલા, ચિત્રકમૂળ ૧૬ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા,

જવખાર ૮ તોલા, બિલામાં ૩૨ તોલા, સુન્થ ૬૪ તોલા, એ બધાનું ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણથી ગમજો ભૂનો ગોળ મેળવી એકંદર મિશ્ર કરી ને ૧ મર્ચો અર્થાં તે જાના મોઢક બનાવવા. એનું પ્રાતઃકાલે સેવન કરવું. એના સેવન પછી ઝાસ અથવા થંડું પાણી પીવું જોઈએ. આ દવા મંદ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. તથા મહાશ્વેત્ર અને પાન્ડુરોગનો નાશ કરે છે. અર્થના રોગીયો માટે કાંકાયને પોતાના શબ્દોને આનો ઉપદેશ આપ્યો હતો આ દવાના સેવનથી શબ્દ, ક્ષાર તથા અગ્નિ આદિ વગરજ અર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૭૫ થી ૭૮ (ચક્રદત્ત ૩૮ થી ૪૨)

મણિભદ્ર મોઢક—વાવડીંગ, આંખળાં, હરેક દરેક ચાર ચાર તોલા, નસોતર ૧૨ તોલા, ગોળ ૨૪ તોલા એને એકત્ર મિશ્રિત કરી અર્ધાં તોલાના મોઢક બનાવી રોગીને સેવન કરાવવા. આ મોઢક શાક્ય ભિસ્તુના અર્થના નિવારણ માટે વક્ષ વરે નિર્મિત કર્યો છે. આ મોઢક કાસ, ક્ષેપ, દુષ્ટ ભગંદર, બરોળ, જઝોદર, તથા અર્થ નષ્ટ કરે છે. યથેષ્ટ આહારવિહાર આદિ સાથે આનું સેવન કરવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે, ૭૬-૮૦ (ચક્રદત્ત ૪૩ થી ૪૫)

ચુર્ણો

વિજય ચુર્ણ—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણ, ત્રિગત (તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર) વજ. હીંગ, કાળીપાટ, ચવક્ષાર, હળદર, દારૂહળદર ચવક, કડુ, ઇન્દ્રજવ, ચિત્રક, સવા, પંચલવણ પીપરી મૂળ, બીલીકળ અજમોદ, એ ૨૮ દ્રવ્યોનું બારીક ચુર્ણ કરી એને ગરમ પાણી સાથે અથવા દોલેલ સાથે સેવન કરાવવું. માત્રા ૨ માસા. એના સેવનથી કાસ, શોથ, અર્થ, ભગંદર, હૃદયુગ, પાર્શ્વયુગ, વાતયુદ્ધ, ઉદરોગ, હિક્કા, શ્વાસ, પ્રમેહ, કમળો પાન્ડુ, ઉદાવર્ત, અંતર્જ્વર, કૃમિ, જ્વર તથા અપરમાર આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. નિઃસંતાન ત્રિયોને સંતાન આપનાર છે. ૮૧ થી ૮૭ (ચક્રદત્ત ૭૧ થી ૭૭)

સમશર્કરા ચુર્ણ—સુંઠ ૭ ભાગ, પીપર ૬ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ તમાલપત્ર ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, ઇલાયચી ૧ ભાગ એ સર્વનું ચુર્ણ કરી સરખે ભાગે ખાંડ મેળવી સેવન કરાવવું માત્રા ૨ માસાથી ૩ માસા સુધી. એના સેવનથી અર્થ, મન્દાગ્નિ, કાસ, અશ્ચિ શ્વાસ, કંઠરોગ, તથા હૃદરોગ આદિ નષ્ટ થાય છે. ૮૮ (ચક્રદત્ત-૫૯)

કર્પુરાદિ ચુર્ણ—કપુર, લવીંગ, ઇલાયચી, તજ નાગકેસર, જયફળ, વાળો, સુંઠ, શાહજીર, કાળુ જગર, વાંસકપુર, જટામાંસી, નીસોત્પલ (કમળ), પીપર, રતાંજળી, તગર, સુગંધીવાળો, કંકોત્ર, એ સર્વ સરખે ભાગે લાઘ ચુર્ણ કરવું. તે બધાના ચુર્ણથી અર્ધાં ખાંડ મેળવવી. આ ચુર્ણ વાતાર્થ, હંદરોગ, કેદના રોગો, કાસ હિયડી, સજેખમ, રાજ-યક્ષ્મા, તમક શ્વાસ, અતિસાર, પ્રમેહ, અશ્ચિ, યુદ્ધ તથા ગ્રહણી આદિ રોગોમાં હિતકર છે, આ રોચક, તૃપ્તિકારક, વૃષ્ઠ, બદ્ધ, તથા ત્રિદોષનાશક છે. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૮૯ થી ૯૩

કરંજાદિ ચુર્ણ—કરંજનાં બી, બીલીકળ, ચિત્રકમૂળ, સીંધાલુણ, સુંઠ, ઇન્દ્રજવ, અરુણસાની ડાલ, એ ચુર્ણને સરખે ભાગે લાઘ મિશ્ર કરી રોગીને સેવન કરાવવું. માત્રા ૨ માસા, અનુપાન ઝાસ. આથી અર્થ તથા રક્તાર્થ મટી જાય છે. ૯૪

હુસ્તુરોદિ ચુર્ણ—પાકેલાં ધંતુરાનાં ફળ, પીપર, સુંઠ, હરેક, સુગંધી વાળો, ગોળ દરેક સરખે ભાગે મિશ્ર કરી રાત્રે સેવન કરાવવાં. માત્રા ૩ રતી, અનુપાન સાકર, મદ તથા બી, એના સેવનથી પિત્તાર્થ નષ્ટ થાય છે. ૯૫

ભદ્રલાતકામૃત યોગ—ગળા, લાંગલી (કલીહારી), કાકાશીંગી, ગોરખમુન્ડી (ખોડીયો કલ્હાર), ચણેખડી, કેવડા એ છતાં પાનના રસથી કાચાં બીલામાંના ખીંજને એક એક દિવસ મદન કરી પિત્તાશમાં પ્રતિદિન સેવન કરાવવાં માત્રા અર્ધો માસો ૯૬-૯૭ દેવદાલી યોગ—કુકડવેલાના કવાથથી ગુદા દરેજ ધોવાથી અથવા તેના હિમના અંતર પ્રયોગથી અર્થ ઉત્પન્ન થતા નથી. ૯૮

મરિચાદિ ચુર્ણ—કાળાં મરી, પીપર, ઉપલેટ, સીંધવ, ઘોળું જીરું, સુંઠ, વજ, હીંગ વાવડીંગ, હરડે, ચિત્રકમુળ અજમોદ, દરેકનું ચુર્ણ સરખે ભાગે મિશ્ર કરી એથી બમણો જુનો ગોળ મેગવી રોગીને સેવન કરાવવું. માત્રા ૨ મ સા. અનુપાન ગરમ જળ એના સેવન કરાવવાથી બધા અર્થ નષ્ટ થઇ જાય છે, વિશેષે કરી વાતાર્થ મટે છે. ૯૯-૧૦૦

દંત્યારિષ્ટ—દંતીમુળ, ચિત્રકમુળ, દશમુળ, દરેક આઠ આઠ ભાગ એને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું. ત્રિફળાનાં પાનનું ૨૪ તોલા ચુર્ણ તેમાં નાંખવું. જ્યારે ઉકળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે પાણીને ગાળી થંડુ થયે તેમાં ૧૦ શેર ગોળ મેગવી એક માટીના વાસણમાં (જેમા અંદર લી ચોપડેલું હોય) તેમાં ભરી મેં બંધ કરી ૧૫ દિવસ રાખી મુકવું. પછી ગાળી યોગ્ય માત્રાથી રોગીએને સેવન કરાવવું. એના સેવનથી અર્થ, ગ્રહણી, પાન્ડુ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ વાત તથા મળવું અનુલોમન કરે છે. દીપન છે. તથા અગ્નિને નષ્ટ કરે છે. ધાવડીનાં ફુલ તથા લોષર અંદર ચોપડી તે પાત્રમાં આ અરિષ્ટનું સંધાન કરવું જોઇએ. માત્રા ૧૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી ૧૦૧ થી ૧૦૪ (ચંક્રદત્ત ૨૩ થી ૨૫)

અભયારિષ્ટ—હરડે ૧૦ શેર, દ્રાક્ષ ૫ શેર, વાવડીંગ ૧ શેર, મહુધાનાં ફુલ ૧ શેર, એને ૮૧૯૨ તોલા પાણીમાં પકારી ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી પછી ગાળી લઇ ટાઢુ પડવા દેવું. પછી તેમાં ૧૦ શેર ગોળ નાંખવો અને નીચેનું ચુર્ણ તેમાં નાંખી એક માટીના પાત્રમાં ભરી મેં બંધ કરી એક માસ સુધી પડવા રહેવા દેવું. તેમાં નાંખવાનું દ્રવ્ય ગોખરૂ, નસોતર, ધાણા; ધાવડીનાં ફુલ, ઇન્દ્રવારણી, ચવક વરિંચાળી સુંઠ, દંતી મૂળ તથા મોચરસ દરેક ૧૬ તોલા લઇ ખાંડી ચુર્ણ કરી તે ઉપરના અરિષ્ટમાં નાંખવું. એક મહિના પછી જ્યારે અરિષ્ટ તૈયાર થઇ જાય તો તેને ગાળી લઇ પછી રોગીનાં બળાબળ, કોહો તથા જઠરાગ્નિ અનુસાર યોગ્ય માત્રામાં સેવન કરાવવું, આ દવા અર્થ ઉદરરોગ, બંધકોશ, તથા મૂત્ર રોગ ને જલ્દી મટાડે છે. એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. માત્રા ૧૧ તોલાથી ૨૧ તોલા સુધી, ૧૦૫ થી ૧૧૦

ઝૂલકાસિસાદિ તેલ—હીરાકસી, સીંધવ પીપર, સુંઠ, ઉપલેટ, લાંગલી (કલીગારી) પાપાણુભેદ, કરેલું મૂળ, દંતીમુળ, વાવડીંગ, ચિત્રકમુળ, હડતાલ, માનશિષ, દાણેણી, થોરનું દુધ. આકડાનું દુધ સર્વ મળી ૧ શેર ગોમુત્ર ૧૬ શેર. એને તેલ ૪ શેર એ સર્વ એકંદર ઉકાળી તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું આ તેલ અર્થ ઉપર લગાવવાથી માંસાકુર (અર્થ) ખરી પડે છે. એના પ્રભાવ ક્ષાર જેવો છે. આ ગુદાની વળીને દૂષિત કરવું નથી. ૧૧૧ થી ૧૧૩

કાસીસાદિ તેલ—હીરાકસી, દંતીમુળ, સીંધાલુણ ચિત્રકમુળ, દરેક ૪ તોલા લઇ તેનું કનક તેલ ૧ શેર, કાંચ ૪ શેર એના ચથાવિધિ પાક કરવો તે તેલ કાંધક આકડાના દુધ સાથે મેગવી લગાવવાથી અર્થ નષ્ટ થાય છે. ૧૧૪

પિપ્પલ્યાદિ તેલ—પીપળ, નેઠીમધ, ખીંજોની ઝાલ, સપા, મીંઢળ, વજ, ઉપલેટ,

સુંઠ, પુષ્કરમુળ, તથા દેવદાર, સર્વમળા ૧ શેર, તેનું કલ્ક કરવું. પછી તેલનું તેલ ૧ શેર, કુષ્ઠ ૮ શેર, પાણી ૧૬ શેર એ સર્વ ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલના અનુવાસનથી અર્થ, સુદ વાત, શુદ્ધ શ, શુળ, મુત્રકચ્છ, પ્રવાહિકા, દુર્ગંધતા, આદિરો પિચ્છાચ્ચાવ, બંધકેશ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૧૧૫ થી ૧૧૮ (ચક્રદત્ત ૧૦૭ થી ૧૧૦)

જેને ઉદાવર્ત હોય, જેને અત્યંત ચિરુક્ષિત હોય, વાત પ્રતિસોમ હોય અને જેને શુળ હોય તેને અનુવાસન કરાવવું જોઈએ. ૧૧૯

ષટ્પલક ધૂત—ચવકાર, પીપર, પિપળીમુળ, ચવક, ચિત્રકમુળ, સુંઠ દરેક ૮ તોલા, લાલ તેનો કલ્ક કરવો પાણી ૩૮૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, કુષ્ઠ ૧૨૮ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી ઉકાળી ધી સિદ્ધ કરવું. તે અર્થ, જ્વર, પ્લીહા, તથા કાસ આદિ રોગોમાં સેવન કરાવવું. ૧૨૦ ચક્રદત્તમાં ઉદ્ધકષટ્પલકધૂત એવું નામ છે. (ચક્રદત્ત ૧૦૪)

વ્યોષાદિ ધૂત—સુંઠ મરી, પીપર ત્રણે ૧ શેર લાલ તેનો કલ્ક કરવો. ખાખરાનો ક્ષાર ૧૨ શેર અને ગાયનું ઘી ૪ શેર લાલ બધું એકત્ર કરી ઉકાળી ધી સિદ્ધ કરવું. એ ધીના સેવનથી નિઃસંદેહ અર્થ ખરી પડે છે. ૧૨૧. ચક્રદત્તમાં પલાશક્ષાર ધૂત એવું નામ છે. (ચક્રદત્ત ૧૦૪)

ચંચાદિ ધૂત—ચવક, સુંઠ, મરી, પીપર, કાળીપાટ, જવખાર, ધાણા, અજમે, પીપરીમુળ, બીડલવણ, સીંધાલુણ, ચિત્રકમુળ, બીલીફળ હરેક, એ સર્વ મળી ૧ શેર લાલ તેનો કલ્ક કરવો. પછી ગાયનું ઘી ૪ શેર, દહીં ૧૬ શેર અને પાણી ૧૬ શેર એકત્ર કરી તેમાં કલ્ક નાંખી ઉકાળી ધી સિદ્ધ કરવું. આ ધીનું સેવન કરાવવાથી મગ તથા વાતનું અનુલોમન થાય છે. અને પ્રવાહિકા, શુદ્ધશ, મુત્રકચ્છ, તથા શુદ્ધાનું શુળ, વક્ષ્યશુશુળ આદિ રોગો મટી જાય છે. ૧૨૨ થી ૧૨૪ (ચક્રદત્ત ૧૦૦ થી ૧૦૨)

સિંદ્યુમત ધૂત

કુટજાદિ ધૂત—ધન્વ, કળાજાલ, નંગકેસર, નીલોત્પલ (કમળ) લોધર ધાવડીનાં પુલ એ સર્વ મળી ૧ શેર લાલ કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૪ શેર, પાણી ૧૬ શેર લાલ એકત્ર કરી તેમાં ઉપરનો કલ્ક ઉમેરી ગથાવિધિ પાક કરી શુળ અને રક્તાર્થમાં સેવન કરાવવું. ૧૨૫ (ચક્રદત્ત ૧૨૮)

સુનિષ્કણ્ડ ચાંગેરી ધૂત—અવાક પુષ્પી (સત્રા), બલા, (કાંસકી), દારૂહળદર, પૃથ્વરશ્વી (સમેરો) ગોખર વડની કુંપળો, ઉમરડાની કુંપળો પીપળાની કુંપળો દરેક આઠ આઠ તોલા, પાણી ૫૧૨ તોલામાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લાલ તેમાં નીચેનાં દ્રવ્યોનો કલ્ક નાંખવો. અરણી કડુ પીપર, પીપરીમુળ, મરી, દેવદાર, ધન્વ, ચોચરસ, ક્ષીરકાકોલી, રતાંજળી, રસવંતી, કાયફળ, ચિત્રકમુળ, મોથ, લકેલા, અતિવિષની કળી, શાલીપર્ણી, પદ્મકેસર, નીલોત્પલ (કમળ) નાં કેસરાં, મજાહ, એડી ભોંયરીગણી, બીલીફળ, ચોચરસ, કાળીપાટ એ દરેક બધે તોલા, સુનિષ્કણ્ડ (ઉટંગણ) તથા ચાંગેરી (ખાટી હુણી) એ દરેકનો સ્વરસ ૨૫૬ તોલા, ધી ૧૨૮ તોલા, લાલ એ ધીનો યથાવિધિ પાક કરી સેવન કરાવવું. અર્થ, શ્વેતરોગ, મરડો, શુદ્ધશ, પિચ્છાચ્ચાવ, સોજ, શુળ મુત્રાવરોધ, સુદવાત, મન્દાગ્નિ, અશ્વિ, આદિ રોગો એના સેવનથી મટી જાય છે. આ દવા બળ વર્ધુ તથા જઠરાગ્નિને વધારે છે. ૧૨૬ થી ૧૩૪ (ચક્રદત્ત ૧૨૯ થી ૧૩૭)

ધુમાડી લેવી

અધ્વગધાદિ ધુપ:—આસન, નંગોડ, ઉલી ભોંયરીગણી, પીપર, એને દેવતા ઉપર રાખી તેની ધુમાડી શુદ્ધાર પર લેવી જેથી અર્થ શાંત થાય છે. ૧૩૫

અર્કચુળાદિ દુષપઃ—આકાશનું મુળ, શીસમનાં પાન, વાળ, સાપની કાંચળી, બીલાનીનું આમડું, એકત્ર વાટી ધીમાં મેળવી તેને દેવતા ઉપર નાંખી તેની દુષ્માડી અર્ક્ષ ઉપર લેવાથી હિંનાકારક છે. ૧૩૬

રાળનું ચુર્ણ, તથા સરસીયું તેલ એકત્ર કરી તેની ચુકિતપુર્વક દુષ્માડી લેવાથી અર્ક્ષ-માંથી નીકળનારું રક્ત બંધ થઇ જાય છે. અત્યંત રક્તઆવને બંધ કરવા માટે શુદ્ધામાં કપુરની દુષ્ણી લેવી જોઇએ. ૧૩૭

રક્તાર્શના ઉપાયો

રક્તાર્શ (દુઝતા હરસ) માં લોહી પડતું પ્રથમ રોડી દેવું ન જોઇએ. કેમકે જો એ બગેરેલા લોહીને પડતું એકદમ બંધ કરવામાં આવે તો શુળ, આફરો તથા બીજા રક્તની વ્યાધિયો થતાનો સંભવ છે. ૧૩૮ (ચક્રદત્ત: ૧૧૧)

રક્તાર્શ નાશક સામાન્ય પ્રયોગો

કઠાજાલનો કવાય, અથવા બીલાના ગર્ભની સાથે કાંઈક સુંકતું ચુર્ણ મેળવી રક્તાર્શના રોગીને સેવન કરાવવું. અને લેપને માટે કડી વાણીયાના મુળના ચુર્ણનો ઉપયોગ કરાવવો જોઇએ. ૧૩૯ (ચક્રદત્ત ૧૧૩)

માખણ અને તલ અથવા નાગકેસર, માખણ, તથા સાકરનો દહીંની તોર સાથે -થવા હાસ સાથે સેવન કરાવવાથી રક્તાર્શ મટી જાય છે. ૧૪૦ (ચક્રદત્ત ૧૧૪)

મજ્જા, કમળ, મોચરસ, લોષર, તલ તથા રતાંજળીના ચુર્ણને બકરીના દુધમાં મેળવી રક્તાર્શના રોગીને પાનું. એથી રક્તઆવ જલ્દી બંધ થઇ જાય છે. ૧૪૧ (ચક્રદત્ત: ૧૧૫)

નલિની (પોયણી) નાં કેમળ પાનને સાકર સાથે છુટી સવારે બકરીના દુધ સાથે સેવન કરવાથી રક્તઆવ નિટા થઇ જાય છે. ૧૪૨

કાળા તલના કલ્કને સાકર તથા બકરીના દુધ સાથે સેવન કરાવવાથી અર્શનો રક્તઆવ બંધ થઇ જાય છે. ૧૪૩

કઠાજાલનું ચુર્ણ હાસ સાથે સેવન કરાવવાથી રક્તાર્શથી થનારો રક્તઆવ મટી જાય છે. ૧૪૪

અંધેડાના ચુર્ણને ચોખ્ખાના ધોવણુ તથા દુધ સાથે પાવાથી રક્તાર્શ નષ્ટ થાય છે. ૧૪૫

દાડમના રસમાં સાકર મેળવી રક્તાર્શમાં પાવો જોઇએ અથવા કમળનાં કેસર, મદ, તાણું માખણ, સાકર, નાગકેસર એ સર્વને મિશ્ર કરી રક્તાર્શમાં પાવું જોઇએ. ૧૪૬

કુટજાવલેહુ:—કઠાજાલનું ચુર્ણ દસ શેર ૯૯ તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું, જ્યારે આઠમા ભાગે પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લેવું. તેમાં ગોળ ૩ શેર તથા ધી ૩૨ તોલા મેળવી ફરી ઉકાળવું જ્યારે બહુ થાય ત્યારે તેમાં બીલામાં, વાવડીંગ ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીપર) ત્રિકળા, રત્નવંતી, ચિત્રકમુળ, ધન્વજવ, વજ, અતીવિષની કળી દરેક ૮ તોલા લઇ તેનું ચુર્ણ કરી તેમાં નાંખવું. થંકુ થયે તેમાં ૩૨ તોલા મદ મેળવવું. આ અવલેહુ લેવાથી રક્તાર્શ, તથા વાતિક, પૈતિક, શ્લેષ્મિક અને સંનિપાતિક અર્શ, અમ્લપિત અતિસાર, પાન્ડુ, અરૂચિ, ગ્રહણી કૃશતા, શોથ, કમળો આદિ રોગો મટી જાય છે. માત્રા ૧૦ તોલા અનુપાન ધી, મધ, હાસ, પાણી દુધ. ૧૪૭ થી ૧૫૩ (ચક્રદત્ત: ૧૧૬ થી ૧૨૨)

કુટજ રસ ક્રિયા—કઠાજાલ ૧૦ શેર, કવાય માટે પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ તેમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી આ કવાયને કપડે ગાળી લઇ, ફરી ગરમ કરવો. જ્યારે બહુ થાય ત્યારે તેમાં મોચરસ, મજ્જા, ધંઉલા, દરેકનું ચુર્ણ ૪ ભાર

ધન્વન્તર્ય ૧૨ તોલા લઘુ તેનું ચુર્ણ કરી તે નાંખવું. પછી હલાવી જડુ થયે ઉતારવું. આ ઔષધ યોગ્ય માત્રામાં સેવન કરાવવાથી અર્શમાં લોહી પડતું બંધ થાય છે. અગ્નિ અને બળ અનુસાર બકરીનું દુધ, પેયા અથવા મનના અનુપાનથી એનું સેવન કરાવવું. બ્યારે ઔષધ પચી જાય ત્યારે શાસ્ત્રના ચોખ્ખાના ભાત તથા બકરીનું દૂધ આઠાર માટે આપવું. એના સેવનથી રક્તાર્શી, અતિસાર, શુળ, તથા રક્તપિત્ત આદિ રોગ મરી જાય છે. ૧૫૪ થી ૧૫૮ (ચક્રદત્ત ૧૨૩ થી ૧૨૭)

અગ્નિમુખ લોહ—નસોતર, ચિત્રકમુળ, નગોડ, ચેર, બોડીયો કઠ્ઠાર, ભોંબ આંબલી, દરેક ૩૨ તોલા લઘુ ચુર્ણ કરી પાણી ૨૦૪૮ તોલામાં ઉકાળવું. ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તે કંચામાં ગાયનું ઘી ૯૬ તોલા, મનશીલ અથવા વૈકંઠ (વીકંગ) થો બનાવેલ લોહ ભસ્મ ૪૮ તોલા, સાકર ૮૬ તોલા નાંખાં ઉકાળવું. જડુ થયે તેમાં વાવડીંગ ૧૨ તોલા, ત્રિકડુનું ચુર્ણ ૬ તોલા, ત્રિકળા ૨૦ તોલા, શિલાજીત ૪ તોલા ઉમેરવું. હલાવી એકત્ર કરી તેમાં મદ ૬૬ તોલા મેળવવું. માત્રા ૨ માસ થી ૩ માસ સુધી આ અગ્નિમુખ લોહ અર્શને નષ્ટ કરવાને માટે અત્યંત ઉત્તમ છે. મંદગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. પથ્ય ગેળ, દુધ, માંદરસ, તથા વૃષ્ય ચખવન. એના સેવનથી અર્શ, પાંડુ, સોમ, કુષ્ઠ, પ્લીહા ઉદર રોગ, પલિત, આમઆત, તથા ગુદામય આદિ રોગો મટે છે. કર્કરાદિ દ્રવ્ય [જેના નામનો પહેલો અક્ષર ક આવતો હોય તેના પાંચો] તથા કરીર તથા કાંજી આદિ આ દવાનું સેવન ચાલતું હોય ત્યારે ખાવાં નહિં. કારણ કે જે તે ખાય તો શરીરમાંથી લોહ તથા લેહિટ બહાર નીકળી જાય છે. માત્રા ૪ રતીથી ૮ રતી સુધી. ૧૫૯ થી ૧૬૬ (ચક્રદત્ત ૧૬૧ થી ૧૬૮)

માશુદુરણાદિ લોહ—માનકંદ, સુરણ, બીલામાં, નસોતર, દંતીમુળ, સુંદ, મરી, પીપર, હરરે, બેઠાં, આંબળાં, ચિત્રકમુળ, મોથ, વાવડીંગ, દરેકનું ચુર્ણ સરખે ભાગે લઘુ તથા બધા ચુર્ણની સમાન લોહભસ્મ મેળવી તૈયાર કરવું. માત્રા ૧ માસે એના સેવનથી અર્શ મરી જાય છે. ૧૬૭

અથ રસ પ્રયોગ

રસગુટીકા—અર્શોદ્ધનીવટી—રસસિન્દુર ૧ ભાગ, વાવડીંગ, કાળાં મરી, અશ્વકભસ્મ દરેક ૩ ભાગ, ગંગા પાલક કે જલપાલક (ગંગાના તીર ઉપર થયેલ સસાણા) અથવા જલ પાલકના રસમાં વારંવાર ઘુંટી એકેક રતીની ગોળાઓ બનાવવી, આ રસના સેવનથી શુદ્ધામાં ઉત્પન્ન થયેલ અર્શ નષ્ટ થાય છે. આ ગોળાઓ જરૂરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, ૧૬૮ (ચક્રદત્ત ૧૬૮ ચક્રદત્તમાં અર્શોદ્ધનીવટી એવું નામ છે.)

નિત્યોદિત રસ—રસ સિન્દુર, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, અશ્વકભસ્મ, વજનાય, ગંધક દરેક સંખે ભાગે લઘુ બધાના વજન જેટલું બીલામાંનું ચુર્ણ એમાં મેળવવું. બધું એકત્ર મિશ્ર કરી સુરણ તથા માનકંદના રસમાં ત્રણ દિવસ ભાવના આપી અડઢ બરાબર ગોળાઓ બનાવવી. અનુપાન ધી. આ રસ અર્શનાશક છે, (૧૬૯ થી ૧૭૦)

તીક્ષ્ણમુખો રસઃ—રસસિન્દુર, તામ્રજરમ. સોનાનીભરમ, અબ્જક ભરમ, તીક્ષ્ણ લોહભરમ, મુન્ડલોહભરમ, ગંધક, મન્દુરભરમ, સુવર્ણમાક્ષીક ભરમ, દરેક સરખે ભાગે લઈ તેને કુંવારપાકાના રસમાં એક દિવસ ઘુટી તે પછી તેને અંધ મુખમાં રાખી તીવ્ર અગ્નિથી પકવવું. અને ચુર્ણ કરી લેવું. માત્રા ૧ રતી. અનુપાન સાકર. આ રસ અર્શ રોગમાં અત્યંત હિતકારક છે. (૧૭૧ થી ૧૭૨)

અર્શકુઠારો રસઃ—પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, લોહભરમ ૮ તોલા, તામ્ર ભરમ ૮ તોલા, દંતીમૂળ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, સુરણ, વાંસકપુર, ટંકણુખાર, જવખાર, સીંધવ, દરેક ૨૦ તોલા, ચુર્ણ કરી તેમાં થોરનું દુધ ૩૨ તોલા ઉમેરી એકત્ર કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા ગૌમુત્રમાં ઉપરનાં બધા પદાર્થો નાંખી તેને અગ્નિ ઉપર ઉકાળવું, જ્યારે ગોળી વળાય તેવું જલકું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. માત્રા ૨ માસા (ચાર વાલ) આ અર્શ કુઠાર રસ અર્શ વગેરે સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે. ૧૭૩ થી ૧૭૫

અર્શકુઠારો રસઃ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, લોહભરમ ૬ ભાગ, અબ્જકભરમ ૬ ભાગ, ખીલીફળ, ચિત્રકમુળ, શુદ્ધ દુધીયો વછનાગ, કાળાં મરી, હરરે, દંતીમૂળ, દરેક ૧ ભાગ, ટંકણુખાર ૫ ભાગ, જવખાર ૫ ભાગ, સીંધાલુણ ૫ ભાગ, ગૌમુત્ર ૩૨ ભાગ, થોરનું દુધ ૬ ભાગ, થોરના દુધ સીંધાય બધાં દ્રવ્યોને ગૌમુત્રમાં મેળવી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવાં પછી ઉકાળી તૈયાર થતી વખતે થોડે થોડે થોરનું દુધ તેમાં નાંખતા જવું ને તે હલાવતા જવું. જ્યારે ગોળી વળાય તેવું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. આ રસ અર્શના મુળનું હેદન કરવા માટે કુહાડા જેવું છે. માત્રા ૧ માસો, ૧૭૬

અકાળયો રસઃ—રસસિન્દુર, અબ્જકભરમ, વૈદાન્તભરમ, તામ્રભરમ, કાંસાની ભરમ, દરેક સરખે ભાગે લેવાં. બધાંના વજન જેટલો ગંધક, એને બીલામાંના રસથી એક દિવસ ઘુટી અરધી રતીની ગોળયો વાળવી. આ ઔષધના સેવનથી અર્શ નબૂટ થાય છે. કેટલાક આચાર્યોના મતથી ભાવનાને બદલે ૧ ભાગ બીલામાં નાંખતા એવો છે. ૧૭૭-૧૭૮

અંચત કુઠારો રસઃ—પારદ, ગંધક, લોહભરમ દરેક ૨ ભાગ, ત્રિકટુ, દંતીમૂળ ઉષ્ણ શેટ દરેક ૧ ભાગ, દાંગરી મૂળ (કલમારી) ૬ ભાગ, જવખાર, સીંધવ, ટંકણુખાર, દરેક ૫ ભાગ, ગૌમુત્ર ૩૨ ભાગ, થોરનું દુધ ૩૨ ભાગ, એ સર્વ ભેગું કરી માટીના વાસણમાં ભરી મૃદુ અગ્નિથી પકવવું. માત્ર ૨ રતી. એના સેવન કાષ્ઠમાં દિવા સ્વપ્ન નિષિદ્ધ છે. આ બધી જાતના અર્શોને મટાડે છે. ૧૭૯ થી ૧૮૧

જાતિકુલાદિ વટીઃ જાયફળ, લવોંગ, પીપર, સીંધવ, સુંઠ, ધંતુરાનાં ખી, હીંગળોક, ટંકણુખાર દરેક સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ચુર્ણ કરી લીંધુના રસથી ઘુટી બપોરે રતીની ગોળાયો બનાવવી. આ રસથી અગ્નિમાંલ તથા અર્શ મટી જાય છે. ૧૮૨ થી ૧૮૩

અષ્ટાંગો રસઃ—ગંધક, પારદ મન્દુરભરમ, ત્રિકળા, ત્રિકટુ, ચિત્રકમૂળ, ભાંગરો એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી શેમગાના તથા ગંગોના રસમાં ત્રણ પહોર સુધી ઘુટી બપોરે રતીની ગોળાયો બનાવવી યોગ્ય અનુપાન સાથે આ રસ અર્શમાં સેવન કરાવવો. માત્ર ૧ માસો. ૧૮૪

પંચાનનાવટી—રસસિન્દુર, અશ્રકભરમ, લોહભરમ, તામ્રભરમ, ગંધક દરેક ૧ તોલા, બીલામાં ૫ તોલા, એને જંગલી સુરણના ૮ તોલા રસમાં આખો દિવસ ઘુટી આદિ બરાબર ગોળાયો બનાવવી. અનુપાન ધી. એના સેવનથી અર્શ તથા કુષ્ટરોગ આદિ મટી જાય છે. ય્વયુ રોગનો વિનાશ કરનાર આ વટી છે. ૧૮૫ થી ૧૮૭

શિલાગંધક વટી—મનશિલ, તથા ગંધકને ઘુટી ભાંગરાના રસની સાતતાર બાવના આખી ધી અને મદ સાથે ઘુટવું અને ગોળાયો બનાવવી. માત્ર ૧ રતીથી ૧ રતી. આ વટી અર્શ રોગીને સેવન કરાવવાથી વાતાનુસોમન શાય છે અને અગ્નિ તથા બળની વૃદ્ધિ કરે છે. કુષ્ટરોગીએ આ ગોળાયો ખાવી નહિ. ૧૮૮-૧૮૯

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા—વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, દેવદાર, ચવક, કરીયાતુ, પીપરીમૂળ, મોથ, કચુરો, વજ, સુવર્ણમાક્ષીકભરમ, સીધાલુણ, સંચળ, જવખાર, સાણખાર, હળદર, દાડહળદર, ધાણા, ગળ્પીપળ, અતિવિષનીકળા, દરેક બમે તોલા, લઘુ ચુર્ણ કરવું. શિલાજીત ૩૨ તોલા, શુદ્ધ યુગળ ૮ તોલા, લોહભરમ ૮ તોલા, સાકર ૧૬ તોલા, વાંસકપુર ૪ તોલા, તમ્ભાપત્ર ૪ તોલા, ઇલાયચી ૪ તોલા એ સર્વનું ચુર્ણ એકત્ર કરી ઘુટી ચચાર રતીની ગોળાયો વાળનો. અનુપાન છાસ, જાડી છાસ, બકરીના માંસનો યુષ, જંગલી માંસનો યુષ, તથા થંડુ પાણી. એના સેવનથી અર્શ ભગન્દર, પાન્ડુ, કમળો, મંદાગ્નિ, આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે, તથા નાડી ભર્મગત પ્રજ્વ, મંથી, અશુદ્ધ, વિદ્રવી, રાજ્યક્ષમા, પ્રમેહ, ચક્ષુક્ષય, પથરી, મૂતકચ્છ, શુક્રમેદ, ઉદરામય, આદિરોગોમાં આ વટી ઉપયોગી છે. આ ગોળાયોનું સેવન કરવાથી મનુષ્ય બળમાં હાથી સરખો, તેજમાં ઘોડા જેવો, દષ્ટિ ગીવ જેવી, શ્રવણ કરવામાં વરાહ (ભૂંડ) જેવો, કાન્તિમાં કામદેવ જેવો અને બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ જેવો થઇ જાય છે, આ દવાના સેવન કાલમાં ખાવા પીવાની કાષ્ટ જતની પરેજી નથી. એના સેવનથી શુક્રદોષ, પ્રમેહ, તથા વલીપક્ષિત આદિ નષ્ટ થાય છે. એના સેવનથી વૃદ્ધ યુવક માદ્ધક બળવાન થાય છે. આ ગોળાયોમાં વૃદ્ધ વૈદ્યોના ઉપદેશ અનુસાર પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૪ તોલા અથવા માત્ર રસસિન્દુર ૮ તોલા મેળવવો જોઈએ. કેટલાક આમાં ૮ તોલા અશ્રકભરમ નાંખે છે. ૨૬ તથા ધીથી ઘુટી ૪ રતીથી આંબ કરી ક્રમશઃ ૧૧ માસા સુધી વધારવું. નસોતર, દંતીમૂળ, તજ, ઇલાયચી. તમાકપત્ર દરેક ૨ તોલા લઘુ એ પાંચેને મિશ્ર કરી ઔષધનું સેવન કર્યો પછી થોડું થોડું સેવન કરવું. ૧૯૦ થી ૨૦૦

ફણુરના ફળની અંદરનો ગર્ભ, મુશળીનો ક્ષાર, ગોરોચન તથા પાણી એના રસને કઢાડી તેનો લેપ કરનાથી અર્શ નષ્ટ થાય છે. ૨૦૧

અર્શ રોગીને અપચ્છ—મગમૂરના વેગો રોકવો નહિ, મેયુન કરવું નહિ, સારી કરવી નહિ. ઉમા આસને બેસવું નહિ, તથા અન્ય વાતાદિને કોષિ કરનારા આહાર વિહારોનો અર્શ રોગીએ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૦૨ (ચક્રદત્ત: ૧૭૮)

શ્રી ચક્રદત્તના અર્શરોગાધિકારના શ્લોક ૧ થી ૧૭૮ સંપૂર્ણ ઉપર આવી ગયા છે. (લેખક)

इति भैषज्य रत्नावल्यामर्शो रोगाधिकारः

ભૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ અગ્નિમાન્દ્યાદિ રોગાધિકાર

ચિકિત્સાના વિચાર.

સારમેતચ્ચિકિત્સાયાઃ પરમગ્નેશ્ચ પાલનમ્ ।

તસ્માધત્નેન કર્તવ્યં વન્હેસ્તુ પ્રતિપાલનમ્ ॥ ૧ ॥

જ્વરશાગ્નિનું રક્ષણ કરવું એ ચિકિત્સાનો સાર છે. એથી સર્વદા યત્નથી અગ્નિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૧

અસ્તુ દોષ શતં કુદ્ધં સન્તુ વ્યાધિશતાનિચ ।

કાયાગ્નિમેવ મતિમાન રક્ષન રક્ષતિ જીવિતમ્ ॥૨ ॥

ગમે તો સેંકડો દોષો ક્રોધ પામે, ગમે તો સેંકડો વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય, પરંતુ કાયાગ્નિ (જ્વરશાગ્નિ) નું રક્ષણ કરવાથીજ જીવન બચી જાય છે. ૨

સમસ્ય રક્ષણં કાર્યં વિષમે વાતનિગ્રહઃ ।

તીક્ષ્ણે પિત્ત પ્રતીકારો મન્દે શ્લેષ્મ વિશોષણમ્ ॥ ૩ ॥

સમાગ્નિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, વિષમાગ્નિમાં વાતના પ્રકોપનો નિગ્રહ કરે તેવી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, તીક્ષ્ણાગ્નિમાં પિત્તનો પ્રતિકાર કરે તેવી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, અને મંદાગ્નિમાં શ્લેષ્મ (કફ) નું શોષણ થાય તેવી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૩ (ચક્રદત્ત: ૧) હરડે તથા કુંદને ગોળ અને સીંધવતી સાથે મેળવી સેવન કરવાથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. ૪ (ચક્રદત્ત: ૧૦)

સિંધવાદિ યુર્ણુ:—સિન્ધાલુણ, હરડે, પીપર ચિત્રકમુળ, એ સર્વનું યુર્ણુ સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ગરમ પાણી સાથે સેવન કરવાથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. એના સેવનથી ધી વાળા માંસવાળું નવા ચોખાનો ભાત ક્ષણ માત્રમાં પચી જાય છે. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૫ (ચક્રદત્ત ૧૧)

હિં:વાષ્ટક યુર્ણુ:—ત્રિકટુ, અગ્રમો, સીંધવ, જીરૂ, શાહજીર, હીંગ દરેકના યુર્ણુને સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરવું તે હિં:વાષ્ટક છે. તેમથી જમતી વખતે પ્રથમ કોળીયામાં ધીની સાથે આ યુર્ણુનું સેવન કરવાથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે તથા વાતરોગ નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૧ માસો. ૬ (ચક્રદત્ત ૨)

અગ્નિદિપક સામાન્ય પ્રયોગો

સવારે ધી સાથે સરખા ભાગે જવખાર અને કુંડું યુર્ણુ ચાટવાથી અથવા માત્ર કુંડું યુર્ણુ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી અગ્નિ દીપ્ત થાય છે. જાનનું (મંડ) ઓસમણ

ગરમગરમ કે ટુલાવેલી હીંગ અને સંચળ નાંખી પીતું જોઇએ. એથી વિષમાગ્નિ સમ અને મન્દાગ્નિ દિપ્ત થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૩ ૪)

મંડનો શુણ્—મંડમાં આદિ શુણ્ હોય છે. તે બુખને વધારે છે. મુત્રાશયને શુદ્ધ કરે છે. બળ તથા રક્તને વધારે છે, જ્વર, કફ, પિત્ત, વાયુ એ ત્રણેને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત ૫)

અતિ અગ્નિની ચિકિત્સા—આના દુધની સાથે ઉમરડાની છાલતું ચુર્ણ અથવા એથી સિદ્ધ કરેલ ખીર અતિ અગ્નિની શાંતિને માટે ખાવી જોઇએ. જે દ્રવ્ય ભારે, મેઘ્ય, કફને વધારનારા હોય છે તે સર્વ અતિ અગ્નિવાળાને માટે હિત કરે છે, તથા દિવસે ભોજન કરી સુતું એ પણ હિતકર છે. અજીર્ણમાં પણ એણે વારંવાર ભોજન કરવું જોઇએ કે જેથી અગ્નિ અવકાશ પામતાં તેને નષ્ટ ન કરી દે. (ચક્રદત્ત ૬ થી ૮)

વિદ્યાદિ ક્વાથ—સુંઠ, મોટી હરડે, ગળેના ઉકાળામાં ષડુપણું ચુર્ણ તજ, તમાલ-પત્રનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી કફાત્મક મન્દાગ્નિ નષ્ટ થાય છે. કાળાં મરી સાથે પંચકોલ (પીપર, પીંપરીમુળ, ચવક, ચિત્રકમુળ, સુંઠ) મળે તો ષડુપણું થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૯)

અગ્નિદીપક યોગો

સીંધાલુણ, ટુલાવેલી હીંગ, આમળાં, હરડે, ખેડાં, અજમે, સુંઠ, મરી, પીંપર આ સર્વથી બમણો ગોળ મેળવી ૧ તોલાની ગોળી બનાવવી. એ ખાવાથી મનુષ્ય જમતાં તૃપ્ત થતો નથી. મંદાગ્નિવાળો પણ બહુ ખાઈ શકે છે. (ચક્રદત્ત ૧૨)

વાવડીંગ, લીલામાં ચિત્રકમુળ, ગળે અને સુંઠ સર્વનું ચુર્ણ બનાવી સર્વની સમાન ગોળ તથા ધા મેળવી જે મંદાગ્નિવાળા સેવન કરે છે તે વડાગ્નિ સમાન દીપ્તાગ્નિ થઇ જાય છે. (ચક્રદત્ત: ૧૩)

ગોળ સાથે સુંઠ અથવા લીડી પીંપર અથવા હીમજી હરડે અને દાડમ એનું આમા-જીર્ણ, અર્શ, તથા મળના રોગાણમાં તિય સેવન કરવું જોઇએ. જમતા પહેલાં મીઠું અને આદુ ખાવું એ સદા હિતકર છે. (ચક્રદત્ત ૧૪)

કપિપાદાદિ ખંડ—કોદાનો ગર્જ, ખીલીનો ગર્જ, ખાટી લુણી, મારી, સંદેહ જીર, ચિત્રકમુળ, એની ચટણી કફાત નાશક, આહી તથા દીપન પાચન છે. (ચક્રદત્ત ૧૫)

પાન્ય ભક્ત ગુટિકા—રસસિન્દુર ૦૧ ભાગ, વાવડીંગ, મરી, અન્નકબરમ દરેક એકેક ભાગ સર્વ ધુટી ભાતના મંડમાં ગોળી સવારે સાંજે ખાવી જોઇએ. તથા પાણી અને ભાતજ પથ્ય લેવું જોઇએ. (ચક્રદત્ત ૨૦-૨૮)

અગ્નિ દૃત—લીડીપીંપર પીંપરીમુળ. ચિત્રકમુળ, જળપીંપર, હિંગ, ચવક, અજમેદ, પંચલવણ, જવખર, સાંજખાર, પલાંશી, દરેક બમે તોલાનો કદક કરી દહી, કજી, સરકો તથા આદાનો રસ દરેક ૬૪ તોલા અને ધી ૬૪ તોલા મેળવી ઉકાળી ધી સિદ્ધ કરવું આ ધી મંદાગ્નિ વાળાને માટે હિતકર થાય છે. તથા અર્શ, ગુદમ, ઉદરરોગ મંદથી અર્જુદ, અપચી, કાચ, કફમેદ, વાતરોગ, અહણીદોષ, સોજા ભગંદર આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. મુત્રાશય, તથા હૃદયના રોગો આ પ્રકારે નષ્ટ થાય છે કે જેમ સુર્યોદયથી અધિકાર નષ્ટ થઇ જાય છે. (ચક્રદત્ત-૨૪-૫૨)

મરુષ્ટપલ ધૂત—પંચકોલ, તથા જવખાર દરેક ૪ તોલા એનો કદક તથા એનાથી ચારગણું ધી અને ધીથી ચારગણા દહીની છાસ મેળવી પકવવું જોઇએ એ ધી મંદાગ્નિ તથા કફ ગુદમને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૫૩)

બૃહદ્ અગ્નિ તઃ—લિલામાં ૫૦૦ ખાંડી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં ઉકાળવાં. આઠમો ભાગ પાણી ખાટી રહે ત્યારે ઉતારી પાણી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ત્રિકટુ, પીંપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ગજપીપર, કુલાવેલી હીંગ, ચવક, અજમોદ, પંચલવણ, જવખાર, સાજખાર, પલાંશી દરેક અમે તોલા લઈ તેનો રસ કરવો. ધી ૬૪ તોલા, દહીં, કાંઈ, સિરકો, આદાનો રસ, સરગવાનો રસ દરેક ધીના સમાન વજન લઈ એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી પકવવું જોઈએ. આ ધી, અર્શ કફવ તોતપત્ત ગુલ્મ, પ્લીહા, જલોદર. સોળ પાંદુરોગ, કાસ, ગ્રહણી, તથા શ્વાસને નષ્ટ કરે છે. તથા વાયુનું અનુલોભન એ પ્રકારે કરે છે કે જેમ સૂર્ય અંધારાનો નાશ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૫૪ થી ૬૦)

જો શિનગ્ધ તથા બળવાન મનુષ્યને ભોજન વખતે અજીર્ણની શંકા હોય તો પહેલાં સુંઠ અને હરડેનું ચુર્ણ ખાઈ હિતકારક હલકું ૧૫૫ (ખાવાનું) આપવું. જો આમને લીધે કોઈક અગ્નિમંદ હોય તો હરડે, ગોળ અને સુંઠ ખાઈ ષડુષણ (પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ અને મરી) નાંખી કાસ અને ભાત ખાવાં. (ચક્રદત્ત ૭૬ થી ૮૧)

ક્ષારગુડઃ—ખંને પંચમૂળ એટલે દશમૂળ, હરડે, બેઠાં, આમળાં, આકકાના મૂળની છાલ, શતાવરી, દંતીમૂળ. ચિત્રમૂળ, આરકાતા, (ગરણી) રાસના, કાળીપાટ, ચોર, કચુરો દરેક ૪૦ તોલા લઈ તેને ખાળી તેની ભરમ કરવી. તે ભરમ ૧ દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં ૨૧ વાર ગાળી લેવી પછી એ પાણી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવું. ચોથો ભાગ પાણી ખાટી રહે ત્યારે ગોળ ૫ શેર તેમાં નાંખી મંદ આંચથી પકવવું. પાક તૈયાર થાય ત્યાર પછી વૃશ્ચિકાલી (વિંછુડો) કાકોલી, શીરકાકોલી, જવખાર, હરડેની છાલ સુંઠ, મરી, પીંપર, સાજખાર ચિત્રકમૂળ, વજ દરેક વીસ વીસ તોલા લેવું. કુલાવેલી હીંગ તથા અમ્લ વેતસ દરેક આઠ આઠ તોલા લઈ સર્વને કપડે ચાળી ચુર્ણ મેળવી હલાવી પછી તેની તોલા તોલાની ગોળાંથો જનાવવી. આ ગોળાં બળ અનુસાર સેવન કરવાની અજીર્ણ નષ્ટ થાય છે અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. ભોજનને પચાવે છે તથા પાંદુરોગને નષ્ટ કરે છે. તથા પ્લીહા, અર્શ, સોળ, રક્તજન્ય કાસ તથા અરૂચિ, કુષ્ટ, પ્રમેહ તથા ગુલ્મને જલ્દીજ નષ્ટ કરે છે મંદાગ્નિવાળા તથા વિષમાગ્નિવાળાને ક્ષાયદો કરે છે. ગળા તથા જાતીના કફને દૂર કરે છે. આ ક્ષારગુડ કહે છે. ચક્રદત્ત: ૬૧ થી ૬૯

ચિત્રક ગુડઃ—નાસા રોગમાં જે ચિત્રક હરીતકી લખીશું તેમાં આમળાનો રસ મેળવવાથી ચિત્રક ગુડ તૈયાર થાય છે. એ અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૭૦)

સ્વપચ્ચમ્નિ મુખ ચુર્ણઃ—હીંગ ૧ ભાગ, વજ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, અજમો ૫ ભાગ, હરડે ૬ ભાગ, ચિત્રકમૂળ ૭ ભાગ, વિપલેટ ૮ ભાગ એ સર્વ ખાંડી ચુર્ણ કરવું. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી અનુપાન દહીં, છાસ, સુરા કે હસેકું ગરમ પાણી, આ ચુર્ણના સેવનથી પ્રકુપિત વાયુરોગ નષ્ટ થાય છે. વળી ઉદાવર્ત, અજીર્ણ, પ્લીહા, ઉદરરોગ, અર્શ, શુગ્ર, ગુલ્મ, કાસ શ્વાસ (દમ) તથા ક્ષયરોગ મટી જાય છે. જે પુરુષનું માથું કંપવું હોય, અને જેણે ઝેર ખાધું હોય તેને આ ચુર્ણનું સેવન કરાવવું. આ ચુર્ણ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ ચુર્ણનું કોઈને માટે પ્રતિષેધ નથી. ૭ થી ૧૧ ચક્રદત્તમાં અગ્નિમુખ ચુર્ણ એવું નામ છે. (ચક્રદત્ત: ૨૧ થી ૨૬)

બૃહદ્અગ્નિ મુખ ચુર્ણઃ—જવખાર, સાજખાર, ચિત્રકમૂળ, કાળીપાટ, હરંજ, પંચલવણ, ઘલાયચી ઝીણી, તમાલપત્ર, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, હીંગ, પુષ્કરમૂળ, કચુરો, દાહજીર, નસોતર, મોચ, વજ, ઇન્દ્રજય, આંખળાં, હરે, કોકમ, ગજપીપર, સાહજીર.

અમલવેતસ, આંબલી, અજમો, દેવદાર, હરડે, અતીવિપત્તી કળી. ઉપત્રસરી, પલાંશી, ગર-
માખાનો ગોળ, તલનો ક્ષાર ધોરી કાંચ સરગવો, એપરો, ખાખરાનો ખાર, ગોસુત્રમાં સિદ્ધ
કરેલી મંદુર ભરમ, એ સર્વને સરખે ભાગે લઇ યુર્ણ કરી ખીજોરાના રસમાં ધુંડી ત્રણ
દિવસ ભાવના આપવી. પછી સુકવી આદાના રસની ત્રણ દિવસ ભાવના આપવી, આ યુર્ણ
અગ્નિ પ્રદીપક છે. અતિ અગ્નિ વર્ધક છે. વિધિ પુર્વક તેનું સેવન કરવાથી અજીર્ણ,
ગુલ્મ, ખરોળ, હરસ, ઉદરરોગ. અંતઃક્રિદ્ધિ અષ્ટિલા, વાતરકત અદિ રોગો જલ્દી મટી
જાય છે. એક શુદ્ધ પાત્રમાં સર્વ પ્રકારનાં ભાત વગેરે બનાવી આ યુર્ણ બાંના પ્રથમ
કોળીયા સાથે મેળવી સેવન કરાવવું પછી જમવું. માત્ર ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી
(૧૨થી ૨૦) આ યુર્ણ ખાધેલા પદાર્થને દ્રવી ભુત કરી ઝટ પચાવી દે છે. ૧૨ થી ૨૦
(ચક્રદત્ત ૨૯ થી ૩૭) જેટલા વખતમાં ગાય દોડવામાં આવે તેટલા વખતમાં બધું
અજીરમ થઇ પીગળી જાય છે.

વડવાનલ યુર્ણ:—સિંધાલુ ૧ ભાગ, પીપરીમૂળ ૨ ભાગ. પીપર ૩ ભાગ,
ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રકમૂળ ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ. હરડે ૭ ભાગ, એ સર્વના યુર્ણને
એકત્ર મિશ્ર કરવું. માત્રા ૧ માસો આ યુર્ણ અગ્નિપ્રદીપક છે. ૨૧

વડવાસુખ યુર્ણ—હરડે, સુંઠ, પિપર, કરંજની છાલ, ખીલાનો ગર્જ, ચિત્રકમૂળ,
દરેક સરખે ભાગે લઇ એ બધાનું યુર્ણ કરવું એ બધા યુર્ણના વજન જેટલી સાકર લેવી.
એના સેવનથી વારે બોજન પણ જલ્દી પચી જાય છે, માત્રા ૨ માસા ૨૨.

ભાસ્કરલવણ યુર્ણ—પિપર, પિપરીમૂળ, ધાણા, શાહજીર, સિંધવ, ગિડલવણ,
તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, નાગકેસર, દરેક આઠ આઠ તોલા લેવો, સંચળ ૨૦ તોલા, મરી,
જીર, સુંઠ દરેક ચચાર તોલા લેવાં, તજ ધલાયત્તી, બમે તોલા લેવાં, મીઠું ૩૨ તોલા,
દાડીમ ૩૨ તોલા, અમલવેતસ ૮ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી ખાંડી યુર્ણ કરવું. આ લ-
વણખારકર યુર્ણ સંસારના કલ્યાણ મટે સર્વ નારાયણે બતાવ્યું છે. આ યુર્ણની માત્રા ૨
માસા, અનુપાન છાસ, મરુત, સુરો, સીધુ, શુક્ત, કાંજ તથા નંગલ માંસનો યુષ. આદિ
સાથે આ યુર્ણનું સેવન કરવાથી વાતક્રોધ મટે છે. વળી વાતચુદ્ધ, વાતશુળ, અર્થ
ગ્રહણી, કુષ્ઠ, ભગંદર, હૃદરોગ, આમદોષ, પત્તીલા, અશ્મરી (પથરી) શ્વાસ, કાસ, ઉદરરોગ,
કૃમિ, સાકર, પાનકુરોગ અને વાતક્રોધની વ્યાધિયોને નષ્ટ કરે છે. આ યુર્ણના સેવનથી
જલ્દીજ અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૩ થી ૩૧ (ચક્રદત્ત ૩૮ થી ૪૬)

આમાળ્યુર્ણની ચિકિત્સા

ચચાલવણ તોયેન વાન્તિરામે પ્રશસ્ય તે ।

આમાળ્યુર્ણમાં ઉલ્લી—આમાળ્યુર્ણમાં વજ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી પીવાથી
ઉલ્લી થઇ આમદોષ મટી જાય છે. અથવા વજ ૧ તોલો, સિંધાલુ ૧ તોલો અને ૬૪
તોલા ગરમ પાણીમાં મિશ્ર કરી ખુબ પીવાથી ઉલ્લી થાય છે, લેખ ૩૨ (ચક્ર: ૭૧)

આમાળ્યુર્ણમાં કંવાથ—ધાણા અને સુંઠના ઉકાળાનો આમાળ્યુર્ણમાં પ્રયોગ કરા-
વવો. એથી શુળ મટી જાય છે. તથા મૂત્રાશય વિશુદ્ધ થાય છે. ૩૨ (ચક્રદત્ત ૭૭)

વિદગ્ધાળ્યુર્ણ શીતજલપાન—વિદગ્ધાળ્યુર્ણમાં થંડુ પાણી પીવાથી અત્ત જલ્દી
પચી જાય છે. થંડુ પાણી પેતાની શીતતાને (ઠંડાપણને) લંઘે વધેલા પિત્તનો નાશ કરે
છે તથા આક્રોધી (દ્રા) હોવાથી પચેલા અન્નને નીચે લઇ જાય છે. ૩૩ (ચક્રદત્ત ૭૧)

જેને બોજન કરતાંજ અજ વિદગ્ધ થઇ જાય છે, હૃદય, ગળામાં અને કોઠામાં લાલ

બળ છે. તે દ્રાક્ષ, હરડે અને સાકરનું સુષું ચાટવાથી શુદ્ધ થાય છે. (ચક્રદત્ત-૭૨)

હરડે ને ધાન્ય તુષેદકમાં (અનાજનાં છોતરા પાણીમાં) સિદ્ધ કરી પીપર અને સીંધવ સાથે સેવન કરવાથી અજીણ કે જેમાં ધુમાડી સહિત એકકાર આવતા હોય તેને જલ્દી મટાડી ભૂખ લગાડે છે ધાન્ય તુષેદક ન મળે તો કાંજમાં સિદ્ધ કરી શકાય છે. ૩૪ (ચક્રદત્ત ૭૩)

વિષ્ણુધ રસ શેષાજીર્ણની વિધિ-વિષ્ણુધાજીર્ણમાં સ્વેદન કરાવવું તથા મીઠું અને પાણી એકત્ર કરી પાતું બેઠાએ. રસ શેષાજીર્ણમાં દિવસે સુવું. લંધન કરવું તથા વા ગરના સ્થાનમાં રહેવું. ૩૫ (ચક્રદત્ત ૭૪)

દિવસે કેવા માણસોએ સુષ રહેવું—હંમેશાં કમરત કરનારા, સ્ત્રીમાં રત રહેનારા, ચાલેલા કે ઘોડા આદિની સવરી કરનારા, થાકેલા, અતિસાર રોગી, શુગ કે શ્વાસ રોગી, તરસા, હિકકા વાળા તથા વાત વ્યાધિ આદિથી પીડાતા, ક્ષીણ, ક્ષીણ કફ, બાળક, આત દારૂ પીધેલા, વૃદ્ધ રસ શેષાજીર્ણથી પીડાતા રોગી અને રાત્રિએ જાગેલા અને ઉપવાસ કર્યો હોય તેઓ દિવસે સુષ શકે છે. ૩૬-૩૭ (ચક્રદત્ત ૭૫)

અજીર્ણની સામાન્ય ચિકિત્સા

ઉદર ઉપર લેપ—હીંગ, ત્રિકુટ, તથા સિંધાતુલુને પાણીમાં વાટી ઉદર ઉપર લેપ કરી રોગને દિવસે સુવારે નંધી ગયું અજીર્ણ નટ થઇ જાય છે. ૩૮ (ચક્રદત્ત ૭૬)

હરડે, પીપર તથા સંચળ એ સર્વનાં સુષુંને સરખે ભાગે લઇ મિશ્ર કરી એ સુષુંને દોષની ગતિ અનુસાર જાસ કે ગરમ પાત્રુના અનુપાત સાથે સેવન કરાવવું એના સેવથી ચર પ્રકારનાં અજીર્ણ, મન્દાગ્નિ, અગ્નિ આદિ રોગો ચક્રવૈ, વાતશુદ્ધ, તથા શુળ આદિ રોગો નટ થાય છે. ૩૯-૪૦ (ચક્રદત્ત ૭૮-૭૯)

વિસુચિકા કોલેરાની ચિકિત્સા

ત્રિપુચિકાયાં વમિતં વિરિક્તં સુલંઘિતં વામનુજં વિદિત્વા ।

પેયાદિભિર્દીપન પાચનૈશ્ચ સમ્યક્કથુધાતં સમુપ ક્રમેત ॥ ૪૧ ॥

વિસુચિકામાં ત્રિરેચન તથા લંધન કરાવી ભૂખ લાગે ત્યારે દીપન તથા પાચન વખત, કરનારી પેયા આદિ આદારનું સેવન કરાવવું. ૪૧ (ચક્રદત્ત-૮૨)

અંધેશના મળનું સુષું પાણી સાથે પાવાથી અથવા વડનાં ફળાં પાંદડાં (અંકુરો) ના રસથી તત્ક્ષણજ વિસુચિકા (કોલેરા) મટી જાય છે. ૪૨

નાના સુળના કવાથમાં પિપરીમળનું સુષું મેળવી પાવાથી વિસુચિકાનો નાશ થઇ જકરાજીની વૃદ્ધિ થાય છે. ૪૩

ખીલી તથા મુંઠના કવાથથી ઉલ્ટી તથા વિસુચિકા મટે છે. એવીજ રીતે કારેલાનો રસ તેલ સાથે પાવાથી વિસુચિકા રોગ મટી જાય છે. ૪૪

વેદના ઉપર મર્દન કરવું—ઉપલેટ અને સિન્ધાજીર્ણના કફ કરીને યુક્ત (આંખથી) તથા તલના તેલની સાથે મેળવી રહેજ ગરમ કરી પછી તે ખાલીસ કરવાથી હાથે પગે ખાલી ચડતી હોય, ગોટલા ચઢતા હોય કે શુળાં ધૂટતાં હોય તે મટી જાય છે. ૪૫

વખનમ—કરંજ લીમડાની જાલ, અંધેશ, ગળો, શ્વેત તુળસી અને કડાની જાલ એનો કવાથ પીધને ઉલ્ટી કરાવવાથી ઘેર વિસુચિકા નટ થાય છે. (ચક્રદત્ત-૮૪)

શુદીકા અંજન—મુંદ, મરી, પીપર, કાંચકાનાં ખીજ, હળદર, ખીજોરાનું સુળ એ

સર્વ સરખે ભાગે લઇ ખાંડી પાણીમાં ઘુટી ગોળાં હાંચે સુકવવી આ ગોળાંયો ધસી આંખે આંજવાથી વિસચિકા રોગ નષ્ટ થાય છે. ૪૬ (ચક્રદત્ત-૮૫)

બીજું અંગન—મહુડાં, અધેડાનાં ખી, ઘોળી મરણી, ડળદર અને ત્રિકટુ એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ચુ કરી પાણીમાં વાટી ગોળાંયો વાગવી, આ ગોળાં આંજવાથી વિસચિકા નષ્ટ થાય છે. ૪૭ (ચક્રદત્ત-૮૬)

તૈલ મર્દન—તજ, તમાલપત્ર રારના, અગર, સંગવાની હાલ, ઉપલેટ, વજ તથા સવા એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ચુ કરી તેને કાંજ કે લીંચુની રસ સાથે ઘુટી તે માલીસ કરવાથી અથવા એ દ્રવ્યોથી યથાવિધિ સિદ્ધ કરેલું તેલ મર્દન કરાવવાથી વિસચિકામાં ઉત્પન્ન થનારી ખાંસ, અને ગોટલા ચઢવા મટી જાય છે. ૪૮ (ચક્રદત્ત-૮૭)

ઉપદ્રવ ચિકિત્સા—જો અમુતણુ કે તરસ વધુ ન હોય તો લવીંગનું પાણી અથવા જાયફળનું પાણી અથવા નાગરમેથનું પાણી પાવુ જેમ્મએ. (ચક્રદત્ત-૮૮)

અલસક (કેસેરાનો એક લેદ)

અલસકમાં સર્વથી પ્રથમ સિંધાલુણુ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી તે પાંચ ઉલ્ટી કરાવવી જેમ્મએ. તે પછી રવેદન. વર્તિ પ્રયોગ, ઉપવાસ તથા અગ્નિવર્ધક આહાર વિહાર આદિ દ્વારા ચિકિત્સા કરવી જેમ્મએ. ૪૯ (ચક્રદત્ત-૮૯)

લેપ—અલસકમાં જો પેટમાં પીડા હોય, આંધરો ચઢેલો હોય તો દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, સવા, હીંગ તથા સિંધાલુણુને કાંજમાં ઘુટી પેટ ઉપર લેપ કરવો ૫૦ (ચક્રદત્ત-૯૦)

જવનો જાડો કોટ, તથા જવખાર હાસમાં વાટી ગરમ કરી પેટ ઉપર લેપ કરવાથી ઉદરની પીડા મટ છે. અથવા અતિ ગરમ પાણી કે કાંજને ખાટલીમાં ભરી તેને પેટ ઉપર રાખી શેક કરવો અથવા લુગડાનો કે હાથ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી તે વડે પેટ ઉપર શેક કરવો ૫૧ (ચક્રદત્ત-૯૧)

શુગ્ધન ઔષધ ન આપવું

ત્રીવ્રાત્તિરપિના જોળીં પિવેચ્છલ્લદન મૌષધમ ।

દોવાસહોડનલો નાલંપક્તું દોષૌષધાશનમ ॥૧૨॥

અજીર્ણથી પીડાતા રોગીને જો પેટમાં તીવ્ર વેદના થતી હોય તો પણ શુદ્ધન ઔષધનું સેવન કરવું નહિ. કેમકે દોષોથી ઢકાયેલો અગ્નિ, વાતાદિ દોષો, ઔષધ, તથા આહારને પચાવી શકતો નથી. પર (ચક્રદત્ત-૯૨)

લવિંગાદિ મોદક—લવીંગ, પીપર, સુંઠ, મરી, જીર, શાહજીર, નાએસર, તગર, ઝીણી ધલાયચી, જાયફળ, વાંસકપુર, કાયફળ તમાલપત્ર, કમળકાકડી, રતાંજળી, મરચકેસલ, અગર, વાળો, અશ્રકમરચ, કપુર, જાવંત્રી, મોચ, જટાંત્રીની જવ, ધારા, સવા, લવીંગ એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ચુ કરવું. તે બધાના વજનથી જમણી સાકર લઇ તેનું ચુર્ચુ કરી તેમાં મેળવવું. એના યથાવિધી મોદક સિદ્ધ કરી રોગીને સેવન કરાવવું. માત્ર ૩ મ સા. એના સેવનથી અમ્લપિત્ત, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, કમળો, પાન્ડુ, સંપ્રહણી તથા અતિસાર આદિ રોગો મટી જાય છે. એ બધા તથા પુષ્ટકારક અને શુક્રવૃદ્ધક છે. ૫૩ થી ૫૮

વાતાજીર્ણમાં સુકમાર મોદક—પીપળ, પીપરીમૂળ, સુંઠ, કાળાં મરી, દરડે, આંબળાં, ચિત્રકમળ, અબ્રકમરચ, ગળો, કડું, દરેક એકેકે તોલો, કંતીમુળ ત્રણ તોલો, નસોતર

૮ તોલા, સાકર ૧૨ તોલા એ સર્વનું ચુર્ણ કરી યથાવિધી મદ સાથે મોઢક બનાવવા. આ મોઢક વાતાજીર્ણ, વિષ્ણુભાજીર્ણ, ઉદ્ધવર્ત, આદુરો તથા સર્વ પ્રકારનાં અજીર્ણ આદિ રોગોને મટાડે છે. માત્રા ૩ માસાથી ૬ માસા ૫૯ થી ૫૧

વાતાજીર્ણમાં-હરીતકી પ્રયોગ—હરડે ૧૦૦ લઘુ છાસમાં આદુવી પછી તેને ઉતારી લેવી. હરડેનાં બીને કાઢી લેવાં. પછી સુંઠ, મરી, પીપર, પિપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, પંચલવણ, અન્નમો, અન્નમોદા, જવખાર, સાજખાર, ટંકણખાર, હીંગ, લવીંગ દરેક આઠ આઠ તેલા ચુર્ણ લઘુ મિશ્ર કરવું. આંગલી તથા લીંબુના રસની ૩ દિવસ ભાવના આપવી પછી તે ચુર્ણને ઉપરથી બીમાં કાઢી લીધેલી હરડેમાં ભરવું. તેમાંથી દરરોજ એક એક હરડેનું સેવન કરવાથી અજીર્ણ, મંદાગ્ન, કોલેરા, ગુલ્મ તથા શુળ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૬૨ થી ૬૫

વિષ્ણુભે-ત્રિવૃતાદિ મોઢક—નસોતર, પીપરીમૂળ, પીપર, ચિત્રકમૂળ, દરેક ચાર ચાર તોલા, સર્વના ચુર્ણની બરાબર ગળા અને સુંઠનું ચુર્ણ તેમાં મેળવવું. પછી ગોળ ૩ શેર લઘુ તેમાં ઉપરનું ચુર્ણ મેળવી મોઢક બનાવવા. રોગીએ તે મોઢકનું રોજ સેવન કરવું. એથી જલ્દી જલ્દાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. ૬૬

વિષ્ણુભે-અગ્નિ મુખલવણ—ચિત્રકમૂળ, ત્રિક્ષણા, દંતીમુળ, નસોતર, પુષ્કમૂળ દરેક સરખે ભાગે લેવાં. એ સર્વ ચુર્ણની બરાબર વજને સિંધાલુચુ લેવું એ સર્વને ખાંડી ચુર્ણ કરવું તે ચુર્ણને થોરના દુધની ભાવના આપવી. પછી એક થોરીયાના ડીંગલામાં અદરથા પોતું કરી આ ચુર્ણ બંધ પછી તેના ઉપર માટીનો લેપ ફરવો અને ડીંગલાને અગ્નિમાં પકવવું. તે જ્યારે બરાબર પકવ થઈ જાય ત્યારે કાઢી ઉપરથી માટી કાઢી નાંખી ચુર્ણ સાથે તેને છુટી નાંખવું. માત્રા ૫ રતી, અનુપાન ગરમ પાણી. આ ચુર્ણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. તથા બરોળ, યકૃત અને ઉદરરોગ, આદુરો, ગુલ્મ, અર્શ તથા પડખાનું શુળ મટાડે છે. ૬૭ થી ૬૯

ગુલાયકમ—ત્રિકટુ, દંતીમૂળ, નસોતર, ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી રોજ સવારે તે ચુર્ણ આપવાથી બલ, વજી તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે અને સોજ, ઉદરરોગ, શુળ, બરોળ, પેશાહા તથા પાન્ડુરોગ આદિ નષ્ટ થાય છે. ૭૦-૭૧

શાર્ફલ કાંજી—પીપર, સુંઠ, દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, ચવક, બીલાનો ગર્ભ, અન્નમોદ, હરડે, સુંઠ, અન્નમો, ધાણા, મરી જર, હીંગ, દરેક સરખે ભાગે લઘુ ચુર્ણ કરી બાધા ચુર્ણથી ૮ ગણી કાંજી લેવી, કાંજીથી ચારગણું પાણી લેવું. એ સર્વને એકત્ર મેળવી ઉકાળવું જ્યારે પાણી બળી જાય અને માત્ર છાસજ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ શાર્ફલ કાંજી અગ્નિ તથા બળને વધારે છે. અને ધોળા સરસવોના તેલમાં સિદ્ધ કરી યથા યોગ્ય માત્રામાં સેવન કરાવવી. એના સેવનથી ઉદર, આસ, અતિસાર, પાન્ડુ, કમળો, આમદોષ, ગુલ્મ-રોગ, વાતશુળ, અર્શ તથા સોજ અગ્નિ રોગ મટે છે. કાંજીનો પાક પણ લીર પાકની માફક બને છે. ૭૨ થી ૭૬ (ચક્રદત્ત ૭૨ થી ૭૬)

મુસ્તકારિષ્ટ—મોથ ૨૦ શેર, પાણી ૪૦૯૬ તોલા ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. તેમાં ૩૦ શેર ગોળ, ધાવડીનાં ધુત્ર ૧૬ પલ (૬૪)

તોલા) ઉમેરવા પછી અજમે, સુંઠ, મરી, લવીંગ, મેથી, ચિત્રકમૂળ, જરૂં દરેક આઠ આઠ તોલા, લઘ સર્વનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ નાંખવું પછી તે સર્વેને એક માટીના રીઠા વાસણમાં ભરી મૂકવું. તે પછી ગાળા સેવન કરવું. એના સેવનથી અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, વિસચ્છિદા તથા ગ્રહણી આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૭૭ થી ૮૦

સિંધવાદિ ચુર્ણ—સિંધાલુણ, ચિત્રકમૂળ, હરડે, લવીંગ, કાળાં મરી, પીપર, ટંક-જુખાર, સુંઠ, ચવક, અજમે, વરીયારી, વજ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઘ ૨૧ દિવસ સુધી લીંબુના રસની લાવના આપવી, માત્રા ૨ માસ. અનુપાન ગરમ પાણી. સીંધવ નાંખેલી ઘાસ, મરતુ, કાંજ એ જલ્દી અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. ૮૧ થી ૮૩

અથ રસ પ્રયોગ

શ્રીરામખાણુ રસ—પારદ, વજનાગ, લવીંગ, ગંધક, દરેક ૧ તોલો, કાળાં મરી ૨ તોલા, જયફળ ૦૫ તોલો, એ સર્વ એકત્ર કરી આંધલીના રસમાં ઘુંટી અડદ બરાબર ગોળાયો (અધી અર્ધી રતીની) વાળવી. આ રસ જલ્દીજ જલરાગિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ રામખાણુ રસ સંગ્રહણી રૂપી કુંમકર્ણ, આમવાન રૂપી ખરદ્વજ તથા મંદાગ્નિ રૂપી રાવણુનો નાશ કરનાર છે. ૮૪-૮૫

અગ્નિતુન્દી વંટો—પારદ, વજનાગ, ગંધક, અજમે, ત્રિફળા, સાંજખાર, જવખાર, ચિત્રકમૂળ, સિંધાલુણ, જરૂં, સંચય, વાવડીંગ, મીઠું, ટંકજુખાર, દરેક સરખે ભાગે લઘ તે બધાના સરખા વજને ઝેરકાયલાં લેવાં. એ સર્વ ચુર્ણ એકત્ર કરી લીંબુના રસથી ઘુંટી મરી જેવડી (અડધી રતીની) ગોળાયો વાળવી. એનાથી મંદાગ્નિ મટી જાય છે. ૮૬-૮૭

અગ્નિરસ—કાળાં મરી ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, વજ ૧ તોલો, ઉપલેટ ૧ તોલો, વજનાગ ૪ તોલા, એ સર્વનું ચુર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરી આદાના રસ સાથે ઘુંટવું; પા પા રતી ની ગોળાયો વાળવી. આ રસ અધી જાતના અજીર્ણને શાંત કરે છે. ૮૮

અમૃતવટી—વજનાગ ૨ ભાગ, કોડી બરમ પ ભાગ, કાળાં મરી ૩ ભાગ, એ સર્વ મિશ્ર કરી પાણીમાં ઘુંટી મગ મગ જેટલી ગોળાયો વાળવી. એક એક ગોળા રોજ ખાવાથી પ્રકુપિત ક્રોધિત તથા અગ્નિ મટાડે છે. ૮૯

હુધાસાગરરસ—સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, હરડે જેવાં આંખળાં, પંચલવણ, જવખાર, સાંજખાર, ટંકજુખાર પારદ, ગંધક દરેક અંકકભાગ, વજનાગ ૨ ભાગ એકત્ર કરી ચુર્ણ કરી તેને પાણીથી ઘુંટી અંકક રતીની ગોળાયો બનાવવી. તથા પાંચ લવીંગોની સાથે આ રસનું સેવન કરવું આ હુધાસાગર રસનું સર્વે નિર્માણ કયું છે. ૯૦-૯૧

ટંકજાદિવટી—ટંકજુખાર, સુંઠ, ગંધક, પારદ, વજનાગ, મરી સર્વ સરખા ભાગે લઘ ઘુંટી તેને હુદ કણુસના રસથી ઘુંટી મરી જેવડી ગોળાયો વાળવી. આ ગોળાયો જલ્દી અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. ૯૨

લવંગાદિવટી—લવીંગ, સુંઠ, મરી, ટંકજુ એ સર્વ સરખે ભાગે લઘ મિશ્ર કરી અંધેડા તથા ચિત્રકના કવાચની લાવના આપી માંસ આદિ બારે ભોજના પચવા માટે ગોળાયો બનાવવી માત્રા ૦૫ માસાથી ૧ માસા સુધી. ૯૩

અજીર્ણકંટકરસ—પારદ, વછનાગ, ગંધક દરેક અંકેક તોલો મરી ૩ તોલા, એ સર્વ એકત્ર ઘુટી ખેડી ભોંયરીગણીના ફળના રસની ૨૧ વાર ભાવના આપવી અને પછી અંકેક રતીની ગોળાથો વાળવી આ રસ અજીર્ણ તથા વિસુચિકાને મટાડે છે ૯૪ થી ૯૫.

મહોદધી રસ—વછનાગ ૧ તોલો, રસ સિન્દુર ૧ તોલો, ન્યયફળ ૨ તોલા, ટંકણુખાર ૨ તોલા, પીપર ૩ તોલા, સુંક ૬ તોલા, કોડીભરમ ૬ તોલા, લવીંગ ૫ તોલા, એ સર્વ એકત્ર ઘુટી ખેડે રતીની ગોળાથો બનાવવી. આ ગોળાથો નષ્ટ થયેલ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. ૯૬-૯૭

અગ્નિકુમાર રસ—પારદ, ગંધક, ટંકણુખાર, દરેક અંકેક તોલો, વછનાગ ૩ તોલા, કેડી ભરમ ૩ તોલા શંખભરમ ૩ તોલા, મરી ૮ તોલા, એ સર્વને ઘુટી પાકાં મોટાં લીંબુના રસથી ઘુટી અંકેક રતીની ગોળા બનાવવી. કોલેરા, અજીર્ણ, વાતવ્યાધિ, તથા સંઘ્રહણી રોગમાં આ રસનું સેવન કરાવવું જોઈએ. ૯૮-૯૯

હુતાશનો રસ—ગંધક, પારદ, ટંકણુ, દરેક ૧ તોલો, વછનાગ ૩ તોલા, મરી ૮ તોલા, એ સર્વને ઘુટી લીંબુના રસમાં ઘુટી મગ બરાબર ગોળાથો વાળવી. અનુપાન આદાનો રસ. આ રસનો શુળ, અરચિ, ગુદમ, વિસુચિકા, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, સ્ત્રિપાત, જડતા તથા શિરોરોગમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૧૦૦ થી ૧૦૧

ભાસ્કરો રસ—વછનાગ, પારદ, ન્યયફળ, ગંધક, ત્રિકટુ, ટંકણુખાર, જરૂર દરેકનું યુષ્ણું અંકેક તોલો. લોહભરમ, શંખભરમ, અબ્રકભરમ, કોડીભરમ, દરેક ખેડે તોલા, લવીંગ ૧૫ તોલા, એ અધું એકત્ર કરી સાત વાર લીંબુના રસથી ઘુટી ખેડે રતીની ગોળાથો બનાવવી. આ ગોળાને નાગરવેલના પાનમાં મૂરી ખીડુ ચાવી જવું. શુળ, વિસુચિકા, તથા મંદાગ્નિમાં ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ. આ રસ જલ્દીજ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. ૧૦૨થી ૧૦૫

અગ્નિ સંઘીપનો રસ—પીપર, પિપરીમુળ, ચરક, ચિત્રકમુળ. સુંક, કાળાં મરી, પંચલવણ, જવખાર, સાંજખાર, ટંકણુ, જરૂર શાહજરૂર, અજમો, વજ, વરીયારી, હીંગ, ચિત્રકમુળ ન્યયફળ, ઉપલેટ, જવત્રો, તજ, તમાલપત્ર, નાની ધલાયચી, આંબલીનો ખાર, અંધેડાનો ખાર, વછનાગ, પારદ, ગંધક, લોહભરમ, અબ્રકભરમ, અંગભરમ, લવીંગ, હરેક દરેક અંકેક ભાગ, અમ્ભવેતસ ૨ ભાગ, શંખભરમ ૪ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી પંચકોલ ચિત્રકમુળ, અંધેડો તથા ખાટીલુણીના રસથી કમશઃ ત્રણ ત્રણ વાર ભાવના આપવી. પછી લીંબુના રસની ૨૧ વાર ભાવના દષ્ટ ચણબોર જેટલી (ચારેક રતીની) ગોળાથો વાળવી અને સંધ્યાકાળ વખતે સેવન કરાવવી એની યથાદોષ અનુપાનની કલ્પના કરવી જોઈએ. એ મંદ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, અને અજીર્ણ, અમ્ભપિત્ત, શુળ તથા ગુદમને નષ્ટ કરે છે. ૧૦૬ થી ૧૧૨

અજીર્ણબલકાલાનલો રસ—પારદ ૮ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, લોહભરમ, તામ્રભરમ, હરતાલ, વછનાગ, વિશુદ્ધ મોરચુથુ, અંગભરમ દરેક ૪ તોલા, લવીંગ ટંકણુ, દંતીમૂળ, નસોતર, દરેક ૪ તોલા, અજમોદ, અજમો, જવખાર, સાંજખાર, પંચલવણ દરેક ખેડે તોલા એ બધાના યુષ્ણના વજનથી અર્ધા વજન કાળાં મરીનું યુષ્ણું મેળવી પછી આદાનો રસની ૨૧ વાર અને પંચકોલ કવાચ તથા ગળોના રસની ૧૦ વાર ભાવના આપી એક એક રતીની ગોળાથો બનાવવી અને છાયામાં સુકવવી. મંદ થયેલ જઠરાગ્નિને આ

રસ પ્રદિશ કરે છે. તથા આમવાત, પ્લીહા (બરોળ) પાન્ડુ પ્રમેહ, આદરો, વિષ્ટમ્બ, સુરોગ, ગ્રહણી, શ્વાસ, કાસ, સળેખમ, ક્ષય, અન્નપિત્ત, શુળ, બગદર, અર્શ તથા યકૃત રોગને નષ્ટ કરે છે. આ રસના સેવનથી બે કલાકમાં જ ગળા સુધી ખાધેલું અન્ન પચી જાય છે. ગહનાર્દ સાથે સર્વ લોકના હિતને અર્થે આ રસ ખતાવ્યો છે, ૧૧૩ થી ૧૨૩

શંખવટી-મહા શંખવટી—શંખભરમ, પંચલવણ, આંબલીનો ખાર ત્રિકટુ, હિંગ, વછનાગ, ગંધક, પારદ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઘુ મિશ્ર કરી અંધેડાના તથા ચિત્રકસુળના કવાથથી અને લીંબુના રસથી ગ્રિશેષે કરી ખટાશની એવી રીતે ભાવના આપવી કે જેથી ઔષધ ખાટું થઇ જાય. આ વટી અગ્નિ પ્રદીપક છે તથા ભરમ રોગનું નિયમન કરે છે. ગળા સુધી જમ્યા પછી આ ગોળી ખારાથી તત્ક્ષણ ભોજન જીર્ણ થઇ પચી જાય છે. આ વટી અજીર્ણ, જવર, ગોળા ચઢવો, પાન્ડુ, કોદ, શુળ પ્રમેહ, વાતરકત, સોજા આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે. આ ગોળી અર્શને સુખમાંથી નષ્ટ કરે છે.

જે આ શંખવટીમાં લોહભરમ તથા બંગભરમ મિશ્ર કરવામાં આવે તેો એનેજ મહા શંખવટી કહે છે. માત્રા ૨ રતી. અનુપાન હલકુ ગરમ પાણી. એનું પ્રાતઃકાલે સેવન કરવું જોઇએ. અન્નવર્ગમાં લીંબુ, ખીજેર, ખાટી લુણી, આંબલી, ખેર તથા કર મદાં આ આઠ મળી અન્નવર્ગ કહેવાય છે. ૧૨૪ થી ૧૩૨,

શંખવટી—આંબલીનો ખાર ૪ તોલા, પંચલવણ ૪ તોલા; શંખભરમ ૪ તેલા (શંખને ગરમ કરી લીંબુના રસમાં વારંવાર યુક્તારવો અને પછી તેને તડકામાં સકાવી ધુટી લેવો), હીંગ, કાળાં મરી, પિપર, એ ચારે મળી ૪ તોલા, પારદ, વછનાગ, ગંધક દરેક અઢો અઢો તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ધુટી ગોળાયો ખતાવવો. માત્રા ૧૫ રતી. આ ગોળાયોનો ક્ષય ગ્રહણી, આંતરડાનું શુળ. આદિનાં ઉપયોગ કરાવવો લીંબુના રસમાં ગોળાયો ખાટી થાય ત્યાં સુધી ભાવના આપવી. ૧૩૩

શંખવટી—જવખાર, સાજખાર, પારદ, ગંધક, સીંધાલુણ, ત્રિકટુ વછનાગ દરેક એકેક તોલા આંબલીનો ખાર, શંખભરમ દરેક ચચાર તોલા, એ સર્વન લીંબુના રસના ભાવના આપી લોહભરમ ૧ તેલા, લીંબાં શેફલી હીંગ ૧ તોલા બંગભરમ ૧ તેલા એ સર્વ તેનાં ઉચેરી સારી રીતે ધુટી એકેક રતીની ગોળાયો ખતાવવી, એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. તથા શુળ, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મંદગિ, કૃમિ. તથા અન્ય વિવિધ રોગો નષ્ટ થાય છે. આ ગોળી પાચક છે. માત્રા ૨ રતી. ૧૩૪ થી ૧૩૫

મહા શંખવટી—પંચલવણ, હીંગ, શંખભરમ, આંબલીનો ક્ષાર, ત્રિકટુ ગંધક, પારદ, વછનાગ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઘુ એકત્ર મિશ્ર કરી ચિત્રક સુળના કવાથ, અંધેડાનો કવાથ, અન્નવર્ગ તથા લીંબુના રસથી એવી રીતે ભાવના આપવી કે ઔષધ ખાટા રસવળું થાય. એ જમ્યા પછી સેવન કરાવવું જોઇએ. એ અગ્નિ પ્રદીપક તથા અર્શ ગ્રહણી આદિ મંદાગ્નિજન્ય રોગોને નષ્ટ કરે છે માત્રા ૧૫ રતી થી ૨ રતી સુધી. ૧૩૬, ૧૩૭

સારકલિકા દુધ દૂત મહાશંખવટી—પીપરીમૂળ, દંતીમૂળ. પારદ, ગંધક, પીપર, જવખાર સાજખાર, ટંકણખાર, પંચલવણ, મરી, સુંઠ, વછનાગ. અન્નમોહ, ગોળા હીંગ, આંબલીનો ખાર, દરેક એક એક ભાગ શંખભરમ ૨ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કે અન્નવર્ગથી (અથવા લીંબુના રસથી) ધુટી બે રતીની ગોળાયો વાળવી. અનુપાન ખાટા

દાડમનો ૨૦, લીંબુનો રસ. છાસ, મરતુ, સુરા, સીંધુ, કાંજી, ગરમ પાણી, તથા સસલા કે હરણના માંસના મૂષ સાથે એના સેવનથી મદ પ્રેક્ષા અગ્નિ અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અશ, મહણી, કુષ્ટ, પ્રમેહ; બગદર, પ્લીહા, પથરી, શ્વાસ, કાસ, ઉદર રોગ કમિરોગ, હૃદયરોગ, પાન્ડુ, વિવિધ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૩૮ થી ૧૪૪

કંચાદ રસ—પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૮ તોલા. તામ્રભરમ ૨ તોલા, લોહભરમ ૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી લોહના વાસણમાં ભરી તે વાસણને અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. બધું પીગળી જાય ત્યારે એરન્ડાના પાન ઉપર પર્પટી ઢાળવી. પછી લોહની કઢાઇમાં ૧૦ શેર લીંબુનો રસ ભરી તેમાં એ પર્પટી નાખવી અને તે કઢાઇને મૃદુ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવી. જ્યારે રસ બળી જવા આવે ત્યારે પંચકોણનો કવાથ ૨૦૦ તોલામાં તથા અમ્લવેતસનો ૨૦૦ તોલા કવાથની ભાવના આપવી અને તેમાં ટંકણુખાર ૧૬ તોલા, ખીડલવણ ૮ તોલા, મરી ૧ શેર, મિત્ર કરી ચણાના ખારની સાતવાર ભાવના આપવી પછી તેની રતી રતીની ગોળયો વાળવી આ રસ મંદાનકૌરવે કહ્યો છે. માત્રા ૨ રતી. અનુપાન સંધાલુણ સાથે છાસ જમ્યા પછી આ રસનું સેવન કરવાથી માંસ, કુષ્ઠ લોહ આદિ ભારે પદાર્થો એ પહોરમાં જીર્ણ થઇ જાય છે. આ રસ કૃશતા, રથુલતા ગર (સંયોગજ ત્રિષ) આમદોષ, ગોળો, બરોળ, જ્વોદર, શુળ, મહણી, આતસાર, વાતગ્રન્થી, તથા પ્લીહોદર આદિ રોગો ને નષ્ટ કરે છે. ૧૪૫થી ૧૫૦

અજીર્ણરસ—પારદ ૮ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, હરે ૧૬ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા, પીપળ ૨૪ તોલા. મરી ૨૪ તોલા, સીંધાલુણ ૨૪ તોલા, લાંગુનું ચુર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર મિત્ર કરી લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી, માત્રા ૩ થી ૪ રતી, આ અજીર્ણરસ દીપન તથા પાચન છે. એનું સેવન કરવાથી જમણું અન્ન જમાય છે. આ રસ પાચક તથા મલબંધ નાશક છે, ૧૫૧ થી ૧૫૩

આદિત્યરસ—હિંગોળ, વજનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળા જયફળ, લવીંગ, પંચલવણ, દરેક સરખે ભાગે લઇ વાટી છુંટી લીંબુના રસની સાતવાર ભાવના આપવી અને અર્ધા રતીની ગોળી બનાવવી. આ રસ અજીર્ણને નષ્ટ કરે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપક છે. ૧૫૪ થી ૧૫૬

વડવાનલ રસ—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, પીપર, પંચલવણ, મરી, ત્રિફળા, જવખાર, સાજખાર, ટંકણુખાર, દરેક બધે તોલા એને એકત્ર વાટી છુંટી નગોડના રસની એક દિવસ ભાવના આપી ગોળીયો વાળવી. આ રસ મંદાગ્નિ નાશક છે. માત્રા ૪ રતી થી ૬ રતી સુધી ૧૫૭ થી ૧૫૮

બુહલકુટાશનો રસ—વજનાગ ૧ ભાગ, ટંકણુ ખાર ૨ ભાગ, કાળાં મરી ૧૨ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર વાટી છુંટી પાણીમાં છુંટી બધે રતીની ગોળીયો બનાવવી. આ રસ અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે તથા કફનાશક છે. ૧૫૯

બુહલક અગ્નિ કુમાર રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, ટંકણુ ૨ ભાગ, ત્રિફળા, જવખાર, ત્રિકટુ, પંચલવણ, દરેક ૧ ભાગ, એ સર્વના ચુર્ણને મિત્રકરી આદાના રસની સાતવાર ભાવના આપી સુગતી લેવું. માત્રા ૧ માસે. અનુપાન આદાનો રસ એનાથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થઇ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો, અજીર્ણ, આદિ તથા સોજા, પાન્ડુ, અશ, મહણી આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૧૬૦-થી ૧૬૪

અમૃત કટુપત્રી—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ એ બંનેની કઞ્જલી કરી તેમાં વછનાગનું ચુર્ણ ૧ ભાગ મેળવી ધુટી તેમાં ટંકણનું ચુર્ણ ભાંગારના રસથી ૩ દિવસ સુધી ધુટી મગ મગ જેટલી ગોળાયો વાળવી. એ ગોળાના સેવનથી જ શુળ, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, આદિ નષ્ટ થાય છે; આ વટી ધાતુને પુષ્ટ કરે છે. જુદા જુદા અનુપાન સાથે અનેક રોગો ઉપર સેવન કરાવવી જોઈએ. ૧૬૫ થી ૧૬૮

પાશુપતોરસ—પારદ ૧ ભાગ એ બેની કઞ્જલી કરી પછી તેમાં લોહ ભસ્મ ૩ ભાગ, વછનાગ ૬ ભાગ, એકત્ર મેળવી ચિત્રકમુળના ક્વાથથી લવના આપવી તે પછી ધંતુરાના બીની ભસ્મ ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, લવીંગ ૩ ભાગ, ઇલાયચી ૩ ભાગ જાયફળ ૦૧ ભાગ જાંવંતી ૦૧ ભાગ, પંચ લવણ દરેક અર્ધો ભાગ, થોરનું દુધ, એરંડ મુળનો ક્ષાર, આંબલીનો ખાર, અંધેડાનો ખાર, પીપળાનો ખાર, હરે, જવખાર, સાંછ-ખાર, હીંગ, જીરૂ, ટંકણખાર દરેક ૧ ભાગ લઈ એ સર્વેને અન્નવર્ગ (લીંબુ, આંબલી, બીજોઈ વગેરેના રસથી) ધુટી એકેક રતીની ગોળાયો બનાવવી, આ રસ દીપન, પાચન તથા હૃદ છે. તે વિસુચિકાને નષ્ટ કરે છે. અનુપાન મુશળાના રસ સથે ઉત્તર રોગમાં આપવો, મોચરમ સાથે અતિસારમાં સીંધવ નાખેલી છાસમાં સંય્રહણમાં, સંયળ, પીપર તથા સુંઠ સાથે શુળમાં. છાસ સાથે અર્શ રોગમાં, તથા પીપરના ચુર્ણ સાથે રાજ્યપદ્મામાં આ રસનું સેવન કરાવવું જોઈએ, સુંઠ તથા સંયળ સાથે વાતરોગમાં, સાકર તથા ધાણા સાથે પિત્ત રોગમાં અને પીપરના ચુર્ણ તથા મદ સાથે કફરોગમાં આ રસનો ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ. ૧૬૯ થી ૧૭૮

વિંધોદીપીકાભ્રમ—અજકભસ્મ ૪ તોલા લઈ તેને ચવક, ચિત્રકમુળ, નગોડ, પત્ર ધંતુરાનાં પાન બીલીનાં પાન, એના ચચાર તોલા રસથી અને આદાના ૪ તોલા રસથી ધુટવી, એમજ પિપરીમુળ, વરીયારી, કદમ્બ, આકડાનાં મુળ દરેકનો ચાર તોલા ક્વાથથી ધુટી તેમાં ૨ તોલા ટંકણખાર મેળવી ધુટી એકેક રતીની ગોળાયો વાળવી, અનુપાન પારિભદ્ર રસ (લીમડાના પાનનો રસ) સાથે સેવન કરવાથી મન્દાગ્નિ, જુનો શુદ્ધમરોગ, શુળ, અન્નપિત્ત જ્વર, ઉલ્ટી, મસૂરિકા, અલસક, શ્વાસ, કામ, તુષા, પત્તીહા, યકૃત, ક્ષય, સ્વભેદ કંટ, અરિચિ, દાહ, મોહ, અર્શ, આમ દોષ, તથા નેત્રરોગ મટી જાય છે. આ રસ અગ્નિ પ્રદીપક, બલ્ય, વૃધ્ય, રસાયન, બુદ્ધિવર્ધક, તથા કાન્તિને આપનાર છે. ૧૭૯ થી ૧૮૧

વીરભદ્ર ભ્રમ—સહઅપુટી અજકભસ્મ ૪ તોલા. એને ચિત્રક મુળના ક્વાથથી ૮૦ દિવસ લાવના આપી આદાના રસમાં ધુટી ગોળાયો બનાવવી. માત્રા ૦૧ રતીથી ૧ રતી સુધી અનુપાન નાગરવેલનું પાન અથવા આદુ. આ ગોળાયો જલ્દીથી મન્દાગ્નિને નષ્ટ કરી અગ્નિને વધારે છે. તથા શ્વાસ, કાસ, વમન સોળ, કમળો, બરોળ, ગુદમ, ઉદર રોગ, અરિચિ, બમ, રક્તપિત્ત યકૃતરોગ, અન્નપિત્ત, જ્વર, શિરોરોગ, બધી જાતના નેત્રરોગો, તથા હલીમક આદિ રોગોને નષ્ટ કરે છે. આ ગોળાયો નષ્ટ, બલ્ય તથા અઠરાગિને વધારનાર છે. ૧૮૨ થી ૧૮૬

રસરાક્ષસ—તામ્રભસ્મ, પારદ, ગંધક, ત્રિકટુ, લોહભસ્મ, સંયળ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ધુટવાં. તે પછી વાલુકાયંત્રમાં ૧ દિવસ પકવવાં અને રાત્રી સારોડીના ક્ષારને મળે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી બીજોરના રસની લાવના આપી અજીર્ણમાં ઉપયોગ કરવો માત્રા ૧ રતી. ૧૮૭ થી ૧૮૮.

બુદ્ધ લવંગાદિ વટી—લવીંગ, જયદ્રુણ, ધાણા, ઉપશેટ, જીરૂ, શાદજીરૂ, ત્રિકુટું, ત્રિકુળા, નાની છલાયચી, તજ, ટંકણ, કોડીની લામ મોથ, વજ, અજમોદ, ખીડલવણ, સીંધવ, દરેક એકેક ભાગ લઈ તેનું ચુર્ણ કરવું પછી પારદ, ગંધક, અશ્વકભરમ અર્ધો અર્ધો ભાગ, લોહભરમ ૧ ભાગ, એ સર્વનું સારી રીતે ચુર્ણ કરી ઘુંટી ખમે રતીની ગોળા થો વાળવી. અનુપાત ગરમ પાણી. આ ગોળાથો સવાર સાંજ આપવી. આ લવંગાદિ વટી સંઘ્રહણી, આમાતીસાર, મ ડો, કફજાર, શુળ, કોદ, અમ્લપિત, વાતવ્યાધિ, મંદાગ્નિ, અને કોઠાના, વાત વ્યાધિઓને મટાડે છે. ૧૮૯થી ૧૯૨

જવાલાનલો રસ—જવખાર, સાજખાર, પારદ, ગંધક, પીપર પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્રકમુળ, સુંઠ, દરેક ૨ તોલા, ભાંગ ૧૮ તોલા, સરંગવાની છાલ ૯ તોલા, એ સર્વ એકત્ર મિશ્ર કરી ભાંગ, સરંગવો, ચિત્રક મુળ, ભાંગરો એના રસમાં ઘુંટી ભુદી ત્રણ ત્રણ દિવસ ઘુંટી પછી લઘુ પુટ આપવો. રંગાંશીત થયે ઔષધને કઢાડી આદાના રસની સાત વાર લાવના આપવી. માત્ર ૪ રતી. આ રસ પાંચત, દીપત હૃદ તથા ઉદર રોગ નાશક છે. ૧૮૩થી ૧૮૫

લકતવિપાકવટી—સુવર્ણ માક્ષિક ભરમ, પારદ, ગંધક, હરતાલ, મનશિલ, નસોતર, દંતીમુળ, મોથ, ચિત્રકમુળ સુંઠ, પીપર, કાળાં મરી, હરડે, અજમો, શાદજીરૂ, હીંગ, કકુ એખરો, સીંધાલુણ, અજમોદ, જયદ્રુણ, જવખાર, દરેક સરખે ભાગે લઈ એને આદુ, નગોડ, સુર્યાવર્ત (સુરજમુખી ફુલ) તુગસી એ દરેકના રસ લાવના આપવી એકેક રતીની ગોળાથો બનાવવી. તડકામાં સુકવી લેવી. આ ગોળી જમ્યા પછી ખાત્રાથી વારંવાર જમવાની ઇચ્છા થાય છે. અર્થાત આ વટી રચિકારક, અને અગ્નિ પ્રદીપક છે. આમયુક્ત મંદાગ્નિ, મળઅંધ, સોમ, ઉદરરોગ, અર્શ, અજીર્ણ, શુળ અને સન્નિપાત જવરમાં આ ગોળાથો હિતકર છે. ૧૮૬થી ૨૦૧

પંચામૃતવટી—અશ્વકભરમ, પારદ, તામ્રભરમ, ગંધક, કાળાં મરી, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી ખાટી લુણીના રસમાં ઘુંટી ચરણી તથા નગોડના પાનના રસની ભાવના આપી એકેક રતીની ગોળાથો બનાવવી. અનુપાત ગરમ પાણી. આ ગોળાથોના દિવસમાં ત્રણ કે ચાર ચાર વાર મંદાગ્નિમાં ઉપયોગ કરાવવો. ૨૦૨ થી ૨૦૪

વિસચિ વિદ્વંસ રસ—ટંકણખાર, સુવર્ણ માક્ષિક ભરમ, સુંઠ, પારદ ગંધક, વજનાગ, કૃષ્ણ સર્પવિ (અભાવે અશ્વીણ) દરેક ૧ ભાગ, હિંગગો ૭ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ઘુંટી સરખવ સમાન ગોળાથો કરવી. આ રસ મરેલાને પથ્થ જવાડે છે. કોલેરા અને સર્વ ઉપદ્રવોવાળા ત્રિદોષજ અતિસારને જલ્દીજ મટાડે છે. પથ્થ દહીં ને ખાતઃ ૨૦૫ થી ૨૦૭

સારસંઘ્રહ સારામૃત મોદક—સુંઠનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા, હરડે ૧૬ તોલા, લવીંગ, જીરૂ, ત્રિકુટું, તજ, તમાલ પત્ર, નાની છલાયચી, નાગકેસર, મોથ, કપુર, જવત્રી, જયદ્રુણ, દરેક બમે તોલા લેવાં, અજમો, સીંધવ, ઉપશેટ, ઘડેલા, લોહભરમ, દરેક ૩ તોલા, પીપળી મુળ ચવક, મોરવેલ, ચિત્રકમુળ, કયુરો, શાદજીરૂ. રેણુકમી, જટામાંસી મેથી, બંગ ભરમ, અશ્વક ભરમ, રસવંતી મોચરસ દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ધાણા દરેક બમે તોલા, બધાના વજનથી બમણી સાકર લેવા. મધાવિધિ પકાવી તેમાં કાંધક તજ, એલચી. તમાલપત્ર નું ચુર્ણ તથા કપુર મેળવી મોદક બનાવવા, માત્ર બા તોલાથી ૧ તોલા સુધી. અનુપાત

દુષ્. દોષના બલામલ અનુસાર સવારે ગોચ માત્રાથી સેવન કરાવવે. આ મોંકના સેવનથી બ્રહ્મણી, મંદાગ્નિ, આમશુળ, ચક્ર શુળ, હંદ્યશુળ, પડખાતું શુળ, કમળો, હૃદયીમક ભગંદર સુવારોગ, ઉલ્લી, કોઠાના રોગ. તથા અન્ય નાના પ્રકારના વાતિક, પિત્તના, કફના અને સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે. આ દવા પુષ્ટિકારક, દીપન, પાચન, રસાયન, નાચકરણ તથા બળ, વર્ષ અને અગ્નિને વધારે છે. બધી જાતના અણધુનો નાશ કરવાને માટે બ્રહ્માએ આ રમતું નિર્માણ કર્યું છે. ૨૦૮ થી ૨૧૮.

કપુરોસવ-વિશુદ્ધ સુરા ૧૦ શેર, કપુર ૩૨ તોલા, ઇલાયચી. મોચ, સુંઠ, અજમો, મરી દરેક ચચાર તોલા એ સર્વને એકત્ર કરી એક માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી એક મહિનો રહેવા દેવું. પછી માળીને ઉપયોગ કરવો. આ રસ કોલેરા માટે અત્યંત પ્રશસ્ત છે; એના સેવનથી અન્ય અનેક વ્યાધિઓ પણ નિવૃત્ત થાય છે. માત્ર ૫ થી ૨૦ ટીપાં. ૨૧૯ થી ૨૨૦.

શ્રી ચક્રદત્ત અગ્નિમાન્દ્યાધિકાર શ્લોક ૧ થી ૯૨ સંપૂર્ણ ઉપર આવી જાય છે.

इति भैषज्यरत्नावल्याअग्निमान्द्यादिरोगाधिकारः ॥

હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા

અને

મુસાફરીનો ભોમીઓ. (સચિત્ર)

આ પુસ્તકની અંદર હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં હિન્દુ, મુસલમાન, જૈનો વિગેરેનાં યાત્રાનાં સ્થળો, ત્યાં કયે કયે રસ્તે જવાય છે, બીજાં જોવા લાયક સ્થળો, વેપારની કઈ કઈ વસ્તુઓ દેશાવર જાય છે વિગેરે ઉપયોગી હકીકતો છે.

નકશો પણ સાથે છે

કીંમત ૭—૦—૦

ભાગ્યોદય ઓફીસ, અમદાવાદ અને મુંબઈ.

શ્રી ભૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ કૃમિગંગાધિકાર.

પારસીયવમનિકા પીતા પર્યુષિતવારિણા પ્રાતઃ ॥

ગુહ્યપૂર્વા કૃતિજ્ઞાનં કોષ્ટગતં પાતયત્યાશુ ॥ ૧ ॥

કૃમિરોગ ઉપ-પુરાસાની અર્થે કૃમિ રોગથી પીડાતા પુરૂષે પ્રથમ ગોળ ખાઈ થોડી વાર પછી ખુગમા અન્ન ગાનું ચુર્ણ ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી વાસી પાણી સાથે સેવ કરવું. આથી આંતરડાંમાં સ્થિત કૃમિ દાર નીકળી જાય છે. ઔષધ લેતાં પહેલાં ગોળ ખરા પાનું કારણ એ છે કે પહેલાં ગોળ ખાવાથી આંતરડાંમાંના કૃમિ તે ખાવા માટે પોતાની જગ્યા છોડી દે છે. એટલામાં ઉપરથી ઔષધ ખાવાથી તે બહાર નીકળી જશે. આ કૃમિ આંતરડાંની દીવાલોની સાથે ચોટી રહેલા હોય છે જે રોગીને ગોળ ન ખરાવવામાં આવે તો ઔષધનો ખરાબર પ્રભાવ પડતો નથી. પુરાસાની અન્નમાંના માત્રા ૧ રતી થી ૪ રતી સુધીની. ૧ (ચક્રદત્ત ૧).

પારિભદ્ર (લીમડા)ના પાનના રસમાં મધ મેળવી પીવાથી, અથવા ટેલુક (સોપારી)ના રસમાં અથવા પતંગના રસમાં કાંઈક મધ મેળવી પીવાથી કૃમિ રોગની ક્ષતિ થાય છે. ૨.

વાવડીંગનું ચુર્ણ મદ સાથે સેવાથી ઉદરસ્થિત કૃમિ નષ્ટ થઈ જાય છે. (ચક્રદત્ત ૨)

સુરસાદિ કવાથ—મોથ, ઉંદરકાની, ચિણ્ડા, સરગવો, દેવદાર એ સર્વ એકત્ર મળી ૨ તોલા ખાંડી તેને ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી એ કવાથમાં પીપળ તથા વાવડીંગનું ચુર્ણ મેળવી પીવાથી ઉદર તથા નીચેના આગમાં વધી પડેલા કૃમિઓના તથા કૃમિજન્ય રોગોનો નાશ કરે છે. ૩ (ચક્રદત્ત: ૩)

ઉંદરકાનીના પાનને વાટી લોટમાં મેળવી પુરીઓ બનાવવી. તે પુરીયો ખાઈ ઉપરથી કાંઈ પીવાથી કૃમિ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૪).

પલારા છીજ યોગ—ખાખરા ૧ પીતપાપડાના રસમાં મદ નાંખી પીવાથી અથવા તેનું ચુર્ણ છાસ સાથે ખાવાથી કૃમિ મટી જાય છે. ૪ (ચક્રદત્ત ૪).

સુરસાદિ ગણ કવાથ—સુરસાદિ ગણની ઔષધીયો (સુરસા (કાળી તુળસી), પેત તુળસી, કૃષ્ણજંક (મરવો) અર્જુન, બુદ્ધવૃક્ષ, શેડિસો, સુસુમ, કલમાત (તુળસી) ક મુંદ્રો, નાક છીંકણી, ખરપુષ્પા, વાવડીંગ, કચ્છણ, સુરસી (તુળસી) નગોડ, ઉંદરકાની, ભારંગી, અથિ, પીલુડી, હેરિયસો એ સુરસાદિ ગણ છે.) ને કદ, હ વના કૃમિ, સળેખમ, અંદિય, શાસ, કાસ મટાડી પ્રયુક્ત શોષન કરે છે. તેનો કવાથ કે કલક બનાવી પ્રયોગ કરવો

નેષએ. અથવા વાવડીંગ, સીંધાલુણ, જવખાર, કંપીલો. મોટી હરડે, સર્વતું યુર્ણ બનારી હાસ માથે પીવું નેષએ. એથી સર્વ પ્રકારના કૃમિ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૬).

વિડીંગ દિ યવાગુ—વાવડીંગ, પીંપરીમૂળ, સરખવાનાં બી, કાળાં મરીનો કદક નાંબી હાસમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગુ અને સાજખાર નાંબી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના કૃમિ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૭).

ખજૂરખીમૂત—કડવાં ટીંડોરાંથી સિદ્ધ કરેલ ધી પીવાથી પક્વાશય તથા આમાશયમાં થનારા કૃમિ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૮).

ખજૂર પત્ર કલાથ—ખજૂરના પાનનો ઉકાળો એક રાત્રિ રાખી સુકી બીજે દિવસે વાસી મધ સાથે પીવાથી કૃમિસમૂહ નષ્ટ થાય છે. ૫.

કાચી સોપારીને લીંબુના રસ સાથે ધસી, લીંબુના રસ સાથે સેવન કરવાથી અથવા ખજૂરના પાનના રસ સાથે લીંબુનો રસ મેળવી પીવાથી મળના કૃમિ નષ્ટ થાય છે. ૬.

કડવી તુંબીનાં બીતું યુષ્ણ હાસ સાથે અથવા નારીયેળતું પાણી મધ સાથે પીવાથી કૃમિ મટી જાય છે. ૭.

કંપીલાતું યુર્ણ ૪ રતી ગોળની સાથે સેવન કરાવવાથી ઉદર સ્થિત સંપૂર્ણ કૃમિરોગ ખહાર નીકળી જાય છે. ૮.

અજમાતું યુર્ણ સીંધાલુણ સાથે સવારે સેવન કરે તો અજીર્ણ, આંખવાત, તથા કૃમિજન્ય રોગ મટી જાય છે. ૯

પલાશીખીખાદિ યુર્ણ—ખાખરાના પીત્તપાપડા, ઇન્દ્રજવ, વાવડીંગ, લીંબુનાં કાલ, કરીયાતુ એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ યુર્ણ કરી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ સુધી સેવન કરવાથી અથવા ખાખરાના પીત્તપાપડા અને અજમો સરખે ભાગે લઈ તેનું યુર્ણ કરી સેવન કરવાથી કૃમિ ખહાર નીકળી જાય છે. માત્ર ૧ માસો. ૧૦.

પારસીય યવાનિકાદિ યુર્ણ—ખુરાસાની અજમો, મોથ, પીપળ, કાકડાશીંગી, વાવડીંગ, અતિવિષની કળા એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ યુર્ણ કરી મધ સાથે સેવન કરવાથી ઉદરલ, તાવ, ઝાડા, ઉઠ્ઠી આદિ રોગો મટે છે. તથા પેટના કૃમિ ખહાર નીકળી જાય છે. માત્ર ૬ રતી. ૧૧.

માથાની જીવો અને લીંબો જાય—(નાડી) શડીયાનાં બી (અળસી) ને કાંજમાં વાટી માથે ધાલવાથી જીવો અને લીંબો જતી રહે છે. ૧૨.

જીવો જાય—ધંતુરાના પાનનો રસ અથવા નાગરવેલના પાનના રસને પારદ સાથે મિશ્ર કરી મથે લે કરવાથી જીવે નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૩ (ક ન ૩)

વિ ૫ તે—રસાયું ૧ ૪ શરૂ જૈમૂ ૧૬ શે, ૬૬ મટે ૧.૫૦, ૧૦૬ અ મનશિલ મળી ૧ શેર લઈ તેના કદક ૬ વે એ બધું એ ત્ર કરી મર કાંચુ તેન ૧.૪૨ ૨ ત્યારે કાનો ગાળી ૬વું. આ તેલ માથે ધાલવા જીવો નષ્ટ થાય છે. ૧૪ (ચક્રદત્ત ૧૪).

ધંતુર તેલ સંસ્તીયું તેલ ૪ શેર ધંતુરના પાનનો સ્વરસ ૧૬ શેર, ધંતુરના પાનો કદક ૧ શેર મેલ કરી ૨૨૫ કાંચુ તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતાી ને તેલ મા ધાલવાથી જીવો નષ્ટ થાય છે. ૧૫.

ત્રિફલાદિ ધૂત—ત્રિફળા નમેતર, દંતીમૂળ, વજ, કમ્પીલો સર્વ સરખે બાજે લખ તેમાંથી ૧ શેર લખ તેનો કઢક કરવો. પછી તેમાં ગાયનું ધી ૪ શેર, ગોચર ૧૬ શેર મેળવી તેને ગરમ કરવું. ધી બાહી રહે ત્યારે ઉતારી તે ધી ૦૧ તોલો પીવાથી બધી જાતના કૃમિરોગો મટી જાય છે. ૧૬ (ચક્રદત્ત-૯).

ત્રિફલાદિ ધૂત ત્રિફલા ૧૫૨ તોલા, વાવડીંગ ૬૪ તોલા, પંચકોલ (પીપળ, પીપરીપૂળ, ચવક ચિત્રમૂળ, સુંઠ) એકઢરે મળી ૬૪ તોલા, દશમૂળ ૬૪ તોલા સર્વને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળો ૫૧૨ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. તે કવાયમાં ગાયનું ધી ૧૨૮ તોલા સીંધાણુ તથા વાવડીંગ મળી ૩૨ તોલા, ઉમેરી ઉકાળવું. કવાય બળી જઇ ધી રહે ત્યારે ઉતારવું. એ ધી સાકર સાથે ખાવાથી બધી જાતના કૃમિરોગ નષ્ટ થઇ જાય છે. માત્રા ૦૧ તોલો, ૧૭ થી ૧૯ (ચક્રદત્ત ૧૦ થી ૧૨).

હરિદા ખન્ડ પારિભદ્રાવલેહ—શીમડાની ઢાલનો રસ ૧૨૮ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, ધી ૩૨ તોલા, હળદરનું ચુર્ણ ૩૨ તોલા એ સર્વને એકત્ર કરી ઉકાળવું. જ્યારે જાડું થાય ત્યારે તેમાં નીચનું ચુર્ણ નાંખવું ચિત્રકમુળ, ત્રિફળા, મેથ, વાવડીંગ, શાહ-જીર, અજમો, અન્નમોદ, સીંધવ, નંગોડનાં ફળ, કાળા પાટી, વાવડીંગ, ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, અગુડસી, ખાખરાના પીતપાપડા, ત્રિકટુ, નસેતર, દંતીમૂળ, રૈયુંકખીજ, શીમડાની ઢાલ, બવચી, દરક ચચાર તોલા લેખ ચુર્ણ કરી તેને ઉપલા અવલેહમાં નાંખી સારી રીતે હલાવી એકત્ર કરવું. માત્રા ૪ માસા, અનુપાન પાણી. આ રસના સેવનથી વીસ પ્રકારના કૃમિ, કુષ્ઠ વ્રણ, કુષ્ઠ, નાડીવ્રણ, ભગદર, શીળવા, વિદધિ, દાદર, ખરજનું, અજીર્ણ, કમળો, ગોળો ચઢવો, તથા સોળ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. આ મોદક બલ્ય, પુષ્ટિકારક, તથા વલીપલિત નાશક અને સર્વ વ્યાધિ નાશક છે. નાગાર્જુન મુનિએ વ્રજોમાં આ અવલેહ હિંતકર્તા કહ્યો છે. ૨૦ થી ૨૭.

અથ રસપ્રયોગ.

કૃમિમુહાર રસ—પારદ ૧ તોલો, ગંધક ૨ તોલા લખ તેની કળજલી કરવી, પછી અન્નમોદ ૩ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, ઝેર કોચલાં ૫ તોલા, ખાખરાના પીતપાપડા ૬ તોલા, એ સર્વ એકત્ર મિશ્ર કરી મધ સાથે સેવન કરવું. માત્રા ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી; અનુપાન મોથનો ઉકાળો. આ રસ કૃમિયો અને કૃમિથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોને નષ્ટ કરે છે. તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૨૮-૨૯

કીટારી રસ—પારદ, ગંધક એકેક તોલો લખ તેની કળજલી કરવી, પછી તેમાં ખાખરાના પીતપાપડા, મનશિષ, અન્નમોદ (ખુરસાની અજમો લેવ), ઇન્દ્રજવ, દક એકેક લો લખ તેનું ચુર્ણ કરી કળજલીમાં ઉમરવું. પછી તેને કુંડરવના નાથા ધુડી ગોળાથો બનાવા. માત્રા ૦૧ રતીથી ૦૧ રતી. નુપન મૃદનપણી (જગલી મ) ના રસ તથા સાર. એ ૧ સેવ થી કૃમિ બહાર નીકળી જાય છે. ૩૦-૩૧.

કીટારી રસ—પારદ ૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલા તેની કળજલી કરવી. અન્નમોદ ૩ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, ઝેર કોચલાં ૫ તોલા, ખાખરાના પીતપાપડા ૬ તોલા, એ સર્વનું ચુર્ણ કરી કળજલીમાં ઉમેરવું. મધ સાથે સેવન કરવું. માત્રા ૧ થી ૨ રતી સુધી. અનુપાન મોથનો કવાય. આ રસ કૃમિયોનો નાશ કરનાર છે. ૩૨-૩૩.

કૃમિઘાતિની ગુટિકા—પારદ ૧ તોલા, ગંધક ૨ તોલા એકત્ર ધુંટી કળજલી કરવી, વાવડીંગ ૪ તોલા, અન્નમોદા ૩ તોલા, ખાખરાના પીત્તપાપડા ૫ તોલા, ઝેર કાચલાં ૬ તોલા એને એકત્ર મિશ્ર કરી પાણીમાં ધુંટી ગોળાયો વાળવી માત્રા ૧ રતી. અનુપાન મધ. આ ગોળાયોનું સેવન કરનારને તરસ લાગે તો સાકર સાથે મોથનો કે ઉંદર-કાનીનો ઉકાળો પાવો જોઈએ. ૩૪-૩૫.

કૃમિહન રક્ષ—વાવડીંગ, ખાખરાના પીત્તપાપડા, લીમડાની લીંબોળાઓ, રસ-સિન્દુર એ સર્વ સરખે ભાગે મિશ્ર કરી ઉંદરકાનીના રસ સાથે સેવન કરાવવાથી કૃમિરોગ નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૨ થી ૪ રતી સુધી. ૩૬.

કૃમિકાલાનલ રક્ષ—વાવડીંગ ૮ તોલા. વજનાગ ૪ તોલા, લોહ કર્મ ૨ તોલા, પારદ ૧ તોલા, ગંધક ૧ તોલા એ સર્વને બકરીના દુધમાં ધુંટી અર્ધી રતીથી ૧ રતી સુધીની ગોળાયો બનાવવી. અનુપાન—ધાણુ તથા જીરૂ આ રસ કૃમિરોગ, ગ્રહણી, અર્ધ સોળ, ગુલ્મ, પ્લીહા, ઉદરરોગ, આદિ મટાડે છે. તથા અગ્નિ પ્રદીપક છે. ૩૭ થી ૪૦.

કૃમિ વિનાશન રસ—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ લઘુ બંનેની કળજલી કરવી, પછી તેમાં લોહભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ મન્સીલનું ચુર્ણ ૧ ભાગ ઉમેરવું. પછી તેમાં ધાવડીનાં ડુલ, ત્રિક્ષણા લોધર, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર દરેક એકેક બા લઘુ તેનું ચુર્ણ કરી ઉમેરવું. તેને આઠાના રસમાં સાતવાર ધુંટી બાવના આપવી. તેના અર્ધા અર્ધી રતીની ગોળાયો વાળવી. અનુપાન—નિર્ગળાનો કવાથ. એનું પ્રાતઃકાલે સેવન કરવું. એ બધી જાતના કૃમિરોગોનો નાશ કરે છે. ૪૧ થી ૪૩.

કૃમિધૂલિ જલ્દલવો રસ—પારદ, ગંધક, બંગભસ્મ, શંખભસ્મ, દરેક એકેક તોલા, હરડે ૪ તોલા એ સર્વ એકત્ર ધુંટી તેમાં પટાલના સ્વરસથી ધુંટી તેને કપાસીયા જેવડી ગોળાયો વાળવી માત્રા ૩ ગોળી. અનુપાન થંડું પાણી. આને પૈત્તિક કૃમિરોગમાં અથવા વાત પૈત્તિકમાં સેવન કરાવી શકાય છે. ૪૪ થી ૪૬.

કૃમિઘાતિની વટીકા—ખાવચી, હળદર, પીપળ, કંમ્પીલો, ગેરૂ, નસોતર, હરડે તથા ખાખરાના પીત્તપાપડાના બીયાંનું ચુર્ણ સરખે ભાગે મિશ્ર કરી પાણી સાથે ધુંટી ચચાર રતીની ગોળાયો બનાવવી. આ ગોળાયો ખાવાથી, જીવ ગભરાવો, અસુચ્છ ચવી, શિથિલતા, સોળ, શુળ, છીંક આવવી, સળેખમ, અરૂચી, જ્વર, કૃશતા, ઉઠકી બંધકોશ, તથા ૨૦ પ્રકારના કૃમિઓ નષ્ટ થાય છે. ૪૭ થી ૪૯.

કૃમિરોગારિ રક્ષ—પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, કાળાં મરી, વજનાગ ધાવડીનાં ડુલ, ત્રિક્ષણા, સુંક, મેથ રસવંતી, ત્રિકટુ, મોથ, કાળી નાટ, સુગંધી વાળે, બાલીફળ, દ ક સર કાગે કષ્ઠ ચુર્ણ કરી તેને આંગરાના રસમ ધુંટી બને રતીની ગોળાયો બનાવે તે સેવન કરાવવું. આ રસ કૃમિ રોગનો નાશ કરે છે. ૫૦-૫૨.

વાવડીંગ ગાદુમ—પારદ ગંધક, મરી, જાવફળ લવંગ, પીપર, હરડે લા સુંક અંગ ભસ્મ દરેક એકેક ભાગ, લોહભસ્મ ૬ ભાગ, વાવડીંગ ૧૮ ભાગ, આ સર્વને એકત્ર ધુંટી પાણીમાં વાટી ગોળાયો બનાવવી. માત્રા ૨ રતી આ લોહ ખાવાથી રૂઝ, રૂચ, મંદાગ્નિ, કોલેરા સો, શુળ, તાવ, હિડા થસ, રૂદ-સ, તા પેટા કૃમિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫૩ થી ૫૫.

માખે વિગેરેના ઉપદ્રવ શમાવવાના ઉપાય.

લોટનું પુતળું બનાવી તે ઉપર ઊસથી છુટેલી હરતાલનો લેપ કરવો. પછી તે પુતળાને માખેવાળા ધરમાં એક બાજુ ઉપર રાખી મુકવું. એની ગંધથી માંખે ધર છાડીને બહાર નીકળી જાય છે.

ધરમાં રાખેના ધુપ કરવાથી માંખે રહેતી નથી.

હરતાલને પહેલાં બફરીની લીંડીયો, મૂત તથા કુંગરીના રસમાં ધુંટી પછી તેના એક જીવતા ઉંદર ઉપર રંગ ચઢાવી દેવો, અને તે ઉંદરને જીવતો છાડી દેવો. ઉંદરને જ્યેષ્ઠ ધરના બધા ઉંદર નાસી જાય છે. ૫૭.

બીલ્લીના માંસ તથા હરતાલને જીવતા ઉંદર ઉપર ચોપડી ધરમાં છુટો મુકવો. એની ગંધથી ઉંદર ધરમાંથી નાશી જશે. ૫૮.

શ્રી ચક્રદત્ત કૃમિરોગાધિકાર સ્લોક ૧ થી ૧૪ સંપૂર્ણ આવી જાય છે.

इति भैषज्यरत्नावल्यां कृमिरोगाधिकारः ॥

સુંદરીસાથીની દવા માટે જનસમાજ શું કહે છે ?—

કરાંચીથી ફુલશાંકર નારણજી લખે છે કે, આપની દવા વાપરવાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહેલ છે જેથી આપનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયેલ છે. તેનો હું બદલો વાળવાને અસમર્થ છું છતાં હું મારાથી બનતો બદલો આપીશ. હું દરેકને લગ્નામણ કહું છું કે, જે સ્ત્રીઓને મોટી ઉંમર થતાં સુધી પ્રગ્ન થતી ન હોય, ગર્ભ રહેતો ન હોય, ગર્ભ રહી અધુરા માસે કસુવાવડ થતી હોય કે રતવાથી બાળકો થઇ મરી જતાં હોય તેવી સ્ત્રીઓએ પ્રગ્નનું, પુત્રનું સુખ મેળવવું હોય તો વૈદ્યરાજ દેવીને જરૂર દવા કરવી. ધન્યર તેમને જરૂર પુત્રની પ્રાપ્તિ કરાવશે એવો મને અનુભવ થયો છે.

કરાંચીથી મીસ્ટ્રી પરસોતમ રાઘવજી કીમારી લખે છે કે આપની દવા વાપરવાથી મારી સ્ત્રીના તમામ રોગ મટી જઇ મારે ધેર પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ છે.

ચપડીઆથી પટેલ કાલીદાસ ગીરધર લખે છે કે આપની દવાથી મારા ધરમાં સાફ થયું છે. તેને અધુરે માસે છોકરું થતું હતું તે બંધ થઇ પુરા માસે છોકરો જન્મ્યો છે, જેથી તમારો આભાર માનીયે છીયે.

ખંભાતથી ચીમનલાલ ઇન્છાલાલ લખે છે કે આપે મોકલેલ દવાથી ધણોજ ફાયદો થયો છે. એ દવાથી અમારા ધરમાં હાલ ચોથો મહીનો જાય છે. એટલે આપની દવા ધણીજ ઉત્તમ છે એની અમને ખાત્રી થઇ છે.

કાસોદ્રાથી હરિલાલ સપતરામ લખે છે; કે આપની દવાથી મારા સ્નેહીની સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ છે.

પાટણથી કાલીદાસ દલમુખરામ ત્રિવેદી લખે છે કે આપની દવાથી મારી સ્ત્રીને અરામ છે, તેને પ્રગ્ન થતી નહોતી તે સગર્ભા થઇ છે. હાલ આપના પુન્ય પ્રતાપથી છોકરો ધાવણો થયો છે.

રેકડાથી ખાવાજી ભાવાનંદાસ હરિરામ લખે છે: આપની દવા સ્ત્રીઓના તમ મ દરદો ઉપર તેમજ ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરવામાં ધણી ઉત્તમ છે. એમની બીજી દવા મોકલશે.

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્તા

પાન્ડુ રોગાધિકાર

ચિકિત્સા વિચાર

સાધ્યં તુ પાણ્ડુવામયિન સમીક્ષ્ય સ્નિગ્ધં ઘૃતેનોર્ધ્વમધ્યમ શુદ્ધય ।

સંપાદયેત્ક્ષૌદ્રપ્રતપ્રગાદૈર્હરીતકીર્ણમયૈઃ પ્રયોગૈઃ ॥ ૧ ॥

સાધ્ય પાન્ડુરોગ વાળને પહેલાં કમ્પાણુ ધૃત આદિથી સ્નિગ્ધ અને વમન તથા વિરે-
ચન વડે શુદ્ધ કરી મધ તથા ધી સાથે હરડેવાળા પ્રયોગ વડે ચિકિત્સા કરવી, એટલે
હરડેનું ચુર્ણ મધ અને ધી સાથે આપવું.

પાન્ડુરોગમાં હળુદરનો ઉકાળો તથા ધીધી સિદ્ધ કરેલ ધી પાવું. ૧ (ચક્ર: ૧) અથવા
ત્રિફળાનો ઉકાળો તથા કલ્કશા સિદ્ધ કરેલ ધૃત આપવું. અથવા તેન્દુક ધૃત અથવા અન્ય
નસોતર આદિ વિરેચક દ્રવ્યોદ્ધારા સિદ્ધ કરેલ ધૃતોનું વિરેચનાર્થે સેવન કરાવવું ૨ (ચક્રદત્ત. ૨)

વિધિ: સ્નિગ્ધોડય ઘાતોત્થે તિક્તશીતસ્તુ પૈત્તિકે । પ્રલૈષ્મિકે કઠુદ-
ક્ષોષણ: કાર્યો મિશ્રસ્તુ મિશ્રકે ॥૩॥

પાલળ પાન્ડુરોગમાં સ્નિગ્ધ, કિંમ કરવી, પૈત્તિક પાન્ડુરોગમાં તિક્ત (કઠવી) તથા
શીતલ ક્રિયા કરવી, કઠ્ઠ પાન્ડુરોગમાં તીખી તથા ગરમ ક્રિયા કરવી અને દ્વિદોષકળ આદિમાં
યથાદોષ ભિલિત ચિકિત્સા કરવી જોઇએ. અને વાત પૈત્તિકમાં સ્નિગ્ધ. તિક્ત (કઠવી)
અથવા શીતલ ક્રિયા કરવી જોઇએ. ૩ (ચક્રદત્ત: ૩).

ગુડ હરીતકી—પાન્ડુ રોગમાં હરડેાળ ગોળ સાથે હરડેનું સેવન કરવું જોઇએ.
(લેખ૦) પિત્તના પાન્ડુ રોગમાં ૨ તોલા નસોતર અને જમણી સાકર મેળવી પીવું જોઇએ.
કઠ્ઠ પાન્ડુરોગમાં ગોમૂત્ર સાથે પકાવેલ હરડે ગોમૂત્ર સાથેજ ખાવી; સુંઠ, લોહભસ્મ, અથવા
પીપર, હીમજી હરડે, શિલાજીત અથવા ગ્રુગળ ગોમૂત્ર સાથે કઠ્ઠ પાન્ડુરોગીએ પીવું
જોઇએ. (ચક્રદત્ત: ૪-૫).

લોહ અને મંદુર—પાન્ડુરોગની જ્ઞાતિને માટે સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રની ભાવના
આપેલી લોહભસ્મનું દૂધની સાથે સેવન કરવું જોઇએ. ૪ (ચક્રદત્ત: ૬).

મંદુર વિધિ—મંદુરને ગરમ કરી ગોમૂત્રમાં છમકારી મધ તથા ધીમાં મેળવી અન
સાથે મિશ્ર કરી રોગીને ખવરાવવ. એથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા સોળ અને પાન્ડુ-
રોગનો નાશ થાય છે. ૫ (ચક્રદત્ત: ૯).

કમળાની ચિકિત્સા

કમળા તથા પાંડુરોગવાળાને રત્નહન માટે કમ્પાચુક, પંચગવ્ય, તથા મહાતિક્ત છૂત આપવું નોંધએ. (ચક્રદત્ત ૨૨-૨૩).

રેચનં કામલાસૈવ્ય સ્નિગ્ધસ્યાદૌ પ્રયોજયેત્ । તતઃ પ્રશમની કાર્યાં ક્રિયા વૈષેન જ્ઞાનતા ॥ ૬ ॥

નિગ્ધ કમળાવાળા રોગીને પહેલાં વિરેચન આપવું તે પછી રોગીની પ્રશમન ચિકિત્સા કરવી. ૬ (ચક્રદત્ત: ૨૩).

ત્રિક્ષણ, ગળા અને હાડહળદર પાવાથી અને લીમડાનો રસ પ્રાતઃકાલે મધ સાથે સેવન કરાવવાથી કમળા મટી જાય છે. ૭ [ચક્રદત્ત: ૨૪].

કમળાવાળાને જીલાય માટે નસોતરનું ચુર્ણ સાકર સાથે આપવું અથવા ઇન્દ્રવરુણાનાં મૂળ અથવા સુંદ અને ગોળનું સેવન કરાવવું ઉત્તમ છે. ૮ (ચક્રદત્ત: ૨૭).

કુંભકામળાની ચિકિત્સા

બહેડાંના લાકડાના દેવતા પર મંડુરને ગરમ કરી કરી આડવાર ગોમૂત્રમાં ભોળવું. પછી એવું ચુર્ણ કરી ૧ રતી મધ સાથે સેવન કરાવવાથી કુંભકામળા રોગ મટી જાય છે. ૯ (ચક્રદત્ત: ૩૧).

લોહ ક્ષીર—લોહાની કઠાઈમાં ઉકાળેલું દુધ સાત દિવસ સુધી રોગીને પાવું અને પથ્ય પાળવી, તો પાન્ડુ, સોજા, તથા સંગ્રહણી રોગ મટે છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત: ૨૧).

દ્રોણ પુષ્પી રસાંજન—દ્રોણ પુષ્પી (કુખા) ૨૧ રસ આંખમાં આંજવાથી કમળા મટી જાય છે. હળદર, ગેરૂ, અને આંખળાને ખારીક વાટી તેનું ઝીણું ચુર્ણ મધ સાથે મેળવી આંખમાં આંજવાથી, અથવા એ ચુર્ણ ખાવાથી અથવા વાંઝીયા કંકોડીની ગાંઠનો રસ સુધવાથી; અથવા ગલ્ફીના રસને સુધવાથી પાન્ડુ અને કમળા મટે છે. ૧૧. (ચક્રદત્ત ૨૫-૨૬)

કૃષ્ણત્રિકાદિ કવાથ—ત્રિક્ષણ, ગળા, અરહુસી, કકુ, કરીયાતુ, લીમડાની છાલ એ સર્વ એકંદર મળી ૨ તોલા, લાઇ ખાંડી પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળવું. ૮ તોલા ખાટી રહે એટલે ઉતારવું. એ કવાથ મધ સાથે પીવાથી કમળા તથા પાન્ડુરોગ મટી જાય છે. ૧૨ (ચક્રદત્ત: ૭).

હાડહળદર, ત્રિક્ષણ, ત્રિકટુ, વાવડીંગ, લોહભસ્મ, સર્વે સરખે ભાજે લાઇ મધ અને ધી મેળવી કમળા તથા પાંડુરોગ વાળાને ચટાડવું નોંધએ. તથા લોહભસ્મ, હરડે, હળદર, સર્વે સરખે ભાજે લાઇ મધ અને ધી સાથે અથવા માત્ર મોટી હરડેનું ચુર્ણ જોળ અને મધ સાથે ચટાડવું નોંધએ. (ચક્રદત્ત: ૨૮-૨૯).

ધાત્રીલોહ—આંખળાં, લોહભસ્મ, ત્રિકટુ, હળદર, એ સર્વનું ચુર્ણ, મધ, લી અને સાકર સાથે ખાવાથી કમળા મટી જાય છે. માત્ર ૨૧૩ (ચક્રદત્ત: ૩૦).

હલીમક

પાંડુરોગ તથા કમળામાં જે ચિકિત્સા કહી છે તેજ ચિકિત્સા હલીમકમાં પણ કરવી નોંધએ. ૧૪.

અયસાદિ મોદક—લોહભસ્મ, તલ, ત્રિકટુ, ખોર, દરેક ૧ ભાગ સુવર્ણ માક્ષીક ભસ્મ ૬ ભાગ એ સર્વ એકત્ર મેળવી મદ સાથે જોળીયો પાળવી. માત્ર ૨ થી ૪ રતાં. અનુપાન—જાસ. આ પાન્ડુરોગમાં અતિ ઉત્તમ છે. ૧૫ (ચક્રદત્ત: ૮).

નવા સ્ત્રી લોહ—ત્રિકટુ, ત્રિકળા, મોથ, વાવડીંગ, ચિત્રકમ્બુ દરેક ૧ ભાગ. લોહ ભસ્મ ૯ ભાગ એ સર્વનું ચુર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરી મધ તથા ઘી સાથે સેવન કરવાથી પાન્ડુ, હૃદયના રોગ, કોહ, અર્ચ તથા કમળો એ રોગો મટી જાય છે. માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી. ૧૬ (ચક્રદત્ત: ૧૦-૧૧).

નિશાલોહિ ચુર્ણ—ઈંદ્રવજ્રાનું મૂળ, કડુ, નાગરમોથ, ઉપલેટ, દેવદાર ઇન્દ્રજવ, દરેક અંકેક તોલો, મોરવેશ ૨ તેલા, અગ્નિવિપત્તી કળા ૬ માસા મર્વનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ ગરમ પાણી સાથે ખાવું, ઉપર થોડું મધ ચાટવું, જેથી પાંડુરોગ જવર, દાહ, કાસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ગુદમ, આંશરો, આમવાત, તથા રક્તપિત્ત નષ્ટ થાય છે. ૧૯-૨૦.

નિશાલોહ—હળદર, દારૂહળદર, ત્રિકળા, કડુ દરેક ૧ તોલો, લોહભસ્મ ૬ તોલા એ સર્વ મિશ્ર કરી મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી કમળો અને પાન્ડુરોગની શાંતિ થાય છે. માત્રા ૨ રતી. ૧૭.

વિડંગાદિ લોહ—વાવડીંગ, નાગરમોથ, ત્રિકળા, દેવદાર, પશુપણુ(પીંપર પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, મરી) સર્વ સરખા ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તેના વજન જેટલી લોહ-ભસ્મ મેળવી આઠ ગણા ગૌમૂતમાં પકાવી એની અંકેક તોલાની ગોળી બનાવી રોગ ખારી જોઈએ. એથી કમળો તથા પાંડુરોગી જલ્દીજ અરોગ્યન થી સુખ મેળવે છે. (ચક્ર.૩૩-૩૪).

વિડંગાદિ લોહ—વાવડીંગ, ત્રિકળા, ત્રિકટુ દરેક અંકેક ભાગ, લોહભસ્મ ૭ ભાગ, એ સર્વનું ચુર્ણ મિશ્ર કરી જુના ગોળ સાથે સાત દિવસ સેવન કરવાથી સોજા, પાન્ડુ તથા હૃદયમક મટી જાય છે. માત્રા ૨ રતી. ૧૮.

અષ્ઠાદશાંગ લોહ—કરીગાતુ દેવદાર, દારૂહળદર, મોથ, ગળો કડુ, પટોલાનાં પાન, કમ્પાસો, ખડસલાયો પીત્તપાપટો લીમડાની છાલ, ત્રિકટુ, ચિત્રકમ્બુ, ત્રિકળા, વાવડીંગ, દરેક અંકેક તોલો લઈ તેનું ચુર્ણ કરવું તેમાં લેહભસ્મ ૧૮ તોલા નિશ્ચ કરી ઘુટી મધ તથા ઘી સાથે ઘુટી ગોળીથી વાળવી. માત્રા ૨ રતી. અનુપા—છાંચ. એનું સેવન કરવાથી પાંડુ, હૃદયમક, સોજા, પ્રમેહ, મહાશ્વિ, શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, અર્ચ, આમવાત, મજા ગુદમ, વિદ્રવી, ત્રિવિ કોહ મટી જાય છે. ૧૯-૨૧.

કામલાન્ક લોહ—લોહભસ્મ ૮ તોલા, અંધકભસ્મ ૪ તોલા, મંડુર ૨ તોલા, બંગભસ્મ ૧ તોલો એકત્ર ઘુટવાં. પછી તેમાં સુંઠ, પીંપર મજા પીંપર, પીંપરીમૂળ, તાલપત્ર, દારૂહળદર, ચવક, અજમે, ચિત્રકમૂળ કાયફળ, રાસના, દેવદાર, ત્રિકળા, રસવંતી અતિવિ-પત્તી કળા મધા અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ તેનું ચુર્ણ કરી નાંખવું. પછી તે અર્ધું એકત્ર કરી બાંગરાના રસની, ઘોળા બગરાના રસની, ખાવચીના રસની, ઉંદરકની ૧ રતી, જુદી જુદી ત્રણ દિવસ સુધી ખાવના આપવી. માત્રા ૨થી ૪ રતી સુધી. અનુપાન—મધ. આ દવા સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ, કમળો, પાંડુરોગ હૃદયમક, અરૂચિ, ઉંદરસ, શ્વાસ, માથાના મજાકા, અગિઆંધ, જીજી જવર તથા સોજા, અંગમહ, પીડા, ગુદમ શુભ હૃદયરોગ, સંગ્રહણી એ સર્વ મટાડે છે. અંગનને દીપ્ત કરે છે. જવરને મટાડે છે. આ કામલાન્ક નામના કમળોના રોગને નષ્ટ કરે છે. ૨૨ થી ૨૮

ત્રિકંતકાદિ લોહ: મંડુ ૪ તોલા ગયનું ઘી ૪ તોલા. સાકર ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, કાન્ત દેહ ભસ્મ ૪ તોલા, સુંઠ ૧ તોલા, પિપ્પ ૧ તોલા, કળા મરી ૧ તોલા, હરે ૧ તોલા, ખેડા ૧ તોલા, આખળાં ૧ તોલા, ચિત્રકમૂળ ૧ તોલા, મોથ ૧ તોલા,

વાવડી'મ ૧ તોલો એ સર્વને ખવડાં સારી રીતે ઘુટી દિવસે તાપમાં અને રાત્રિએ બહાર રાખવું. માત્રા ૫ રતી. આ લોહ જમતા પહેલાં, જમતી વખતે, વચમાં અને જમ્યા પછી અંતે સેવન કરવું જોઈએ. આ કમળો, પાન્ડુ, સોજા આદિને નષ્ટ કરે છે; જેમ સૂર્ય અંધારાનો નાશ કરે એવી રીતે આ લોહ ઉપરના રોગોને મટાડે છે. આ રસ વાગબટે કઠો છે. ૨૯ થી ૩૩.

વજ્ર વટક મંડુર—પીપર, પિંપરીમૂળ, ચવક, સુંઠ, મરી, દેવદાર, ત્રિકૂળા, વાવડીંગ, નાગરમેથ, એ સર્વને ખાંડવું. તે ૧૨ તોલા લેવું. મંડુરભસ્મ ૨૪ તોલા લેવી. પછી ૩ શેર ગૌમૂત્ર લેવું. તેમા મંડુરને ઉકાળવો. જનકું થયે ઉપરનું ૧૨ તોલા ચુર્ણ તેમાં નાંખી મિશ્ર કરી ઘુટવું. પછી તેની ગોળાઓ વાળવી. તેમાંથી ૩ થી ૪ રતી પ્રમાણથી જાસ સાથે લેવાથી પાન્ડુ મન્દગ્નિ, અરચિ, અર્શ, ગ્રહણી, ઉશ્વસ્તંભ, કૃમિ, બરોળ, ઉદર રોગ તથા ગલ રોગ મટે છે. મંડુરને આઠ ગણા ગૌમૂત્રમાં શુદ્ધ કરી પછી ઉપયોગમાં લેવો. ૩૪ થી ૩૮ (ચક્રદત્ત: ૪૪ થી ૪૮).

પુનર્નવાદિ મંડુર—સાટોડી, નસોતર, સુંઠ પીપર, મરી, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક-મૂળ, મેથનું ચુર્ણ સરખે ભાગે લઈ તે બધાંના વજનથી મંડુર ભસ્મ બમણી લેવી. ગૌમૂત્ર આઠ ગણું લઈ તેમાં મંડુરભસ્મ ઉકાળવી. જનકું થયે તેમાં ઉપરનું સાટોડી વગેરેનું ચુર્ણ ઉમેરી પછી ઘુટી ગોળાઓ વાળવી. માત્રા ૩ રતી. આ મંડુરના સેવનથી પાન્ડુ, સોજા ઉદરોગ. આક્રોશ, શળ અર્શ. કૃમિ તથા ગુહ્મ આદિ રોગો મટી જાય છે. (ચક્રદત્ત: ૪૧ થી ૪૩) ૩૯ થી ૪૧.

પંચામૃત લોહ મંડુર—લોહભસ્મ, તાત્ર ભસ્મ, ગંધક, અબ્જકભસ્મ, પારદ, ત્રિકટુ, ત્રિકૂળા, મેથ, વાવડીંગ ચિત્રકમૂળ. કરીયાતુ, દેવદાર, હળદર, પુષ્કર મૂળ, અન્નમેા, જીરૂ, શાહજીરૂ, ધાણા, ચવક. એ સર્વ સરખા ભાગે લઈ ચુર્ણ કરવું. બધા ચુર્ણના વજનથી અર્ધા ભાગે મંડુર ભસ્મ લેવી. પહેલાં ચાર ગણા ગૌમૂત્રમાં મંડુર ભસ્મને પકાવવી, આઠમા ભાગે ગૌમૂત્ર બાકી રહે ત્યારે તેમાં ગૌમૂત્ર કરતાં બમણી સાટોડી લઈ તેનો ઉકાળો કરવો, તે ઉકાળો તેમાં મેળવી પકવવું. ત્યારે તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં ઉપરની ભસ્મો તથા ચુર્ણ મેળવી એકત્ર કરવું. પછી ઉતારી ઠંડુ થયેથી તેમાં ૪ તોલા મધ મેળવી તૈયાર કરવું. માત્રા ૩ રતી. અનુપાન એખરાતું ચુર્ણ. એના સેવનથી જીની ગ્રહણી, સોજા-વાળો પાન્ડુ તથા કમળો, જીર્ણત્વર. બરોળ, યકૃત, ગોળો ચઢવો, ઉદરસ, શ્વાસ, સજે-ખમ આદિ મટી જાય છે. આ મંડુર અગ્નિ પ્રદીપક છે. અને પુષ્ટિ તથા કાન્તિને વધારનાર છે. ૪૨ થી ૪૮.

ચુષણાદિ મંડુર: મંડુરવટી—ત્રિકટુ, મેથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, દારૂ-હળદર, તજ, સુવર્ણભાક્ષીક ભસ્મ, પીપરીમૂળ, દેવદાર, એ સર્વ આઠ આઠ તોલા લેવા. બધાના વજનથી બમણી મંડુર ભસ્મ લેવી, મંડુરથી આઠ ગણું ગૌમૂત્ર લેવું. ગૌમૂત્રમાં મંડુર પકવી પછી બાકીનું ચુર્ણ તેમાં ઉમેરી એકંદર ઘુટી ગોળાઓ વાળવી. માત્રા ૩ રતી, અનુપાન જાસ. આ ઔષધ પચી ગયા પછી રોગીને સૌમ્ય ભોજન આપવું. આ મંડુરવટી પાન્ડુરોગીએને પ્રાણ દેનારી છે. એના સેવનથી કુષ, અરચિ, સોજા, ઉશ્વસ્તંભ, કફ રોગ, અર્શ કમળો, પ્રમેહ, પ્લીહા, આદિ વ્યાધિઓ મટી જાય છે. આ યોગમાં પ્રથમ મંડુરને ગૌમૂત્રમાં બહુ વાર ઘુસાવી લેવું જોઈએ. ૪૯ થી ૫૪ (ચક્રદત્ત: ૩૫ થી ૪૦). ચક્રદત્તમાં મંડુરવટી એવું નામ છે.

ચંદ્રસુર્યામક રસ—પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, દરેક ચાર ચાર તોલા, શંખ ભસ્મ, કોલી ભસ્મ, ટંકણુખાર દરેક બંને તોલા, ગોખરનાં બીનું ચુર્ણ ૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી વરાળ ચંત્રથી ભાવના આપવી. (વરાળ ઉપર ગરમ કરવાં), પછી પટોલપત્ર, ખડસલીઓ પીત્તપાપડો, ભારંગમૂળ, વિદારીકંદ, સવા, ગજો, કમળની ઢાંડલી, અરકુસી, પીલુડી, ઈન્દ્રવરણાં, સાટોડી, કાજો ભાંગરો, કુમ્બો, દરેકના બંને તોલા સ્વરસ લઈ તેમાં ઉપરનું ચુર્ણ મેળવી એકત્ર કરી ઘુટી ગોળાથો વાળવી. માત્રા ૩ થી ૪ રતી. એને બકરીના દુધ સાથે સેવન કરવું. યોગ્ય અનુપાત સાથે લેવાથી હલીમક, પાન્ડુ, કમળો, જીર્ણવર, વિપ્રમ ન્વર, રક્તપિત્ત, અરિચિ, શળ પ્લીહા, ઉદર રોગ આક્રોશ અછીલા, ગુલ્મ રોગ, વિદ્રધિ, સોળ, મદાગ્નિ, ઉદરસ, શ્વાસ, હિક્કા, ઉલ્ટી, ભ્રમ, ભગંદર, ઉપદંશ, દાદર, ખસ, ગુમડાં, અપચી, દાહ, અત્યત તૃષા, ઉરસ્તભ, આમવાત, કટિગ્રહ (કેદોમાં દરદ થવું) વગેરે વ્યાધિઓ મટી જાય છે. અનુપાત દુધ, મધ, મન્ડ, મગનું એસામણ, પાણી, ગજોનો કવાથ, ત્રિફલા કવાથ, રાસ્ના કવાથ એમાંના કોઈ પણ એક સાથે આ દવા આપવી. ૫૫ થી ૬૩.

પ્રાણવલ્લભ રસ—હીંગળામાંથી કાઢેલો પારદ, આંબલસારો, ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, વિશુદ્ધ મોરથુથુ, હીંગ, ત્રિકળા, થોરનું મૂળ, જવખાર; ટંકણુ; નસોતર, દરેક તોલો તોલો લઈ ચુર્ણ કરી તેને બકરીના દુધની ભાવના આપી ઘુટી અંકેક રતીની ગોળાથો વાળવી. અનુપાત—પાણી અથવા મધ. આ પ્રાણવલ્લભરસ ગદનાનંદજીએ કહ્યો છે. રોગીને કંઈ જન્ય જળી પ્રથમ થોડી માત્રામાં આપી કમશઃ પૂર્ણ માત્રા સુધી વધારવો. આ રસ પાન્ડુરોગ, આક્રોશ, વ્લીપદ, ગલગન્ડ, ગડમાલા, મૂત્રકચ્છ, હલીમક, સોળ, શળ, ઉરસ્તભ, ગ્રહણી, મૂર્છા, ઉલ્ટી, હિક્કા, કાસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ, સન્નિપાત, જીર્ણવર, અરિચિ, જલદોષ જન્ય સોળ, તથા જલોદર વગેરે રોગો મટાડે છે. કમળો મટાડવા માટે આ રસથી કોઈ બીજી ઉત્તમ રસ નથી. ૬૦ થી ૭૦.

પંચાનનવટી—પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, ગુગળ દરેક અંકેક તોલો, નેપાળાનાં બી ૫ તોલા અને એકત્ર કરી ઘી સાથે એક પહોર ઘુટી અરધી રતીની ગોળાથો બનાવવી. આ ગોળાથો સોળ તથા પાન્ડુરોગને શાંત કરે છે. ૭૧ થી ૭૨.

આનંદોદય રસ—પારદ ગંધક, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, વજનાગ દરેક અંકેક તોલો, કાળાં મરી ૮ તોલા, ટંકણુ ૪ તોલા એને ભાંગરાના રસની તથા ખાટા ઢાડમના રસની સાત સાત ભાવના આપી બંને રતીની ગોળાથો બનાવવી અને પાનમાં રાખી સાયંકાળે સેવન કરવાથી મન્દાગ્નિ, ગ્રહણી, ન્વર, અરિચિ, પાન્ડુરોગ, આદિ જલ્દી નષ્ટ થાય છે. આ દવા નષ્ટ થયેલા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. એના સેવનથી ભારે અન્ન, ખાટા પદાર્થો, અડદ આદિ જીર્ણ થઈ જાય છે. ૭૩-૭૬.

પાન્ડુસુદૃઢ રસ—પારદ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, નેપાળો; શુદ્ધ ગુગળ દરેક અંકેક તોલો, એને ઘી સાથે ઘુટી રતી રતીની ગોળાથો બનાવવી અને પાન્ડુ તથા સોળમાં એ નું સેવન કરાવવું. આ દવા ચાલતી હોમત્યારે ઠંડુ પાણી તથા પદાર્થો ખાવા નહિ. ૭૭-૭૮.

પાન્ડુપંચાનન રસ—લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ તામ્રભસ્મ દરેક ચાર ચાર તોલા ત્રિકટું ત્રિકળા દંતીમૂળ, ચવક, શાહજીર, ચિત્રકમૂળ, લળદર, દાડદળદર, નસોતર, સુમાનકંદ (મુળો), ઈન્દ્રજવ, કકુ, દેવદાર, વજ, મે.થ, દરેક અંકેક તોલો લઈ ચુર્ણ કરવું. બધાંના વજનથી બમણું શુદ્ધ મંડુર, મંડુરથી આઠ ગણું ગૌમૂત્ર લેવું, ગૌમૂત્રમાં મંડુર

પકાવી તે પછી તેમાં ચુર્ણ નાંખી એકત્ર કરી ઘુંટવું. માત્રા ૨ રતી. એને સવારે ગરમ પાણીના અનુપાત સાથે સેવન કરવાથી હલીમક, સોજા, પાન્ડુરોગ, ઉરસ્તરૂપ પીઠીલા, યકૃત, ગુદમ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ દવા રસાયણ અને બળ્ય છે વર્ણુ અને અગ્નિ ની વૃદ્ધિ થાય છે માત્રા ૨ રતી. ૭૯ થી ૮૩.

દ્રાક્ષાઘૃત—જીવું ઘી ૧ પ્રસ્થ (૬૪ તોલા), દ્રાક્ષનો કલ્ક ૩૨ તોલા, પાણી ચાર ગણું લઈ ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ખાવાથી કમળો, પાન્ડુરોગ, તાવ, પ્રમેહ, ઉદર-રોગ મટે છે. (ચક્રદત્ત. ૫૨).

હારદ્રાઢિ ઘૃત—હળદર, ત્રિફળા, લીમડાની છાલ; કાંસકી, જેડીમધ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો કલ્ક ૧ શેર, ભેંસનું ઘી ૪ શેર, દૂધ ૧૬ શેર એકત્ર કરી ગરમ કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એના સેવનથી કમળો મટે છે. ૮૪ (ચક્રદત્ત. ૫૩).

ભૂવાદિ ઘૃત—મોરવેલ, કડુ, હળદર, જવાસા, પીપળ, રતાંજળી, ખડસલીયો પીત્ત-પાપટો, ત્રાયમાણ, ઇન્દ્રજવ, કરીયાતુ, પટોલ પત્ર, મોથ, દેવદાર દરેક બધે તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. પછી ઘી ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એથી પાન્ડુ વિરોધક, સોજા અર્શ, તથા રક્તપિત્ત નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૧૦ તોલો ૮૫ થી ૮૬ (ચક્રદત્ત ૫૪-૫૫).

બ્યોપાદિ ઘૃત—સુંદ; પીપર, ખીલીમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, ત્રિફળા, ઘોળી સાટોડી, લાલ સાટોડી, મોથ; લોહભસ્મ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, દેવદાર વશિકાલી (વીંછુડો), ભારંગ મૂળ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ તેનો કલ્ક કરવો. તે કલ્ક ૧ શેર, ઘી ૪ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૬૪ શેર, એકંદર ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ખાવાથી પાન્ડુરોગ મટી જાય છે. માત્રા ૧૦ તોલો. ૮૭-૮૮ (ચક્રદત્ત. ૫૬-૫૭).

યોગરાજ—ત્રિફળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રકમૂળ ૧ ભાગ, વાવડીંગ ૧ ભાગ, શિલાઈત ૫ ભાગ, રાંધ્ય માક્ષીક ભસ્મ ૫ ભાગ; સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ ૫ ભાગ સાકર આઠ ભાગ એ સર્વનું ચુર્ણ કરવું. મધ મેળવી લોહાના વાસણમાં ભરી રાખવું. માત્રા ૪ રતી. આ દવા ખાધ ત્યારે કળથી, પીલુડી, અને કેપાત માંસ ખાતું નહિ. અમૃત તુલ્ય યોગરાજ છે. એના સેવનથી પાન્ડુરોગ, વિષ, કાસ, રાંબ્યકમા, વિષમન્વર, ઉપલેટ; અઝણું, પ્રમેહ, શ્વાસ, હિકકા; અરશિ, અપરમાર, કમળો, તથા અર્શ આદિરોગ મટી જાય છે. ૮૯ થી ૯૫. (ચક્રદત્ત ૧૨ થી ૧૮).

આમલક્યાદિ અવલેહ—આંખળાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેને મધુ અગ્નિ ઉપર ઉકાળી તેમાં પીપરનું ચુર્ણ ૬૪ તોલા, જેડીમધ ચુર્ણ ૮ તોલા, ખી કાઢેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, સુંદ આઠ તોલા, રાંસકપુર ૮ તોલા, સાકર ૫ શેર, એ નાંખી જલું થયે ઉતારવું. એને પછી ઠંડુ થયે તેમાં મધ ૬૪ તોલા મેળવી રોગીને સેવન કરાવવું. માત્રા ૧૦ તોલાથી ૧ તોલો, આ અવલેહ હલીમક, કમળો, પાન્ડુ આદિ રોગીને ક્ષીણ કરે છે. ૯૬ થી ૯૯.

ધાત્યારિષ્ટ—આંખળાં ૨૦૦૦ લઈ તેના રસ કાઢવો. એમાં પીપર ૧૬ તોલા; સાકર ૫ શેર, મેળવી ઉકાળવું. એથી ભાગનું રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થયે તેમાં આંખળાના રસથી આઠમા ભાગે મધ મેળવી એક રીઠા વાસણમાં ભરી તેનું મોં બંધ કરી રાખી મૂકવું. આ અરિષ્ટ તૈયાર થાય ત્યારે તેને કાઢી પાન્ડુરોગવાળાને સેવન કરાવવું. એના સેવનથી કમળો, પાન્ડુ, હૃદરોગ વાતરક્ત, વિષમન્વર, કાસ, હિકકા, અરશિ, તથા શ્વાસ વગેરે વ્યાધિઓ મટી જાય છે. માત્રા ૧૦ તોલાથી ૨૦ તોલા; ૧૦૦ થી ૧૦૨ (ચક્રદત્ત; ૪૯ થી ૫૧).

શ્રી ચક્રદત્ત પાન્ડુરોગાધિકાર લોક ૧ થી ૫૭ સંપૂર્ણ આવી જાય છે

इति भैषज्यरत्नावल्यां पाण्डुरोगाधिकारः ।

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત. અથ રક્તપિત્તાધિકાર.

ચિકિત્સા વિચાર.

નોત્રિક્રમાદૌ સમાઘં વલિનોડ્યમ્મતઞ્ચ યત્ ।

હૃત્પાણદુઘ્રહણીદોષપ્લીહગુલ્મજ્વરાદિકૃત ॥ ૧ ॥

અળવાન તથા ભોજન કરી શકે એવા હોય તે રોગીને થયેલા રક્તપિત્તને પ્રથમ રોકવો નહિ. કેમકે જે એનો એ દુષ્ટ રક્તપિત્તનો રોગ રોકવામાં આવે તો હૃદયરોગ, પાન્ડુ, ગ્રહણી, પ્લીહા, ખસ, તથા જ્વર આદિ વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. [ચક્રદત્તમાં કન્ડુને બદલે ગુલ્મ છે.] ચક્રદત્ત ૧.

ઉર્ધ્વ પ્રવૃદ્ધદોષસ્ય પૂર્વ લોહિતપિત્તિનઃ । અક્ષીણવલમાંસાગનેઃ કર્તવ્ય-
મપતર્પણમ્ ॥ ૨ ॥ ઉર્ધ્વગે તર્પણ પૂર્વ કર્તવ્ય ચ વિરેચનમ્ । પ્રાગધોગમને પેયા
વમનં ચ યથાબલમ્ ॥ ૩ ॥

ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્તમાં જે અળ, માંસ તથા અગ્નિ ક્ષીણ ન થયો હોય અને રોગની વૃદ્ધિ હોય તો પ્રથમ અપતર્પણ અર્થાત ઉપવાસ આદિ કરાવવા નેદબ્ધે. એટલે કે પ્રથમ તર્પણ કરી વિરેચન કરાવવું નેદબ્ધે. અધોગત રક્તપિત્તમાં પ્રથમ પેયા આદિનું સેવન કરાવી અળનો વિચાર કરી રોગીને વમન કરાવવું ઉત્તમ છે. ૨-૩ (ચક્રદત્ત. ૨-૩).

તર્પણને માટે ધાણીનો સાથવો બનાવી ઘી અને મધ સાથે ચટાડવાથી તર્પણ થાય છે. તથા ઉર્ધ્વગામિ રક્તપિત્ત નષ્ટ થાય છે તથા ખલુર, દ્રાક્ષ, જેડામધ, કાકસાં એથી સિદ્ધ કરેલું પાણી સાકર મેળવી તર્પણ માટે પાવું નેદબ્ધે. (ચક્રદત્ત. ૪-૫).

રક્તપિત્તમાં પથ્યઃ--શાળનો ભાત, સાદી ચોખા, નીવાર (નમાર), કોદરી. પ્રસા-
તિકા (નાનવી), સામેા, ઘઉંલાનું ભોજન હિતકર છે. ૪ (ચક્રદત્ત. ૮).

સૂપ તથા આસામણુ માટે રક્તપિત્તવાળાને મસુર, મગ, ચણાની દાળ, મઠ તથા તુવેરની દાળ આદિ ઉત્તમ છે. ૫ (ચક્રદત્ત ૯).

શાકમાં--પરવળ, નેતરની કુંપળો, તાંદળગ્રનની ભાજ આદિ અને માંસમાં (અપે તેને) લાવા, કચુર, વગેરે પક્ષી તથા સસલાં, એણુ, હરિણાદિનું માંસ લાભકારક છે. ૬ તથા પડંગની ઔષધીઓમાંથી સુંદ કાઢી લઈ બીજ પાંચ ઔષધીમાંથી પાણી સિદ્ધ કરી તે પાણી પીવામાં આવવું. (ચક્રદત્ત. ૧૦).

જે રક્તપિત્તના રોગીયોનું માંસ તથા અળ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, જે વૃદ્ધ હોય, જે બાળક હોય, તથા જેનામાં રોગ પદ્ધતિનાં લક્ષણ જણાતાં હોય, જેને માટે વમન તથા વિરેચન નિષિદ્ધ છે એવા રોગીયોને માટે સ્તમ્ભાન ચિકિત્સા કરવી નોદબ્ધે. ૭ [ચક્રદત્ત. ૧૧].

અધોગામિ રક્તપિત્ત ચિકિત્સા

અધોગામિ રક્તપિત્તમાં પહેલાં શાલીપર્ણાદિ લઘુ, પંચમૂળના પાણીથી સિદ્ધ કરેલી પેયા આપવી નેહાયે. પછી મીઠાળ, મધ અને સાકર મેળવી પાણીથી પાતળું કરી પાવું નેહાયે, એથી ઉલટી થશે અને અધોગામી રક્તપિત્ત નષ્ટ થશે. (ચક્રદત્ત: ૭).

સ્તંભનયોગ:—અરડુસાના ક્વાથમાં ઘઉંલા (અથવા કમળકાકડી કે મેંદીનાં બી લેવાં), પીળી માટી, ઘોળો સુરમો, પઠાણી લોધરનું ચુર્ણ મેળવી પાવું નેહાયે. તથા અરડુસીનો ઉકાળો, કમળ, માટી, ઘઉંલા, પઠાણી લોધર ઘોળો સુરમો, કમળનાં કેસર, એનું ચુર્ણ મધ અને સાકર સાથે મેળવી પાવાથી વધેલો રક્તપિત્ત શાંત થાય છે.

વાસાણું પ્રધાનપણું

વાસાયાં વિષમાનાયામાશાયાં જીવિતસ્ય ચ ।

રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી કિમર્થમ્બસીવતિ ॥ ૧૭ ॥ ચક્રદત્ત.

અરડુસી ઉત્પન્ન થતી હોય તો પછી જીવવાની આશા રાખનારા એવા રક્તપિત્ત, ક્ષય અને કાસ રોગવાળાએ દુઃખી થવું ન નેહાયે. (ચક્રદત્ત. ૧૭).

ક્ષીર વિધાન—એક ઉકાળા ઇત્યાદિ પાયા છતાં અગ્નિદીપ્ત ન થાય અને કદ્દ ક્ષીણ થઇ ગયા છતાં ને રક્તપિત્ત શાંત ન થાય તો વાતાધિક્યમાં બકરીનું અથવા ગાયનું દૂધ પાંચ ગણું પાણી ઉમેરી ઉકાળી તે પાવું નેહાયે. અથવા પંચમૂળથી સિદ્ધ દૂધ, સાકર અને મધ મેળવી પાવું. અથવા દ્રાક્ષ, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠપર્ણી, જંગલી અરુદ, કાંસરી, જેદીમધ, ગોખરૂ અને શતાવરી એમાંથી કોઇપણ એકથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ રક્તપિત્તને શાંત કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૨૦ થી ૨૨).

અરડુસીનાં પાનનો રસ મધ તથા સાકર સાથે સેવન કરવાથી દાઝણુ રક્તપિત્ત પણ શાંત થઇ જાય છે. ૮ (ચક્રદત્ત ૧૨)

ઉમરડાંના ફળ (ઉમરડાં) નો રસ મધ સાથે પીવાથી; વધી ગયેલો રક્તપિત્ત તરત રોકાઈ જાય છે. ૯ અથવા મધ અને સાકર સાથે ચમેલીના મૂળનો ક્વાથ રક્તને જલદી નષ્ટ કરે છે. એ પ્રકારે અળસીનાં ડુલ, મળદ, વડની કુંપળો, અને જાલનું ચુર્ણ પાણી સાથે લેવાથી અને મગનું આસામણ સાથે પથ્થ (ખાવાનું) લે તો રક્તપિત્ત શાંત થાય. (ચક્રદત્ત: ૧૮-૧૯).

હરડેની જાલનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી તે પાચન તથા દીપન છે; અને વધી ગયેલા ક્ષેષ્મ, રક્તપિત્ત, શળ તથા અતિસારને મટાડે છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત ૨૬).

હરડેની જાલને અરડુસીના રસની સાત વાર ભાવના આપી અથવા મધ પીપર ચાટવાથી રક્તપિત્ત જલ્દીજ મટી જાય છે. ૧૧ (ચક્રદત્ત. ૨૭). પાકાં ઉમરડાં, શીંવણનાં પાકાં ફળ, હરડે, ખજૂર તથા દ્રાક્ષનાં જુદાં જુદાં ફળોને મધ સાથે મેળવી સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત મટી જાય છે. ૧૨ (ચક્રદત્ત. ૨૩).

ખેર, ઘઉંલા, લાલ કાંચનાર, સેમળો એમાંના કોઈ પણ એકાદ વૃક્ષનાં પુલેને મધ સાથે વાટી ચાટવાથી રક્તપિત્તનો રોગી સારો થાય છે. ૧૩ (ચક્રદત્ત. ૨૫).

ભાખનું ચુર્ણ ૪ થી ૮ રતી મધ તથા બી સાથે એકવાર ચાટવાથી લોહીની ઉલટીની શાંતિ થઇ જાય છે. ૧૪.

મેઘ શાંખોટની છાલનો રસ બે બિન્દુ, કરીયાતાનો કલ્ક, સર્વથી બમણું ઘી મેળવી ચાટવાથી ઉર્ધ્વગ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ કાસ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૨૪).

ધાન્યકાદિહિમઃ—ધાણા, આંબળાં, અરકુસી, દ્રાક્ષ, ખડસલીયો પિત્તપાપડો એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ તેને ખાંડી રાત્રે પાણીમાં પલાળી ચૂકવું. સવારે ગાળી લઈ તે પાણી પાવાથી રક્તપિત્ત ન્વર, દાહ, તૃષ્ણા, તથા સોળ મટે છે. ૧૫.

હિમેરાદિ કવાથઃ—સુગંધી વાળો, નીલોત્પલ (કમળ), ધાણા, રતાંજળી, જેડીમધ, ગજો, ખસ, નસોતર, સરખે ભાગે લઈ તેમાંથી ૨ તોલા લઈ તેનો ઉકાળો કરવો. ટાઢો થયે તેમાં સાકર અને મધ મેળવી પીવાથી તલકાલ રક્તપિત્ત શાંત થાય છે. આ કવાથ તરસ, બળતરા તથા તાવને પણ નિવૃત્ત કરે છે. ૧૬-૧૭.

આટરૂષકાદિ કવાથઃ—ગ્રોળા અરકુસાના મૂળની છાલ, દ્રાક્ષ, હરડે એના કવાથ કરવો. ટાઢો થયે સાકર અને મધ મેળવી પીવાથી ઉધરસ; શ્વાસ તથા રક્તપિત્ત મટી જાય છે. ૧૮ (ચક્રદત્ત: ૧૬).

ઉશીરાદિ યુર્ણુઃ—વાળો, તગર, સુંઠ, મરચકંકોલ રતાંજળી, સુખડ, લવીંગ, પીપરીમુળ પીપર, ઇલાયચી, નાગકેશર મેઘ, જેડીમધ, કપુર, વાંસકપુર, તમાલપત્ર દરેક સરખે ભાગે લઈ યુર્ણુ કરવું. તેના વજન જેટલું કાળા અગરનું યુર્ણુ લેવું, અને એ બધાથી આઠ ગણી સાકર મેળવી યુર્ણુ તૈયાર કરવું. આ યુર્ણુ ૧ માસે લેવાથી લોહીની ઉલ્લી તથા ગરમીને મટાડે છે. ૧૯-૨૦.

દ્રવમાનઃ—ભાવનામાં એટલો રસ નાંખવો જોઈએ કે જેથી યુર્ણુ સારી રીતે પલાળી તર થઈ જાય. (ચક્રદત્ત: ૨૮).

એલાદિગુટિકાઃ—ઇલાયચી, તમાલપત્ર, તજ, દરેક એકેક તોલો; પીપર ૪ તોલા, સાકર ૮ તોલા; જેડીમદ ૮ તોલા, ખજૂર ૮ તોલા, દ્રાક્ષ ૮ તોલા, એકંદર વાટી મધ સાથે ઘુંટી ગોળાઓ બનાવવી. માત્રા ૧૦ તોલા. એના સેવનથી શ્વાસ, કાસ, તાવ, હિંકકા, ઉલ્લી, મૂંઝાં, મદ, બ્રમ, લોહીની ઉલ્લી, તૃપા, પડખાનું શુળ, અરચિ, શોષ, પ્લીહા, આમવાત; સ્વરભેદ, ક્ષય, તથા રક્તપિત્ત મટે છે. આ ગોળાઓ તર્પણ કરનારી તથા વૃષ્ય છે. એનું સેવન કરવાનો નિયમ એ છે કે: એને મુખમાં રાખી ધીમે ધીમે ચુસી રસ ઉતારવો. ૨૧ થી ૨૪ (ચક્રદત્ત: ૨૮ થી ૩૧).

નસ્કોરી કુટવી

નસ્કોરી કુટવી-નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો—નાકમાંથી જો વારંવાર લોહી પડતું હોય (નસ્કોરી કુટવી હોય) તો સાકર વાળું પાણી અથવા દૂધ નાકમાં ચઢાવવું જોઈએ (નાકવડે તે પીવું, અથવા દ્રાક્ષનો રસ ઘી, સાકર અને શેરડીનો રસ પીવો જોઈએ તે હિતકર્તા છે. ૨૫ (ચક્રદત્ત: ૩૪).

દાડમનું ફુલ, ધરો, કેરીની ગોટલી, ડુંભળી જુદાં જુદાં લેવાં. તેનું નસ્ય લેવાથી નસકોરી કુટવી બંધ થાય છે. ૨૬ (ચક્રદત્ત: ૩૫).

દાડમનાં ફુલોના રસ, ધરોના રસ, મિશ્ર કરી લાખ સાથે અથવા હરડે ને પાણી સાથે ઘસી તેનું નસ્ય લેવાથી નાકમાંથી નીકળતું ત્રિદોષજ રક્તપિત્ત રોકાઈ જાય છે. ૨૭-૨૮.

આંબળાંને ઘીમાં શેકી તેનું યુર્ણુ કરી ઘીમાં વાટી માથે લેપ કરવાથી નાકમાંથી પડતું લોહી તરત બંધ થઈ જાય છે. જેમ પાણીના વેગને સેતુ (બંધ) બાંધવાથી રોકી શકાય છે તેવી રીતે રોકી દે છે. ૨૯ (ચક્રદત્ત: ૩૩).

પેસાએ જતું લોહી બંધ કરવું—પેસાએ વાટે લોહી વધુ જતું હોય તો ઠંડા અને સ્તંભક ઔષધોની ઉત્તર અસ્તિ આપવી જોઈએ. અથવા પંચતુલ્ય મૂળ (કુહા, કાશા શર, દાબ, શેરડીના મૂળ) થી સિદ્ધ કરેલું દુધ પીવું. ૩૦ (ચક્રદત્ત. ૩૬).

હૃદય, ફટકડી, લોધર, રસવંતી એ બધાનું ચુર્ણ કરી તેમાંથી ૪રતી ચૂર્ણ ચર-કુસીના રસ તથા મધ સાથે સેવન કરવાથી નાક, મોં, ગુદા, યોનિ તથા મૂત્ર માર્ગોથી પડતું રક્તપિત્ત મટી જાય છે, તેમજ બે શસ્ત્ર વાગવાથી રક્ત વધુ નીકળતું હોય તો પણ આ ચુર્ણ ધા ઉપર ભરવાથી લોહી તરત સુકાઈ જાય છે. ૩૧-૩૨-૩૩.

પૃથ્વીકા યોગ—શ્વાસ તથા ઓઝારમાં લોહની ગંધ આવે તો મોટી ધલાયચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા; બમણી સાકર મેળવી ફકાવવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત. ૩૨).

કુખમાંડ ખંડ—ભૂરા કોળાનાં છાંડાં તથા અંદરનાં બી કાઠી નાંખી તેને ખાંડી તેના રસ કહાડવો તેને તડકે કાંઈક સુકવવો. એ પ્રકારે કહાડેલો એ રસ ૧૦ શેર લઈ તેને ૧૨૮ તોલા ધીમાં મેળવી કલાઈ ફરેલા તાંબાના વાસણમાં ઉકાળવું. ન્યારે જડા મધ જેવું થાય ત્યારે તેમાં ૧૦ શેર સાકર મેળવી ઉકાળવું. ન્યારે જડું થાય ત્યારે તેમાં પીપર ૧૬ તોલા, સુંઠ ૧૬ તોલા, જીરું ૧૬ તોલા, તજ, ધલાયચી, તમાલપત્ર, કાળાં મરી, ધાણા દરેક ૮ તોલા લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી તેમાં નાંખવું અને સારી રીતે હલાવી એક રસ કરી દેવું. પછી ઉતારી ઠંડું થાય ત્યારે તેમાં ૬૨ તોલા મધ મેળવવું અને હલાવી એક રસ કરવું. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા, અગ્નિ અને બળ અનુસાર ખાવું. એનો રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉદરરસ, શ્વાસ, ઉલટી, તૃપા, તથા જ્વરમાં ઉપયોગ કરવો. આ ક્વા ક્રાય, પુષ્ટિ કરનાર, બળ અને વળુને વધારનાર, બાહ્ય, સ્વરદોષ નિવારક તથા ક્ષતક્ષયમાં ફેફસાંમાં થયેલા ક્ષતને સાંધનાર છે. આ ખંડ કુખમાંડ રસાયન અશ્વિનીકૃમારોએ નિર્માણ કર્યો છે. ૩૪ થી ૪૦

ખંડામલક અનુસાર કુખમાંડનો રસ ૧ આઠક [૨૫૬ તોલા] નાંખવો જોઈએ અથવા તો જેટલો નીકળે તેટલો જ નાંખવો. (ચક્રદત્ત. ૬૭ થી ૭૩).

વાસાખંડ કુખમાંડ—ભૂરા કોળાનો રસ ૫ શેર; ૧૨૮ તોલા ધીમાં ઉપર પ્રમાણે ઉકાળી તેમાં ૧૦ શેર સાકર તથા ચરકુસીનો ઉકાળો ૫૧૨ તોલા નાંખી ઉકાળી પાક કરવો; જડા પાક જેવું થયે તેમાં મોચ, આંમળાં, વાંસકપુર, ભારગમૂળ; નાંખી ધલાયચી; તમાલ પત્ર દરેક બંને તોલા, મરચકંકાલ, સુંઠ, ધાણા, મરી, દરેક આઠ આઠ તોલા, પીપરનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા સર્વનું ચુર્ણ કરી તે ઉમેરવું. પછી ઠંડું થયે ૬૪ તોલા મધ તેમાં નાંખી હલાવવું. માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી; આ અવલેહ ઉદરસ, દમ, હિક્કા, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદયરોગ, અસ્થિપિત્ત તથા સળેજમ વગેરે રોગોને મટાડે છે. ૪૧ થી ૪૩ (ચક્રદત્ત. ૭૪ થી ૭૭).

વાસાખંડ વાસાવલેહ—ચરકુસી ૧૦ શેર લઈ ખાંડી તેને ૨ મણ પાણીમાં ઉકાળી ન્યારે ૨૦ શેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. એ કવાથમાં ૧૦ શેર સાકર નાંખી ફરી ઉકાળવું. એ વખતે તેમાં હરડેનું ચુર્ણ ૨૫૬ તોલા નાંખી હલાવી ૧ રસ કરવું ન્યારે જડું પાક જેવું થાય ત્યારે તેમાં પીપર ૧૬ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, ધલાયચી, નાગકેસર દરેકનું ચુર્ણ ૮ તોલા એકત્ર કરી નાંખી સારી રીતે હલાવવું. પછી ઉતારી ઠંડું થયે તેમાં મધ ૧૬ તોલા મેળવી એક રસ કરવું. માત્રા ૧ તોલા. આ અવલેહનું રક્તપિત્ત, ક્ષત ક્ષય,

ઉદરમ, શ્વાસ તથા યક્ષ્મા રોગમાં સેવન કરવાથી આરામ થાય છે. ૪૪ થી ૪૬ (ચક્રદત્ત: ૭૮ થી ૮૦).

વાસાધૂત:—અરકુસીની શાખા, પાન, તથા મૂળ મળી ૨૫૬ તોલા લઈ તેનું ચુર્ણ કરી પાણી આઠ ગણું લઈ તેમાં નાંખી ઉકાળવું. પાણી આઠમે ભાગ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. તેમાં ગામનું ઘી ૧૨૮ તોલા ઉમેરવું; પછી અરકુસીનાં પુલ ૧૬ તોલાનો કલ્ક કરી ઉમેરી પાણું ગરમ કરવું. જ્યારે ઘી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. ઘી ગાળી લેવું. પછી તે ઘી ઠંડુ થયે મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, મટી જાય છે. માત્રા ૧૦ તોલા. ૪૭ (ચક્રદત્ત: ૫૧).

દૂર્વાદ ધૂત:—ધરોનાં પાંદડાં, કમળનાં કેસર, મજ્જા, કંકોલ, સાકર, સુખમ્બ; ખસ (વાળો) મોથ, રતાંજળી, પદ્મક દરેક તોલો તોલો લઈ કલ્ક કરવો. ચોખ્ખાનું ધોવરાંમણ ૫૧૨ તોલા, બકરીનું દુધ ૫૧૨ તોલા, બકરીનું ઘી ૧૨૮ તોલા લઈ ઉકાળવું તેમાં ઉપરનો કલ્ક નાંખવો. જ્યારે ઘી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. તેની માત્રા ૧૦ તોલા; આ ઘીને લોહીની ઉલ્કામાં ઉપયોગ કરવો. નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો આ ઘીનું નરય લેવું; કાનમાંથી લોહી પડતું હોય તો કાનમાં ટીપાં પાડવાં; અને જો આંખમાંથી લોહીસ્રાવ થતો હોય તો આંખમાં આ ઘી આંખવું. જો પેસામે કે ઝાડાવાટે લોહી પડતું હોય તો કમ્બા: આ ઘીની ઉત્તરબસ્તિ તથા ગુદ બસ્તિ આપવી. વાળનાં છિદ્રો (શેમકુપો) થી જો રક્તપિત્ત જતું હોય તો આ તેલ શરીરે ચોળવું જોઈએ. ૪૮-૫૧ (ચક્રદત્ત ૩૭ થી ૪૧).

શતાવરી ધૂત:—શતાવરી, દાડમ, આંબલી, કાકોલી, મેદા, જેડીમદ, વિદારીકન્દ તથા ખીજોરાના મૂળનો કલ્ક ૧ ભાગ, ચાર ગણું દૂધ મેળવી ઘી પકવવું. એ ઘી કાસ, જ્વર, પેટનું દરદ, આંધ્રો અને રક્તપિત્તને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૪૨-૪૩).

મહાશતાવરી ધૂત:—તાજી શતાવરીના મૂળનો રસ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૧૨૮ તોલા, અને ઘી ૬૪ તોલા, તથા જવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી, દ્રાક્ષ, જેડીમદ, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, વિદારીકન્દ, રતાંજળીનો કલ્ક, ઘીથી ચોથા ભાગે લઈ બધું એકત્ર કરી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું, ઘી તૈયાર થયે ગાળી લઈ ઠંડુ પડે ત્યારે તેમાં ઘીથી ચોથા ભાગે મધ અને સાકર મેળવી હલાવી ગાળી લેવું. આ ઘી રક્તપિત્ત, વાત-રક્ત અને ક્ષીણ શુક્રવાળાને લાભ કરે છે. ખભા તથા માથાની બળત્રા, પિત્તજ્વર, ચેતિ શળ, દાહ, પિત્તજ્વર, પૈત્તિક મૃતકૃચ્છને આ ઘી [જેમ નાના વરસાદનાં વાદળોને વાયુ નષ્ટ કરી નાંખે તેમ] નષ્ટ કરે છે. તેમજ બળ, વર્ણ અને અગ્નિને ઉત્તમ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૪૪-૪૬).

પ્રક્ષેપમાન:—સ્નેહ (ઘી કે તેલ) થી ચોથા ભાગે કલ્ક અને કલ્ક સમાનજ મધ અને સાકર મેળવી એ પરિભાષાથી પ્રક્ષેપસ્નેહથી ચાર ગણું છોડવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૫૦).

કમ્બદેવ ધૂત:—શણનાં પુલ, કાંચનારનાં પુલ, અરકુશાનાં પુલ અર્જુનવૃક્ષનાં પુલ દરેક ૧૬ તોલા, આસન ૫ શેર, ગોખર ૨૦ શેર, શતાવરી, વિદારીકન્દ, શાલિપર્ણી, કાંસકી, પીપરાની કુપળો કમળકાકડી, સાટેડી, શીવણનાં ફળ દરેક ૪૦ તોલા બધું કચરાવી, ૪ રોણ પાણી (૪૦૯૬ તોલા) માં ઉકાળી પાણી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ક્વાથમાં ઘી ૬૪ તોલા, દ્રાક્ષ, પદ્મક, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, રતાંજળી, સુખધી વાળો, નાગકેસર, કૌઆં, કમળ, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી તથા જવનીય

ણનાં ઔષધો (જવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કોકાલી, ક્ષીરકોકાલી, જંગલી મગ જંગલી, અડદ જવંતી, જેડીમધ, એ દસ ઔષધો જવનીયગણ કહેવાય છે.) દરેક અંકેકે તેલો લઈ તેનો કલ્ક કરવો. સાકર ૮ તોલા, પૌન્ડક (પાંડરવા)નો રસ ૧ આઠક (૨૫૬ તોલા) દુધ ૧ આઠક (૨૫૬ તોલા), અધુ એકત્ર કરીને ઉકાળીને સિદ્ધ કરવું. આ ઘી રક્તપિત્ત, ક્ષત ક્ષીણ, કમળો, વાતરકત, હલીમક, સોળ, સ્વરભેદ અશ્ચિ, મૂતકૃચ્છ, તથા પાંસળાંનું શળ નષ્ટ કરે છે. આ જેમને અધુ સ્ત્રીયો હોય એવા રાત્રીએને માટે તથા જેમને સંતાન ન થતાં હોય એવી સ્ત્રીયો માટે દુર્બળ અનુષ્ઠાને માટે નંપુસક તથા અલ્પ વીર્યવાળાઓને માટે, વૃદ્ધ તથા યક્ષમાવાળાઓને માટે વધુ લાભદાયક છે. બળને વધારે છે. હૃદયને બળ આપે છે. વાજકર છે. ઓજ, તેજ, આયુષ્ય તથા વીર્યને વધારે છે. દુર્બળ પુરુષોને રોગરહિત અને બળવાન કરે છે. જેમ વૃક્ષને પાણી વેટવાથી નાજી રહે છે તેમ આ કામદેવ ધૃત સર્વ રોગોમાં લાભ કરે છે. [ચક્રદત્ત ૫૨-૫૩]

પથ્યાપથ્યમ—નાળીયેરનું પાણી, નાંદળાળની ભાજી, ચીલની ભાજી, સુકા મુળા, જીંડ, પરવળ ઉભી ભોંયરીંગળી: રીંગણાં, પાકા કેરી; ખજૂર, મીઠાં દાડમ ખાંડાં નેહએ; જે વસ્તુઓમાં અદિમાં કકાર અક્ષર હોય એવી ચીજો અનૂપ માંસ ખંડકાદિતું સેવન કરનારાઓએ છોડી દેવું. એમાં પણ લોહ ભરમ નાંખવી નેહએ. (ચક્રદત્ત: ૯૨ થી ૯૫).

પરિશિષ્ટમ—જે પિત્ત જ્વરને માટે બહારની તથા અંદરની ચિકિત્સા કહી છે તે તથા ક્ષત ક્ષીણની જે ચિકિત્સા છે તે કરવી એ રક્તપિત્તને લાભદાયક છે. (ચક્રદત્ત: ૯૬; (રક્તપિત્ત સંપૂર્ણ)

સમપ્રસ્થવૃત—શતાવરી, સુગંધીવાળો, દ્રાક્ષ, વિદારીકંદ, શેરડી, આંબળાં દરેકનો રસ અંકેક પ્રસ્થ (૬૪ તોલા), ઘી ૬૪ તોલા, એને યથાવિધ ઉકાળી ઘી બાકી રહે ત્યાજ ઉતારી તે ઘીથી ચાર ગળી સાકર ઉમેરવી, આ ઘીનું સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત પિત્તશુળ; ઉષ્ણવાત, રક્તપ્રદર; ક્ષય, તથા હૃદયરોગ નષ્ટ થાય છે. આ ઘી બલ્લ, વૃષ્ય તથા ઓજસકર છે. માત્રા ૧૦ તોલાથી ૧૦ તોલો. ૫૨-૫૩ (ચક્રદત્ત. ૬૪ થી ૬૬).

હિમેરાદિ તેલ:—વાળો, વીરણનો વાળો, લોધર, કમળનાં કેસર, તમાલપત્ર, નાગકેસર બીલીફળ, નાગરમેથ, કચુરો, રતાંજળી, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, ત્રિકુળા, સુંક, બહેડાંની છાલ, કેરીની ગોટલી, જાંબુનાં બી, લાલ કમળનું મૂળ દરેક બમે તોલા લઈ ખાંડી કલ્ક કરવો. પછી તેલનું તેલ ૧૨૮ તોલા; લાખનો રસ ૫૧૨ તોલા અને દુધ ૧૨૮ તોલા લઈ અધુ એકત્ર કરી તેમાં ઉપરનો કલ્ક પણ ઉમેરવો. પછી ગરમ કરી તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. આ તેલ શરીરે મર્દન કરવાથી રક્તપિત્ત, પાંચ પ્રકારની ઉદરસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત આદિ રોગો મટી જાય છે. આ તેલ બલ, વર્ણ અને જઠરાગ્નિને વધારે છે. શ્રીમદ ગદન નાથે આ તેલ નિર્માણ કરેલું છે. ૫૪ થી ૫૮.

સમશર્કરાલોહ:—લોહભરમ ૪ તોલા દુધ ૧૬ તોલા ઘી આઠ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી ક્વાર્ઝ કરેલા તાંબાના વાસણમાં ઉકાળી તૈયાર થયે વાવડીંગ એક તોલાનું ચુર્ણ તેમાં નાંખવું. સારી રીતે હલાવી મિશ્ર કરવું. પછી ઠંડુ થયે તેમાં મધ ચાર તોલા તથા સાકર ૪ તોલા મેળવી એકંદર મિશ્ર કરી તે ઘી ચીકણા વાસણમાં ભરવું. માત્રા ૬ રતી. એની માત્રા ૬ માસા. આનો પ્રયોગ કરતાં રોજ માત્રા વધારી પૂર્ણ માત્રા સુધી અપરાવવું. અનુપાન—નાળીયેરનું પાણી આ દવા રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, તથા ક્ષતક્ષયને

મટાડે છે. એના સેવનથી પુષ્ટિ, કાન્તિ, તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. તે વૃષ્ય છે. પદ્મ થી ૬૧

શતમૂઠ્યાદ લોહઃ—શતાવરી, સાકર, ધાણા નાગકેસર, રતાંજળી, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મિઠ (વાવડીંગ, મોથ, ચિત્રકમુળ), કાળા તલ દરેક અંકેક તોલો ૧૦ ચુર્ણ કરવું. તેમાં લોહભસ્મ ૧૫ તોલા મેળવવું. આ લોહ ખાવાથી તૃષ્ણા, અજાતરા, તાવ, ઉંડી, રક્તપિત્ત, આદિ રોગો મટે છે. માત્રા ૨ રતી. ૬૨.

રક્તપિત્તાન્તક લોહ—આંબળાં ૧ તોલો, પીપર ૧ તોલો, ખોદભસ્મ ૧ તોલો સાકર ૧ તોલો એકંદર મિશ્ર કરી ૨ રતીની માત્રામાં ખાવાથી રક્તપિત્ત તથા અમ્લપિત્ત મટે છે. ૬૩.

સુધાનિધિ રસ—પારદ, ગંધક, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ; લોહ ભસ્મ દરેક સરખે ભાગે લેવાં. તેને ત્રિફળાના ઉકાળામાં ઘુંટી મૂકામાં ઘાલી બૂધર યંત્રમાં પકવવાં. માત્રા ૧ રતી. અનુપાન—ત્રિફળાના કવાથ સાથે ખાવું. અથવા રત્તિ લોહાના વાસણમાં ગાયતું દુધ ઉકાળી રક્તપિત્તની શાંતિને માટે રોગીને આપવું નોંધ્યો. ૬૪.

ખંડકાદિ લોહ—શતાવરી, ગજો, અરકુસી, મોડીયો કદાર, કાંસકી, મુશળી, ખેરની છાલ, ત્રિફળા, તજ, ભારંગમુળ, પુષ્કર મૂળ, દરેક જુદું જુદું વીસ વીસ તોલા ખાંડી તેને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવું, ન્યારે પાણી આદમો ભાગ રહેત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી મનશિલ કે સુવર્ણમાક્ષિકના યોગથી કરેલી કાન્તલોહભસ્મ ૪૮ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા ઉપરના કવાથમાં ઉમેરી કલઈ કરેલા નાંખાના વાસણમાં ભરી ઉકાળવું. ન્યારે જાડું થાય ત્યારે તેમાં વાંસકપુર, શિલાજીત, તજ, કંકડારીંગી, વાવડીંગ, પીપર, સુંકે, નળયજ્ઞ દરેક ચાર ચાર તોલા, ત્રિફળા, ધાણા, તમાલપત્ર, મરી નાગકેસર ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વનું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી તેમાં ઉમેરી સારી રીતે દલાવી મિશ્ર કરવું. પછી ઉતારી ટુંક થયે તેમાં ૬૪ તોલા મધ ઉમેરવું; અને દલાવી એક રસ કરવું; પછી રીઠા વાસણમાં ભરી લેવું. માત્રા ૪ રતી. અનુપાન—ગાયતું દુધ. પથ્ય માંસ રસ, દુધ, સિનઘ્ધ માંસ આદિ; ગૃહણુ ભારે અને વૃષ્ય ભોજન; એના સેવનથી રક્તપિત્ત ક્ષય, કાંસ, પંકિતશ્વળ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉંડી, ક્ષમ, સોજો, પાન્ડુ રોગ, કોટ, બરોળ, આદિ, રક્તસ્ત્રાવ, અમ્લપિત્ત આદિ નષ્ટ થાય છે. આ લોહ ચક્ષુષ્ય, ગૃહણુ, વૃષ્ય, પ્રીતિવર્ધક, સ્વાસ્થ્ય અર્પનાર, અગ્નિ પ્રદીપક, અજાતકારક તથા પ્રજા આપનારો છે. એમાં ઉપરના લોહ માફક પથ્યાપથ્ય સમજવી. કેટલાક આ લોહમાં પારદ ગંધકની કલ્લજી નાંખે છે. આ યોગમાં નળયજ્ઞની જગ્યાએ કેટલાક કાળું જીરું પણ પ્રદણુ કરે છે. ૬૫થી ૭૫ (ચક્રદત્ત. ૮૧-૯૧).

અકેશ્વર—તામ્રભસ્મ, ળંગભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, એને ગજોના રસની ૨૧વાર ભાવના આપી પુટ આપવા. માત્રા ૨ રતી; અનુપાન—અરકુસી તથા વિદારી-કંઠના રસ. આ રસના સેવનથી દારણુ રક્તપિત્ત મટી જાય છે. ૭૬-૭૭.

રક્તપિત્તાન્તક રસ—અબ્રકભસ્મ, મુન્ડલોહ ભસ્મ, તીક્ષ્ણ લોહભસ્મ, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, પારદ, હરતાલ, ગંધક દરેક સરખે ભાગે લઈ ઘુંટવું. પછી તેમાં જેડીમદ, દ્રાક્ષ, ગજો એના રસથી એક દિવસ ઘુંટવું. માત્રા ૨ રતી. અનુપાન—સાકર તથા મધ આ રસ ક્ષીણ રોગીને, ન્વરવાળા જુના રક્તપિત્તમાં આપવો નોંધ્યો. તેમજ આ રસ દાદ, તૃષ્ણા, સોજા, અગ્નિમાં પણ વાપરી શકાય છે. ૭૮-૭૯.

રક્તપિત્તકુલકુકાર રસ:—પારદ, ગંધક, પ્રવાલભસ્મ, સુવર્ણ માણિકભસ્મ, નાગ (સીસા)ની ભસ્મ, બંગભસ્મ, એને જુદી જુદી સુખડના ઉકાળાની, કમળ, માલતીનાં પુષ્પ, અરકુસીનાં પાનના રસની, ઘાણા, ગજપીંપર, શતાવરી, શીમળાનાં મૂળ, વડની જડા અને ગજો એના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી. માત્રા ૨ રતી. અનુપાન—મધ તથા અરકુસીનો રસ. રક્તપિત્તના રોગીયોને માટે આ રસ જીવનદાતા છે. એનાથી ઉચ્ચે રક્તપિત્ત માટે બીજા કાંઈ રસ નથી. ૮૦ થી ૮૨.

ત્રિવૃતાદિમોદક:—તસોતર, ત્રિકુળા, કાળા ઉપલસરી, પીંપર, દરેક સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરવું. તેના વજનથી બમણી સાકર લેવી. યથાવિધિ પાક કરી ઠંડું થયે કાંઈક મદ મેળવી ત્રણ ત્રણ માસાના મોદક વાળવા, આ મોદક સન્નિપાતજ્વર, ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્ત તથા જ્વરને મટાડે છે. ૮૩ (ચક્રદત્ત: ૬).

ઉશીરાસવ:—વીરજીનો વાળો, વાળો, કમળ, શીવળુ, નીલકમળ, ઘઉંલા, પદ્મક, પદાણી લોધર, મજ્જા, ઘાણા, ધમાસો કાળીપાટ; કરીવાણુ, વડની મૂળી, ઉમરડાની જાલ, કચુરો, પિત્તપાપડો, ઘાણું કમળ, પટોલપત્ર, કાંચનારની જાલ, જાંબુની જાલ, મેચરસ દરેક આઠ આઠ તોલા લઈ ખાંડી ચુર્ણ કરવું. દ્રાક્ષ બશેર, ઘાવડીનાં ફુલ ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦ શેર, મધ ૫ શેર, પાણી ૪૦૯૬ તોલા એકત્ર કરી જડામાંસી તથા કાળાંમરીનો ઘુપ દીઘેલા માટીના રીંછ વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી એક માસ સુધી રહેવા દેવું એ પછી કહાડી ગાળીને ઉપયોગ કરવો આ આસવ રક્તપિત્ત, પાન્ડુ, ઉપલેટ, પ્રમેહ; અર્શ; કૃમિ; તથા સોજને મટાડે છે. માત્રા ૧૧ તોલા થી ૨૧ તોલા સુધી. ૮૪ થી ૮૮

શ્રી ચરકસંહિતા રક્તપિત્તાધિકાર શ્લોક ૧ થી ૯૬ સંપૂર્ણ ઉપર આવી ગય છે.

इति भैषज्य रत्नावल्यां रक्तपित्ताधिकार.

— — —

મહંત શ્રી રામદાસ બાબાજી

મહા પુરૂષ થવા મહાપુરૂષનાં ચરિત્ર વાંચો

એમનુ જીવનચરિત્ર વાંચતાં મનુષ્ય કેવી રીતે મહંત પદને મેળવી સિદ્ધિયો મેળવી શકે છે. ગુરૂસેવા, તપશ્ર્ચર્યા દિમાલયમાં નિવાસ, સર્વાત્મ ભાવના આત્મસાક્ષાત્કાર આદિ ઉત્તમ વિષયો—મહંત-શ્રીના જીવન ચરિત્રમાંથી તમને મળી આવશે. જેમને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેમને આ પુસ્તક ઘણુંજ ઉપયોગી છે. કૌમત ર. ૧—૮—૦૦. બેંગ્લ. કાગળ પાકું પુરું, પાન ૨૦૦.

ભાગ્યોદય ઓફીસ, અમદાવાદ અને મુંબઈ.

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત રાજયક્ષમાધિકાર.

પૃથ્વ.

શાલિષટ્કગોધૂમયવમુદ્ગાદયઃ શુભાઃ । મધ્યાનિ જાહ્નલાઃ પશ્ચિમુગાઃ
શસ્તા વિશુષ્યતામ્ ॥ ૧ ॥ શુષ્યતાં ક્ષીણમાંસાનાં કલ્પિતાનિ વિધાનચિત્ ।
દયાત્કવ્યાદમાંસાનિ શુંહણાનિ વિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

યદ્દમા રોગીને શાન્તા ચોખા, સાડી ચોખા, ઘઉં, જવ, મગ, મધ (દાર) તથા
નાંગલ પશુપક્ષીયોનાં માંસ તથા માંસયુપનું સેવન કરાવવું નેધએ. ૧ (ચક્રદત્તઃ ૧).

યદ્દમામાં જે રોગીયોનાં માંસ તથા બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તેને માંસભક્ષી પશુ
પક્ષીયોનાં બુંદણુ માંસોને વિવિધ પ્રકારે ખનાવી સેવન કરાવવું. ૨ (ચક્રદત્તઃ ૨).

શોધનમ્—દોષાધિકાનાં વમનં શસ્યતે સ વિરેચનમ્ ।

સ્નેહસ્વેદોપપ્પાનાં સ્નેહનં યન્નં કર્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

શોધન;—જેમાં દોષોની અધિકતા હોય, તેને પ્રથમ સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી
યથાદોષ સ્નેહ યુક્ત વમન તથા મૃદુ વિરેચન આપવું નેધએ. વમન તથા વિરેચન
એટલું આપવું કે જેથી રોગી ક્ષીણ ન થાય. જે રોગીને અતિસાર હોય તો વિરેચન ન
આપવું નેધએ. ૩ (ચક્રદત્તઃ ૩).

કોઠો શુદ્ધ થઈ ગયા પછી બુંદણુ તથા દીપન પ્રયોગ કરવા નેધએ.

બહુ દોષવાળા બળવાન રોગીને પંચકર્મ કરાવવાં નેધએ. જે યદ્દમાના રોગીને દેહ
ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તો પંચકર્મ વિષવત્ લાભ્ય છે. ૪

રાજ યદ્દમાવાળાના મળનું રક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન.

શુક્રાયત્તં બલં પુલ્લં મલાયત્તં હિ જીવિતમ્ ।

તસ્માદત્તેન સર્વક્ષેષક્ષિમણો મલરેતસી ॥ ૫ ॥

પુરુષોનું બળ વીર્ય ઉપર તેમજ જીવન મગ ઉપર આધાર રાખે છે. એથી યદ્દમાથી
પીડાતા મનુષ્યના મગ તથા વીર્યનું પૂર્ણ પ્રવર્તનથી રક્ષણ કરવું નેધએ. ૫ (ચક્રદત્તઃ ૪).

પડંગયુષ—લીડીપીપર, સુંઠ, જવ, કળથી. દાઝમ, આમળાં એ વડે પાણી ખનાવી
બકરીનું માંસ નાંખી ઘી સાથે પકવી યુષ ખનાવી તે ગાળી પાવો નેધએ. તે પાવાથી
સ્વરભેદ આદિ મટે છે. રસ ખનાવવા માટે જે રીતે પેયા આદિમાં પાણી અને ઔષધીઓ
(૧ કપ ઔષધ અને ૧ પ્રસ (૬૪ તોલા) પાણી) નાંખવામાં આવે છે એ પ્રકારે નાંખવી
નેધએ, જે રસ બાંડા ખનાવવો હોય તો ૬૪ તોલા પાણીમાં ૧૨ પલ (૪૮ તોલા) માંસ
અને પાતળું ખનાવવું હોય તો ૬ પલ માંસ અને બહુ પાતળું ખનાવવું હોય તો ૧ પલ

માંસ નાંખવું નેઇએ. (તેમાં સુંઠ, પીંપર એટલાં નાંખવાં કે તીખું થાય અને આમળાં તથા દાડમના દાણુ. એટલા નાંખવા કે જેથી ખાટું થઇ જાય. થવ અને કુલથી યૂષ દ્રવ્ય છે. તે વધુ નાંખવાં) [ચક્રદત્ત: ૫-૭].

ધાન્યકાદિ કવાથ—ધાણા, પીંપર, સુંઠ, તથા દશમૂળો કવાથ પડખાંનાં શળ, તાવ, શ્વાસ, સજેખમની નિવૃત્તિને માટે પાવો નેઇએ. [ચક્રદત્ત: ૮].

અધ્વજધાદિ કવાથ—આસન, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ. કાંસકી, અરકુસી, પુષ્કરમૂળ અતિવિષનો કવાથ પીવાથી તથા દૂધ અને માંસ રસ સેવન કરવાથી ક્ષય નષ્ટ થાય છે. [ચક્રદત્ત: ૯].

દશમૂલાદિ કવાથ—દશમૂળ, કાંસકી, રસના; પુષ્કરમૂળ, દેવદાર અને સુંઠનો કવાથ કરી પાંસળાં તથા ખલા, માથાની પીડા અને ક્ષયજ્વ કાસાદિની શાંતિ માટે પીવો નેઇએ. [ચક્રદત્ત: ૧૦].

કફ્ફલ્લખાદિ તકારિકા—અર્જુન કૃક્ષ્ણી છાલ, કાંસકી, તથા કૌચાનું ચુર્ણ દુધમાં ઉકાળી ઘી અને મધ તથા સાકર મેળવી ખાવાથી યક્ષ્મા અને કાસાદિ નષ્ટ થાય છે. (ચક્ર. ૧૧)

કભુતર, વાંદરૂં, બકરી, હરિણના માંસનાં ચુર્ણ જુદાં જુદાં લઇ બકરીના દુધ સાથે ખાવાથી યક્ષ્મા રોગ મટી જાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત: ૧૨).

નાગખલા (કાંસકી) ના મળતા ચુર્ણને ઘી તથા મધ સાથે ખાવાથી અથવા અંધેરીનું ચુર્ણ દુધ સાથે પીવાથી ક્ષયનો ક્ષય થાય છે. ૭ (ચક્રદત્ત: ૧૩).

સાકર તથા મધ સાથે માખણુ મિશ્ર કરી સેવન કરવાથી અને દુધ પીવાથી યક્ષ્માથી પીડાતો રોગી પુષ્ટ થાય છે એમાં મધ તથા માખણુ અથવા તેો ઘી તથા મધ સરખે ભાગે ન લેવું પણ એક કરતાં બીજું એકા વધતા વળને લેવું. અર્થાત્ જે મધ ૧ ભાગ ક્ષય તો માખણુ અથવા ઘી ૨ ભાગ હોવું નેઇએ. (ચક્રદત્ત: ૧૫).

સિતોપલાદિ લોહ—તજ ૧ ભાગ, ઇલાયચી ૨ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, વાંસકપુર ૮ ભાગ, સાકર ૧૬ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર ખાંડી મધ તથા ઘી મેળવી અવલેહ બનાવી તેનું સેવન કરવું નેઇએ માત્રા ૧ માસો. અથવા ચુર્ણ દુધ આદિ સાથે સેવવું. આ ચુર્ણ કે અવલેહ ખાવાથી, શ્વાસ, કાસ, તથા ક્ષય આદિ નષ્ટ થાય છે, જેની જીભ સુખ થઇ ગઇ હોય. અથવા સ્પર્શ અથવા મધુર આદિ રસનું જેની જીભને જ્ઞાન ન હોય તથા અશ્ચિ, મંદાગ્નિ, પડખાનું શુળ, જ્વર અને ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્તથી પીડિત રોગીયોને સેવન કરાવવું નેઇએ. આ ચુર્ણ હાથ પથના દાઢને પણ મઠાડી ચુલુ કરે છે, ૯-૧૦ (ચક્રદત્ત. ૧૬-૧૮)

લવંગાદિ ચુર્ણ—વર્વીંગ. મરચકંકાલ, વાળો. રતાંગળી, તજર, નીલેત્પલ, ઘોળું જીરૂ, ઇલાયચી, અગર, તજ, નાગકંસર, પીંપર, સુંઠ, જટામાંસી, મેથ, ઉપલસરી, જયફળ વાંસકપુર, દરેકનું ચુર્ણ ૧ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ, એ સર્વનું ચુર્ણ કરવું. કેટલાક પિત્તરોગમાં ચુર્ણથી આદગળી સાકર મેળવવાનું કહે છે, આ ચુર્ણ રચિકર, તપ્તિકર, અગ્નિ પ્રદીપક; બલવર્ધક, વૃધ્ધ તથા નિદ્રોપ નાશક છે. એના સેવનથી ઉરક્લેષ, તમકશ્વાસ. ગલગ્રહા, કાસ, હિક્કા, અશ્ચિ, ક્ષય, સજેખમ, મંદગળી, અતિસાર, ભગંદર અર્જુદ, પ્રમેહ, તથા ગુદ્ધ આદિ રોગ જલ્દી નષ્ટ થાય છે, માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૧૧-૧૩ (ચ. ૧૮થી ૨૧)

તાલીસાદ મેદક—તાલીસપત્ર ૧ ભાગ. મરી ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, તજ, ઇલાયચી એ બધે ભાગ; સાકર ૩૨ ભાગ; બધાં ખાંડી ચુર્ણ કરવું. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. એના સેવનથી શ્વાસ, કાસ, અશ્ચિ, હૃદયરોગ, પાનકુ, મહાળી,

પ્લીહા,યક્ષમા; જ્વર, ઉલ્ટી, અતિસાર, શુળ, આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. આ યુર્ણુ અગ્નિ પ્રદીપક છે તથા મુદવાતનું અનુલોભન કરેછે. આ યુર્ણુની ખાડની સાથે મોઢક તરીકે પાક કરી ગોળીયો પણ બનાવી શકાય છે. અગ્નિ સંયોગથી પકવ કરેલ ગુટિકા, યુર્ણુથી હલકી હોય છે. પૈત્તિક કાસ આદિમાં શુભા શબ્દથી વાંસકપુરનું ઘ્રણ કરવામાં આવે છે. એથી અહીં વાંસકપુર ૫ ભાગ મિશ્ર કરવું જોઈએ. ૧૪-૧૭ (ચક્રદત્ત: ૨૨ થી ૨૫).

શૃંગ્યાદિ યુર્ણુ:—ક.કડારીંગી, અળુન વૃક્ષની છાલ, આસન, નાગબદા (કાંસરી), પુષ્કરમૂળ, હરડે. તાલીસાદિ (તાલીસપત્ર, મરી, સુંઠ, પીપર, વાંસકપુર, તજ, ઇલાયચી, સાકર) એ સર્વના યુર્ણુને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી મધ તથા ઘી સાથે સેવન કરવાથી યક્ષમા રોગ નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૧૮ (ચક્રદત્ત ૨૬).

કપુરેશદિ યુર્ણુ:—કપુર, તજ, કંકોલ, જયકળ, જવંત્રી, દરેક અકેક ભાગ, લવીંગ ૨ ભાગ, જટામાંસી ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, બધાનું યુર્ણુ કરવું. તે યુર્ણુના જેટલી જ સાકર મેળવી યુર્ણુ કરવું. આ યુર્ણુ હલ છે. તથા દાહ, ક્ષય કાસ, સ્વરભેદ સજેખમ, શ્વાસ, ઉલ્ટી, કંદરોગ આદિ નષ્ટ કરે છે. ઔષધ દ્રૂષી રોગીયોને અન્ન સાથે મેળવી આ યુર્ણુનું સેવન કરાવવું જોઈએ. માત્રા ૧ માસા. ૧૯ થી ૨૦.

એલાદિ યુર્ણુ:—ઈલાયચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ, દરેક અકેક ભાગ, પીન્ડ ખજુર ૨ ભાગ, દ્રાક્ષ, જેહીમધ, સાકર, પીપર દરેક ૪ ભાગ એ સર્વને એકત્ર વાટી મધ સાથે મિશ્ર કરી યક્ષમાવાળાને સેવન કરાવવું જોઈએ. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૨૧.

એલાદિ મન્થ:—ઈલાયચી, અજમોદ, આમળાં, હરડે, બેજાં, કાથો,લીમડાની છાલ, વિજૈસાર, શાલ, વાવડીંગ, મિલામાં, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, નાગરમોચ, કુલાવેલ ફટકડી, સર્વને સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં ઉકાળી કવાથ બનાવી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી એ કવાથથી ઘી પકવવું. એ ૧ પ્રસ્થ લીમાં ૩૦ પલ (૧૨૦ તોલા) સાકર, ૨૪ તોલા વાંસકપુર, અને બમણું મધ મેળવી મધી એકત્ર કરી રાખવું. એ ૪ તોલા સખરે ચાટવું જોઈએ. ઉપરથી દૂધ પીવું જોઈએ. એ મેદને વધારનાર, ખવિત્ર, નેત્રા માટે હિતકર, આયુષ્ય વધારનાર, રાજયક્ષમા, ધન, પાન્ડુરોમ, તથા ભગ્નદરને નષ્ટ કરે છે. એમાં કાંઈક ચરેજ પાળવાની જરૂર નથી. આ રસાયન છે. (ચક્રદત્ત: ૩૫-૩૮).

સર્પિંગુડ:—કાસરી, વિહારીકંદ, લઘુ પંચમૂળ, સાટોરી, પાંચ ક્ષીરિ વૃક્ષો, (વડ, ઉમરડો, પીપરો, પારસ પીપરો. કપીતન) નાં કોમળ પાન દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ એનો કવાથ તથા ઘીથી બમણું દૂધ અને વિહારીકંદનો રસ તથા બકરોનો અંસ રસ લીના સરખા ભાગે મેળવી તથા જીવનીયગણની ઔષધીયોનો કલ્ક પ્રત્યેક અકેક તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી મેળવી ૧ આઠક (૨૫૬ તોલા) ઘી પકવવું જોઈએ. ઘી સિદ્ધ થયે ઉતારી ગાળી લઈ સાકર ૩૨ પલ (૧૨૮ તોલા) તથા ઘઉંનો ભોટ, લીડીપીપર વાંસકપુર વાંસકપુર, સિંધિડાનું યુર્ણુ તથા મધ દરેક એક કુડવ અર્થાત ૧૬ તોલા મેળવી એકત્ર કરવું. લાકુ બનાવવા જેવું થાય ત્યારે ચાર ચાર તોલાનો લાકુ બનાવી ઉપરથી ભોજપત્ર લપેટી દેવું. એને ખાઈ દૂધ તથા મધ પીવું જોઈએ. આ રાજયક્ષમા, કાસ, ક્ષત ક્ષીણ, ચાકેલા તથા સ્ત્રી ગમનથી તથા ભાર ઉપાડવાથી થયેલા કૃશ, યુકમાં લોહી પડવું હોય તેવા, તથા દાહ અને સજેખમથી પીડાતા પુરુષોને માટે વધુ હિતકર છે. પાંસળાં તથા

માથાનું દરદર સ્વરભદ્ર, વર્ણુ વિકૃતિ પણ એથી નષ્ટ થાય છે. કવાથનું દ્રવ્ય ઘીથી ઓઢું છે એથી આઠંગણું પાણી નાંખી અને ચોથા ભાગનું બાકી રાખવું તથા કવાથના જેટલો વિદારી કન્દનો અને બકરાના માંસનો રસ નાંખવો જોઈએ. ફેટલાક કહે છે કે કવાથનું દ્રવ્ય ઓઢું હોવા છતાં પણ કવાથ ઘીના જેટલો જ બનાવવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૩૬-૪૫).

અનીપચ ધૃત:—બકરાની લીંડીયોનો રસ ૪ શેર, બકરાનું મૂત્ર ૪ શેર, બકરીનું દુધ ૪ શેર, બકરીનું દહી ૪ શેર, અને ઘી ૪ શેર બધું એકત્ર કરી ઉકાળવું. ઘી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૧ શેર જવખાર મેળવવો. આ ઘી યક્ષ્મા, કાસ તથા શ્વાસ મટાડવામાં ઉત્કૃષ્ટ છે. માત્રા ૧૦ તોલો ૨૨. (ચક્રદત્ત: ૭૩).

યક્ષ્મારોગીએ બકરાનું માંસ લક્ષણ કરવું, બકરીનું દુધ પીવું, સાકર સાથે બકરીનું ઘી ખાવું, બકરીની સેવા તથા બકરીયોના ટોળાની વચ્ચે સુવું એ અત્યંત ક્ષિતકારક છે. ૨૩.

જવન્યાદિ ધૃત:—જવન્ટી (ડોરીની ભાજી), જેડીમદ, દ્રાક્ષ, ઇન્દ્રજવ, કચુરો, પુષ્ક-સ્મુળ, બેડી ભોંયરીગણી, ગોખર, બલા (કાંસકી), નીલોત્પલ (કમળ) ભોંય આંબલી, ત્રાયમાણુ ધમાસો તથા પીંપર સર્વ મળી ૧ શેર ખાંડી કટક કરવો. ૧૬ શેર પાણી અને ગાયનું ઘી ૪ શેર, એકત્ર કરી તેના યથાવધિ પાક કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. તેની માત્રા ૧૦ તોલો.

આ ઘીનું સેવન કરાવવાથી અગ્નિઆર લક્ષણોવાળો યક્ષ્મા રોગ નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૧૦ તોલો. ૨૪ થી ૨૬ (ચક્રદત્ત: ૬૦-૬૨).

પિપ્પલીધૃત:—લીંડીપીંપર, ગોળનો કલ્ક, બન્નેથી ચાર ગણું ઘી અને ઘીથી ચારગણું બકરીનું દુધ મેળવી પકવવું જોઈએ. એ ક્ષય તથા કાસવાળાઓએ અગ્નિની વૃદ્ધિને માટે સેવન કરવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૬૩).

છાગધૃતમ:—બકરાનું માંસ ૫ શેર પાણી ૨ દ્રોણમાં ઉકાળવું. આઠમા ભાગે પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં ઘી ૬૪ તોલા મેળવી તથા જવનીય ગણુની ઔષધીયોનો કલ્ક ૧૬ તોલા નાંખી ઘી સિદ્ધ કરવું આ ઘી માંસ રસ સાથે પાવાથી વાત પિત્તજન્ય રોગ, કાસ, શ્વાસ, યક્ષ્મા, પાંસળાં તથા હૃદયની પીડા તથા અપ્ચશોષ અને વ્યવાય શોષને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૭૦-૭૨).

નાગબલાધૃત:—નાગબલા (કાંસકી)નું પંચાંગ ૫ શેર ૧ દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવું. ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તે કવાથ જેટલું ઘી અને એટલુંજ દૂધ તથા ઘીથી બમણું પાણી લઈ સર્વ એકત્ર કરી ઉકાળવું. ઉકાળતી વખતે અતિબલા (કાંસકી) બલા(કાંસકી, જેડીમદ, સંટોડી, પોન્ડરીવક, શીવણુ, ચારોળી, કૌચાં, આસન, ઘોળા ધરો. શતાવરી, મેદા, મહામેદા, ગોખર, કમળની ડાંડી, તંતુ કન્દ, સીંધોડાં અને કશેર દરેક બધે તોલા લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક તેમાં મેળવવો. આ નાગબલાધૃત રક્તપિત્ત. ઉરક્ષત, કાહ, બ્રમ, તથા તરસને નષ્ટ કરે છે. અને બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે. ઓજ તથા આયુને વધારે છે. અને મોંની કરચળી તથા સફેદ વાળને મટાડે છે. એનો ૬ મહીના સુધી પ્રયોગ કરવાથી વૃદ્ધ પણ જુવાનો સમાન બળવાન થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૭૬ થી ૮૦).

નિચુંડી ધૃત:—નગોડાનાં પંચાંગથી સિદ્ધ કરેલા ઘીનું સેવન કરવાથી મનુષ્ય રોગ રહિત થઈ દેવો સમન શોભાયમાન થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૮૧)

બલાદિધૃત:—કાંસકી, ગોખર, ભોંયરીગણી શાલિપર્ણી, બેડી ભોંયરીગણી, પૃષ્ઠપર્ણી, લીમડાનાં પાન, અડસલીયો પીત્તપાપડો, નાગરમોચ, ત્રાયમાણુ, જવાસો એ સર્વનો ઉકાળો

અને ભોંયઆંબલી, કચુરો, દ્રાક્ષ, પુષ્કરમૂળ, મેદા, આંબળાનો કલ્ક અને દૂધ મેળવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ન્વરને નખટ કરી ક્ષય, કાસ, માથું તથા પાંસમાંની પીડા મટાડે છે. આ ચરકમાં વાસાદિ ધૂતની અંદર લખેલું છે. એ અનુસાર ઘીથી બમણો કવાથ તથા બમણું દૂધ લેવું નોંધએ. (ચક્રદત્ત. ૮૨ થી ૮૫).

ઉરઃક્ષત ચિકિત્સા

ઉરો મત્સ્યા ક્ષતે લાક્ષ્યાં પચસા મધુસંયુતામ્ ।

સઘ યથ પિબેજ્જીર્ણે પચસાઘાત્સશર્કરમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉરઃક્ષત બાળીને તત્કાલજ લાખને મધમાં મેળવી ચાટવી નોંધએ. ઉપરથી દૂધ પીવું નોંધએ તથા પચી ગયા પછી દૂધ સાકર સાથે પચ્ય લેવું નોંધએ. (ચક્રદત્ત. ૯૧).

તથા ઉરઃક્ષતને બેડવા માટે કાશની જડ, કમળના તંતુ, ગાંઠ, કમળનાં ડૂલનાં ફેસર, રતાંગળાથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ, મધ મેળવી પીવું નોંધએ. એ પ્રકારે કાંસરી, આસન, શાસ્ત્રિપણી, શતાવરી, સાટીરી દરેકજ દૂધ સાથે સેવન કરવાથી ઉરઃક્ષત નખટ થાય છે. (ચક્રદત્ત. ૯૨-૯૩).

બલાદિ ધૂત:--કાંસરી, નાગયત્રા, અર્બુત વૃક્ષની છાલનો કવાથ, તથા જેડીમધનો કલ્ક નાંખી સિદ્ધ કરેલ ઘી હૃદયરોગ, શળ, ઉરઃક્ષત, રક્તપિત્ત, કાસ, અને વાતરકતને નખટ કરે છે. (ચક્રદત્ત. ૯૪).

છાગલાદિ ધૂત:--અકરીનું માંસ ૧૦ શેર, પાણી ૨૦૪૮ તોલામાં ઉકાળવું. એથી ભાગ આઠી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા મેળવી પછી ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, ઇવક, ઋષભક કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનો કલ્ક તેમાં ઉમેરી યથાવિધિ પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. કુંદુ થયે સાકર ૩૨ તોલા, મધ ૧૬ તોલા તેમાં મેળવવું. માગા ૧૧ તોલો. આ ઘીનું સેવન કરાવતી વખતેજ સાકર કે મદ મેળવવું. નહિં તો ઘી ખરાબ થવાનો સંભવ છે, આ ઘીના સેવનથી યક્ષ્મારોગ, ક્ષતક્ષય, કાસ, પડખાનું શળ, અરુચિ, સ્વરબેદ શ્વાસ અને ફેફસામાં ઉત્પન્ન થનારા બીજા રોગો નખટ થાય છે. આ ઘી બલપ્રદ માંસ વધારનાર, ત્રાપ્ય અને અગ્નિ સંદીપક છે. ૨૭ થી ૩૧ (ચક્રદત્ત: ૬૦ થી ૬૬).

પારાશરધૂત:--જેડીમધ, કાંસરી, ગળો, લઘુપેચમુળ મળી ૧૦ શેર, પાણી ૪૦૯૬ તોલા લઈ ઉકાળવું. એથી ભાગનું આઠી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં ઘી ૫૧૨ તોલા; આંબળાનો રસ ૫૧૨ તોલા, વિદારીકંદનો રસ ૫૧૨ તોલા, શેરડીનો રસ ૫૧૨ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા, કલ્ક માટે ઇવનીયગણનાં રસ ઔષધો અર્થાત ઇવક, રૂપભક, મેદા, મહામેદા, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી, ઇવન્ટી (ગંડી) તથા જેડીમધ, સરખે ભાગે મિશ્ર કરી તે ૧૨૮ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. યથાવિધિ આ ઘીને સિદ્ધ કરી સેવન કરવાથી સ્વસ્ત્ય સુકત કાસ, ન્વર આદિવાળો રાજરોગ યક્ષ્મા નખટ થાય છે. માગા ૧૧ તોલો. ૩૨-૩૩ (ચક્રદત્ત: ૬૪-૬૫).

બલાગર્ભધૂત:--દશમુળ કવાથ ૨૫૬ તોલા, અકરાનો માંસ ૨૨૨ તોલા, દૂધ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, કાંસરી ૩૨ તોલા લઈ ખાંડી કલ્ક કરવો. બધું મેળવી યથા વિધિ પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. માગા ૧૧ તોલો. આ ધૂત પીવાથી અભિઘાતજ યક્ષ્મા શળ, ક્ષતક્ષય તથા કાસ નખટ થાય છે. માગા ૧૧ તોલો. ૩૪ (ચક્રદત્ત: ૭૪-૭૫).

સ્વધ્યયંદનાદિ તેલ:—સુખડ, અગર, તાલીસપત્ર, નખત્રા, મજ્જા, પદ્મક, મોથ, કચુરો, લાખ, હળદર, દારૂ હળદર, રતાંગળી, દરેકનું ચુર્ણ ચાર ચાર તોલા લઈ કટક કરવો. તલનું તેલ રૂપડે તોલા, ભારંગીનો રસ, ભોંયરીંગળીનો કવાથ, કાંસક્રીનો ઉકાળો, ગળાનો રસ એકંદર મળી ૧૦ શેર સર્વ એકત્ર કરી યથાવિધિ ઉકાળી તેલ રહે ત્યારે ઉતારી એ તેલનો રાજ યદ્દમા, કાસ. ગર (મંથોગજ વિપ), આદિમાં અભ્યંગ કરવો (ચોળાવવું) નેત્રએ. આ તેલ બળ, વર્ણ તથા અગ્નિને વધારે છે અને ગ્રહદોષને નાશ કરે છે. ૩૫ થી ૩૮.

ચંદનાદિ તેલ:—રતાંગળી, સુગંધી વાળો, નખત્રા, ઉપલેટ, ગંદામધ, શેલેય (છડીલો-પથ્થર ડુલ), પદ્મક, મજ્જા, ગંધમેરુને, દેવદાર, કચુરો, ઇલાયચી, પુષ્ટિ (કાંચકી), નાગકેસર, તમાલપત્ર શિલારસ, મારા માંસી, જરામાંસી, કંકાવ, ઘઉંલા, મોથ, હળદર, દારૂ હળદર, ઉપલસરી, કાળી, ઉપલસરી, કદુ, લવીંગ, અગર, કેસર, તજ, રાણકબીજ, નાલુકા, સર્વ સરખેભાગે લઈ કટક કરી એકંદરે ૧૬ તોલા, તેલ ૧૨૮ તોલા, દહીંનું પાણી ૫૧૨ તોલા, લાક્ષારસ ૧૨૮ તોલા. એ સર્વ એકત્ર કરી યથાવિધિ તેલ સિદ્ધ કરી પ્રયોગ કરવાથી અપરમાર. તાવ, યદ્દમા, કૃત્યા, તથા ગ્રહાદિ દોષો નાશ થાય છે. આ તેલ આયુષ્ય, બળ તથા વર્ણને વધારે છે. એમજ પુષ્ટિ કરણ તથા વશીકરણ છે. ૩૯ થી ૪૨ (ચક્રદત્ત: ૮૬ થી ૮૯).

શ્રી ચક્રદત્ત: રાજ યદ્દમાધિકાર શ્લોક ૧ થી ૯૪ સંપૂર્ણ આ અધિકારમાં આવી બધ છે.

મહાચંદનાદિ તેલ:—રતાંગળી, શાલીપર્ણી, પૃથ્વીપર્ણી, બેડા ભોંયરીંગળી, ઉભી ભોંયરીંગળી, ગોખર, જંગલી મગ, વિદારી કંદ, આસન, જંગલી અકદ, આંગળાં કાળીયા સરસની છાલ, પદ્મક, ખસ (વાળો), ગંધમેરુને, નાગકેસર, પ્રસારણી (નારીવેલ), મોરવેલ, ઘઉંલા, નીલકમળ, સુગંધી વાળો, અતિગત્રા (કાંસકી), કમળ, કમળનું મૂળ, સર્વ મળી ૫ શેર, ઘોળી કાંસકરી ૫ શેર, પાણી ૨૦૪૮ તોલામાં ઉકાળવું ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તલનું તેલ ૨ આઠક (૫૧૨ તોલા), બકરીનું દૂધ, શતાવરીનો રસ, લાક્ષારસ, કાંછ, દહીંનું પાણી દરક બધે આઠક (૧૨૮ તોલા) હરિણ, બકરી તથા સસત્રાનું માંસ ૪ પ્રસ્થ (૨૫૬ તોલા) પાણી ૩૨ પ્રસ્થ (૨૦૪૮ તોલા) માં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી સુખડ, અગર, કંકાવ, નખત્રા, શેલેય, નાગકેસર, તમાલ પત્ર, તજ, કમળ, હળદર, ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, રાતુ કમળ, તગર, ઉપલેટ, ત્રિફળા, કાલસા મોરવેલ, ગ્રંથીપર્ણી, નલિકા, દેવદાર, ગંધમેરુને, પદ્મક, ખસ, ધાવડીનાં ડુલ, બીલીના ફળની મજ્જા, રસવંતી, મોથ, શિલારસ, સુગંધી વાળો, વજ, મજ્જા, લોધર, વરીયાળી, જવનીય ગળુનાં ઔષધો, ઘઉંલા, કચુરો, ઇલાયચી, કેસર, ખડાશી, કમળનાં કેસર, રાસના નવત્રી મુંક, ઘાણા, દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનો કટક કરવો. પછી બધું એકત્ર કરી તેમાં વાનરોગમાં કહેલા મહા સુગંધી તેલનાં સુગંધી ડ્રગ્સો ઉમેરી એ તેલનો ગંધ પાક કરવો નેત્રએ. ન્યારે પાક સિદ્ધ થાય અને તેલ માગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. કંદુ થયે તેમાં કાંધક કેસર, કચુરી, તથા કપુર મેળવી દેવું. આ તેલના મર્દનથી રાજયદ્દમા, રક્તપિત્ત, તથા ઉરક્લન આદિ નાશ થાય છે. દર્મશો મહેનત કરવાથી જે પુરુષોનો દેહ ક્ષીણ થઈ જતો હોય તથા જેનું વીર્ય ક્ષીણ થઈ ગયું હોય અથવા જે કાંઈ રોગના લીધે

અત્યંત નિર્જળ થઇ ગયા હોય એમને માટે આ તેલ બળ આપનાર, વીર્ય કારક તથા તથા શરીરને પુષ્ટ કરનાર છે. ૪૩ થી ૫૬.

વાસાવલેહ—અરુસીના રસ ૧૨૮ તોલામાં ૩૨ તોલા સાકર મેળવી ઉકાળવું. ત્યારે બનું થઇ બન્ય ત્યારે તેમાં પીપર ૮ તોલા ઉમેરી તથા પાક સિદ્ધ થયે થી ૧૬ તોલા ઉમેરી સારી રીતે દલાવવું. પછી નીચે ઉતારી દેવું થયે તેમાં ૩૨ તોલા મધ મેળવવું. માગા બા તેલો. આ અવલેહ રાજ્યદક્ષા, કાસ, શ્વાસ, પડખાનું શળ, હૃદયશલ, રક્તપિત્ત, તથા બરને શાંત કરે છે. ૫૭ થી ૫૮.

બુદ્ધવાસાવલેહ—અરુસી ૧૦ શેર લઇ ૨૦૮૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળવી એથા ભાગ બાળી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઇ એ કવાથમાં ૧૦ શેર સાકર મેળવી ઉકાળવું, બનું થાય ત્યારે તેમાં ગિદ્દુ, તજ, ઇલાયચી, કાયફળ, મેથ, ઉપલેટ, જીર, પીપરીમળ, કપીલા, ચવક વાંસકપુર, કદુ, ગજપીપર, તાલીસપત્ર, ઘણા દરેક બધે તોલા લઈ તેનું વસ્ત્ર ગાળ ચુર્ણ કરી નાંખવું પછી સારી રીતે દલાવવું. અને ઉતારી લેવું. ટાઢું થયે તેમાં ૩૨ તોલા મધ મેળવવું માગા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી અગ્નિ તથા બળ. અનુસાર એનું રોગીયે સેવન કરવું. અનુપાન ટાઢું કરેલું પાણી. એના સેવનથી રાજ્ય દક્ષા રક્તપિત્ત, કનકાય, વાનિક કાસ, પૈનિક કાસ, શ્વાસ, હૃદયનું શળ, પડખાનું શળ, ઉંઠી, અર્ચય તથા બર મરી બન્ય છે. ૬૦-૬૮.

અચકત (લાખ) સાથે મધ મેળવી સેવન કરાવવાથી લોહીની ઉંઠી મરી બન્ય છે. જેડીમધ, તથા રતાગળાને દુધની સાથે ઘસી પીવાથી લોહીની ઉંઠી મરી બન્ય છે. ૬૫

બુદ્ધવાસાવલેહ—અરુસી ૧૦૦ તોલા, ઉબા ભાંયરીગળી ૧૦૦ તોલા, એડી ભાંયરીગળી ૧૦૦ તોલા, ભારંગમળ ૧૦૦ તોલા, બધું એકત્ર કરી ૨૦૮૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એથા ભાગ બાળી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. એ પછી તેને ગાળી લઇ એ કવાથમાં ૬૮ તોલા સાકર મેળવી ઉકાળવું. ત્યારે બનું થઇ બન્ય ત્યારે તેમાં અબ્જકભર ૮ તોલા, પીપરનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા ઉપલેટ, તાલીસપત્ર, મરી, તમાલપત્ર, મુરામાંસી, વાળા, લવીંગ, નાગકેસર, તજ, ભારંગમળ, મુગંધી વાળા, મેથ દરેક બધે તોલા લઈ તેનું ચુર્ણ કરી તે નાંખવું. દલાવી એકત્ર કરી બનું થયે તેમાં થી ૧૬ તોલા નાંખી મિશ્ર કરવું. પછી ઉતારી દેવું થયે તેમાં મધ ૩૨ તોલા મિશ્ર કરવું. આ અવલેહ બાળક, વૃદ્ધ, તથા બુ નોને માટે હિતકર છે. એના સેવનથી રાજ્ય દક્ષા, કારી, રક્તપિત્ત, કાય; શ્વાસ, તાવ, પેલીલા, પડખાનું શળ, હૃદયશળ, અચકતપિત્ત તથા ઉંઠી વગેરે રોગો મરી બન્ય છે. માગા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી. ૬૬ થી ૭૨.

બુદ્ધવાસાવલેહ—અરુસી ૧૦ શેર. પાણી ૨૦૮૮ તોલામાં ઉકાળી એથા ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. આ કવાથમાં ૧૦ શેર સાકર મેળવી ફરી ઉકાળવું. ત્યારે બનું થઇ બન્ય ત્યારે ગિદ્દુ (મુંડ, મરી, પીપર); ઇલાયચી, તમાલપત્ર, કાયફળ, મેથ, ઉપલેટ, કપીલા, જીર, શાદજીર, નંસાતર, પીપરીમળ, ચવક, કદુ, દરેક, તાલીસપત્ર, ઘણા દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણ ઉપરના અવલેદમાં મેળવી દેવું. પછી ઉતારી દેવું થયે તેમાં ૩૨ તોલા મધ મેળવવું માગા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી. અનુપાન ગરમ પાણી. આ અવલેદનો કાસ, દરરોગ, રાજ્ય દક્ષા, આદરો ચક્રો, અગ્નિમાંથ, હૃદયરોગ, કનકાય, મુગકચ્છ, આદિમાં ઉપયોગ કરવો નેત્રએ, ૭૩ થી ૭૬.

ઉપદ્રવા જ્વરાધાસ્તે સાધ્યાઃસ્વે સ્વૈશ્ચિકિત્સિતૈઃ ।
તેષુ શાન્તેષુ રોગેષુ પદ્માચ્છોષમુપાચરેત્ ॥ ૭૧ ॥

યદ્દમાં તાવ આદિ ઉપદ્રવાની તે તે રોગોની ચિકિત્સા દ્વારા શાંતિ કરી પછી
યદ્દમાંની ચિકિત્સા કરવી નેદાઁ. ૭૯.

ચ્યવન પ્રાશાવલેહ

બીલીમૂળ, અરણી, અરકુસાનો. મૂળ શીવણ, પાટલા (કાંકચ), કાંચકીનાં મૂળ, શાલવણ
સુગંધી સમેરવો, સમેરવો. જંગલી મગ, જંગલી અડદ, પીપર, ગોખર, બેદા ભાંયરીગણી,
ઉભા ભાંયરીગણી, કાકડાશીંગી. આંબળાં દ્રાક્ષ, હવન્તી (ઠાડી) પુષ્કર મૂળ, અગર, હરદ,
ગજો, ઝાકિ. (હુકકર કંદ, હવક. વિદારી કંદ ફગ વેલાનો કંદ, ઋપભક; વિદારીકંદ,
કચુરો; માથ, સાટોરી, મેદા, ઇલાયચી. કમળા; રતાંગળી, વિદારીકંદ, અરકુશીનું મૂળ.
કાંકાલી (આસન). પીતુરી દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ ખંડારી ભુકા કરવો તે ભુગડાની
પાટલીમાં બાંધેલાં ૫૦૦ આંબળાં લગભગ ૧૨૫ શેર) એ સર્વને એકત્ર કરી ૨ કોણુ
પાણીમાં એકત્ર કરી વાસળમાં ભરી ચુએ ઉકાળવું. પાણી ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે
ઉતારી કવાથ ગાળી લેવો અને આંબળાં જુદાં કાઢી લઈ તેમાંથી બી કાઢી લઈ તેનો
માવો ભુગડે ગાળી લેવો. તે માવો ૪૮ તોલા ધી તથા ૨૮ તોલા તલના તેલમાં શેકવો.

પછી તેમાં ૫ શેર ખાંડ ઉપરના કવાથમાં નાંખી ઉકાળવી; તેમાં આંબળાંનો માવો પણ
નાંખી દલાવતા જવું તે મંદ અગ્નિથી શેકના જવું. અવલેહ જેવો બન્યા થાય ત્યારે
વાંસકપુર ૧૬ તોલા; પીપર ૮ તોલા. તજ ૨ તોલા. ઇલાયચી એ તોલા, તમાલપત્ર ૨
તોલા, નાગ ફેસર ૨ તોલા, એનું ચુર્ણ તેમાં નાંખી સારી રીતે દલાવી એકત્ર કરવું. પછી
ઉતારી હાંડુ થયે તેમાં ૨૪ તોલા મધ મેળવી દલાવવું. માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી.

આ અવલેહ રસાયન છે. વિશેષ કરીને ઉદરસ તથા શ્વાસને મટાડે છે. ક્ષીણ, વૃદ્ધ,
તથા બાળકોના અવયવોને પુષ્ટ કરે છે સ્વરબેદ, ફેફસાંના રોગો, હૃદયરોગ, વાતરક્ત, તૃપા,
તથા મૂત્ર અને ધાતુ સ્થિત દોષોનો નાશ કરે છે. આ રસાયનના સેવનથી વૃદ્ધ સ્વચ્ચન
ઋપિ ફરી યુવાન થઈ ગયા હતા.

“અસ્ય પ્રયોગાચ્ચ્યવનઃ સુબુદ્ધોઽમૃતપુનરુથા” ॥

આ રસાયનના સેવનથી સુદ્ધિ. યાદદસ્તી, કાન્તિ. આરોગ્ય, આયુષ્યની વૃદ્ધિ, મનદ્રવ્ય
સામર્થ્ય, કામવૃદ્ધિ. જરારાગિ દાપન, યજ્ઞ, તથા વાતની અનુલંભતા થાય છે. તે કાંઈ
વૃદ્ધ આ રસાયનનું કુટિ પ્રવેશિક વિધિથી સેવન કરે તો પોતાના જરાકૃત રૂપને છોડી
ફરી યૌવનને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૮૦ થી ૬૩ [ચક્રદત્ત. રાગ્ય ૦ ૮૩-૫૬.]

યદ્દમારિલેહઃ—સુવર્ણમાલિક ભસ્મ, શિલાજીત, હરદ, વાવડીંગ, દરેક અંકકે તોલા.
લોહભસ્મ. ૮ તોલા એકદર મિશ્ર કરી ઘુંટવું. માત્રા ૨ રતી. અનુપાન—ધી તથા મધ સાથે
આટવું. આ લોહના સેવનથી પચ્ચથી રહેતા યદ્દમારોગ જરૂરી મરી જાય છે. ૬૮ (ચક્રદત્ત:
રાગ્ય ૦ ૨૭).

વિન્યયાસિયોગ—સુકં, મરી, પીપર, શતાવરી, હરદ, બેદા, આંબળાં, કાંસકી, ઘોળી
કાંસકી દરેક અંકકે ભાગ લઈ ખાંડી ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણના વજન બરાબર લોહભસ્મ
તેમાં મિશ્ર કરી ઘુંટવું. માત્રા ૨ રતી. એનું સેવન કરવાથી સમસ્ત રોગ મરી જાય છે,

તેમજ ઉરક્ષત, કંઠરોગ, રાજ યજ્ઞમા, બાહુરત્નભ, તથા અર્દિત, (લકવો) આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૯૫-૯૬ (ચક્રદત્ત: રાજ ૫૦ ૨૮-૨૯).

યરુઆનકસોહ—રાસના, તાલીસપત્ર, કપુર, મંદુકપર્ણી, શિલાચૂત, સુંદ, મરી, પીપર, હરદ, બેદાં આંબળાં, વાવડીંગ, મોથ, ચિત્રકમૂળ, દરેક એકેકે તોલો લઈ ચુર્ણ કરવું. લોહ ભસ્મ તે બધાના વજન જેટલી એટલે ૧૪ તોલા તેમાં મેળવી એકત્ર છુટી તૈયાર કરવું. માત્રા ૨ રતી. આ લોહ સેવન કરવાથી ધોર યજ્ઞમા, ઉદરસ, સ્વરબેદ, ક્ષયકાસ, તથા ક્ષતક્ષય આદિ નષ્ટ થાય છે. તે બળવર્ધક. વર્ણુ સુધારનાર, જઠરાગ્નિ દીપક અને પુષ્ટિકર છે. એનું નામ રાસનાદિલોહ પણ છે. ૯૭-૯૮.

શિલાજતવાહિલોહ—શિલાચૂત, જેડીમધ, સુંદ, મરી, પીપર, સુવર્ણભાક્ષિક ભસ્મ. દરેક એકકે ભાગ લઈ તેના વજન જેટલી લોહભસ્મ લેવી. બધું વાટી છુટી એકત્ર કરવું. એનું દુધ સાથે સેવન કરવાથી રક્ત ક્ષય મટી જાય છે, માત્રા ૨ રતી. ૯૯.

રસો

ક્ષયકેસરી રસ—સુંદ, મરી, પીપર, હરદ. બેદાં આંબળાં, ઇલાયચી, જયફળ, લવીંગ દરેક એક એક ભાગ, લોહભસ્મ બધાના વજન જેટલું એટલે ૯ ભાગ તેને બકરીના દુધ સાથે છુટી બમે રતીની ગોળીયો બનાવવી. અનુપાન મધ. આ રસ ક્ષય રોગને મટાડનાર છે. ૧૦૦-૧૦૧.

રસેન્દ્ર ગુટિકા—એક તોલો શુદ્ધ પારદ લઈ બલમાં અરણી અને આદાના રસથી બુળ છુટવો; બ્યાં સુધી પારો ગોળાકાર બની જાય ત્યાં સુધી છુટવો. પછી એ પારાને જલકળી (જલપીપર) તથા પીલુડીના રસની જુદી જુદી ભાવના આપવી, અને પછી ભાંગરાના રસની ભાવના આપેલા ગંધક ૪ તોલા લઈ તે પારદ ગંધકને ભેગાં છુટી કઠ્ઠણી કરવી. પછી તેમાં બકરીનું દુધ ૮ તોલા મેળવીને છુટી ચાર રતીની મગ મગ જેવડી ગોળીયો બનાવવી, એ પછી મહાદેવજીનું વજન કરી તથા બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરી અન્ન પચી ગયા પછી ૧ ગોળી દુધ કે માંસ રસ સાથે ખાવી. આ ગોળી બધી જનતાના ક્ષય, ઉદરસ, રક્ત પિત્ત અશ્મિને તેમજ એકંદ્રા વૈદ્યોએ છાતી દીધેલા અમ્લપિત્તવાળા રોગીને સારો કરે છે. ૧૦૨ થી ૧૦૬ (ચક્રદત્ત. રાજ ૫૦ ૩૦ થી ૩૪).

પૂલહરસેન્દ્ર ગુટિકા—બે કર્પાં બે તોલા | પારદને કુંવારપાકનો રસ, ત્રિકળાનું ચુર્ણ ચિત્રક મૂળનો કવાચ, રાત્રી ઘરનો ધુમકો, છટનું ચુર્ણ, ધંતુરાના પાનનો રસ, આદાનો રસ એ બધાથી જુદા જુદા છુટવો. પછી કપડેથી ગાળી લેવો, એ પ્રકારે શુદ્ધ કરેલા પારદને અરણીના રસમાં તે ચુર્ણ જેવો થઈ જાય ત્યાં સુધી છુટવો. પછી જલકળી (જલપીપર) તથા પીલુડીના રસથી ભાવના દીધેલો ગંધક ૪ તોલા. મરી ૨ તોલા, ટંકણ ૨ તોલા સુવર્ણ ભાક્ષિક ભસ્મ ૨ તોલા, મોરચુથુ ૨ તોલા, હરિતાલ ૨ તોલા, અબ્રક ભસ્મ ૨ તોલા, એ સર્વ એકંદ્રે મિશ્ર કરી આદાના રસથી ભાવના આપી એકેક રતીની ગોળીઓ બનાવવી. એના સેવનથી ક્ષય, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, અશ્મિ પાન્ડુ, કૃમિ, જ્વર તથા અમ્લપિત્ત આદિ રોગો મટી જાય છે. આ ગોળીયો દુબળા પુરોષોને પુષ્ટ કરનારો તથા વાહકરણ છે. પથ્થ-દુધ તથા માંસ રસ. ૧૦૭ થી ૧૧૪.

કમ્બાણુસુન્દરાશ્રમ—અબ્રક ભસ્મ સો પુટી ૪ તોલા લઈ તેને આંબળાં, નાગર-મોથ, ઉભી ભેંયરીંગળી, શતાવરી, શેરડી, ખીલી, અરણી, સુગંધી વાળો, અરુણીનાં પાન;

ભાંયરીગણી, અરકુસા, કાળીપાટ, બ્રહ્મા એને જુદા જુદા ૪ તોલા રસથી ઘુંટી એકે રતીની ગોળીયો બનાવવી. એના સેવનથી યદ્ધમા, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, ઉદરસ, અગસાદ, સોજન, સ્વરભેદ, અઢણું, ઉદર્દ, શળા, પ્રમેહ, વતર, વિપ, છાતીમાં દરદ, પાનકું, લિક્કા, કૃશતા, કૃમિ, નિર્બળતા, અમ્લપિત્ત, બરોળ, લક્ષ્મીક, રક્ત, ગુદ્મ, તૃપા, આમ વાત, ગ્રહણી, વિસ્ફોટક, કુષ્ઠ, અક્ષિરોગ, મુખરોગ, શિશોરોગ, મૂર્છા, ઉલટી, મુખ વૈરસ્ય, વગેરે રોગો નિવૃત્ત થાય છે. આ દવા સુદ્ધિવર્ધક અને રસાયણ છે. ૧૧૫ થી ૧૧૮.

ઝૂંગરાશ્વરમ—અબ્રક ભસ્મ ૧૬ તોલા, કપુર, જવળી, સુગંધીવાળો, જળપીંપર, તમાકુપત્ર, લવીંગ, બટામાંસી, તાલીસપત્ર, તજ, નાગકેસર ઉપલેટ, ધાવડીનાં પુલ, દરેક અર્ધી અર્ધી તોલા, દરેક, આંબળાં બેઠાં, ગિકટુ (સુંક, મરી, પીંપર,] એ દરેક બધે માસા ઇલાયચી, જનકણ, ભુધરચંદ્ર દ્વારા સુદ્ધ કરેલાં ગંધક દરેક એકેક તોલા, પારદ ૧૧ તોલા, એ અધુ એકઠા કરી પાણીથી ઘુંટી ગોળીયો બનાવવી. માગા ૧ થી ૨ રતી. એ સવારે સેવન કરવું. ઉપર આદુ કે નાગરવેલનું પાન આવવું, પછી પાણી પીવું. એ પ્રકારે સેવન કરવાથી દુષ્ટ અગ્નિ જન્ય કોડાનો રોગ, તાવ, ઉદરરોગ, રાજ્યક્ષમા, ક્ષય, કાસ, શ્વાસ, સોજન, આંખના રોગ, પ્રમેહ, મેદરોગ, ઉલટી, શળા, અમલપિત્ત, તૃપા, ગુદ્મ, પાંદ, રક્તપિત્ત, વિપજરોગ, સજેખમ, બરોળ, આમાશયરોગ, તથા વાત, પિત્ત અને કફજ રોગો નાશ થાય છે. આ દવા અત્ય, ત્રપ્ય તથા ભોજ્ય છે. આ ઔષધના સેવનથી યુષ્ઠિ થાય છે. પથ્ય ઘીથી પકવેલું માંસ, ગાયનું દુધ, તથા અન્ય માંસ ભોજન. આ ઔષધ ત્રાય તથા વાહકરણ છે. આનું સેવન કરવામાં આવે ત્યારે પહેલાં કેટલાક દિવસ સુધી શાક તથા ખાટા પદાર્થો વળ્ય કરાવવા જોઈએ, પછી યથેષ્ટ ભોજન કરવું. આ ઔષધના સેવનથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુઃ કામદેવ જેવા દિવ્ય રૂપવાળો તથા રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં વલીપક્ષિત આદિ લક્ષ્ણોથી રહિત થાય છે. ૧૧૯ થી ૧૨૮.

ઝૂંગારસ—પારદ ૧ તોલા, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ તોલા, મોતીની ભસ્મ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, ટંકણ ૨ માસા, એ અધુ એકઠા વાટી કાંઈમાં ઘુંટી ગોળીયો બનાવવા પછી તેને ચુકવી મુખમાં બંધ કરી લવણચંદ્રમાં ૪ પ્રદર સુધી પકવવું. વ્યારે સ્વાંગશીત થઈ જન્ય ત્યારે ઔષધને કઠારી એકેક રતીની માત્રામાં સેવન કરાવવું. આ ઝૂંગારસ યદ્ધમાને નાશ કરે છે. અનુપાન પીંપરનું ચુર્ણ ૨ રતી. અથવા મરી ૨ રતી અને મધ. પથ્ય લઘુ માંસનો ઘૂપ. બકરીનું દહીં, ગાયની જાસ, બકરીનું માંસ તથા હીંગ અને કાંઈક હારવાળું ઘીથી પકવેલું જ્યજન.

અપથ્ય—અનિ જ્ઞાર, રીંગાળું, તેજ, બીલીકળ, તથા કારેલાં. ક્રોધ, સ્ત્રીસંવાસને બીકડા ત્યાગ કરવો.

સ્વસ્થઝૂંગારસ—રસસિન્દુર તથા સુવર્ણ ભસ્મ સરખા ભાગે મેળવી એક રતીની માત્રામાં સેવન કરાવવું. આ રસનું અનુપાન તથા પથ્યાપથ્ય ઝૂંગારસ માફકજ છે. એ પણ ક્ષયરોગમાં લિતકારક છે. ૧૨૯ થી ૧૩૫.

રાજઝૂંગારસ—રસ સિન્દુર ૩ ભાગ, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ, મનશિષ, હરતાલ, ગંધક દરેક બધે ભાગ. એ સર્વ એકઠા મિશ્ર કરી મોટી કેડીની વચ્ચે ભરી દેવું. પછી બકરીના દુધથી ટંકણ ઘુંટી કેડીમાં મોં બંધ કરવું. તે પછી મરીના વાસણમાં તે કેડીયો ભરી સાંધા કપડ મરીથી બંધ કરવા. સુકાયે જળપુટ આપવો અને સ્વાંગશીત થયે ચુર્ણ કરી લેવું. માગા ૧ રતી. અનુપાન મધ અને ઘી. એને પીંપર, તથા

કાળાં મરી સાથે સેવન કરવું જોઈએ. એના સેવનથી સર્વ પ્રકારના રાજ મદમા રોગ મટી જાય છે. ૧૩૬ થી ૧૩૮.

મહામૃગાંકરસ—નિરુત્થ સુવર્ણ ભસ્મ ૧ ભાગ, રસસિન્દુર ૨ ભાગ, મોતીની ભસ્મ, ૩ ભાગ, ગંધક ૪ ભાગ, સુવર્ણમાદિક ભસ્મ પાંચ ભાગ, ચાંદીની ભસ્મ ચાર ભાગ, પ્રવાલ ભસ્મ ૭ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, એ સર્વ એકઠા મિશ્ર કરી બીજોરના રસમાં ગણુ દિવસ ઘુંટી ગોળો બનાવવો. એ ગોળાને તડકામાં મૂકી સુકવી દેવો. પછી મૂળમાં નાંખી તે મુખાને કપડમરીથી બંધ કરી પછી તેને લવણ ચંદ્ર દ્વારા ૪ પ્રહર સુધી પકવવું. પછી કાદી ચુર્ણ કરવું અને તેમાં ૧ ભાગ હીરાની ભસ્મ (અભાવે વૈકાન્ત ભસ્મ) મેળવવી. માત્રા ૧ રતી. અનુપાત મરીનું ચુર્ણ, ઘી તથા પીંપરનું ચુર્ણ. આ ઔષધના સેવનની ધખતે ક્ષયરોગોક્ત વિધિ અનુસાર ચાલવું જોઈએ. તથા બળ કરનારા ઘી આદિનું સેવન કરવું. અને પારદ વિરોધી. કકારાપ્ટક અદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ રસ બહુ લક્ષણ વાળા યદમા, જ્વર, શુદ્ધ, વિદિધિ, મંદગ્નિ સ્વરભેદ, કાસ, અરચિ, ઉડ્ડી, મૂત્રાહી, બ્રમ, વાત વ્યાધિ આદિ આઠ મહારોગ, પાનકૃ કમળો, પિત્ત રોગ, તથા બંધ-કાપ આદિ રોગોને નાષ્ટ કરે છે. ૧૪૦ થી ૧૪૮.

ટીકા—રસેન્દ્રસાર સંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં હીરાની ભસ્મના પરિમાણમાં કાંઈકે અંતર છે. ત્યાં લખ્યું છે કે ચુર્ણમાં ૬૧૧ ના હિસાબથી હીરાની ભસ્મ મેળવવી, જે હીરા-ભસ્મ ન હોયતો વૈકાન્ત ભસ્મ ૧૬૬ ના હિસાબે મેળવવી જોઈએ. ત્યારે આ રસની માત્રા ૧ વાલ (૨ રતી) ની થશે.

રત્ન ગર્ભ પારલી રસ—રસ સિન્દુર, હીરાની ભસ્મ, સુવર્ણ ભસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, નાગ ભસ્મ, લોહભસ્મ, તાંત્ર ભસ્મ, મોતીની ભસ્મ, સુવર્ણ માદિક ભસ્મ, પ્રવાલ ભસ્મ, શંખ ભસ્મ, મેરયુથુ એ સર્વને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી ચિત્રક મૂળના ક્વાથમાં ઘુંટી એક મોટી કોડીમાં ભરી દેવું અને ટંકણને આકાશના દુધથી ઘુંટી કોડીનું મોં બંધ કરી એક માટીના વાસણમાં તે કોડીયો ભરી તે વાસણનું મુખ કપડમરીથી બંધ કરવું પછી તેને ગજપુટ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયે એને કલાડી ઘુંટી લેવું અને નગોડ તથા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી અને ચિત્રક મૂળના ક્વાથની ૨૧ વાર ભાવના દ્વગ્ન ગોળાઓ બનાવવી. માત્રા ૧ રતી. અનુપાત પીંપરનું ચુર્ણ તથા મધ અને ઘી તથા કાળાં મરી. એના સેવનથી ક્ષય, આઠ મહારોગ ઉદરસ, જ્વર, શ્વાસ તથા અતિસાર અદિ નાષ્ટ થાય છે. ૧૪૬ થી ૧૫૮.

સર્વાંગશુદ્ધર રસ—પારદ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, ટંકણ ૨ ભાગ, મોતીની ભસ્મ ૧ ભાગ, પ્રવાલ ભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૧ ભાગ, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ ભાગ એ સર્વને લીંબુના રસથી ઘુંટી ગોળો બનાવવો તે પછી તેને લઘુ પુટ આપવો. સ્વાંગ શીત થયે ઔષધને કલાડી તીક્ષ્ણ લોહ ભસ્મ અથ્થો ભાગ તથા લોહ ભસ્મથી ૧૧ ભાગ હિંચુક મેળવી શુદ્ધ ચુર્ણ કરી લેવું. માત્રા ૨ રતી. અનુપાત પિંપર અને મધ અથવા પીંપર અને ઘી, નાગરવેલના પાનનો રસ, સાકર અથવા આદાનો રસ. એના સેવનથી રાજ યદમા, હરસ, પ્રલહી, પ્રમેદ, શુદ્ધ, ભગંદર, વાતજ રોગ, અને વિશેષ કરીને શ્લેષ્મિક રોગ મટે છે. ૧૫૫ થી ૧૬૧.

હેમ ગર્ભ પારલી રસ—રસ સિન્દુર ૩ ભાગ, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ ભાગ, તાંત્રભસ્મ

૧ ભાગ ગંધક ૧ ભાગ એને ચિત્રકમૂળના ક્વાથથી બે પ્રહર મર્દન કરી એક કોડીમાં ભરી ટંકણથી મેં બંધ કરી દેવું. પછી માટીના વાસણમાં બંધ કરી તેને ગજપુટ આપવો. સ્વાંગ શીતલ થયે ચુર્ણ કરી ૧ રતીની માત્રામાં સેવન કરાવવું. એના સેવનથી રાજ યક્ષ્મા રોગ મટી જાય છે. ૧૬૨ થી ૧૬૪.

કાન્યનાભ રસ—સુવર્ણ ભસ્મ, રસ સિન્દુર, મોતીની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, પ્રવાહ ભસ્મ, હરદે, ચાંદીની ભસ્મ, કસ્તુરી, મનશીલ, દરેક સરખે ભાગે લઈ પાણીથી ઘુંટી અર્ધા અર્ધા રતીની ગોળાથો બનાવવી. એના પ્રયોગમાં યથાદોષ અનુપાનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ રસના સેવનથી ક્ષય, કફ પિત્તજ કાસ, પ્રમેહ તથા ૮૦ પ્રકારના વાત-રોગ જલ્દી મટી જાય છે. આ રસ બળતી વૃદ્ધિ કરનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, તથા લીંગને દૃઢ કરનાર છે. એના સેવનથી સુવર્ણ સમાન કાન્તિ તથા કામદેવ સમાન સુંદર શરીર થઈ જાય છે. ૧૬૫ થી ૧૭૦.

પૃહ્લટકાંચનાભ રસ—સુવર્ણ ભસ્મ, રસસિન્દુર, મોતીની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, પ્રવાહ ભસ્મ, વૈકાન્ત ભસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, બંગ ભસ્મ, કસ્તુરી, લવીંગ જાવંત્રી, મરચકંકોલ, દરેક બધે તોલા લઈ તેને કુંવાર પાહાના રસમાં તથા ભાગરાના રસથી તથા બકરીના દુધથી જુદું જુદું ઘુંટી ૩ વાર ભાવના આપી એકે રતીની ગોળાથો વાળવી. એમાં યથા દોષ અનુપાનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. એના સેવનથી ક્ષય, કાસ, યક્ષ્મા, શ્વાસ, પ્રમેહ, વગેરે સંપૂર્ણ લક્ષણ વાળા વિવિધ રોગો નાટ થાય છે. ૧૭૧ થી ૧૭૫.

પૃહ્લક્ષયકેસરી—અબ્રક ભસ્મ, રસ સિન્દુર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શીસાની ભસ્મ, કાંસાની ભસ્મ, મંદુર ભસ્મ, રૌપ્યમાશ્નિક ભસ્મ, બંગભસ્મ, ખાપરીયાની ભસ્મ, હરતાલ, શંખભસ્મ, ટંકણમાર. સુવર્ણ માશ્નિક ભસ્મ, વૈકાન્ત ભસ્મ, કાન્ત લોહભસ્મ, સુવર્ણ ભસ્મ, પ્રવાહ ભસ્મ, મોતીની ભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ડિંગજો, કાન્ત પાપાણુ ભસ્મ, ગંધક સર્વ સરખે ભાગે લઈ એકત્ર ચુર્ણ ઘુંટી ચિત્રકમૂળ અને આકડાના રસની ભાવના આપી ત્રણ દિવસ સુધીમંદ મંક અગ્નિ ઉપર લઘુ પુટપાક કરવો. એ પ્રકારે ભાવના આપી તે પછી પુટપાક ત્રણ વાર કરવો. પછી બીજોઈ, ત્રિકા, ચિત્રકમૂળ, અમ્લવેતસ, ભાંગરો, કરેણુ, આદુ એ સર્વના રસની લઘુ વનિહ દ્વારા ભાવના આપવી. એના સેવનથી વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, વ્તર, સન્નિપાત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, વગેરે રોગો નાટ થાય છે. માત્રા ૧૦ રતીથી ૧ રતી. અનુપાન સાકર, પીપરનું ચુર્ણ, મધ તથા આહાનો રસ. આ રસ ક્ષય, શોષ, પાનક, કૃમિ, કાસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, મેહરોગ, મહોદર, પથરી, શકરા, શળ, પ્લીહા, ગોગ્રા અને હલીમક આદિ રોગો નાટ કરે છે. તથા આ રસ બળ્ય, વૃધ્ય, બુદ્ધિ-વર્ધક તથા રસાયન છે. ૧૭૬ થી ૧૮૪

પૃહ્લચન્દ્રામૃતરસ—પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, અબ્રક ભસ્મ ૪ તોલા, કપુર ૧૦ તોલા, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ તોલા, તામ્રભસ્મ ૧ તોલા, લોહભસ્મ ૨ તોલા, વરધારાનાં બી, વિહારી કન્દ, શતાવરી, એખરો, કાંસકીનાં મૂળ, કૌચનાં બી, અતિબ્રહ્મા, જાવંત્રી, વાયકળ લવીંગ, ભાંગનાં બી, ઘોળી રાજ, દરેક અર્ધો તોલા એ સર્વ એકત્ર વાટી મધથી ઘુંટી બધે રતીની ગોળાથો બનાવવી. અનુપાન પીપર તથા મધ. એના સેવનથી યક્ષ્મા રોગ નાટ થાય છે. ૧૮૫ થી ૧૯૦.

ચુડામણિરસ:—રસસિન્દુર ૧ તોલો, સુવર્ણ ભસ્મ ૦૧ તોલો, ગંધક ૧ તોલો, એ સર્વને ચિત્રકમળના રસ તથા કુંવાર પાકાના રસથી એક પ્રહર છુંદવું પછી બકરીના દુધથી ત્રણ પહોર મર્દન કરી મુક્તા ભસ્મ ૦૧ તોલો પ્રવાણ ભસ્મ ૦૧ તોલો તથા અંગભસ્મ ૦૧ તોલો મેળવી ગોળો કરી તેને માટીના વાસણમાં મુકી તે પાત્ર કપડ મૂટીથી બંધ કરવું ને તેને લઘુ પુટ આપવો. ત્યારે સ્વાગશીત થાય ત્યારે ઔષધને કાઢી બારીક ચુર્ણ કરી લેવું. માત્રા ૧ રતી. આ રસ ક્ષયરોગમાં મધ સાથે સેવન કરાવવો. એના સેવન પછી સાકર તથા મધ સાથે બકરીનું ઘી પાવું જ્વેદ્ય. ૧૯૧થી૧૯૪.

દ્રાક્ષારિષ્ટ:—દ્રાક્ષ ૫ શેર, ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં ૨૦ શેર ગોળ મેળવી તજ, મલાયતી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ઘઉંલા, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દરેક ચાર ચાર તોલા ખાંડી તેનું ચુર્ણ ઉમેરવું અને રીંદા વાસણમાં ભરી લેવું. પછી તેનું મોં બંધ કરી રહેવા દેવું. ત્યારે અરિષ્ટ તૈયાર થાય ત્યારે ગળીને ૧ તોલાથી ૨૧ તોલા મુકી પાવું. તેનાથી ઉરક્ષત, ક્ષય, કાસ, શ્વાસ, ગલરોગ આદિ મટે છે. આ અરિષ્ટ બળને વધારે છે. તથા મળનો શોષક છે. ૧૯૫ થી ૧૯૮.

इति मेघज्यरत्नावल्यां राजयक्ष्माधिकारः ॥

વૈદ જઠાલાલ દેવશંક દ્વે રચીત પુસ્તકો.

ત્રિકાળદર્શક દર્પણ અને પ્રેતાવાહન વિદ્યા

અથવા ચમત્કારીક ગુપ્ત વિદ્યાઓનો ભંડાર
ત્રીજી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તક હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે. જેની અંદર મેસ્મે-રીઝમ અને હાઈપ્નોઝમ વિદ્યા યોગવિદ્યા ત્રિકાળદર્શક દર્પણ અને ત્રિકાળ દર્શી આયના બનાવવાની વિદ્યા—દર્પણ બનાવવાની દવા અને તે બેવાની રીત, પ્રેતાવાહન વિદ્યા, પ્લેન્સેટ બનાવવું, વર્ષીકરણ વિદ્યા, કાકશાસ્ત્ર, રતીશાસ્ત્ર, અને કામશાસ્ત્ર, સ્ત્રીઓની ખુબસુરતીનું ખડું રહસ્ય.

મંત્રવિદ્યા વર્ષીકરણનો, લક્ષ્મીપ્રાપ્તિનો વગેરે અનેક મંત્રો.

યંત્રાવદ્યા—જેમાં કળ્પનિવારક, વર્ષીકરણ આકર્ષણ સુખપ્રસવનો એકવીસો યંત્ર—વીસાયંત્ર કાર્યસિદ્ધિનો યંત્ર વિગેરે.

તંત્રવિદ્યા—ધંત્રજળ અને ન્નદુર્ઘ પ્રયોગો ચમત્કારીક પ્રયોગોનો સંગ્રહ. હિંમોટીઝમથી અનેક રોગો મટાડવા, હજારો વ્યાધી માત્ર પાણીથી મટાડવાની વિદ્યા, થોટ રીડીંગ વગેરે અનેક ઉપયોગી પ્રયોગોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. તેમાંનો એકજ પ્રયોગસિદ્ધ કરવાથી હજારો રૂપિયા મેળવી શકાય છે. કીંમત રૂ. ૫.

શ્રી ભાગ્યોદય ઓફીસ, રોચીરોડ—અમદાવાદ અને મુંબાઈ.

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત.

અથ કાસરોગાધિકાર

વાતજ કાસના ઉપાયો

વાતજ કાસની પદ્ધતિ—વારતુંકા (ચીલની ભાજી), પીલુરી કાચા મળા, ટંકણ, ઘી, તેલ આદિ રેતેલ, દુધ, શેરડીનો રસ, ગોળના બનાવેલા દાથેલો, દલી, કાંજ, ખાટા ફળ, પ્રસન્ના (દાર) તથા મધુર, ખાટા અને ખારાશ વાળા પદાર્થો વાતજ કાસમાં દિતકર છે, ગ્રામ્ય, આનુપ, તથા ઔદક પશુ પક્ષિયોના માંસરસ સાથે અથવા અડદ તથા કૌચાનાં ખીના ચૂપ સાથે શાકના ચોખ્ખાનો ભાત, જવ, ઘઉં તથા સાકી ચોખ્ખાના ભાતનું સેવન કરવું નેદ્યએ. ૧ થી ૩ (ચક્રદત્ત કાસ ૧ થી ૩).

રસ પંચમુળ કવાથ—મુદત પંચ મુળના કવાથમાં પીંપરનું ચુર્ણ મેળવી વાતજ કાસમાં પીવે તથા રોગીએ રોજ માંસ રસ સાથે ભાત ખાવાથી વાતજ કાસ મટી જાય છે ૪ (ચક્રદત્ત: ૪).

ભારંગ્યાદ લેહ—ભારંગમૂળ, દ્રાક્ષ, કચુરો, કાકડા શીંગી, પીંપર, સુંદ, એના ચુર્ણ જુના ગોળ તથા મરસીયા તેલ સાથે સેવન કરવાથી વાતજ કાસ શાંત થાય છે ૫ (ચક્રદત્ત: ૭).

અપરાજીત લેહ—કચુરો, કાકડાશીંગી, પીંપર ભારંગ મૂળ, જુનો ગોળ, મેથ, ધમ્માસો એના ચુર્ણને મરસીયા તેલ સાથે મેળવી ચાટવાથી વાતિક કાસ નષ્ટ થાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત: ૫).

વિંધાદિ લેહ—સુંદ, જવાસો, કાકડાશીંગી, દ્રાક્ષ, કચુરો, સાકર એના ચુર્ણને તેલની સાથે ચાટવાથી વાતજ કાસ મટી જાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત ૬).

પિત્તજ કાસ ચિકિત્સા

પિત્તજ કાસ (ઉદરસ)માં જો કદ પાતળો હોય તો મધુર ઔષધોની સાથે નસોતરના ચુર્ણનું સેવન કરાવવું અને જો કદ જડો હોય તો કડવાં ઔષધો સાથે વિરેચનને માટે નસોતરનું ચુર્ણ આપવું, ૭ (ચક્રદત્ત: ૮).

મધુર—(ગળ્યા) પદાર્થ વડે સિદ્ધ કરેલ જંગલ માંસ અને મગ આદિના ચૂપ તથા કડવાં શાકોની સાથે સામો, જવ, કોદરીનું ભોજન કરાવવું નેદ્યએ. ૮ (ચક્રદત્ત: ૯).

દ્રાક્ષાદિ લેહ—દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ખજૂર, પીંપર, મરી એ સર્વને એકંદર વાટી મધ તથા ઘી સાથે ચાટવાથી પિત્તજ કાસ મટે છે. ૯.

ડીકા ચક્રદત્તમાં-- આ અવલેહમાં જેડીમદને અલે આંખાં લખ્યાં છે. **બ્રાહ્મા મધુકર્જૂર** લેપન્ય રત્નાવલીમાં છે. તેને અલે ચક્રદત્તમાં **બ્રાહ્મામલક કર્જૂર** એ પાઠ છે. (ચક્રદત્ત: ૧૩).

ખબુરાદિ લેહ—ખબુર, પીંપર, દ્રાક્ષ, સાકર, તથા ધાણી એ સરખે ભાગે લેઇ વાટી મિશ્ર કરી વિષમ ભાગે મધ તથા ધીની સાથે સેવન કરવાથી પત્તિક કાસ નાટ થાય છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત: ૧૪).

ખલાદ કવાથ—કાંસડી, બેડી ભાંયરીંગણી, ઉભા ભાંયરીંગણી અરકુશી, દ્રાક્ષ એ સર્વને કચરી તેનો કવાથ કરી તે કવાથ હાંડા થયે સાકર અને મધ મેળવી પીવાથી પિત્ત જ કાસ મટી જાય છે. ૧૧ (ચક્રદત્ત: ૧૫).

શરાદિ ક્ષીર—શર આદિ પંચમૂળ (શર, દાભ, કાશંડા, શેરડી તથા શાલેડાનું મૂળ) લીંડીપીંપર, દ્રાક્ષ એનો કવાથ કરી હાંડા થયે દુધ, મધ તથા સાકર મેળવી પાવો નેષઁ. [ચક્રદત્ત: ૧૧].

વિંશાષ્ટ રસાદ વિધાન—કાંકાલી, ઉભા ભાંયરીંગણી, મેદા, મદા મેદા, અરકુશી અને મુંડ એનો કવાથ રસ, ક્ષીર કે ચૂપ બનાવી પિત્તજ કાસમાં સેવન કરાવવું નેષઁ. (ચક્રદત્ત: ૧૨).

શક્યાદિ રસ—કચુરા, મુગાંધી વાગો, ઉભા ભાંયરીંગણી, સાકર, મુંડ એ સર્વનો રસ કઢાવી ધીની સાથે પીવાથી પિત્તજ કાસ મટી જાય છે. મધ સાથે કમળ કાકડીનું ચુર્ણ પિત્તિક કાસ મટી જાય છે. (ચક્રદત્ત: ૧૬).

કફકાસ ચિકિત્સા.

કફજ કાસથી પીડાતા પુરૂષ ને બાળવાન હોય તો પ્રથમ ઉદડી કરાવી કફ પદાર્થો, જવ, તીખાં, કફ અને ગરમ પદાર્થોનું ભાજન કરાવવું. ૧૨ (ચક્રદત્ત ૧૬).

કળ્યા અથવા મૂળાના ચૂપમાં પીંપર અથવા જવખાર મેળવીને અથવા તીખાં દ્રવ્યો મેળવેલા માંસરસ સાથે હલકું ભાજન કરાવવું નેષઁ. (ચક્રદત્ત: ૧૭).

દશમૂળ કવાથ—પગખાનું શળ, તાવ, શ્વાસ તથા કફજ કાસમાં દશમૂળનો કવાથ પીંપરનું ચુર્ણ મેળવી પાવો. ૧૩ (ચક્રદત્ત: ૧૬).

પુષ્કરાદિ કવાથ—પુષ્કરમૂળ, કાયકળ, ભારંગમૂળ, પીંપર, મુંડ, એનો કવાથ આપવાથી કફજ કાસ, શ્વાસ તથા હૃદયની પીડાને મટાડે છે. ૧૪ (ચક્રદત્ત: ૧૮).

પંચકોલાદિ દુધ—પંચકોલ (પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, મુંડ) એનાથી સિદ્ધ કરેલું દુધ કફનો નાશ કરે છે તથા હલકું છે. એ પીવાથી શ્વાસ, કાસ તથા જવર મટે છે. અને બળ, વર્ણ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૫.

કટકલાદિ કવાથ—કાયકળ, રોહિતાનું શ્વાસ, ભારંગમૂળ, નાગરમેથ, ધાણા, વજ, હરદે, મુંડ, ખડસલીયા પિત્તપાપંગા, કાકડાશીંગી, તુળાસી, એકત્ર કચરી તેનો કવાથ કરી હાંડા થયે મધ તથા ટુકાવેલી લીંબ મેળવી પીવાથી વાતકફજન્ય ખાંસી, ગળાના રોગ, ક્ષય, શળ, શ્વાસ, દિકા તથા જવર મટી જાય છે. ૧૬-૧૭ (ચક્રદત્ત ૨૨-૨૩).

શ્રંગબેર સ્વરસ—આદાનો રસ મધ સાથે મેળવી સેવન કરાવવાથી શ્વાસ, ઉદરસ તથા સળખમ વગેરે રોગો શાંત થાય છે. ૧૮ (ચક્રદત્ત: ૧૯).

કંટકારી કવાથ—બેડી ભાંયરીંગણીનો કવાથ કરી તેમાં લીંડીપીંપરનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી બધી જાતની ઉદરસ મટી જાય છે.

ખિલિતક પ્રયોગ:—ખેડાને ઘી ચોપડી ઉપર ગાયનું છાણ ચોપડી સુકવી અગ્નિમાં પકવવું પછી પકવ થતાં ખેડાને બહાર કાઢી તેના ટુકડા કરી મુખમાં ધારણ કરવાથી ઉદરસ જરૂર મટી જાય છે. ૧૯ (ચક્રદંત: ૨૪) વૈષ વિ. ૧૫-૧૬.

વાસા સ્વરસ:—અરુસીનાં પાનનો સ્વરસ મધ મેળવી પીવાથી પિત્ત, ક્ષેપ્તમગ્ન્ય ઉદરસ અને વિશેષ કરીને રક્તપિત્ત શાંત થાય છે. ૨૦ (ચક્રદંત: ૨૫).

અરુસીનાં પાંદડાંના પુટપાક દ્વારા પકવી કાઢેલા રસ પીંપર અને મધ મેળવી રોગ પીવાથી રોગી અસાધ્ય કાસરોગથી પણ બચી જાય છે. ૨૧.

સુકા મૃગા, ચિત્રકમૃગ, તથા પીંપરનું ચુર્ણ મિશ્ર કરી મધસાથે સેવન કરવાથી કાસ, શ્વાસ તથા દિલ્કા નષ્ટ થાય છે. ૨૨.

માંસ ભક્ષણ કરનાર રવનાદિ તથા કૌશિંગનાં માંસ દરરોજ સેવન કરાવવાથી અસાધ્ય કાસરોગ પણ નષ્ટ થાય છે. ૨૩.

ક્ષયકાસ.

સુસ્તકાદિ લેહ:—મોથ, પીંપર, દ્રાક્ષ, ઉભા ભોંયરીંગળીનાં પાકાં ફળ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ખાંડી મિશ્ર કરી તેનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ક્ષયની શાંતિ થાય છે. ૨૪.

લીંદીપીંપર, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, લાખ, કાકડાશીંગી, શતાવરી, સરખે ભાગે લેઈ ચુર્ણ કરવું. વાંસકપુરનું ચુર્ણ એ ભાગ મેળવવું. સર્વથી ચાર ગાળી સાકર મેળવી એકદંદ ચુર્ણ કરી ઘી અને મધ સાથે ચાટવાથી ક્ષતજ કાસ મટી જાય છે. (ચક્રદંત: ૨૬-૨૭).

લીંદીપીંપર, પત્રક, લાખ, ઉભા ભોંયરીંગળીનાં પાકાં ફળ સર્વનું ચુર્ણ કરી ઘી અને મધ સાથે ચાટવાથી કાસ, શ્વાસ નષ્ટ થાય છે. (ચક્ર. ૨૮-વૈષ વિ. ૧૨).

હરિતક્યાદિ ગુટકા:—મોટી દરદ, મુંદ, નાગરમોથનું ચુર્ણ ગોળ સાથે મેળવી ગોળાઓ બનાવી મોંમાં રાખવાથી શ્વાસ તથા કાસ મટી જાય છે. (ચક્ર. ૨૯).

મરિચ્યાદિ ગુટકા:—મરી ૨ તોલા, લીંદીપીંપર ૧ તોલા, દાડમનાં છાંય ૮ તોલા, જવખાર ૧ તોલા લઈ સર્વનું ચુર્ણ કરી જુના ગોળ ૧૬ તોલા લઈ તેમાં ઘુંટી ગોળાઓ વાળવી. તે ગોળાઓનું સેવન કરવાથી અસાધ્ય ઉદરસ, વધુ કકવાળી વધુ કાસ પણ મટી જાય છે. માત્રા ૧ માસ. ૨૪ થી ૨૬ (ચક્ર. ૩૦-૩૧).

ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી દારૂળ કાસ, શ્વાસ, પીનસ, ઉદ્દી, વ્વર અને મંદાશ્મિ પણ મટે છે. (વૈદ્યવિનાયક; કાસા: ૧૮-૧૯)

સમશર્કર ચુર્ણ:—સર્પીંગ, જયફળ, લીંદીપીંપર, દરેક એકેક તોલા, કાળાં મરી ૨ તોલા, મુંદ ૧૬ તોલા, સર્વના વજન જેટલી સાકર મેળવી ચુર્ણ કરી તેનું ઉદરસ, તાવ, અરચિ, પ્રમેહ, ગુદમ. શ્વાસ, મંદાશ્મિ, તથા અદળી આદિમાં સેવન કરવાથી તે તે દરેક અસાધ્યરોગી નષ્ટ કરે છે. માત્રા ૨ માસ. ૨૭-૨૮.

હરિતક્યાદિ માદક:—મોટી દરદ, લીંદીપીંપર, મુંદ, મરી, એ સર્વનું ચુર્ણ ગોળ મેળવી સેવન કરાવવાથી તૃપા, અરચિ, તથા ઉદરસ મટી જાય છે. (ચક્રદંત ૩૪).

વ્યોપાન્તિકાદિ વટી:—તાલીસપત્ર, ચિત્રકમૃગ, અજમે, ચવક, મુંદ, અમ્બવેતસ, મુંદ, મરી, પીંપર, તજ. તમાકપત્ર. એલચી, સર્વ સરખે ભાગે લઈ સર્વથી બમણો ગોળ મેળવી ગોળાઓ બનાવવી. આ ગોળાઓનું સેવન કરાવવાથી કાસ, શ્વાસ, અરચિ, સજેખમ, હૃદય, ગળું તથા વાળીનું રોકાણું (સ્વરબેદ), અદળી તથા અર્શ મટી જાય છે. (ચં ૩૫-૩૬)

ધુમાડી લેવરાવવી.

મનશીલ, હરતાલ, મરી નટામાંસી, નાગરમોચ અને હગિણાનું ફળ એકત્ર વાડી તેનું ચુર્ણ કરી બીડી બનાવી કે દુકામાં ભરી તે પીવી. ઉપરથી ગોળ મેળવી ગરમ દુધ પીવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી અનેક સેંકડો પ્રયોગોથી ન મટેલી હળદરા પ્રકારની ઉદરસ નષ્ટ થાય છે. ૨૯-૩૦ (ચક્ર ૩૭-૩૮. વૈદ્ય વિનોદઃ કાસઃ ૧૪).

દીકા-ચક્રદત્તમાં મરીને બદલે મધુક-જેડીમદ લખેલું છે. ચ૦ ૩૭-૩૮. પણ વૈદ્ય-વિનોદમાં મરિચ મરી જ છે.

મનશીલનો બીજો ધુપઃ-મનશીલ દુધમાં વાડીને બોરડીનાં પાન ઉપર ચોપડી તકડામાં તે પાન સુકવવાં. એ પાનની બીડી વાળી પછી તે પીવાથી મહાકાસ પણ નાશુદ થાય છે. ધુપપાન પછી દૂધ પીવું જોઈએ. ૩૧ (ચક્રદત્તઃ ૩૯).

અર્કાદિ દ્રુમ-આકડાના મુળની છાલ, મનશિલ, દરેક અંકેક ભાગ લેવાં, મંદ, મરી, અને પીંપર દરેક અર્ધો અર્ધો ભાગ, બધાનું ચુર્ણ કરવું. તેને દેવતા ઉપર નાંખી યથા-વિધિ ધુમાડી પીવાથી પાંચ પ્રકારની ઉદરસ શાંત થાય છે. ધુપપાન કર્યા પછી નાગરવેલનું પાન ખાવું અથવા દૂધ કે પાણી પીવું જોઈએ. ૩૨-૩૩(ચ. ૪૦-૪૧).

તિન્તિડી કવાથઃ-આંબલીનાં પાનના કવાથમાં પુલાવેલી હીંગ તથા સીધવનું ચુર્ણ મેળવી સેવન કરવાથી દુષ્ટ કાસ પણ મરી જાય છે. ૩૪.

મરિચાદિદ્રુમઃ-મરી, મનશિલ, આકડાની મુકી છાલ લઈ સર્વના ચુર્ણને આકડાના દુધની ભાવના દહીં સુકવી તેની વિધિ પૂર્વક ધુમાડી બીડી પીવાથી કાસ શાંત થાય છે. ૩૫ (ચક્રદત્તઃ ૪૨).

દીકા-ચક્રદત્તમાં શિલાકર્કશીરેર્વાતાંકીં ત્વચમાશુ છે. અને લેખન્ય રતનાવલીમાં શિલાકર્કશીરૈર્વાર્કીં ત્વચમાશુ એમ છે એટલે આકડાની છાલ ગરાગર છે. (ચક્ર. ૪૨).

ધુત

કંટકારિધુત-ઘી ૪ શેર, રસતા, કાંસડી, ત્રિકટુ, ગોખરૂં સરખે ભાગે લઈને ૧ શેર લઈ તેનો કઢક કરવો. પછી એડી બોંયરીંગળીનો રસ ૧૬ શેર, પાણી ૬૪ શેરમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું રહે એટલે તેમાં ઉપરનું ઘી તથા કઢક ઉમેરી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી પીવાથી પાંચ પ્રકારની કાસ નષ્ટ થાય છે. માત્રા બા તોલો. ૩૬. (ચક્ર. ૪૯).

અવલેહો

બ્યાધી હરિતકી અવલેહ—ભગુહરિતકી (ચક્ર.) એડીબોંયરીંગળીનાં મુળ, પુલ, તથા પત્ત સહિત ૧૦ શેર, પાણી ૧ દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા), હરડે નંગ ૧૦૦ લઈ પોટલીમાં આંધવી, તે બધું ઉકાળવું. ન્યારે પાણી ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. અને બદલાઈ ગયેલી હરડે કાઢી લઈ તેમાંથી બીયાં કાઢી લેવાં. પછી તે કવાથને ચુલે ચઢાવી તેમાં ગોળ ૧૦ શેર નાંખવો તથા બી વગરની બદાયલી હરડે પણ નાંખવી, ન્યારે જાડું થાય ત્યારે તેમાં મુંદ, મરી, પીંપર દરેક આઠ આઠ તોલા, તજ, તમાકુપત્ર, ઇલાયચી અને નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા લઈ સર્વનું ઝીણું ચુર્ણ કરી તેમાં નાંખી દલાવવું. પછી નીચે ઉતારવું. ટાડું થયે તેમાં મધ ૨૪ તોલા મેળવવું આ અવલેહ ૪ માસ તથા અરધી હરડે એક વખતે ખાવી. એ પ્રકારે રોજ સેવન કરવાથી દોષજ કાસ, ક્ષયકાસ, ક્ષતજ કાસ, સજોખમ, દમ, સ્વરભેદ, એકાદશ લક્ષણુ વાળો રોજ યક્ષ્મા વગેરે રોગો મરી જાય છે. ભૃગુચક્ર-

પિએ આ રસાયનનો ઉપદેશ કર્યો છે. ૩૭થી ૪૦ (ચક્ર. ૬૫ થી ૬૮) ચક્રદત્તમાં આ અવલેહને ભૃગુહરીતકી અવલેહ કહેલો છે.

અગરત્ય હરીતકી અવલેહ:—દશમુળ, કૌચાં, શંખાવલી કચુરો, કાંચકી, ગજ-પીંપર, અંધેડો, પીંપરીમુળ, ચિત્રકમુળ, ભારંગમુળ, પુષ્કરમુળ, દરેક આઠ આઠ તોલા, જવ ૧ આદક, (૨૫૬ તોલા) હરડે ૧૦૦. એ સર્વને ૧૦ આદક (૨૫૬૦ તોલા) પાણીમાં એકત્ર કરી ઉકાળવાં. ન્યારે પાણી યાંથા ભાગનું બાકી રહે અને જવ ચઢી જાય ત્યારે તેને ઉતારી ગાળી લેવું. પછી બકાષ્ઠ ગમેલી હરડે [ફેલી નાંખી બી કાઢી નાંખવાં]ને ધી એક કુડવ [૧૬ તોલા] તથા તલનું તેજ ૧ કુડવ (૧૬ તોલા)માં શેકી ઉપરના ગાળી લીધેલા કવાથમાં મેળવી તેમાં ૧૦શેર ગોળ મેળવી કરી ઉકાળવું. પકવ થઈ જતું થાય ત્યારે તેમાં પીંપરનું ચુર્ણ ૩૨ તોલા મેળવી દલાવી એકત્ર કરવું. હંકુ થયે તેમાં ૩૨ તોલા મધ મેળવવું. માત્રા ૧ તોલો અવલેહ તથા ૧ હરડે. એના સેવનથી વલીપલિત આદિ વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્ન નષ્ટ થઈ વર્ણ, આયુષ્ય તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે. આ અવલેહ પાંચ પ્રકારની ઉદરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હિકકા, વિપ્રવૃત્ત, અદાળી, અર્શ, હૃદયરોગ, અરુચિ, તથા સજેખમ આદિ રોગોને મટાડે છે. ૪૧ થી ૪૬.

વાસાવલેહ:—અરકુશીનો સ્વરસ ૧૨૮ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, ઘી ૮ તોલા એક-દર મેળવી ગરમ કરવું. ન્યારે પાક જાયું જતું થાય ત્યારે તેમાં પીંપરનું ચુર્ણ ૮ તોલા મેળવી સારી રીતે દલાવી ઉતારવું. હંકુ થયે તેમાં ૩૨ તોલા મધ મેળવવું. એના સેવનથી રાજ મદમા, કાસ, શ્વાસ, પડખાનું શળ, હૃદયનું શળ, રક્તપિત્ત, તથા જવર મટી જાય છે. ૪૭-૪૯.

તાલસાદિ મોદક:—તાલીસ પત્ર ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સુંદ ૩ ભાગ, પીંપર, ૪ ભાગ, વાંસકપુર ૫ ભાગ તજ ૧૦ ભાગ, ઠંડાચથી અધો ભાગ સર્વનું ચુર્ણ કરવું. શુદ્ધ સાકર ૩૨ ભાગ એને એકત્ર કરવું. પહેલાં સાકરને પાણી સાથે મેળવી ગરમ કરી તેમાં પછી ઔષધોનું ઉપરનું ચુર્ણ મેળવી ગોળીયો વાળવી. આ ગોળીયો ખાવાથી, કાસ શ્વાસ, અરુચિ, ઉત્તરી, અતિસાર વગેરે રોગો મટે છે. આ મોદક અગ્નિ પ્રદીપક છે તથા મૂઠ વાતનું અનુલોભન કરાવનાર છે. ગોળીયામાં અગ્નિનો સંયોગ હોવાથી ચુર્ણ કરતાં તે તે હલકી હોય છે. ૫૦-૫૪.

રસો

પંચામૃત રસ:—પારદ ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૨ ભાગ, મરી ૨૦ ભાગ, અબ્રક ભસ્મ ૪ ભાગ, વજનાગ ૧ ભાગ. એને લીંબુના રસથી ઘુંટી અડદના જેવડી ગોળીઓ બનાવવી. અનુપાત ગહેડાની છાંયનું ચુર્ણ તથા મધ. તે ખાવાથી વાતજ કાસ મટે છે, માત્રા ૧ માસો. ૫૫-૫૬.

અમૃતાર્ણવરસ:—પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, ટંકણ, રાસ્ના, વાવડીંગ ત્રિકળા, દેવદર, ત્રિકટુ, ગંગા, પદ્મક, વજનાગ, દરેક એકેક તોલો લઈ વાટી પાણીમાં ઘુંટી બંધે રતીની ગોળીયો વાળવી, અનુપાત મધ, એના સેવનથી વાતજ કાસ મટી જાય છે. ૫૭-૫૮.

વંદામૃતવટી:—સુંદ, મરી, પીંપર, હરડે, મેઘાં, આંબળાં, ચવક, ધાણા, છડ, સીન્ધવ દરેક તોલો તોલો લઈ ચુર્ણ કરવું, પછી પારદ, ગંધક, લોહ ભસ્મ દરેક અંબે તોલા, ટંકણ ૮ તોલા, મરી ૪ તોલા, એ સર્વને એકત્ર વાટી બકરીના દુધમાં ઘુંટી ચાર ચાર રતી-

ની ગોળીયો વાળવી. અનુપાન રાત્રી કમળ, નીલ કમળ, કળધીનો રસ, પીપરનું સુષુ. તથા મધ અને આદનો રસ. રોગીએ પ્રાતઃકાલે શુદ્ધ ચર્ષ અમૃતેશ્વરીનું ધ્યાન કરી આ ગોળીયોનું સેવન કરવું. એનાં સેવનથી અધી જનતની ઉદરસ, લોહીની ઉદ્ડી તાવ દમ, તૃષ્ણ દાહ, ફેર ચઢવો, બરોળ, ગોળો ચઢવો, ઉદરરોગ, આક્રો, કમ્બિરોગ, હૃદયનો રોગ, પાન્ડુરોગ, જીર્ણુ જ્વર, વગેરે રોગો મટી જાય છે. આ ગોળીયો જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. તથા બળ અને વર્ણને વધારે છે. આ વટીનું સેવન કર્યો પછી અરકુસી, ગળો ભારંગ મૂળ, મોથ અને બેડી ભેંયરીંગળીનો કવાથ પાવાથી રોગીને અલુણ લાભ થાય છે. આ ગોળીયો શ્રીચંદ્રનાથે નિર્માણ કરી અનાવેલી છે. પદ્મ ૧૬૭.

ચંદ્રામૃતવટી—કામરીમાંથી તૈયાર મળશે. તોલો ૧ કી. ૩ ૨-૦-૦)

શ્રીકામરોગનબ્રમ—અબ્રક ભરમ ૮ તોલાને બેડી ભેંયરીંગળી અરકુસી, શાલી-પર્ણી, બીલીમુળ, અરકુસી, પાટલા, શાલવણ, પીંડ વણ, ભારંગ મુળ, આક્રુ, ચિત્રકમુળ, પીપરી મુળ, ગોખર, ચવક, અધેડો, કૌચ, દરેકનો જુદો જુદો ચાર ચાર તોલા રસ લઈ જુદો જુદો ઘુંટવી પછી તે ભરમ વા રતીની માત્રામાં રોગીને સેવન કરાવવી. તેથી પાંચ પ્રકારની ઉદરસ, સ્વરબદ્ધ, ઉરોધાન. હિકક, જ્વર શ્વાસ, પ્રમેહ, ગોળો ચઢવો અરશ્મિ, રાજ યદ્ધમા અમ્બાપિત્ત, ક્ષય, દાહ, મોહ, શળ, કમ્બિ, ઉદ્ડી, પાન્ડુરોગ, હલીમક, ગલરોગ, વિરેકાટક, કમળો, મંદાગ્નિ, અલ્પી, ક્ષય, બરોળની વૃદ્ધિ, પ્લીહા, અર્શ તથા આમ અને કકળન્ય રોગોને નાટ કરે છે આ રસ અલ્પ, વ્રાય, મેધ્ય, હૃદયને બળ આપનાર, રસાયન અને ધાતુપ્રદ છે. ૬૮ થી ૧૭૩.

મહા કાલેશ્વર રસ—લોહભરમ, અંગભરમ, તાંત્રભરમ, અબ્રક ભરમ, પારદ, ગંધક, સુવર્ણ માલિક ભરમ, લીંગળો, વજનાગ, જયકળ, લવીંગ, તજ, હાલાવચી, નાગકેસર, ધંતુરાનાં બી, શુદ્ધ નેપળો દરેક અંકક ભાગ, મરી ૩ ભાગ, એ સર્વને ખત્રમાં નાંખી લોહાના બત્તાથી ઘુંટવું. ભોગના રસની ૨૧ ભાવના આપવી. માત્રા ૧ રતી. અનુપાન આદનો રસ. બાળક તથા વૃદ્ધોને ઉમ્મર તથા બળ આદિનો વિચાર કરી અર્ધી રતીની માત્રામાં સેવન કરાવવું એના સેવનથી કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, રાજ્યક્ષમા, સન્નિપાત, ગળાના રોગો, અભિન્યાસ જ્વર તથા અચેતનતા મટી જાય છે. આ મહાકાલેશ્વર રસ કાસનાથે કહેલો છે. ૭૪ થી ૭૬.

વિજય ભેરવ રસ—પારદ, ગંધક, લોહભરમ, વજનાગ, અબ્રક ભરમ, હરતાલ, વાવડીંગ, રેણુકબીજ, મોથ, હાલાવચી, પીપરીમુળ, નાગકેસર, સુંદ, મરી, પીપર, હરેડે, બેડાં, અંબાળો, ચિત્રકમુળ, શુદ્ધનેપળો, દરેક સરખે ભાગે લેવું. અને ગોળ બમણો લઈ એકગ વાટી પાણીમાં ઘુંટી ગોળીયો અનાવવી. માત્રા ૨ રતી. આ ઔષધના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, ગુસ્મ, પ્રમેહ, વિપમજ્વર, અજીર્ણ, અલ્પી પાન્ડુ, હૃદયનું શળ, વાતરોગ, ગલગ્રહ આદિરોગો નાટ થાય છે. આ વિજય ભેરવ રસ બ્રહ્માએ નિર્માણ કર્યો છે. ૮૦ થી ૮૩.

કાસસંહાર ભેરવ રસ—પારદ, ગંધક, તાંત્રભરમ, શંખભરમ, ટંકણપાર, લોહ-ભરમ, કાળાંમરી, ઉપલેટ, તાવીસપત્ર, જયકળ, લવીંગ દરેક અબે તોલા, લઈ એકંદર કરી ખત્રમાં ઘુંટી તેને મંદુકપર્ણી, ભાંગરો, નગોર, પીલુડી, કુમ્બો, શાત્રવણ, ક્રીમપુંદ્ર, ભારંગ-મૂળ, હરેડે, અરકુસી, દરેક અબે તોલાના રસની ભાવના આપી અબે રતીની ગોળીયો અના-

વતી, એનું સેવન કરવાથી વાતજ, પિત્તજ, વાતપિત્તજ, તથા જીવની ખાંસી જઠ્ઠીજ જેમ સ્વર્ગ નારાયણ અધારના નાશ કરે તેમ નષ્ટ કરે છે. આ કાસ સંહાર હૈરવ શ્રીમદ્ ગહનનાથે લોકાના રક્ષણના હેતુથી નિર્માણ કર્યો છે. અનુપાન અરકુસી, સુંક, બેડી ભોંયરીગણી ત્રણે મળી ૨ તોલા લઘ તેના કવાથ સાથે દવા લેવી. આ રસ અનેક જાતની ઉધરસ, શ્વાસ ગરદાષ ને નષ્ટ કરે છે. અને બળ, વર્ણ, કાન્તિ, પુષ્ટિ, તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે. ૮૪ થી ૯૦.

બૃહદ્રસેન્દ્ર ગુટિકા:—પારદ, ગંધક, અબ્રક ભરમ, લોહભરમ, તામ્રભરમ, હરતાલ, વજનાગ, મનશિલ, જવખાર, સાજખાર, ટંકણખાર, ધંતુરાનાં બી, મરી દરેક બધે તોલા, એ સર્વના ચુર્ણને મિશ્ર કરી અરણી, ચિત્રકમળ, માનકન્દ, કાંકચના પાન, સુરણ, મંકુક-પાણી, ભાંગ, ભાંગરો, કાળો ભાંગરો, આદુ, નગોડ દરેકના બધે તોલા રસથી ધુટવું. માત્રા ૧૦ રતીથી ૧ રતી સુધી. એના સેવનથી પાંચ પ્રકારની ખાંસી, શ્વાસ, અંધકોષ, મંદાગ્નિ, અરચિ, સોમ, ઉદરરોગ, પાનકુ, કમળો આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ રસાયન વૃષ્ય, તથા બળવાન કરનાર અને વર્ણને વધારનાર છે. પૃથ્વિ: ગળ્યા અને બદળુ, તથા વૃષ્ય પદાર્થો, મત્સ્ય, જંગલમાંસ અને ઘીના પકાવેલા પદાર્થો, અપૃથ્વિ રક્ષા અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો. ૯૧ થી ૯૮

ગુણ મહોદધી:—પારદ, ગંધક, લોહભરમ, વજનાગ, તજ, તામ્રભરમ, અંગ ભરમ, અબ્રક ભરમ, દરેક ૧ તોલા, તમાલપત્ર, ત્રિકટુ, મોથ. વાવડીંગ, નાગકેસર, રોચુંક બીજ, નગોડનાં બી, આંબળાં, પીપરીમળ, દરેક બધે તોલા લઘ વાટી મિશ્ર કરી ગજ પીપરના કવાથની ભાવના આપી ચણા જેટલી ગોળાઓ વાળવી. એના સેવનથી ઉદરસ, શ્વાસ, અર્ચ, ભગંદર, હૃદયનું શળ, પડખાનું શળ, કર્ણુ રોગ, કપાલિકા, સંઘ્રહણી, આદિ ઉદર રોગ. અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ રોગો તથા ચાર પ્રકારની પથરી મટી જાય છે. આ ઔષધનું સેવન કરતી વખતે બળ આદિના વિચાર કરીને યથેષ્ટ આહાર વિહાર કરી શકાય છે. એના સેવનથી મનુષ્યનું શરીર સુવર્ણ સમાન કાન્તિ વાળું થઈ જાય છે ૯૮ થી ૧૦૩.

સમશર્કશલોહ:—ત્રીંગ, કાયકળ, ઉપલેટ, અજમો, ત્રિકટુ, ચિત્રકમળ પીપરી મળ, અરકુસી, બેડી ભોંયરીગણી, ચવક, કાકડારીગી, તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, હરડે, કચુરો, કંકોલ, નાગર મોથ, લોહભરમ, અબ્રકભરમ, જવખાર, દરેક ૧ ભાગ, બધા ચુર્ણના વજન જેટલી સાકર. એને એકત્ર ઘુટી એક રીઠા વાસણમાં ભરી લેવું. એના સેવનથી ઉદરસ, ક્ષયકાસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. એ પુષ્ટિકારક, બળ, વર્ણ તથા અગ્નિને વધારનાર છે, માત્રા ૧ માસો. ૧૦૪ થી ૧૦૭.

ભાગોતર ગુટિકા:—પારદ ૧ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, પીપર ૩ તોલા, હરડે ૪ તોલા, બેડાં ૫ તોલા, અરકુસી ૬ તોલા, ભારંગી ૭ તોલા, અને એકંદર વાટી આવળના રસથી ઘુટી ૨૧ વાર ભાવના આપી ગોળાઓ બનાવવી, માત્રા ૧ માસો. અનુપાન મધ. એના સેવન પછી ઉદરસ તથા શ્વાસ રોગમાં કંટકારી કવાથ તથા પીપરના ચુર્ણનું સેવન કરવું તેથી ૧૦૮ થી ૧૧૦.

લક્ષ્મી વિલાસ રસ:—અંગભરમ, કાન્ત લોહભરમ, અબ્રક ભરમ, તામ્રભરમ, કંસાની ભરમ, રસસિન્દુર, હરતાલ, મનશિલ, ખાપરીયું. દરેક ચાર ચાર તોલા લઘ એકંદર ઘુટી ભાંગરાના રસની તથા કળથીના રસની ત્રણ ત્રણ દિવસ જીદી જીદી ભાવના આપવી. તે પછી એમાં ઇલાયચી, જયફળ, તમાલપત્ર, લવીંગ, અજમો, શર, ત્રિકટુ, તજ, તજ, વાંસકપુર દરેક બધે તોલા લઘ મિશ્ર કરી ફરી કાળા ભાંગરાના રસની તથા કળથીના

સ્વરસથી ધુંટી ગોળાથો વાળવી. માત્રા ૧૧ રતીથી એક રતી સુધી. અનુપાત ૬:૬ પાણી. પથ્થ માછલી, માંસ, દુધ તથા અન્ય સ્નિગ્ધ ભેજન. અપથ્ય શક, ખાટા પદાર્થો, શેકેલા ચણા આદિ તથા દેવતા પાસે તાપવા બેસવું નહિ. આ રસના સેવનથી ક્ષતકંસ, શ્વાસ, તાવ, હલીમક, પાનડું, શોથ, શળ પ્રમેહ તથા અર્શ, નાટ થાય છે. આ રસ બલકારક અને પુષ્ટિકારક છે. ૧૧૧ થી ૧૧૮.

કાસકુકાર રસ—શુદ્ધ લિંગજો, મરી, ગંધક, સુંઢ, મરી પીપર, ટંકણ એ સર્વ સરખા ભાગે લઈ મિશ્ર કરી અદના રસમાં ધુંટી બગે રતીની ગોળાથો બનાવવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારની ઉદરસ, સન્નિપાત તથા દુઃસ્વપ્ન શિરોરોગ મટી જાય છે. ૧૧૯.

(દેવે કામસીમાં આ રસ તૈયાર મળશે. તોલો ૧ કાં. ૩. ૧-૦-૦).

કાસાન્તક રસ—પારદ, ગંધક, વજનાગ. શાલીપર્ણી, તથા ધાણા દરેક ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૫ ભાગ, એને મિશ્ર કરી પાણીમાં ધુંટી ગોળાથો વાળવી. માત્રા ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી. ૧૨૦.

બૂહચ્છગરાશ્રમ—પારદ, ગંધક, ટંકણપાર, નાગકેસર, કપુર, જવંત્રી, લવીંગ, સુવર્ણ ભસ્મ, દરેક બગે તોલા, અબ્રક ભસ્મ ૮ તોલા, તાલીસપત્ર, મોથ, ઉપલેટ, જટામાંસી, તજ, ધાવરીનાં ઝૂલ, નાની ઇલાયચી, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણ, ગજ પીપર, દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ વાટી ધુંટી પીપરના કવાથથી ધુંટી ગોળાથો વાળવી. માત્રા ૫ રતી. અનુપાત-તજ અને મધ. આના સેવનથી અગ્નિમાંઘ, અરૂચિ, પાનડું, કમજો, ઉદરરોગ, સોજા, આર્શ, ચત્વો, જ્વર, સંગ્રહણી, શ્વાસ, કાસ તથા યદમા વગેરે રોગો મટે છે. આરસ બળ તથા અગ્નિને વધારે છે. ૧૨૧ થી ૧૨૭.

વસન્તાન્તક રસ—સુવર્ણ ભસ્મ. ૧ તોલો, અબ્રક ભસ્મ ૨ તોલા, લોહભસ્મ ૩ તોલા, પારદ ૮ તોલા, ગંધક ૪ તોલા, બગભસ્મ ૨ તોલા, મોતીની ભસ્મ ૪ તોલા, પ્રવાલ ભસ્મ ૪ તોલા; એ સર્વને એકંદર ધુંટી મૂળમાં રૂદ્ધ કરી વાલુકાયત્રમાં ૭ પ્રહર સુધી જંગલી છાણાથી પકવવું. પછી ઓપધને કહાડી કટતુરી ૪ તોલા, તથા કપુર ૪ તોલા મેળવી ધુંટી એકત્ર કરવું. માત્રા ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી. આ રસ કાસ, શ્વાસ, પાનડું, ક્ષય, શળ, ગ્રહણી, વિપદોષ, પ્રમેહ, પથરી, હૃદયના રોગ તથા જ્વર આદિ નષ્ટ કરે છે. આ રસ રૂચ્ય, આયુષ્ય અને પુષ્ટિકર છે. ૧૨૮-૧૨૯.

પિપ્તકાસાન્તક રસ—તાંબ્રભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, કાન્ત લોહભસ્મ, દરેક એકેક તોલો લઈ ધુંટી કાસુદરા (સુદરસેન) ની છાલ, અગથીયો, તથા અમલવેતસના રસથી એકેક દિવસ ધુંટી અર્ધાં અર્ધાં રતીની ગોળાથો બનાવવી. એના સેવનથી ઉદરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ આદિ રોગો મટી જાય છે. ૧૩૦-૧૩૧.

તૈલ

વાસાચંદનાદિતૈલ—રતાંજલી, રેણુકખી (નગોડનાં બી, પૃતિ (કાંચરી), આસન, પ્રસારણી (નારીવેલ), તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, પીપલીમુર, નાગકેસર. મેદા, મદામેદા, સુંઢ, મરી, પીપર, રાસના, જેડીમદ, સેલજ (જડીબો), કચુરો. ઉપલેટ. દેવદાર, ધઉલા, બેદાં, દરેક ચાર ચાર તોલા, લઈ ખાંડી કટક કરવો. પછી તલનું તેલ ૨ આઠક (૫૧૨ તોલા) લેવું. અરકુસી ૧૦ શેર, ૨૦૨૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ગાળા તે કવાથમાં ઉપરનું તેલ તથા કટક નાંખી ઉનું કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ ચોગ-વાથી કાસ, તાવ, રક્તપિત્ત, પાનડું, હલીમક, કમજો, ક્ષતક્ષીણ. રાજ યદમા. શ્વાસ આદિ રોગમાં અત્યંત લાભ થાય છે. ૧૩૨ થી ૧૩૮.

કૃતિ મૈષ્ણચરનાચલ્યાં કાસરોગાધિકાર

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

ચક્રદત્તમાંથી ધીના પ્રયોગો

દશ લઘત:—દશમુળનો ઉકાળો અને ભારંગીની છાલનો કલક મેળવી દક્ષ કે તિત્તિ-રનો માંસરસ મેળવી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વાત કાસને નખ કરે છે. ચક્ર ૦ કાસ ૦ ૪૩.

દશમુલધૂત [૨] દશમુળનો ઉકાળો ૨૫૬ તોલા પુષ્કરમુળ ખીલીફળ, અને મુગળ, ત્રિકટુ અને હીંગ દરેક એક તોલા મેળવી કલક કરી કવાથમાં મેળવવો, પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી મેળવી પકાવવું નેપ્રએ. એવી રીતે ઘી સિદ્ધ કરી પેયાના અનુપાન સાથે આપવાથી વાતક્રશ્મક કાસ તથા શ્વાસ નખ થઈ જાય છે. ચક્ર ૦ કાસ. ૪૪-૪૫.

દશમુળપટ પલક ધૂત:—દશમુલનો કવાથ ૨૫૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા જવખાર અને પંચકોષ [પીપર, પીપરીમુળ, ચવક, ચિંકમુળ અને મુંદ] દરેક ચાર ચાર તોલા, એટલે એકદરે ૨૪ તોલા લઈ કલક બનાવી અધુ એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી કાસ, હૃદય અને પાંસળાઓનું શળ. હિકકા, શ્વાસ નખ કરે છે. ચક્ર ૦ ૪૬-૪૭.

કંટકારી ધૂત:—[૨] ભોંયરીંગળી તથા ગળો દરેક ૧૨૦ તોલા લઈ તેનો કવાથ કરવો તેમાં ઘી ૬૪ તોલા મેળવી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી વાતજ કાસને નખ કરે છે તથા અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. ચક્ર ૦ ૪૮.

બૂહતકંટકારી ધૂત:—ભોંયરીંગળીના પાન, મુળ, શાખાનો રસ ૨૫૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા; અને કાંસકી, મુંદ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, કચુરો, ચીત્રકમુળ, સચળ જવખાર; ખીલાનો ગર્ભ, આંબળાં, પુષ્કરમુળ, સાટોડી, ઉભી ભોંયરીંગળી, હીમજી હરડે, અજમો, દાડ-મનાં છોડાં, ત્રિક્ષ દ્રાક્ષ, સાટોડી, ચવક, જવાસો, અમ્બલેવતસ, કાકડાશીંગી, ભોંયઆંબલી, ભારંગમુળ, રાસ્ના, ગોખર એ સર્વનો કલક ધીથી ચોથા ભાગનો કરવો. તે અધુ એકત્ર કરી ઉકાળું અને ઘી સિદ્ધ કરવું. એનાથી કફરોગ, કાસ, શ્વાસ, હિકકા, આદિ નખ થાય છે. ૫૦ થી ૫૩.

રાસ્નાદિધૂત:—રાસ્ના, દશમુળનાં ઔષધો, શતાવરી દરેક ચાર ચાર તોલા, કળથી, ખોર અને જવ દરેક ૩૨ તોલા, બકરીનું માંસ ૨૫ શેર, એક દ્રોણ પાણી મેળવી ઉકાળી ગાળી લઈ એ કવાથમાં ૨૫૬ તોલા ઘી, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા, તથા જીવનીય ગણુ (જવક), ત્રપ્પમક, કાકાલી, ક્ષીરકાકાલી, મેદા, મહામેદા, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, જીવન્તી [ટોડી], જેડીમધ એ દરેકનો કલક ૪ તોલા લેવો. પછી એ અધુ પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ધીનો નચમાં, પીવામાં, અનુવાસન અસ્તિદ્વારા ન્યાં ન્યાં ઉચિત લાગે ત્યાં ગતરોગમાં પ્રયોગ કરવો. આ ઘી પાંચ પ્રકારની કાસ, ક્ષય, શ્વાસ પડખાનું શળ અરોચક, સર્વાંગ, એકાંગવાત, પ્લીહા, ઉર્ધ્વવાત રોગ નખ કરે છે. (ચક્ર ૦ ૫૪ થી ૫૮).

ચક્રદત્ત

ચક્રદત્તના કાસરોગાધિકારના શ્લોક ૧ થી ૬૮ બધાય ઉપરના પ્રકરણમાં આવી જાય છે.

इति कासरोगाधिकारः समाप्तः ।

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત.

અથ હિકા શ્વાસ ચિકિત્સા

ચક્રદત્ત અનુસાર હિકા શ્વાસાધિકાર

હિકાશ્વાસાતુરે પૂર્વે તૈલોક્તે સ્વેદ ઇષ્યતે ॥

સ્તિગ્ધેલ્લેષણયોગૈઃ સુદુષ્ણાતાનુલોમનમ્ ॥

ઉષ્ણધિઃ શોધનં શક્તે વુર્ષલે શમનં મતમ્ ॥ ચક્રદત્તઃ ૧

હિકા [હિકા] તથા શ્વાસ રોગીને પહેલાં કમશઃ પેટ તથા છાતી ઉપર તેલ મર્દન કરી પછી સ્વેદન, (શેક) કરવો જોઈએ. તેમજ નિગ્ધ [ચીકણ] તથા લવણવાળા (પારા) પદાર્થો વાડુનું અનુલોમન કરવું જોઈએ. તે પછી જો રોગી બળવાળો હોય, તો વમન તથા વિરેચન કરાવવાં. પણ જો રોગી નિર્બળ હોય તો શમન ચિકિત્સા કરવી શ્રેષ્ઠ છે. ૧ (ચક્રદત્તઃ કાસ ૧).

હિકાને મટે લેહા:—[૧] બોરનાં ત્રીયાંની મીઠાં, કાળો સુરમે, તથા ધાણી એકત્ર વાટી મધ સાથે ચાટવાથી હિકા રોગ મટે છે.

(૨) કડુ અને સોનાગેર એકત્ર વાટી મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે.

(૩) પીપર, આળાં, સાકર અને સુંઢ, એકત્ર વાટી મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે.

(૪) ટુલાવેલી હીરાકસી તથા કાથો એકંદર વાટી મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે.

(૫) પાટલાનાં ફળ (કાચકાં) શેકીને તથા ટુલ એકંદર વાટી મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે.

૬ પીપર, ખજૂર, મોથ એને એકંદર વાટી મધ સાથે ચાટવાથી હિકા મટે છે.

ઉપર પ્રમાણે છ પ્રકારના યોગો-જુદા જુદા મધ સાથે ચાટવાથી હિકા રોગ મટે છે. ૨-૩ (ચક્ર ૦ કાસ ૦ ૨-૩).

નરય.

જેડામધના ચુર્ણનું મધ સાથે સુંઢવાથી, લીંટીપીપરનું ચુર્ણ સાકર સાથે મેળવી સુંઢવાથી અને સુંઢનું ચુર્ણ ગોળ સાથે મેળવી નરય લેવાથી [સુંઢવાથી] હિકા રોગ મટી જાય છે. ૪ (ચક્ર ૦ ૪)

માખીની હવારને દૂધ અથવા લાખના રસ સાથે મિશ્ર કરીને સુંઢવાથી, અથવા દૂધમાં ચુખડ ઘસીને સુંઢવાથી હિકા નાટ થાય છે. ૫ (ચક્ર ૦ ૫)

કેટલાક યોગો.

મધ તથા ચંચળનું ચુર્ણ બીજેરાના રસમાં મેળવી પીવાથી અથવા સુંઢમાં બકરીનું દૂધ ઉકાળી પીવાથી (સુંઢ ૨ તોલા, દૂધ ૧૬ તોલા અને પાણી ૬૪ તોલા ઉકાળવું) દુધ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તે દુધ પીવાથી) હિકા રોગ મટી જાય છે. ૬ (ચક્ર ૦ ૬)

કાસનું મુળ લાવી તેનું ચુર્ણ કરી એ મધ સાથે ચાટવાથી અસાધ્ય હિંકકા પણુ જલ્દીજ શાંત થઇ જાય છે. ૭.

અડદનું ચુર્ણ—નિર્ધુમ દેવતા ઉપર નાંખી હુમાડી લેવાથી હિંકક બંધ થઇ જાય છે, અથવા ઇલાયચીનું ચુર્ણ સાકર સાથે સેવન કરવાથી અસાધ્ય હેડકી શાંત થઈ જાય છે. ૮.

સાકર તથા કાળાં મરીનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી અસાધ્ય પ્રબળ હેડકી શાંત થઇ જાય છે. ૯.

કળાના મુળનો રસ ૧ તોલા સાકર સાથે પીવાથી હેડકી મટી જાય છે.

પીંપર, આંબળાં, સુંઠ એ સર્વનું ચુર્ણ મધ તથા સાકર સાથે વારંવાર ચાટવાથી હેડકી તથા શ્વાસ (દમ) શાંત થઇ જાય છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત ૭).

મયુરપિચ્છ ભૂતિ—મોરના પીંછાની ભરમ, પીંપર અને મધ સાથે ચાટવાથી પ્રબળ હિંકકા તથા અતિ પ્રવૃદ્ધ શ્વાસ રોગ મટી જાય છે. ૧૧ (ચક્રદત્ત ૧૭).

સુંઠ અને ભારંગમૂળનું ચુર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી, અથવા સુંઠ, સાકર, ભારંગમૂળ અને સંચળ એકત્ર મેળવી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી હેડકી, શ્વાસ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૮).

કંકદ્વયમ—હરડે તથા સુંઠનું ચુર્ણ, અથવા પુષ્કરમૂળ, જવખાર અને મરીનું ચુર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી હિંકકા, અને શ્વાસ મટી જાય છે. ૧૨ (ચક્રદત્ત ૧૦).

ખિલીતક ચુર્ણ—જહેડાનું ચુર્ણ ૧ માસો મધ સાથે સારી રીતે મિશ્ર કરી ચાટવાથી પ્રબળ હિંકકા અને શ્વાસ મટી જાય છે. ૧૩ (ચક્રદત્ત ૧૮).

હરિદ્રાદિચુર્ણ—હળદર, મરી, દાસ, ગોળ, રાસના, પીંપર, કચુરો, એ સર્વ ચુર્ણ સરખા ભાગે લઇ મિશ્ર કરી સરસીયા તેલ સાથે ચાટવાથી પ્રાણુદર શ્વાસરોગ પણુ મટી જાય છે. ૧૪ (ચક્રદત્ત ૧૬).

ગુડ પ્રયોગ—જુનો ગોળ સરસીયા તેલ સાથે મિશ્ર કરી ૨૧ દિવસ સુધી સેવન કરવાથી શ્વાસ રોગ સમૂળગો નષ્ટ થઇ જાય છે. ૧૫. બંને સરખે ભાગે મેળવી ચાર તોલા સુધી ચાટી શકાય છે. (ચક્રદત્ત ૧૪)

ગૃંચાદિ ચુર્ણ—કાકડાશીંગી, સુંઠ, લીંદી પીંપર, નાગરમોચ, પુષ્કરમૂળ, કચુરો, મરી, તથા સાકર સર્વનું ચુર્ણ કરી તેમાંથી ૧ માસો ચુર્ણ ગોળ, અરડસી તથા બૃહત્પંચ મૂળના કવાચ સાથે સેવન કરાવવાથી ત્રણ દિવસમાં જ ઉચ્ચ શ્વાસ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૬ (ચક્રદત્ત: ૧૫).

ખિત્વાદિ રસ—ખાલી, અરડસી તથા ઘાળા કમળની ગંખરીનાં પાનનો રસ સરસીયા તેલ સાથે મિશ્ર કરી સેવન કરવાથી શ્વાસરોગ મટી જાય છે. જે શ્વાસ રોગમાં ભાગીગુડ આદિથી પણુ લાલ ન થયો હોય ત્યાં આ યોગ અત્યંત દિતકર છે. ૧૭.

કુખમાંડ ચુર્ણ—મુર કાળાના ચુર્ણને દસકા ગરમ પાણી સાથે પીવાથી જલ્દી તરણુ શ્વાસ તથા કાસ શાંત થાય છે. ૧૮.

જે રોગી પીંપર તથા સીંધાતુણનું ચુર્ણ આદાના રસ સાથે મુતી વખતે સેવન કરે છે તે સાત દિવસમાં જ શ્વાસ રોગથી મુક્ત થઇ જાય છે. ૧૯.

શ્વાસમાં ગંધક પ્રયોગ—શુદ્ધ ગંધક તથા મરીનું ચુર્ણ ઘી સાથે ચાટવાથી અથવા માત્ર ગંધકનું ચુર્ણ ઘી સાથે ચાટવાથી શ્વાસ, કાસ, તથા ક્ષય રોગ મટી જાય છે.

અમૃતાદ કવાથ:—ગળો, સુંઠ, ભારંગમળ, બેડી ભોંયરીંગણી, અને તુળસી સર્વનો કવાથ કરી પીંપરનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી કાસ, શ્વાસ, જઠ્ઠીજઠ મરી નય છે. (ચક્રદત્ત ૧૧)

દશમૂલ કવાથ:—દશમૂળનો કવાથ પુષ્કર મૂળનું ચુર્ણ નાંખી પીવાથી કાસ, શ્વાસ, પાંસળાનું શળ, તથા હૃદયનું શળ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૨૧ (ચક્રદત્ત ૧૨).

કુલ્પથાદિ કવાથ:—કળથી, સુંઠ, બેડી ભોંયરીંગણી અને અરડુસીનો કવાથ, પુષ્કર મૂળનું ચુર્ણ મેળવી પીવાથી હિક્કા અને શ્વાસ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત ૧૩).

હુમપાન:—ધંતુરાનો ફળ, શાખા, તથા પાંદડાંનું ચુર્ણ કરી તેની બીડી બનાવી તે બીડી પીવાથી શ્વાસ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૨૨.

શૃંગ્યાદિ ચુર્ણ:—કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, બેડી ભોંયરીંગણી, ભારંગ મૂળ, પુષ્કર મૂળ, તથા પંચવલ્લુ સર્વ સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ચુર્ણ કરવું. તે ચુર્ણ ૧ માસો કાકરવરણા પાણી સાથે કાકવાથી હેંડકી, શ્વાસ, ઉર્ધ્વ વાત, કાસ, અરચિ, તથા સળખમ આદિ મરી નય છે. ૨૩ (ચક્રદત્ત ૯).

ભાર્ગી ગુડ:—ભારંગ મૂળનું ચુર્ણ ૧૦ શેર, દશ મૂળનો ઉકાળો ૧૦ શેર, હટ્ટે ૧૦૦ લઘ તેની પોટલી બાંધવી તે, પાણી ૨ મણુ ૧૨ શેર, ૧૨ છટાકમાં બધું ઉકાળવું. પાણી ચાથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તેમાંથી દરેક કાટી લઘ ગોળી લેવું. પછી તે કવાથમાં બદાયેલી ૧૦૦ હરેક ફરી નાંખવી, અને ગોળ ૧૦ શેર મેળવી ઉકાળવું. ત્યારે બનું થાય ત્યારે તેમાં ત્રિકટુ, તજ, ઇલાયચી, તમાકપત્ર દરેક આઠ આઠ તોલા તથા જવ બાર ૪ તોલા લઘ સર્વનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ ઉમેરી હલાવવું. પછી ઉતારી લેવું. હંદુ થયે તેમાં ૪૮ તોલા મધ મેળવવું. માત્રા ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી તથા અંકકા દરેક. આ સેવનથી શ્વાસ, ઉદરસ, આદિ નષ્ટ થાય છે. એ સ્વર, વર્ણને આપનાર તથા જઠરાગ્નિનો પ્રદીપક છે. ૨૪ થી ૨૬ (ચક્રદત્ત: ૨૪ થી ૨૬).

શૃંગી ગુડ્ઘૃત:—બેડી ભોંયરીંગણી, ઉભા ભોંયરીંગણી, અરડુસી, ગળો, દરેક અર્ધો અર્ધો શેર શતાવરી ૧૧ શેર, ભારંગમૂળ ૧ શેર, ગોખર, પીંપરીમૂળ દરેક ચાર ચાર તોલા, પાટલા (કાકચ) ૧૨ તોલા, એ સર્વને બાંટી ચાર ગણા પાણીમાં ઉકાળો કરવો. પાણી ચાથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. તેમાં ૧ શેર જીનો ગોળ, ઘી ૧૧ શેર, તથા દુધ શેર નાંખી ઉકાળવું. ત્યારે બનું અવલેહ જેવું થાય ત્યારે તેમાં કાકડાશીંગી ૨ તોલા, નયફળ ૩ તોલા, તમાકપત્ર ૩ તોલા, લવીંગ ૪ તોલા, વાંસકપુર ૪ તોલા, તજ ૨ તોલા, ઇલાયચી, ૨ તોલા, ઉપલેટ ૪ તોલા સુંઠ ૭ તોલા, પીંપર ૮ તોલા, તાલીસપત્ર ૩ તોલા, તથા જનકની ૧ તોલા સર્વનું ચુર્ણ કરી તે અવલેહમાં નાંખી હલાવવું. હંદુ થયે ૮ તોલા મધ મેળવવું. માત્રા ૧૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી. અનુપાન—દારૂગદર, અને રાત્રા ચિત્રકનું મૂળ એનું ચુર્ણ ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૪ ભાગ બધું એકત્ર વાટી તેની ૧ માસાની ગાળી બનાવી તે ચાવી ઉપર કાંઈક પાણી પીવું આ અનુપાનના અભાવમાં આંબલીના પાનનો કવાથ, મરી તથા હીંગની સાથે સેવન કરવી શકાય છે. તેન ગરમ દુધ સાથે પણ સેવન કરી શકાય છે. એને સેવનથી દારૂળ શ્વાસ, નાના ઉપદ્રવવાળા કાસરોગ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, સ્વરભંગ, તથા અરચિ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ દવા વિશેષ કરીને જીના શ્વાસ રોગને જઠ્ઠી શાંત કરે છે. ૩૦-૪૦.

ભાર્ગી શર્કરા:—ભારંગમૂળ ૫ શેર, અરડુસી ૫ શેર, બેડી ભોંયરીંગણી ૫ શેર, બધાને બાંટી ઉકાળો કરી પાણી ૧૦ શેર પાણીમાં ઉકાળી ચાથા ભાગનું પાણી બાકી

રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી ત્રીજી પાણી, કથોલિયક, યુગળ એને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ પા ૧ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી બાકી ઉકાળા ભેગા કરી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા મેળવી ઉકાળવું. જાડું થયે તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિકળા, મોથ તાલીસપત્ર, નાગકેસર, ભારંગમૂળ વજ્ર, ગોખર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, જીરું, અજમો, અજમોદ, વાંસકપુર, કળચી, કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, દરેક અર્ધી અર્ધી તોલો લઈ ચુર્ણ કરવું તે ચુર્ણ ઉપરના અવશેષમાં નાંખી મિશ્ર કરવું. ઠંડું થયે તેમાં ૧૬ તોલા મધ સાથે મેળવવું. માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલો, એના સેવનથી પાંચ પ્રકારની ઉદરસ, શ્વાસ, યક્ષ્મા, હિક્કા, જીર્ણવર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. એ બળકારક, પુષ્ટિકારક તથા અગ્નિ વર્ધક છે. ૪૧-૪૭.

કુલગુડાથ:—કળચી, દશ મૂળ, અને ભારંગમૂળ દરેક પાંચ પાંચ શેર, લઈ ખાંડી પાણી ૩ દ્રોણ (૩૦૭૨ તોલા)માં ઉકાળવું. બ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ ગોળ ૫ શેર તેમાં ભળવી ઉકાળી અવશેષ બનાવવો. પછી ઉતારી ઠંડું થયે તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વાંસકપુર ૨૪ તોલા, પીપર ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, દરેક આઠ આઠ તોલા લઈ સર્વનું ચુર્ણ કરી તે મેળવી હલાવવું. તે અગ્નિ અને બળ અનુસાર ખાવાથી શ્વાસ, કાસ, તાવ, હેડકી, તથા નિર્બળતાને મટાડે છે. દર ૧૦ શેરે ૧ દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) સિદ્ધાન્તાનુસાર પાણી ૩ દ્રોણ આવે છે (ચક્રદત્ત: ૩૧-૩૪).

રસો

હામરેધીરાજમ:—અબ્રકભસ્મ ૪ તોલા લઈ ભારંગમૂળ, ધંતુરો, ગળો, અરકુસી કાસંદેરા, વનનિમ્બ (લીમડો), અવક, પીપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ દરેકના ચાર ચાર તોલા રસમાં (અથવા કવાથમાં) ઘુટી ગોળાથો વાળવી માત્રા ૧ રતી. આ અબ્રકના સેવનથી હિક્ક, કાસ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, જીનો પ્રમેહ, સોજા, મોહ, આંખના રોગ, મુખરોગ, યક્ષ્મા, સજેખમ, ગરદોષ, નિર્બળતા, ગંડાલા, ઉલ્ટી, જમ, દાદ, ખીહા, શળ, વિષમન્વર, મૂત્ર કમ્બ, આદિ વિવિધ રોગો મટી જાય છે. ૪૮ થી ૫૦.

મહાશ્વાસારિ લોહ:—લોહભસ્મ ૪ તોલા, અબ્રકભસ્મ ૧ તોલો, સાકર ૪ તોલા, ત્રિકળા, જેડીમધ, દ્રાક્ષ, પીપર, બોરની ગોટલીનો ગર્ભ, વાંસકપુર, તાલીસપત્ર, વાવરીંગ, ઇલાયચી, પુષ્કરમૂળ, નાગકેસર, દરેક ૧ તોલો એ સર્વને લોહાના ખલમાં લોહાના દંડથી બે પ્રહર સુધી ઘુટવું. માત્રા ૪ રતીથી ૮ રતી સુધી. અનુપાન મધ. એના સેવનથી મહાશ્વાસ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૫૧-૫૫.

પિપ્પલ્યાદિ લોહ:—પીપર, આંબળાં, દ્રાક્ષ, બોરની ગોટલીની મળ્લ, મધ સાંકર, વાવરીંગ, પુષ્કરમૂળ, દરેક એકેક તોલો લઈ ચુર્ણ કરવું, લોહભસ્મ ૮ તોલા, એકંદર ઘુટી તૈયાર કરવું. એના સેવનથી હેડકી, ઉલ્ટી, મહાશ્વાસ આદિ રોગ જલ્દી નષ્ટ થાય છે. માત્રા ૨ રતી. આ ચુર્ણ હિક્કા રોગમાં અતિ પ્રશસ્ત છે. અર્ધી કેટલાક મધુ શાળ્કનો અર્થ જેડીમધ પણ કહે છે ૫૬.

શ્વાસકુઠાર રસ:—પારદ, ગંધક, વજનાગ, ટંકણ મનશીજ, સુંદ, પીપર, દરેક એકેક ભાગ, કાગાં મરી ૨ ભાગ, એકત્ર વાડી પાણીમાં ઘુટી અર્ધી અર્ધી રતીની ગોળાથો વાળવી. અનુપાન—આદાનો રસ. આ રસના સેવનથી વતસ્કેખમજ કાસ, શ્વાસ, તથા સ્વરભેદ આદિ રોગ જેમ ઇન્દ્રનું વજ્ર વૃક્ષોનો વિનાશ કરે છે તેવી રીતે નષ્ટ થાય છે. ૫૭-૫૮.

શ્વાસકુઠાર રસ—પારદ, વજનાગ, ગંધક, ટંકણુખાર, મનસીલ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, પીપર ૬ તોલા, સુંક ૬ તોલા; એ સર્વ એકત્ર ધુંટી એકેક રતીની ગોળાયો વાળવી. અનુપાન-પાનનો રસ. અથવા આદાનો રસ. આ રસના સેવનથી વિષમ-શ્વાસ, કાસ, પ્રતિશ્વાસ યક્ષ્મા, ક્ષય, હૃદયરોગ, પાંસળાંનું શળ, સ્વરભેદ, સન્નિપાત ન્વર, તંદ્રા તથા પ્રમેહ આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. જે પુરુષ નિઃસ્રંજ (ખેભાન) યદ્ય ગયો તો આ રસનું નરય આપવું જોઈએ; તેથી રોગીને ચૈતન્ય આવે છે. આ રસને સુંઘવાથી સૂચીવર્તા, (આદાશીશી) અધીવભેદક (અધુ માથું દુખવું) તથા દુઃસહ શિરોવેદના નષ્ટ થાય છે. પદ્ધતી ૬૩.

શ્વાસભૈરવ રસ—પારદ, ગંધક, વજનાગ ત્રિકટુ (સુંક, મરી, પીપર) કાળાં મરી, ચવક ચિત્રકમ્. દરેક સરખે ભાગે લઈ આદાના રસથી ધુંટી ગોળાયો બનાવવી. માત્રા ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી. એના સેવનથી દુર્ગંધ એવો સ્વરભેદ, શ્વાસ તથા કાસરોગ નષ્ટ થાય છે. ૬૪-૬૫.

સ્વાસ ચિન્તામણિ રસ—લોહભસ્મ ૪ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, અબ્રકભસ્મ ૨ તોલા. પારદ ૧ તોલો, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ ૧ તોલો, મોતીની ભસ્મ ૧૦ તોલો, સુવર્ણ-ભસ્મ ૧૦ તોલો, એ સર્વને બેડી બોંયરીંગણીના રસથી, આદાના રસથી, બકરીના દુધથી તથા જેડીમધના ક્વાથથી ક્રમશઃ ધુંટી બને રતીની ગોળાયો વાળવી. અનુપાન-પ્રહેડાંનું ચુર્ણ અને મધ. એના સેવનથી શ્વાસ, કાસ તથા યક્ષ્મારોગ મરી જાય છે. ૬૬ થી ૬૮.

સૂચીવર્તા રસ—પારદ ૧ ભાગ, તથા ગંધક ૧ ભાગ એની કબજલી કરી કુંવા-રપાહાના રસથી ૧ પ્રહર મર્દન કરવું; પછી કંટકવેધી તાંબાનાં પત્રાં ૨ ભાગ લઈ તેના ઉપર ઉપરનો કંટક ચોપડવો, અને તેને એક દિવસ વાઝુકાયત્રમાં પકવવું. પછી તેને કલાદી ખારીક ચુર્ણ કરી લેવું. માત્રા ૧ રતીથી ૧૦ રતી સુધી. આનું સેવન કરવાથી શ્વાસ (દમ) મરી જાય છે. આ ઔષધનું સેવન કર્યા પછી ધન્વરણાનું મૂળ, દેવદાર, સુંક, મરી અને પીપર એનું ચુર્ણ અથવા ક્વાથનું સાકર સાથે સેવન કરવું. ૬૯ થી ૭૧.

તૃતો.

હિસ્તાદિ ધૂત—હિસ્તા (જટામાંસી), વાવડીંગ, પુતીક (કરંજ કે કાંચકી), ત્રિકટુ, ચિત્રકમ્; દરેક એકેક તોલો લઈ તેનો કંટક કરવો; ઘી ૧૨૮ તોલા તેથી બમણું હથ અને તેથી પાણી ચારગણું લેવું. સર્વેને ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘીના સેવનથી શ્વાસ કાસ, અર્શ, અરિચિ, ગુદમ, મળબેદ તથા ક્ષય વગેરે રોગો મટે છે. માત્રા ૧૦ તોલો. ૭૨ થી ૭૩ (ચક્રદત્ત ૧૯-૨૦).

તેભવત્યાદિ ધૂત—તેભવતી (ચવક), હરટે, ઉપલેટ, પીપર, કકુ, ગંધતુણ (શે-હીસો), પુષ્કરમ્, ખાખરા, ચિત્રકમ્, કચુરો, સંચળ, બોંયચાંબલી, સીંધવ, ખીલાનો ગર્ભ, તાલીસપત્ર, જીવંતી (ડોડી), વજ દરેક ૨ તોલા, હીંગ ૧૦ તોલો. માત્રા ૧૦ તોલો, એના સેવનથી હિલ્કા, શ્વાસ, સોળ, વાતાર્શ, ગ્રહણી, હૃદયના રોગ, પાંસળાંનું શળ, અદિ નષ્ટ થાય છે. ૭૪ થી ૭૬. (ચક્રદત્ત: ૨૧-૨૩).

કનકાસવ—ધંતુરો, શાખા, મૂલ, પાન તથા કૃષ સાથે ૧૬ તોલા, અરકુસીના મૂની જાલ ૧૬ તોલા, જેડીમધ, પીપર, બેડીબોંયરીંગણી, નાગકેસર, સુંક, ભારંચમ્, તાલીસપત્ર; દરેક આઠ આઠ તોલા, ધાવડીનાં ફુલ ૧ પ્રસ્થ (૬૪ તોલા), દ્રાક્ષ બજેર, પાણી ૪ દ્રોણ

શ્રી મૈષજ્ય રતનાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ સ્વર મેદાધિકાર

શ્રી ચક્રદત્ત અનુસાર સ્વરભેદ ચિકિત્સા ભેદા.

ચિકિત્સાનો ક્રમ.

વાતે સલ્લવણ નૈલ પિત્તે સર્પિઃ સંમાશ્લિકમ્ ।

કફે મક્ષાર કટુકં ક્ષૌદ્રં કવલ ઇષ્યતે ॥ ૧ ॥

ગલે તાલુનિ જિહ્વાયાં દન્તમૂલેષુ વાશ્રિતઃ ।

તેન નિષ્કૃષ્યતે શ્લેષ્મા સ્વર આસ્થ પ્રમોદતિ ॥૨॥

વાતજ સ્વરભેદમાં લવણ (મીઠા) સાથે તેલ, પિત્તજ સ્વરભેદમાં મધ સાથે ઘી, કફજ સ્વરભેદમાં જવખાર તથા ત્રિકટુ સાથે મધના કોળળા ધારણ કરાવવા જોઈએ. એ પ્રકારે કરાવવાથી ગળું, તાળુ, જીભ, તથા દાંતનાં મૂળ (પેડા)માં એકઠા થયેલા કફ નીકળી જાય છે. અને સ્વર ઉત્તમ થાય છે. ૧-૨ (ચક્રદત્ત ૧-૨)

એવી રીતે વાતજન્યમાં ઘી, ગ્રાણ મેળવી ભાત ખાવો જોઈએ, ઉપરથી ગરમ પાણી પીવું, જોઈએ. પિત્તજન્યમાં દૂધ સાથે અન્ન ખાવું તથા દૂધ અને ઘી પીવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૩).

મેદજ સ્વરભેદમાં કફજ સ્વરભેદ માફક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ક્ષયજ તથા સંત્રિ-પાનિક સ્વરભેદ દૃઢસાધ્ય છે. (ચક્રદત્ત ૫).

ચર્યાદિ ચુર્ણ—ચવક, અમરવેતસ, સુંદ, મર, પીપર, આમરી, તાનીસપર, છરૂં, વાંસકપુર, ચિત્રક મૂળ, તજ, તમાલપત્ર, હાલદીયી ત્રેક સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ચુર્ણ કરવું. તે ગોળની સાથે ઘુંટી સેવન કરવાથી સ્વરભેદ, સંગ્રામસ, કફ, અઘ્નિ વાદિ શેગો નાશ થાય છે. ૪ (ચક્રદત્ત ૬).

કાથાના ચુર્ણને તલના તેલમાં ટુપાડી, અથવા લીસજી તરેલે લીંડીપીપરની સાથે અથવા સુંદની સાથે મોમાં રાખવાં જોઈએ તેથી સ્વરભેદ મટે છે. (ચક્રદત્ત ૭).

અજમોદાદિ ચુર્ણ—અજમોદ, તળાદર, અંબળા કાર, ચિત્રકમૂળ એ સર્વના ચુર્ણને મધ તથા ઘી સાથે ચાટવાથી સ્વરભેદ મટે છે. ૫ (ચક્રદત્ત ૮).

એવી રીતે મહેડાનાં ફળ, સંપાલુળ, લીંડીપીપરનું ચુર્ણ જતી જાસ સાથે ચાટવાથી અથવા આંગૂઠાનું ચુર્ણ ગાયના દુધ સાથે સેવન કરવાથી સ્વરભેદ નષ્ટ થાય છે. (ચક્ર: ૯).

ઘોરડીનાં પાન ઘીમાં શેડી પછી તેના કટક કરી સંધિય સાથે મિશ્ર કરી ચાટવાથી સ્વરભેદ અને કાસ મટે છે. ૬ (ચક્ર: ૧૦).

પિપ્પલ્યાદિ ચુર્ણ—પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સુંદ એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ તેનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ ગોમુત્ર સાથે પીવાથી કફજ સ્વરભેદ મટે છે. ૭ (ચક્ર: ૪).

ઉચ્ચૈર્યાદિ સ્વરભેદ ચિકિત્સા—જોડામધ આદિ મધુર પદાર્થોદારા સિદ્ધ દુધમાં સાકર તથા મધ મેળવી પીવાથી ઉચ્ચા સાદે ઘાંટા પાડી ગોલવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરભેદ મટી જાય છે. ૮ (ચક્ર: ૧૧).

વ્યાઘ્રીધૃત—એડી ભોંયરીંગણીનો રસ ૧૬ શેર, રાસ્ના, કાંસકી, ગોખર, મુંદ, મરી, પીંપર એકંદર મળી ૧ શેર લઈ તેનો કટક કરવો, ઘી ૪ શેર એકંદર ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી સ્વરભેદ તથા પાંચ પ્રકારની ઉદરસ મટી જાય છે. માત્રા ૧૧ તોલા. જે તાલુ ભોંયરીંગણી ન મળી શકે તો મુકી ૮ શેર લઈ ૬૪ શેર પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી એ કવાથનો સ્વરસને બદલે ઉપયોગ કરવો. ૯-૧૦ (ચક્રદત્ત: ૧૨-૧૩).

ભૃંગરાજ ધૃત—ભાંગરો, ગજો, અરડુસી દશમુલ, અને કાસુંદરો [ચુંદરસેન] એ સર્વનો સ્વરસ (અથવા ઉકાળો) તથા લીંડીપીંપરના કટકથી સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ સાથે ચાટવાથી સ્વરભેદ તથા ઉદરસ નષ્ટ થઈ જાય છે. (ચક્રદત્ત: ૧૪).

શ્રી ચક્રદત્તાના સ્વરભેદાધિકારના શ્લોક ૧ થી ૧૪ ઉપર આવી ગયા છે.

સારસ્વત ધૃત—મૂળ તથા પાંદડાં સાથે આત્મીને પાણીથી ઘાખાંચાળીયામાં ખાંડી તેના કુચાને લુગડે ગાળી રસ કઢાડવો. એ પ્રમાણે કાંદેલો આત્મી સ્વરસ ૫૧૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, અને હળદર આંખળાં, ઉપલેટ, નસાતર, હરડે દરેક આઠ આઠ તોલા પીંપર, વાવડીંગ, સીંધવ, સાકર, વજ દરેક અળે તોલા, એ સર્વ લઈ તેનો કટક કરવો. પછા બધું એકઠું કરી મંદ મંદ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. માત્રા ૧૧ તોલા એના સેવન માત્રથી જ સ્વર વિશુદ્ધ થઈ જાય છે. સાત દિવસના પ્રયોગથી પુરૂષ કિન્નરો સમાન ગાયનમાં પ્રવીણ થઈ જાય છે. પંદર દિવસ સેવવાથી શરીર અદ્ભુત કાંતિવાળું થાય છે. મહીનો સેવવાથી સ્મૃતિશક્તિ અત્યંત વધી જાય છે. આ ઘીના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કાંદ, હરસ, ગોગો ચઢવો, પ્રમેદ, તથા કાસઆદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. વંધ્યા સ્ત્રીઓ તથા ક્ષીણ વીર્ય પુરૂષો માટે આ ઘી બહુ વાર્ગ અને અગ્નિને વધારનાર છે. આજ કાલ આ ધૃત આત્મી ધૃતના નામે પ્રસિદ્ધ છે. ૧૧ થી ૧૮.

કલ્યાણાવલેહ—હળદર, વજ, ઉપલેટ પીંપર, મુંદ, શાહજીર, અજમો, જેડીમધ, દરેકનું ચુર્ણ સરખે ભાગે લઈ ગાયના ઘી સાથે તે દરરોજ ચાટવું. ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી સ્મૃતિ શક્તિ અત્યંત વધી જાય છે. તથા એનું સેવન કરનાર મેધ અને દુનંદુભિ સમાન ગંભીર ધ્વનિવાળા તથા મત્ત, કાયલ સમાન મધુર શબ્દવાળા થઈ જાય છે. આ શ્લેષ વાણીની જડતા, ગદગદ તથા મૂકતા (મૂંપણા) ને દૂર કરે છે. ૧૯ થી ૨૧.

રસો

ભેરવ રસ—પારફ, ગંધક, વજનાગ, ટંકણ, મરી, ચવક, ચિત્રકમૂળ એ સર્વને આત્માના રસમાં ઘુટી અંકેક રતીની ગોળીઓ બનાવવી. અનુપાત—પાણી. એના સેવનથી સ્વરભેદ, શ્વાસ તથા ઉદરસ નષ્ટ થાય છે. ૨૨-૨૩.

ચંચળકામરસ—અબ્રકભરમ ૪ તોલા, લઈ તેને એડી ભોંયરીંગણી, કાંસકી, ગોખર, કુંવારપાહોનો રસ, પીંપરીમૂળ, ભાંગરો, અરડુસી, મોરડીનાં પાન, આંખળાં, હળદર, ગજો એના ચચાર તોલા રસ (અથવા કવાથ) માં ઘુટી અંકેક રતીની ગોળીઓ વાળવી આ ગોળીઓ અર્ધી જાતના સ્વરભેદ, ઉદરસ, શ્વાસ, ઉરોધાત, યદૃત વૃદ્ધિ, દિક્કા, તથા કમજો, હરસ, ગ્રહણી, તાવ, સોજા, ક્ષય, તથા અર્ચુદને મટાડે છે. આ ગોળી વીર્ય વર્ધક, અગ્ન્યુદીપક તથા રસાયન છે. ૨૪ થી ૨૮.

इति स्वरभेदाधिकार ॥

શ્રી ભૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથારોચકાધિકાર

અરોચકે ચિકિત્સા પાઞ

વસ્તિ સમીરણે પિત્તે વિરેકં વમનં કફે ।

કુર્યાત્ હૃદયાનુકૂલાનિ દર્ષણઞ્ચ મનોમ્નજે ॥૧॥

વાનિક અશ્ચિમાં અસ્તિક્રિયા, પૈત્તિકમાં વિરેચન, કફજમાં ઉષ્ટી અને મનોવિધાતજ અશ્ચિમાં હૃદયને અનુકૂલ તથા પ્રસન્નતાકારક પદાર્થો દ્વારા ચિકિત્સા કરવી નોંધએ. ૧ (ચક્રદત્ત: ૧).

વાત અશ્ચિમાં વજના કવાથથી ઉષ્ટી કરાવી વિધિપૂર્વક રેતહ, ગરમ પાણી અથવા મદિરામાંથી કાઈ એકની સાથે લીંડીપંપર, વાવરીંગ, જવખાર, નગોડનાં બી, ભારંગમૂળ, રાસ્ના, ઇલાયચી, શેકેલી હીંગ, સીંધાનુણુ, અને સુંઠ એ સર્વનું ચુર્ણ કરી તે પીવું. નોંધએ. [ચક્રદત્ત: ૩].

પિત્તની અશ્ચિમાં ગોળનું સરખત અથવા ગળા વરતુઓથી ઉષ્ટી કરાવી સીંધાનુણુ, સાકર, મધ, અને ઘી મેળવી ચાટવું નોંધએ. કફની અશ્ચિ લીમગના કવાથથી ઉષ્ટી કરાવી ગરમાળાનો ઉકાળો ઈંડા થયે તેમાં અજમાના ચુર્ણ અને મધ નાંખી પીવો નોંધએ. [ચક્રદત્ત: ૩].

અથવા વાતની અશ્ચિમાં જે ચુર્ણ લગ્યું છે તે પીવું નોંધએ. અને સન્નિપાતજને સર્વ પ્રયોગોના સંમિશ્રણ શાંત કરવો નોંધએ. [ચક્રદત્ત ૩]

કવલચઢા (કોગળા કરાવવા)

૧ ઉપસેટ, સંચળ, શાદહૃડ, સાકર, મરી. તથા બીડલવણુનો, [૨] આંબળાં ઇલાયચી, પચ્છક, વાળા, પીંપર, રતાંજળી તથા નીચકમળ, [૩] લોધર, ચવક, હરેર, ત્રિકટુ [સુંઠ, મરી, પીંપર], જવખાર. [૪] દાડમનો રસ, શાદહૃડ, સાકર. એ ચારે યોગોમાં મધ તથા તેજ સાથે મિશ્ર કરી કોગળા મોંમાં ધારણ કરી રાખવા નોંધએ. અથવા વાતજ, પિત્તજ, કફજ તથા સન્નિપાતજ ચારે પ્રકારની અશ્ચિ નાખ થાય છે. રથીટ (ચક્રદત્ત ૫ થી ૭)

[૧] તજ, મોથ, ઇલાયચી ધાણુનો, [૨] મોથ, આંબળાં, તજનો [૩] તજ, દારૂ હળદર, અજમાનો, [૪] પીંપર, ચવકનો, [૫] અજમા, આંબલીનો એ પ્રકારના પાંચ યોગોમાંથી કોઈપણ એકને મોંમાં ધારણ કરવાથી મુખની શુદ્ધિ થાય છે અશ્ચિ નષ્ટ થાય છે. ૫-૬ (ચક્રદત્ત ૮-૯).

જમ્મા પહેલાં સીંધાવુણ, તથા આદાનું સેવન કરવાથી રૂચિ, અગ્નિવૃદ્ધિ તથા જીભ અને કંઠની શુદ્ધિ થાય છે.

અમ્લિકાદિકવલ:—આમલી, ગોળનું પાણી, તજ, ઇલાયચી અને મરીનું ચુર્ણ મિશ્ર કરી કોળળા મોમાં ધારણ કરવાથી અરૂચિ, નષ્ટ થાય છે. ૮ [ચક્રદત્ત ૧૦].

કારંચાદિકવ:—જર, શાલજર, મરી, દ્રાક્ષ, કોકમ, દાડમ, સંચળ, ગોળ તથા મધ એ સર્વ એકત્ર મિશ્ર કરી મુખમાં રાખી તેના રસ ચૂસવાથી બધી વ્રતની અરૂચિ નષ્ટ થાય છે. ૯ [ચક્રદત્ત ૧૧].

દાડમના દાણાના રસમાં કોંઈક બીડલવણું ચુર્ણ મિશ્ર કરી મધ સાથે મોમાં ધારણ કરી રાખવાથી અસાધ્ય અરૂચિ પણ શાંત થાય છે. ૧૦.

ચુષણાદિકવલ:—ત્રિકટુ, ત્રિકળા, લળદર, દારૂળદર, જવખાર, એનું ચુર્ણ મધ સાથે મોમાં ધારણ કરવાથી, તથા બીજાં ત્રીણાંને કડવાં ઔષધો મધમાં મિશ્ર કરી મોમાં ધારણ કરવાથી અરૂચિ મટી જાય છે. ૧૧ [ચક્રદત્ત ૧૨].

રાજાદ:—શેકેલી રાજ, શેકેલું જર, ઝૂલાવેલી હીંગ, સુદ, સીંધાવુણ. એ સર્વ એકેક ભાગ લઈ તેનું આરીક ચુર્ણ કરી, તે બધાના વજન જેટલું દહીં લઈ તેમાં મેળવવી વસ્ત્રથી છાણી લેવું. પછી એ બધાના વજન જેટલી જાસ તેમાં મેળવવી. એ પીવાથી રૂચિ વધે છે તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨-૧૩.

દાડમના દાણા ૮ તોલા, સાકર ૧૨ તોલા, ઇલાયચી ૪ તોલા, તજ ૮ તોલા, તમાલપત્ર ૪ તોલા, એ સર્વને એકત્ર ચુર્ણ કરી સેવન કરવું. એથી અરૂચિ, સળખમ, નાવ તથા કાસને નષ્ટ કરે છે. તથા દીપન અને પાચન છે. ૧૪-૧૫.

ચવાની ખાંડ ચુર્ણ:—અજમા, આંબલી, સુદ, અમલવેનસ, દાડમના દાણા, ખાંડાં બેર, દરેક બળે તોલા, ધાણા સંચળ, શાલજર, તજ, દરેક એકેક તોલા, પીંપર ૧૦૦, કાળાં મરી ૨૦૦, સાકર, ૧૬ તોલા. એને એકત્ર ખાંડી ચુર્ણ બનાવી વાટી તેનું સેવન કરવું. આ ચુર્ણ જીભની વિશોધક, હૃદય, રૂચિકારક, અને ગ્રાહી છે. એના સેવનથી હૃદયના રોગો, પાંસળાનું શળ, બંધકોસ, આફરો, ઉદરસ, દમ, સંઘ્રાણી, હરસ વગેરે રોગો મટી જાય છે. ૧૬ થી ૧૯ (ચક્રદત્ત ૧૪ થી ૧૭).

કલહંસ રસ—સરગવાનાં બી ૧૮, મરી ૧૦, પીંપર ૨૦, સર્વનું ચુર્ણ કરવું આદુ ૪ તોલા કચરેલું, ગોળ ૪ તોલા, કાંજ પ્રસ્થ (૨૫૬ તોલા), બીડલવણ ૪ તોલા, તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, નાગકંસર, એકેક તોલા લઈ એનું ચુર્ણ કરવું. એ સર્વ એકત્ર કરી એક વાસણમાં ભરી વંદાળીથી વંદાવી પછી તેનું સેવન કરવું. એના સેવનથી અરૂચિ નષ્ટ થાય છે. અને કંઠના રવર કલહંસ સમાન થઈ જાય છે. એ ગુણને લીધે એનું નામ કલહંસ છે. ૨૦-૨૧ (ચક્રદત્ત: ૧૮-૧૯).

શ્રી ચક્રદત્ત: અધારૌચકાધિકાર શ્લોક ૧ થી ૧૯ સંપૂર્ણ આ અધિકારમાં આવી જાય છે.

તિન્તિરી પાનક:—આંબલી ૨૦ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, ધાણા ૪ તોલા, આદુ ૪ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકંસર એકેક તોલા લઈ ખાંડી એકત્ર કરવું. પાણી ૫૫ પલ [૫ શર] એ સર્વ એક માટીના વાસણમાં ભરી દલાવી એક રસ કરી તેમાં કોંઈક ગરમ દુધ મેળવવું અને પછી કપડાથી છાણી લેવું. પછી અગર વગેરે દ્રવ્યોદ્ધારા કુપ

દીધેલા તવા માટીના વાસણમાં ભરી તેને કપુરથી સુગંધીત કરી મોં બંધ કરી ફેટલાંક વખત પડ્યું રહેવા દેવું. આ રાત્રિએને પીવા યોગ્ય પાનક છે. તેને યુક્તિથી ચોખવું. ૨૨ થી ૨૪.

રસાલા શિખંડ:—ખાટું ઢહી ૬ શેર ૧૬ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, લી ૩૨ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, સુંદ ૪ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર મળી ૪ તોલા, એકત્ર કરી પછી મુંદરી સ્ત્રીના કામળ હાથોવડે એકત્ર કરી ઘોળા લુગડાથી ઉપરથી મદન કરી છાણી લેવું. પછી જે નીચે છાણાદને આવે તેને કપુરથી સુવાસિત કરેલા એક વાસણમાં ભરી રાખવું. એ રસાલા, બુંદણુ, વ્રજ, સિન્ધ, બદ્ય, તથા રૂચિપ્રદ છે. આ રસાલાને ભીમસેને તૈયાર કરી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને ચખાડ્યો હતો. અહીં ઢહી ૧૨૮ તોલાજ લેવું. નેંદાએ એવો ફેટલાકનો મત છે. ૨૫ થી ૨૬.

રસ કેસરી

પારદ ૧ તોલા, ગંધક ૧ તોલા, એને દંતીમૂળના કવાથથી ઘુટ્ટી ચાથા ભાગે અર્થાત ૨ માસા વજનાગ મેળવવું, અને અકેક રતીની ગોળાંચો બનાવવી. એને સુંદ અને ગોળ સાથે મેલન કરવું એના મેલનથી અરુચિ શૂળ, આમવાત, વિસ્રચિકા, મંદાગ્નિ વગેરે રોગો નિવૃત્ત થાય છે. ૨૭ થી ૨૮.

इति भेषज्यरत्नावल्यामेषाचक्राधिकारः

— . —

ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની વાત જાણવી હોય તો

ભવિષ્યવેત્તા (ચાથી આવૃત્તિ)

યાને ભવિષ્ય જાણવાની વિદ્યા-નું પુસ્તક ઉપરથી દરેક માણસ ભવિષ્યમાં શું બનશે તે જોઈ અને જાણી શકશે. તેમાં વ્યાતિપશાસ્ત્ર, રમણશાસ્ત્ર, સ્વરોદય શાસ્ત્ર, જન્મોત્તરી બનાવવાની રીત, તે જોવાની રીત વગેરે; ભાગ્યોદય, દાસપણું, બંદોખાવું, રોગ, સ્ત્રી સુખ, લગનું સુખ, પ્રજનનું સુખ, છંદગીનું સુખ, શરીરનું સુખ, અકસ્માત ધનપ્રાપ્તિ, રાત્ર્યલદમી, વાદનનું, મકાનનું; વિદ્યાનું સુખ દુઃખ ક્યારે મળે વિગેરે જોવાની રીત. ધંધામાં લાભ થશે કે કેમ, વગેરે ભવિષ્યની વાત જોવાની રીત. કી. ૩. ૫). અનેક અભિપ્રાયો મળ્યા છે. જુજ નકલો છે આજેજ મંગલો ૩. ૪).

ભાગ્યોદય ઓફીસ, અમદાવાદ અને મુંબઈ

અથ છર્દિ રાગાધિકાર (ઉલ્લી)

લંઘન પ્રાશસ્ત્યમ.

આમાશયોત્કલેકેશભવા હિ સર્વાશ્છયાં મતા લંઘનમેવ તસ્માત્ ।

પ્રાક્ કારયેન્મારુતજાં વિમુચ્ય સંશોધનં વા કફપિત્તહારિ ॥૧॥

ચક્રદત્ત ૧.

અર્થી જાતની ઉલ્લીયો આમાશયમાં દોષો વધી જવાથીજ થાય છે. એથી વાતજ ઉલ્લી સિવાયની બીજી તમામ જાતની ઉલ્લીયોમાં પ્રથમ લંઘન (ઉપવાસ) જ કરાવવું જોઈએ. અથવા દોષોની પ્રચળતા અનુસાર કફપિત્તને દરનાર સંશોધન અર્થાત વિરેચન આપવાં જોઈએ. ૧.

કોઈ કહે છે કે પિત્તદારી સંશોધન અર્થાત વિરેચન અને કફદારી સંશોધન અર્થાત વમન કરાવવાં જોઈએ. કેમકે સુશ્રુતમાં લખ્યું છે કે: “ છર્દિષુ बहुदोषासु वमनं हितमुच्यते ।” અર્થાત અહુ દોષ પ્રધાન ઉલ્લીમાં વ્યાધિ વિપરીતદારી વમન જ હિતકારક છે.

વાત છર્દિ ચિકિત્સા:—દુધ અને પાણી મેળવી પીવું અથવા સીંધાનુલુ સાથે ઘી પીવું અથવા મગ અને આંખળાંનું આસામણુ, ઘી, સીંધાનુલુ મેળવી પીવું અથવા પંચમૂળથી સિદ્ધ કરેલ યવાનુ મધ મેળવી પીવાથી વાતજ ઉલ્લી મટી જાયછે. [ચક્રદત્ત ૨-૩]

પિત્તજ છર્દિ ચિકિત્સા:—પિત્તજ ઉલ્લીમાં દ્રાક્ષ, વિદારીકંદ અને શેરડીના રસની સાથે નસોતરનું ચુર્ણ અનુલોમન [વિરેચન] ને માટે આપવું જોઈએ. અથવા કફાશયસ્થ વધુ વધેલા પિત્તને મધુર દ્રવ્યો દ્વારા ઉલ્લી કરાવી કહાડી નાંખવું જોઈએ. શુદ્ધ થયા પછી ભોજન સમયે મધ અથવા સાકર સાથે અનાજની ધાણીની પેલા અથવા નન્થ અથવા મગના આસામણની સાથે અથવા જંગલ પ્રાણિયોના માંસ રસની સાથે શાળના આખાને લાત ખવરાવવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૪-૫).

દોળી સુખડ ૧ તોલા, આંખળાંનો રસ ૪ તોલા. એનં મિશ્ર કરી ચાર માત્રા ખનાવવી એને કાંઈક ૧ તોલા મધ સાથે પીવાથી ઉલ્લી બંધ થઈ જાય છે. ૨ (ચક્રદત્ત ૬).

અરસલીયા પી તપાપડાનો ક્વાથ કાંઈક મધ સાથે પીવાથી ઉલ્લી બંધ થઈ જાય છે. (ચક્રદત્ત ૧૦).

દરેડનું ચુર્ણ મધ સાથે સેવન કરવાથી ઉપરના પ્રકૃપિત થયેલા દોષો અધોમાર્ગે પ્રવૃત્ત થઈ જવાથી જલદીજ ઉલ્લી મટી જાય છે. ૩ (ચક્રદત્ત ૬).

શેકેલા મગના ક્વાથમાં ઘાણી, મધ તથા સાકર મેળવી પીવાથી અતિસાર, તરસ, દાહ, તથા તાવ વગેરે રોગો મટી જાય છે. ૪ (ચક્રદત્ત ૮).

સુખડનો કડક, કમળની ડાંડી, સુગંધી વાળો, સુંદ, અગુસી એ સર્વનો કડક ચોખાના ધોવણુ અને મધ સાથે પીવાથી પિત્તજ વમન શાંત થઈ જાય છે. (ચક્રદત્ત: ૭).

ગજો, ત્રિકુળા લીમડાનાં પાન, પટોલનાં પાન એ સર્વનો કવાથ બનાવી મધ મેળવી પીવાથી પિત્તજ ઉંડી જઠ્ઠીજ મરી જાય છે.

કંકુહર્દિ ચિકિત્સા:—કક્ષાત્મક ઉંડીમાં કંકુ અને આમની શુદ્ધિ માટે લીંડીપીંપર, સરસવ, અને લીમડાના કવાથમાં મીંદળ અને સીંધાત્રણનું ચુર્ણ મેળવી પીઈને ઉંડી કસાવી નેપ્રએ.

વાવરીંગ, ત્રિકુળા, સુંદનું ચુર્ણ અથવા વાવરીંગ, મોથ, સુંદનું ચુર્ણ મધ મેળવી ચાટવાથી કંકુજ ઉંડી શાંત થાય છે. જાંબુનાં બીયાં અને ખોરનાં બીયાનું ચુર્ણ અથવા નાગરમોથ અને કાકડાશીંગીનું ચુર્ણ લેવાથી ઉંડી મટે છે. તેમજ જવાસાનું ચુર્ણ મધ મેળવી ચાટવાથી કંકુજ ઉંડી શાંત થાય છે. ૧૧ થી ૧૩.

સન્નિપાતજ ઉંડીની ચિકિત્સા.

મધ સાથે તર્પણ (ધાણી આદિની પેયા) ત્રિદોષજ ઉંડીમાં દિતકર છે. ગજો લીમ મધ સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષજ ઉંડી શાંત થાય છે. ૧૪.

શીતકપાય-હીમનું વિધાન:—દ્રવ્યને કચરી ગરમ પાણીમાં રાત્રે પલાળવું. પછી સવારે તેને હલાવી પાણી ગાળી લેવું તે શીતકપાય છે. દ્રવ્ય ૪ તોલા, શીતકપાય કિંવા કાંટ બનાવવા માટે ૨૪ તોલા કે ૧૬ તોલા પાણીમાં પલાળવું નેપ્રએ. અને વેત રસ બનાવવા હોય તો એટલાજ પાણીમાં ૮ તોલા ઔષધ નાંખવું નેપ્રએ. (ચક્રદત્ત ૧૫-૧૬).

શ્રીકલાદિ શીતકપાય:—બીલી અથવા ગજોનો શીતકપાય (હીમ) મધ સાથે અથવા ખોરવેલનું ચુર્ણ, ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ ઉંડી શાંત થાય છે. જાંબુડાનાં અને આંખાનાં પાન, ગવેધુક [થેગી], વાળો, સુગંધીવાળો એનો કવાથ મધ મેળવી થોડો થોડો પીવાથી અથવા તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, અથવા જવાસાનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષજ ઉંડી શાંત થાય છે. (ચક્રદત્ત ૧૭-૧૮).

આંખાંનો રસ તથા કાકાના રસમાં કિંચિત પીંપરનું ચુર્ણ, મરી, તથા મધ મેળવી ચાટવાથી ઉગ્ર ઉંડી પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ૫ (ચક્રદત્ત ૧૯).

આંખાં, દ્રાક્ષ અને સાકર ત્રણ મેળવી સાકર ૪ તોલા મધ ૪ તોલા અને પાણી ૧૬ તોલા મેળવી ગાળીને પીવાથી ત્રિદોષજ ઉંડી શાંત થઈ જાય છે. (ચક્રદત્ત ૨૦).

ત્રયલેહા:—૧ ધાણી, કાકું, મગ, પીંપર, અને મરી, ૨ મધ, હરંડ, ત્રિકટુ, ધાણી અને જીરું, (૩) હરંડ ગજો, મરી, મધ અને પીંપર એ ત્રણે જાતના અવલેહ ચાટવાથી બધી જાતની ઉંડી તથા અચ્ચિ શાંત થઈ જાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત ૨૫).

એલાદિ ચુર્ણ:—ઇલાયચી, લવીંગ, નાગકેસર, ખોર, બીયાની મગ્ગ, ધાણી, ઘઉંલા. નાગરમોથ, રતાંજળી, પીંપર એના ચુર્ણને મધ તથા સાકરની સાથે ચાટવાથી કંકુજ વાતજ તથા પિત્તજ (ત્રિદોષજ) ઉંડી નાટ થઈ જાય છે. માત્રા ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી. ૭ (ચક્રદત્ત ૨૧).

કોલમજ્જાદિ લેહ:—ખોરના બી કે આંખાની ગોટલી, બીણ, સાકર, મધ તથા પીંપરનું ચુર્ણ એનો બનાવેલો અવલેહ ઉંડીને શાંત કરે છે. (ચક્રદત્ત ૨૨).

પેયજલ:—પીપળાનાં સુકાં છાંં બાળાને પાણીમાં ભેળી હોલવી દેવાં. પછી તે પાણી ગાળી લઇ એ પાણી પીવાથી જલ્દી જ ઉંઘી શેકાઇ જાય છે. ૮ [ચક્રદત્ત ૨૭].

લોહીની ઉંઘીની ચિકિત્સા.

જેદીમધ તથા સુખડને દુધમાં ઘસી તે દુધમાં ભેળવી પીવાથી રક્તની ઉંઘી શાંત થઇ જાય છે. (ચક્રદત્ત ૨૪).

પદ્મકાદિ દ્રવ્ય:—પદ્મક, ગજોલીમકાની છાલ, ધાણા, રતાંજળી એ સર્વના કંદક, અને કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી ઉંઘી તરસ, અરચિદાદ, તથા નવરને શાંત કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૨૬)

રસો

રસેન્દ્ર:—શાદજીર, ધાણા, પીંપર, ત્રિકટુ તથા રસસિન્દુર સર્વ મિશ્ર કરી ત્રણથી ૪ રતીની માત્રામાં મધ સાથે સેવન કરવાથી ઉંઘી શાંત થાય છે.

વૃષકવજ રસ:—પારદ, ગંધક, લોહભરમ, જેદીમધ, રતાંજળી, આંબળાં, નાની ઈલાયચી, લવીંગ, ટંકણ, પીંપર, જટામાંસી દરેક સરખે ભાગે લઇ એને વિદારીકંદના રસ તથા શેરડીના રસની જુદી જુદી સાત દિવસ સુધી ભાવના આપી શુષ્ક કરી દેવું. પછી અકરીના દુધમાં ૧ પ્રહર અર્દન કરી અથે રતીની ગાળાનાં ખતાવવાં. અનુપાત વિદારી કંદના રસ. વાતજ. પિત્તજ, તથા રક્તવાળી ઉંઘીને આ રસ નાટ કરે છે. ૧૦ થી ૧૩.

વિદારીનો અર્થ આહી* કંદલાક શાલપાળી એવો કરે છે.

શ્રી ચક્રદત્ત છર્વધિકારના શ્લોક ૧ થી ૨૬ ઉપર આવી ગયા છે.

इति भैषज्यरत्नावल्यां छर्दिरोगार्थिकारः

શ્રીમદ શંકરાચાર્ય અને શંકરદિગ્વિજય

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યનું વિ તૃત છવનચરીત્ર જેમાં--શ્રીશંકરાચાર્યે કરેલા દિવિજયની વિસ્તાર સહિત દ્રષ્ટીકૃત આપેલી છે. કી. ર., ૪.

સુખી દંપત્તિ—અને ન્યાદેવીની આત્મકથા-આ પુસ્તકમાં સ્ત્રી ઉપયોગી ૧૫ પ્રકરણો છે. જેમાં કુટ્ટા સ્ત્રીઓથી પતિને પડતો ત્રાસ, પતિપત્નીની ફરજો, વગેરે વિષયો છે. કી. ર. ૧—૦—૦.

ભાગ્યોદય ઓફીસ, અમદાવાદ અને મુંબાઈ.

શ્રી ભૈષજ્ય રતનાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ તૃણાધિકાર.

ભૈષજ્ય રતનાવલી અને ચક્રદત્ત અનુસાર.

વાતજ તૃણા ચિકિત્સા.

તૃણાયાં પવનોત્થાયાં મુદ્ધં દધિશસ્યતે ।

રમાશ્ચ કુંદહાનાઃ શીતા ગુહુચ્યા રસ પથ વા ॥૧॥ (ચક્રદત્ત ૧)

વાતજ તૃણામાં ગોળ સાથે દહીં તથા બદાણ તથા શીતલ રસ અને ગજોનો રસ એ દિતકારક છે. ૧ (ચક્ર: તૃણા ૧).

પંચગણુ [પંચગણુથી લઘુ પંચમૂળ, બૃહત્પંચમૂળ, અથાત ૧૦ મૂળોનાં તથા ત્રીજાં તૃણ પંચમૂળ] તેમાંના કાષ્ઠ પંચગણુના પંચાંગનું પાણી તથા પ્રથમ ગણુ [લઘુપંચમૂળ] માં સિદ્ધ કરેલ પાણી કાંઈક ગરમ પીવું જોઈએ. તરસ રોકતી ન જોઈએ.

પિત્તજ તૃણા ચિકિત્સા

પિત્તોત્થિતં પિત્તહરે દ્વિપક્વં નિહન્તિ તોયં પથ પથ ચાપિ ॥૨॥ (ચક્રદત્ત: ૨).

પિત્તજ તૃપાને પિત્તહર ઔષધિયોથી સિદ્ધ કરેલું દુધ અથવા પાણી નષ્ટ કરે છે. (ચક્ર: ૨).

શીવણુ, સાકર, સુખડ, વાજો, પચ્છક, દ્રાક્ષ, જેડીમધથી સિદ્ધ કરેલું પાણી પીવું જોઈએ. [ચક્રદત્ત: ૩].

પિત્તજ તૃણા ચિકિત્સા—પિત્તજ, તૃપામાં પાટેલા ઉમરડાનો રસ, કવાથ અથવા દિમ તેમજ શારિવાદિ ગણુનો કવાથ દિતકારક છે. ૨ [ચક્ર: ૪].

જવનીયગણુથી સિદ્ધ કરેલું દુધ તથા ઘી વાતપિત્તની તૃપાને શાંત કરે છે. તથા દ્રાક્ષ, સુખડ, ખજુર, વાજો અને મધ એ સર્વનું સરખત તથા સારિવાદિગણુ, તૃણપંચમૂળ, ઉત્પલાદિ ગણુ, મધુરગણુ તથા મહુડાં આદિનો ઉકાળો બનાવી પિત્તજ તૃપાથી પીણતાં પુરૂષને પાવો જોઈએ. [ચક્ર: ૫-૬].

સર્વ પ્રકારની તૃપાની ચિકિત્સા

ઘાણીની ભાવના દોષેલું પાણી અથવા ઘાણીના હોમમાં શીવણના ફળનું ચુર્ણ સાકર તથા ગોળ મેળવી તૃપાથી પીણતા રોગીને તૃપાનું નિવારણ કરવા પાવાથી અધી વળતની તૃપા શાંત થઈ જાય છે. ૩ (ચક્ર: ૧૦).

કફજ તૃણા ચિકિત્સા.

ખીસાનો ગર્ભ, આદકી (તુવેર કે સોરડી માટી), ધાવડીનાં ફુલ, પંચકોલ [પિંપર, પિંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંદ] દાણનું મૂળ, એ સર્વનું પડંગ પાનીયની વિધિ અનુસાર અથવા કવાથની વિધિ અનુસાર સિદ્ધ કરીને પીવાથી કફજ તૃપાની નિવૃત્તિ થાય છે.

કેદજ તૃપામાં લીમડાનાં પાન કે લીમડાની છાલથી સિદ્ધ કરેલ ગરમ પાણી પાત્ર ઉપરી કરાવવાથી પણુ વધુ હિત થાય છે. ૪ (ચક્ર: ૭).

મધમાં અડધું પાણી અને જરૂર, આદુ, મુંડ, સંચળ મેળવી પાવાથી તૃપા જલ્દીજ શાંત થાય છે. (ચક્ર: ૮).

ક્ષતક્ષયજ ચિકિત્સા

ક્ષતોત્થિત તૃપામાં ક્ષતની ચિકિત્સા કરવી તથા માંસ રસ અને રૂધિર પાન કરાવવું જોઈએ. ક્ષયોત્થિત તૃપામાં પાણી નાંખી સિદ્ધ કરેલું દુધ, માંસરસ અથવા મધ મેળવેલા પાણીનું સેવન કરાવવું ઉત્તમ છે. ભારે અન્નના ભોજનથી ઉત્પન્ન થયેલ તૃપા અને ક્ષયજ તૃપાથી ખીજ જુદી જાતની તૃપાને વમનદારા છતવી. ૫ [ચક્ર: ૯].

સામાન્ય ચિકિત્સા.

અતિ રક્ષ અને દુર્બળ મનુષ્યોની તૃપા [પાણીનો વારંવાર શોષ પડવો] તેનું નિવારણ કરવા માટે દુધ અથવા મધુરગણ (જેડીમધ આદિ) દ્વારા સિદ્ધ કરેલ તથા ઘીમાં શેકેલા છાગમાંસના ચૂપનું પાન કરાવવું જોઈએ. ૬ [ચક્ર: ૧૨].

દ્રાક્ષારસ, શેરડીનો રસ, દૂધ, જેડીમધનો ઉકાળો, મધ, મહુડાનો રસ, એમાંથી ગમે તે એક નાકવડે પીવાથી દારણુ તૃણુ શાંત થઈ જાય છે. ૭ [ચક્ર: ૧૪].

ગંડુપરતાલુશોષ

દુધ, શેરડીનો રસ, માધ્વીક (મધુકાસવ), મધ, સીધુ, ગોળનું પાણી, તથા વ્રક્ષામ્લ (કાકમ) નો રસ તથા કાંજ એમાંથી કાઈપણ એકના ગંડુપ (મેમાં કાગળા ધારણ કરી રાખવા) થી તાલુશોષ નિવૃત્ત થાય છે. ૮. તાલુશોષમાં ઘી અથવા ઘીનો મંડ પીવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૧૫).

આંખાનાં તથા જાણુડાનાં પાનનો ઉકાળો મધ મેળવી પીવાથી ઉલ્ડી તથા તૃપા શાંત થાય છે. ૯ [ચક્રદત્ત ૧૨].

વડની કુંપળો, સાકર, લોધર, દાડમના દાણા, જેડીમધ અને મધ એ સર્વને એકત્ર વાટી ચોખાના ઘોવરામણની સાથે પાવાથી ઉલ્ડી તથા તૃપા શાંત થાય છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત. ૧૩).

કાંજ મોંની વિરસતા, મલ તથા દુર્ગંધને નષ્ટ કરે છે. તથા મીઠા વગર પીવાથી મુખશોષને શાંત કરે છે. (ચક્રદત્ત ૧૭).

ખીજોરાનાં કેસર, મધ તથા દાડમ એ સર્વને એકત્ર વાટી કાગળા ધારણ કરવાથી ક્ષણમાં અસલ્બ તૃણુ શાંત થાય છે. મધના કાગળા ધારણ કરવાથી દાદ, તૃણુ અન્ને શાંત થાય છે. ૧૧ [ચક્રદત્ત ૧૮].

ગંડુપકવલચોર્માત્રા.

જે દ્રવ્ય એટલા પ્રમાણમાં મોમાં ધારણ કરવામાં આવે કે તેનો મોમાં સંચાર થઈ શકે નહિ તેને ગંડુપ કહે છે તથા જે દ્રવ્ય મુખમાં સંચારિત થઈ શકે તેને કવલ-કાગળા કહે છે. ૧૨.

મુખાલેપ:—ખેર, દાડમ, કાકમ, મુંડા, અને આંખલીના રસનો મોંની અંદર લેપ કરવાથી [ચોપડવાથી] તત્કાલ તૃણુ શાંત થાય છે. [ચક્રદત્ત. ૧૯].

વદનુંગાહિ ગુદિ:—વડના અંકુરો (કુંપળો), ઉપલેટ, મધ, ધાણી નીલ કમળ, એ સર્વને સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ઘુંટી ગોળાયો બનાવવી. એ ગોળા મોંમાં રાખવાથી તૃપા જલ્દી શાંત થાય છે. ૧૩ (ચક્ર ૨૧).

ચિરોત્થ તૃપ્ત્યા ચિકિત્સા

લાત્ર શાળના ચોખાનો લાત ટાઢો થયે મધ સાથે ખાવાથી લાંબા વખતની ઉંડી તથા તૃપા શાંત થાય છે. ૧૪ (ચક્ર: ૨૨).

તરસ લાગે તો પાણી આપવાની ખાસ જરૂર.

મૂર્છા, ઉંડી, તરસ, દાદ, સ્ત્રીસંગ, તથા મઘપાનથી ક્ષીણ થયેલા રોગીયોને અને રક્તપિત્ત તથા મદાત્મકથી પીડાતા રોગીએ ઠંડુ પાણી પીયું જોઈએ. ૧૬. (ચ૦ ૧૬)

આ રોગોથી પીડાતા એવા દીન પુરૂષ જે તરસ લાગે ને પાણી માગે તો એ સમયે તેને પાણી ન આપવામાં આવે તો રોગીનું મૃત્યુ થઈ જાય છે, અથવા તો રોગ લાંબો વખત રહ્યાથી થઈ જાય છે. ૧૭ (ચક્રદત્ત ૨૩).

અત્યંત તરસો મનુષ્ય મોઢ (મૂર્છા) ને પામે છે. અને મૂર્છાથી મૃત્યુ થઈ જાય છે. એમ બધી વસ્તુની અવસ્થામાં તરસ લાગે તો પાણી જરૂર પીવા માટે આપવું જોઈએ. ૧૮ કોઈ પણુ અવસ્થામાં પાણી આપવાનો નિષેધ નથી. (ચક્રદત્ત ૨૪).

શ્રી ચક્રદત્ત તૃપ્ત્યાધિકારના શ્લોક ૧ થી ૨૪ સંપૂર્ણ ઉપર આવી ગયા છે.

અન્ન વગર ચાલે પણ પાણી વગર ન ચાલે

પ્રાણી અન્ન વગર બહુ દિવસ સુધી જીવતા રહી શકે છે, પણ તરસ્યા પ્રાણી ને પાણી ન મળે તો ક્ષણમાંજ પ્રાણને છોડી દે છે.

પાણી વધુ પીવાથી તેમજ થોડું પીવાથી હાનિ.

પાણી વધુ પ્રમાણમાં પીવાથી તથા સર્વાંશ ન પીવાથી પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી સુદ્ધિમાન પુરૂષ પોતાના આયુષ્યની વૃદ્ધિને માટે વારંવાર થોડું થોડું પાણી પીયું જોઈએ. ૧૯.

રસો

લોકેશ્વરરસ:—આંખાની તથા જાંઘની ગોટલીના ઉકાળો કરી તેને ટાઢો પારી તેમાં મધ મિશ્ર કરી તેની સાથે રસસિન્દુરનું સેવન કરવું. માત્રા બા રતીથી ૧ રતી સુધી. ઠંડા સ્થળપર સ્થિત થઈ તૃપાથી પીડાતા પુરૂષે મદના ગંડુપ (કાગળા) ધારણ કરાવવા જોઈએ. જે યોગમાં ગંધકનો ઉલ્લેખ ન હોય અને માત્ર પારદનોજ ઉલ્લેખ હોય ત્યાં પારદ અથવા પારદ વાચક અન્ય કોઈ શબ્દથી રસસિન્દુરનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ૨૧.

મહોઽધી રસ:—તામ્રભસ્મ, ગંગભસ્મ પારદ, હરતાલ, મોરચુથુ એ સર્વને વડની કુંપોથી ઘુંટી ગોળાંગો બનાવવી. માત્રા બા રતીથી બા રતી સુધી. એના સેવનથી તૃપ્ત્યા નંદ થાય છે. ૨૨.

કુમ્ભેશ્વર રસ:—તામ્રભસ્મ ૨ લાગ, ગંગભસ્મ ૧ લાગ એને જેડીમધના કવા-થની સાતવાર ભાવના આપી સુકવી દેવું. માત્રા બા રતી અનુપાત રતાંજળી, ઉપવસરી, નાગરભોથ, ધિવાયચી, નાગકેસર એકંદર મેળવી તે ૧ તોલો, ઘાણી ૧ તોલો, ઉકાળા માટે પાણી ૩૨ તોલા, બાકી ૧૬ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી એ કવાથમાં સાકર તથા મધ મેળવી અનુપાતમાં પાનું જોઈએ, આ રસ ઉંડી તથા તૃપ્ત્યાનું નિવારણ કરે છે. ૨૩-૨૫

इति भैषज्यरत्नावल्यां तृष्णाधिकारः

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ મૂર્છાધિકારાઃ

સામાન્ય ચિકિત્સા

સેકાષગાઢૌ મળયઃ સહારાઃ શીતાઃ પ્રવેદા વ્યજનાનિલાશ્ચ ।

શીતાનિ પાનાનિ ચ ગન્ધવન્તિ સર્વાસુ મૂર્છાસ્વનિવાસ્તાનિ ॥૧॥

[ચક્રદત્તઃ ૧].

અથી જાતની મૂર્છાઓમાં હંડા પાણીનો પરિષેક (આંખ, મોં ને માથા ઉપર હંડુ પાણી છાંટવું કે રેડવું), હંડા પાણીનું અવગાદન (હંડા પાણીમાં બેસાડવો.) મણિનો દાર, હંડા પ્રદેહલેપ, [ચંદન આદિનો લેપ], પાંખાની દવા તથા કપુર, ચંદન આદિ દ્વારા સુંગધિત શીતલ પાનક લાભ કારક છે. ૧ (ચક્ર. ૧).

તથા મધુર વર્ગથી સિદ્ધ કરેલું દુધ તથા જાંગલ પ્રાણિયોના માંસ રસ. તથા રાતા ચોખા, જવ અને મઠ, મગનં પથ્ય દિતકારક છે. (ચક્રદત્ત ૨).

યથાદોષ ચિકિત્સાક્રમઃ—દોષજ મૂર્છામાં યથાદોષ જ્વરનાશક ઉકાળા, તથા લોહી જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલ રક્તજન્ય મૂર્છામાં શીત દ્રવ્ય કરવી જોઈએ. અતિ મદ્યપાનથી ઉત્પન્ન થયેલ મૂર્છામાં ઉદ્ડી કરાવનાર ઔષધ દ્વારા પેટમાંના મદ્ય (દાર)ને ઉદ્ડી કરાવી તેને સુખપૂર્વક સુવડી દેવો તથા વિપજ મૂર્છામાં વિપજ ઔષધોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૨ (ચક્ર. ૩-૪).

કેલાદિ ચુર્ણઃ—ખોરના હળીયાનો ગર્ભ, મરી, વાળો તથા નાગકેસરનું ચુર્ણ ટાઢા પાણી સાથે પીવાથી અથવા મધ મેળવી પીંપરનું ચુર્ણ મધ સાથે ચટાડવાથી મૂર્છા નાશ થઈ જાય છે. ૩ (ચક્રદત્તઃ ૫).

સુમહૌષધાદિ ક્વાથઃ—સુંદ, ગજા, બેડા ભાંયરીંગણી, પુષ્કર મળ, પીંપરી મળનો ક્વાથ પીંપરનું ચુર્ણ મેળવી પીવાથી મૂર્છા અને મદ્ય શાંત થાય છે, (ચક્ર ૦૬).

બ્રમઃ ફેર ચટવા-તેની ચિકિત્સા

શતાવરી, કાંસકાનાં મળ, દ્રાક્ષથી સિદ્ધ થયેલું દુધ, સાકર સાથે પીવાથી ફેર ચટવા (ચક્કર આવવાં), મટી જાય છે. અથવા કાંસકાનાં બીજનું ચુર્ણ સાકર અને દૂધની સાથે પીવાથી બ્રમ-ફેર ચટવા મટી જાય છે. (ચક્રદત્તઃ ૭).

બ્રમરોગની શાંતિને માટે ધમાસાનો ઉકાળો ઘી સાથે પીવો જોઈએ.

ત્રિદ્વિજ્ઞાના પ્રયોગથી અથવા દૂધના પ્રયોગથી તથા રસાયન ઔષધોના પ્રયોગથી અથવા દસ વર્ષના જુના ઘીના પ્રયોગ આ રોગમાં અત્યંત હિતકર છે. ૪ (ચક્ર: ૮).

ત્રિદ્વિજ્ઞા પ્રયોગ:—દરરોજ રાત્રે મધ સાથે ત્રિદ્વિજ્ઞાનું સેવન કરવાથી તથા પ્રાતઃકાલે જોળની સાથે આદાનું સેવન કરવાથી સાત દિવસની અંદર પથ્યનું સેવન કરનાર મનુષ્યના મદ, મૂર્છા કમજો, તથા ઉન્માદ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૫ (ચક્રદત્ત: ૯).

સંન્યાસ ચિકિત્સા:—મૂર્છા પામેલા પુરુષને લાનમાં લાવવા માટે તીક્ષ્ણ અંગન, અવપીડ (લસણ આદિના રસનું નસ્ય) ધુન્નપાન, પ્રથમન (સુંદ, મરી આદિનું ચુર્ણ નાકની અંદર પહોંચાડવું—શુષ્ક નસ્ય), સોય ઘોંચવી, ગરમ લોહના ખીલા આદિદ્વારા ડામ દેવો, નખની અંદર સોય આદિ ઘોંચી પીડા કરવી, વાગ કિંવા રોમ ખેંચી ઉખાડવા, દંતથી બચકું ભરવું, તથા એના શરીરે કૌચ લગાડવી આદિ ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. એથી મૂર્છિત પુરુષ જલ્દી અવબુદ્ધિ થઈ (લાનમાં આવી) જાય છે. તેની મેહોશી નષ્ટ થાય છે. ૬-૭ (ચક્રદત્ત: ૧૦-૧૧).

ચક્રદત્ત: મૂર્છાધિકારના શ્લોક ૧ થી ૧૧ ઉપર સંપૂર્ણ આવી જાય છે,

નિદ્રા આવે:—પીંપરી મૂળનું ચુર્ણ જોળ સાથે ચાટવાથી ચિરકાલથી નષ્ટ થયેલી નિદ્રા પણ જલ્દી આવી જાય છે. ૮.

શેરડી, પોયની ભાજી, અડદ, મધ, માંસ, ઘી દૂધ, ઘઉં, જોળ, માછલી એના બોજન જલ્દી નિદ્રા આવે છે. ૯.

ભાંગને બકરીના દૂધમાં ઘુંટી પગના તળાવે લેપ કરવાથી નિદ્રાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૯.

રસો

મુદ્ધાનિધિ રસ:—રસસિન્દુરને પીંપરના ચુર્ણ તથા મધ સાથે મૂર્છા રોગમાં સેવન કરાવવું જોઈએ. પરિપેક અને અવગાદન આદિ સર્વ રીતેલ પાણીથી કરવાં જોઈએ. આ રસ મધ તથા મૂર્છાને નષ્ટ કરે છે. ૧૦.

મૂર્છાન્તક રસ:—રસસિન્દુર, ચુર્ણ માર્કિક ભદ્રમ, શિશાજીત, લોહભદ્રમ, એ સર્વ સરખે ભાગે મિશ્ર કરી શતાવરી તથા વિદારી કંદના રસની ભાવના દઇ બે રતીની જોળીયો ખનાવવી. આ મૂર્છાન્તક રસ મૂર્છા રોગને નાષ્ટ કરે છે. ૧૧-૧૨.

અવગન્ધારિષ્ટ

આસન ૫ શેર, મજ્જા, હરદ, હળદર, દાણદર, જેડીમધ, રારના, વિદારી કંદ, અર્જુન વૃક્ષની ઝાડ, મોથ, તથા નસાતર દરેક એકક શેર, ઉપલસરી, મુખડ, રતાંગળી, વજ, ચિત્રકમુળ, દરેક બત્રીસ બત્રીસ તોલા, એ સર્વને ખાંડી ૮ ડ્રોણ [૮૧૬૨ તોલા] પાણીમાં ઉકાળવું. ત્યારે એથી ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે હંફુ થયે ગાળી લઇ તેમાં ધાવડીનાં ઝુલ ૬૪ તોલા, મધ ૧૧૧ મથ્થ, [કટુ ૮ તોલા, ત્રિગ્નતક (તજ, ઇલાયચી, તમાલ પત્ર) દરેક ૧૬ તોલા, ઘઉંસા ૧૬ તોલા, નાગકેસર ૮ તોલા, લઇ સર્વનું ચુર્ણ નાંખવું પડ્યા એક વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી એક મહિના રહેવા દેવું. પડ્યા ગાળી બે તોલા માત્રામાં સેવન કરાવવું. એના સેવનથી મૂર્છા, અપરમાર, શોષ, ઉન્માદ, કૃશતા, અર્શ, મંદાગ્નિ, તથા વાતજ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૩ થી ૧૯

इति भैषज्य रत्नावल्यां मूर्च्छाधिकारः

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત.

અથ મદાત્યયાધિકાર

અભ્યુરાદિ મન્થ

અભ્યુર, દ્રાક્ષ, કોકમ, આંબલી, દાડમ, ફાલસા, તથા આંબળાં એ સર્વ એકત્ર મેળવી ખનાવેલો મન્થ પાવાથી મધપાન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો વિકાર શાંત થાય છે. ૧ (ચક્રદત્ત: ૧).

મન્થવિધિ:—૧૬ તોલા હંડા પાણીમાં ૪ તોલા ઔષધ ખાંડી તેનો કલ્ક નાંખવો પછી ચોળા એક રસ કરી ગાળી લઇ ૮ તોલા પીવો નેંઘએ. (ચક્રદત્ત: ૨).

તર્પણમ:—વટાણા, મગ, આંબળાં, દાડમ મે વી, દ્રાક્ષ, આંબળાં, અભ્યુર, ફાલ-સાના રસથી તર્પણ થય તથા અનેક પ્રકારના માંસ રસ ખનાવવાં નેંઘએ. [ચક્રદત્ત: ૩].

સર્વ મદાત્યય ચિકિત્સા.

વાતિક મદાત્યયમાં:—પીથેલો દાઢ છળું થઇ ગયા પછી સંચળ તથા ત્રિકડુવાળું તેમજ જળમિશ્રિત મધ પાવું નેંઘએ. ૨ (ચક્રદત્ત: ૪).

પેત્તિક મદાત્યયમાં:—સાકરવાળું મગનું ઓસામણ અથવા ગળ્યા રસ વાળો માંસરસ પાવો નેંઘએ, આ મદાત્યયમાં બધી ક્રિયાઓ શીતજન કરવી નેંઘએ. ૩ (ચક્ર: ૫)

કફજ મદાત્યયમાં:—પુરુપના બળ અનુસાર લંઘન તથા દીપનીયગણ (પંચકાલ) નાં ઔષધે વાળા મધનું પાન કરાવવું નેંઘએ. ત્રિદોષ જ મદાત્યયમાં ત્રણે દોષોની ઉપર કહેલી ભેગી ચિકિત્સા કરવી નેંઘએ. એ ક્રિયાઓથી મદાત્યય શાંત થાય છે. ૪-૫ (ચક્ર: ૬-૭)

દુગ્ધ પ્રયોગ:—જે ઉપરની ચિકિત્સાથી મદાત્યય શાંત ન થાય તો મધનો કમ છોડી દુધનો પ્રયોગ કરવો નેંઘએ. લંઘનાદિથી કફ સ્ત્રીણ થઇ ગયા પછી તથા દુર્ગળના અથવા લઘુતા વધી જાય તો દુધજ પાવું નેંઘએ. દુધ ઓગળી સમાન તથા મધથી વિપરીત છે. જેથી ક્ષીર યા મધનો પ્રયોગ કમશ: થોડા થોડા કરવો નેંઘએ. (ચક્રદત્ત: ૮-૯).

પુનર્નવ દિ ધૃત:—સંયોડીનો ક્વાથ, દૂધ, તથા જેડીમધના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલ ધૃત પુષ્ટિકારક તથા મધપાનથી ક્ષીણ ઓગળવાનો કિતકર છે. (ચક્રદત્ત: ૧૦).

જે મનુષ્ય મધ પીધા પછી ઘી સાથે સાકર ખાઇ લે તો મધ તેને કાંઇ પણ મદ કરશે નહિ. ૧.

સોપારી ખા યદી ચઢેલો મેળા:—ઉલ્લી, મુરઝાં તથા અનિસાર આદિ વ્રક્ષણો થાય એવી સોપારી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલો મદ (મેળા ચઢવો) માં તત્ક્ષણ તૃપ્તિ પૂર્વક હંડુ પાણી પાવું નેંઘએ. જેથી સર્વ ઉપદ્રવો શાંત થઇ જાય છે. ૭. (ચક્રદત્ત ૧૬).

સુકાં જંગમનાં અગ્રથાં સુવંચાથી, હંડુ પાણી પીવાથી તથા મીઠું ખાવાથી સોપારી ખાવાથી ચઢેલો મદ (મેળા) શાંત થઇ જાય છે. તથા સાકરને પાણીમાં ઓગળી તેનો કાગળો મોંમાં ધારણ કરી રાખવાથી સુનો ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલ વ્યાધિ (મોં આવવું) નષ્ટ થાય છે. ૮ (ચક્રદત્ત ૧૭).

શંખનું ચુર્ણું સુંઘવાથી પણ એનો નિશા ઉતરી જાય છે. (ચક્રદત્ત ૧૭)

ભુરા કાળાના રસમાં ગોળ મેળવી પીવાથી, મીઠાળ તથા મેણી કાઢીથી ચટેલો મદ (મેણી) શાંત થઈ જાય છે. એજ રીતે ધતુરાનો મદ (નિશા) દૂધમાં સાકર મેળવી પીવાથી મરી જાય છે. ૯ (ચક્રદત્ત ૧૮).

અષ્ટંગ લવણ

સંચળ, શાદજીર, કોકમ, અમલવેનસ, દરેક એકેક ભાગ, તજ, એલચી, મરી, દરેક અર્ધો ભાગ, સાકર ૧ ભાગ, એ સર્વ પરસ્પર મિશ્ર કરી ચુર્ણ કરવું. આ ચુર્ણ જરૂર-ગિને વધારે છે. તથા આંતરણ અદિની શુદ્ધ કરે છે તથા કકળ મદાત્યયને નષ્ટ કરે છે. ૧૦-૧૧ (ચક્રદત્ત ૧૧-૧૨).

ચવ્યાદે ચુર્ણુ:—ચવક, સંચળ, કુલાવેલી હીંગ, બીતેઈ, સુદ, અજમાનું ચુર્ણુ મઘની સાથે પીવાથી મદાત્યયને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત ૧૩).

મઘપાન વિધિ:—શીત જગમાં રતાન કરી, સુખડ લગાવી, માળા પહેરી બોળન સાથે માંસ ખાતાં મઘ પીવાથી કાષ રોગ, ઉન્માદ, મદાત્યયાદિ થતા નથી. (ચક્રદત્ત ૧૪).

પાનવિભ્રમ ચિકિત્સા:—દ્રાક્ષ, કોફ, દાડમના રસનો પનો, મધ, સાકર, મેળવી પીવાથી પાનવિભ્રમ નષ્ટ થાય છે.

પથ્યાનુત:—લીમળ દરેકને ઉકાળો અથવા આંબળાના ઉકાળા સાથે સિદ્ધ કરેલું થી અથવા કબાણુ કૂન મદ અને મૂંછાને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત ૧૫).

એલા : મોદક

કાંચાચી, જેડીમધ, ચિત્રકમળ, દળદર, દાડ દળદર, ત્રિફળા, લાલ શાલી ચોખા, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખજુર, કળા તલ, જવ, વિદારીકન્દ, ગોખડનાં બી. નસોતર, શતાવરી, દરેક સરખે ભાગે લઈ તે બધાથી બમણી સાકર લઈ યથાવિધિ મોદક બનાવી દૂધ તથા રાગના એસામણુ સાથે સેવન કરાવવા. માત્રા ૧૦ તોલથી ૨ તોલા સુધી. પ્રાતઃકાળે આંબિકાને નમસ્કાર કરી સેવન કરવાથી નઘના અતિ પીવાથી ઉત્પન્ન થયેલ સંપૂર્ણ વિકાર નષ્ટ થાય છે. ૧૨ થી ૧૫.

મહા કંચાણુવરી.

સુવર્ણ ભસ્મ, અગ્રકભસ્મ, પારદ, ગંડ, લોદભસ્મ, મોતીની ભસ્મ, દરેક સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી આંબળાના રસથી ઘુંટી રતી રતીની ગોળાંબો બનાવવી. અનુપાત ત્રણનું ચુર્ણું તથા મધ અથવા સાકર તથા મધ અથવા માંખનું એના સેવનથી મદાત્યય રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૬ થી ૧૮.

શ્રીખંડાસવ:—સુખડ, મરી, જટામાંસી, દળદર, દાડ દળદર, ચિત્રકમળ, મોથ, વાળો, તગર, દ્રાક્ષ, રતાંજળી, નાગકેસર, કાળીપાટ, આંબળાં, પીંપર, ચવક, લવીંગ, કંકોલ, લોધર, દરેકનું ચુર્ણું ૪ તોલા. પાણી ૪ દ્રોણ (૪૦૯૬ તોલા), દ્રાક્ષ ૨૪૦ તોલા, ગોળ ૩૦ શેર, ધાવડીનાં ફુલ ૧૨ પત્ર, એને એક માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી મદિના સુધી રાખી મૂકવું. પછી ગાળી આયુષ્ય, અગ્નિ તથા બળ અનુસાર પ્રયોગ કરવો. માત્રા ૧૦ તોલાથી ૨૦ તોલા સુધી. આ પીવાથી મદાત્યય, પરમદ, પાનાજીર્ણ, તથા પાનવિભ્રમ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૧૯ થી ૨૩.

શ્રી ચક્રદત્ત: મદાત્યય ચિકારના શ્લોક ૧ થી ૧૮ સંપૂર્ણ આ અધિકારમાં આવી જાય છે.

इति भैषज्यरत्नावल्यां मदात्ययाधिकारः ।

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ દાહરોગાધિકાર

દાહરે સામાન્ય ક્રમ.

યત્પિત્તજ્વરદાહોકતં દાહે તત્સર્વમિષ્યતે ॥

ચન્દનામ્બુકળાસ્યન્દિતાલવૃન્તોપબીજિતઃ ।

સુખ્યાદાહાર્દિતોડમ્ભેજકદલીદલસંસ્તરે ॥૧॥ (ચક્રદત્તઃ ૩)

પિત્તજ્વરમાં જે દાહની ચિકિત્સા કહી છે તે ચિકિત્સા દાહરોગમાં કરવી નેહએ.

કમળ તથા કેળનાં પાનને પથારી માફક પાથરી તેના ઉપર દાહવાળા રોગીને સુવાડી સુખડના પાણીથી તર કરેલા પંખાથી લવા નાંખવી. ૧ [ચક્રદત્ત ૩].

તૃપા અને દાહ (અળત્રા) ની શાંતિને માટે પરિષેક, અવગાદન તથા પંખાનો પવન નાંખવો. તેમાં શીતલ પાણી જ પરમ શ્રેષ્ઠ છે. ૨ (ચક્રદત્ત ૪).

ધઉંલા, લોધર, વાળો, સુગંધીવાળો નાગકેસર, તમાલપત્ર, નાગરમોથ અને પીળા સુખડના રસમાં ઘસી તેનો દાહવાળા રોગીના શરીરે લેપ કરવો નેહએ. ૩ (ચક્રદત્ત ૭).

સુગંધીવાળો, પદ્મક, ખસ (વાળો) રતાંજળી, એ સર્વના ચુર્ણને પાણીમાં મેળવી એક દ્રોણી (૪૦૯૬ તોલા) પાણી ટબમાં ભરી દેવું. અને રોગીને તેમાં બેસાડવો. એ પ્રકારે દાહ (અળત્રા) જરૂરી નિયત થાય છે. ૪ (ચક્રદત્ત ૮).

રોગીના શરીરપર કાંજથી પસાગેલું વસ્ત્ર ઝોઢાડવું અથવા ખસ તથા સુખડને શુક્તમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. સો વાર ધોયેલ ઘીના લેપથી દાહ શાંત થાય છે. ૫.

ખોર અને આંગળીના રસનો અથવા કાંજનો લેપ કરવો. (ચક્રદત્ત ૧-૨).

કંકુ દુધ, ક્ષીરી વ્રક્ષો (વડ, ઉપરડો વગેરે) નો ક્વાથ ટંદો કરી સુખડ મેળવી તથા અન્ય શીતલ પદાર્થો પાંચ તથા સેકંદિ કરી અંતઃદાહ શાંત કરવો નેહએ. [ચક્રદત્ત ૫].

કુશાદિ તેલ તથા મૃતઃ—કુશાદિ પંચમૂળ, શાલચળુ, જીવકાદિ ગળુની ઔષધીયોથી સિદ્ધ કરેલ તેલ તથા ઘી દાહ તથા પિત્તને નષ્ટ કરે છે. [ચક્રદત્ત ૬]

ચંદના.દે ક્વાથઃ—ચંદન, ખડસલીયો પીત્તપાપડો, ખસ, સુગંધીવાળો, મોથ, કમળની જડ, મુણાલ (કમળની ઢાંડી), જીરૂ, ધાણા, પદ્મક, આંબળાં, એ સર્વ એકંદર મળી ૨ તોલા, ૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૬ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ટાડું થયે તેમાં મધ મેળવી પીવાથી દાહ નષ્ટ થાય છે. ૬ ૭.

દાહાન્તક રસઃ—પારદ ૫ ભાગ. તાંબાનાં પત્રાં ૧ ભાગ, એમાં પારદ તથા ગંધકની કલ્મલીને લીંબુના રસથી તથા પાનના રસથી ઘુંટી તાંબાનાં પત્રાં પર લેપ કરવો. પછી તેને બૂધરચંત્રમાં ભરમ થતાં સુધી પકવવાં. માત્રા ૧ રતીથી ૩ રતી સુધી. અનુપાન આદાનો રસ તથા ત્રિકટુનું ચુર્ણ. આ રસ દાહ તથા પિત્તજ મૂંડળને મટાડે છે. ૮ થી ૧૦.

સુગ્રાકર રસઃ—રસ સિન્દૂર, અબ્રક ભરમ, સોનાની ભરમ, મોતીની ભરમ, એને ત્રિફલાના તથા શતાવરીના રસથી જુદી જુદી સાત સાત ભાવના આપી પછા ગોળીયો વાળવી અને છાયામાં સુકવવી. માત્રા ૧૦ રતીથી ૧ રતી સુધી. એમાં દોષને અનુસાર અનુપાનની કદપના કરવી નેહએ. આ રસ દાહ, પ્રમેદ તથા વાતરક્ત વગેરે રોગોને નષ્ટ કરે છે. અને બળ તથા વીર્યને વધારે છે. ૧૧ થી ૧૩.

इति मैषज्यरत्नावल्यां दाहरोगाधिकार ॥

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

ઉન્માદધિ તાર: (ગાંડપણની ચિકિત્સા)

સામાન્યતઃ ઉન્માદચિકિત્સાપાયાઃ ।

ઉન્માદે વાતિકે પૂર્વે સ્નેહપાનં વિરેચનમ ।

પિત્તજે કફજે વાન્તિઃ પરો વસ્ત્યાદિકઃ ક્રમઃ ॥૧॥

યજ્ઞોપદેશ્યતે કિઞ્ચિદપસ્મારચિકિત્સિતે ।

ઉન્માદે તદ્વ કર્તવ્યં સામાન્યાદોષદૂષ્યયોઃ ॥૨॥ [ચક્રદત્તઃ ૧ ૨].

વાત ઉન્માદમાં પ્રથમ ધૃતપાન કરાવવું પિત્તજ ઉન્માદમાં વિરેચન અને કફજમાં ઉદરી કરાવવી જોઈએ. તે પછી બરિન આદિ ક્રિયા લિપકર છે. ૧.

જે કાંઈ અપસ્માર (મગી-વર્ધ) ની ચિકિત્સામાં આમે આગળ કહીશું તે સર્વ પણ ઉન્માદમાં કરવું જોઈએ કેમકે બન્નેમાં દોષ તથા દૂષ્ય સમાનજ છે. ૨ (ચક્રદત્ત ૨).

સ્વરસ પ્રયોગઃ—જાલી, ભુરકોળું, વજ, શંખાવલી એમાંથી કોઈ પણ એકના સ્વરસમાં ઉપશેટનું ચુર્ણ અને મધ મેળવી ચાટવાથી ઉન્માદ (ગાંડપણ) નષ્ટ થાય છે. ૩ [ચક્રદત્ત ૩].

ઉન્માદના રોગીને કોયલનું માંસ ખવરાવી પવન વગરના સ્થાનમાં સુવાડી દેવો. આ પ્રકારે કરવાથી તે રોગી સ્મૃતિભ્રંશ આદિ મનોવિકારોથી રહિત થઈ ચેતનતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૪.

કાચી ચણેખડી દુધ સાથે ધુંટી પીવાથી ઉન્માદ રોગ મટે છે. [ચક્રદત્ત ૮].

ભૂરા કોળાના બીજનું ચુર્ણ મધની સાથે ચાટવાથી ઉન્માદ રોગ મટે છે. ૫.

ઉન્માદ નાશક નસ્યાદે

ઉન્માદમાં મધ સાથે તાડી પાવી અથવા માત્ર તાડીજ પાવી જોઈએ. તેવા રોગીને સરસીયું તેલ સુંઘાડવું તથા શરીરે ચોપડી મર્દન કરવું ઉત્તમ છે. રોગીને શરીરે સરસીયું તેલ ચોપડી તેના હાથ પગ બાંધી તડકામાં જોડો સુવાડી દેવો. એ પ્રકારે કરવાથી ઉન્માદ રોગ નષ્ટ થાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત ૭-૮).

દશમૂલ ક્વાથઃ—દશમૂળ । ક્વાથ ક્વાથ ઘી તથા માંસ રસ સાથે અથવા સફેદ સરસવેના ચુર્ણ સાથે પીવાથી મટે છે. [ચક્રદત્ત ૪].

સવારે જીનું ઘી પીવાથી ઉન્માદ રોગ મટી જાય છે. ૭ (ચક્રદત્ત ૪).

જીનું ઘીનાં લક્ષણોઃ—દશ વર્ષનું જીનું ઘી લાક્ષારસની માફક લાલ તથા ઉગ્ર ગંધવાળું હોય છે. તેથી વધુ દિવસનું પ્રપુરાણ કહેવાય છે. (ચક્રદત્ત ૫).

પ્રાયસ:—ઘોળા ધંતુરાના ઉત્તર દીશા તરફ ગયેલા મૂળથી સિદ્ધ કરેલા દુધમાં ગોળ, ઘી તથા ચોખા મેળવી બનાવેલી ખીર સમસ્ત દોષજ ઉન્નમદને શાંત કરે છે. (ચક્રદત્ત ૬).

સિદ્ધાર્થકાદિ ગદ:—સર્કે સરસવ, પુષ્પાવેલી હીંગ, વજ, કરંજ, (કચકાં), દેવદાર, મજ્જા, ત્રિફળા, ઘોળા ગરુડી, માલકાંગુલી તજ ઘઉંલા, સરસડાની ઝાલ, હળદર, દારૂદ, જાદર, એનું ચુર્ણ કરી બકરાના મૂત્રમાં ઘુંટી ગોળાએ બનાવી લેવી. એ આખમાં આંજવાથી, તેમ પાવાથી તેમ નાકમાં સુંઘાડવાથી, શરીરે ચોપડવાથી, ઉદર્તન કરવાથી, પાણીમાં મેળવી તેથી સ્નાન કરવાથી અપરમાર ઉન્નમદ, વિષ, શાપ, કુરૂપતા, તાવ તથા ભૂત બાધાને નષ્ટ કરે છે. રાજદારમાં માન મળે છે. આ ઔષધોના કલ્ક તથા ગોમૂત્ર મેળવી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાણુ એજ ગુણુ કરે છે. (ચક્રદત્ત ૯ થી ૧૨).

ચુષ્ણાદિ વર્ત્તિ:—સુંદ, મરી, પીંપર, સીંધાલુણુ, વજ, કકડું, સરસડાની ઝાલ, કરંજનાં ખી [કાચકાં], ઘોળા સરસવ, એ સર્પનું ચુર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ઘુંટી બત્તી બનાવવી. તે આંખે આંજવાથી, ચાતુર્થિક જ્વર, અપરમાર, તથા ઉન્નમદ રોગ નષ્ટ થાય છે. [ચક્રદત્ત ૧૩-૧૪].

સામાન્ય પ્રયોગો

શુદ્ધસ્યાચારવિઘ્નો તીક્ષ્ણ નાશનમઞ્જનમ્ ।

તાડનઞ્ચ મનોબુદ્ધિસ્મૃતિસંબેદનં હિતમ્ ॥ ૭ ॥

જે રોગીને પોતાના આચાર આદિનું જ્ઞાન ન રહે તેવા આચારવ્રંશ ઉન્નમદમાં પ્રથમ રોગીને ઉલ્ટી, વિરચન આદિ દ્વારા શુદ્ધ કર્યા પછી તીક્ષ્ણ નસ્ય તથા અંજનોત્તેના પ્રયોગ કરાવવો તથા તાડન (મારવો) આદિદ્વારા મન, બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિને સ્વસ્થ કરવી. ૭ [ચક્રદત્ત ૧૫].

ઉન્નમદમાં તર્જન [દમ દાટી દેવી], ત્રાસન (ત્રાસ ઉપજે તેવો બહીરાવવો), દાન, સાંત્વન (શાંતિ આપવી), હર્ષણુ (પ્રસન્ન કરવો), ભય બતાવવો તથા આશ્ચર્ય પમાડવો આદિથી તેની સ્મરણુ શક્તિ ઉત્પન્ન કરી તેના મનને સ્વાભાવિક અવસ્થામાં લાવવો જોઈએ. ૮ [ચક્રદત્ત ૧૬].

કામ, શોક, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, ઇર્ષ્યા લોભ એનાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્નમદમાં એક બીજાથી વિપરીત ક્રિયા દ્વારા શાંતિ કરવી. ૯ (ચક્રદત્ત ૧૭).

એજ પ્રકારે ઈષ્ટ વસ્તુ નષ્ટ થવાથી જેના મનમાં શોક ઉત્પન્ન થતાં ઉન્નમદ થયો હોય તેને તે વસ્તુના જેવી બીજી વસ્તુ આપીને, શાંતિ આપી તથા આશ્વાસન દ્વારા સ્વસ્થ કરવો. ૧૦ (ચક્રદત્ત ૧૮).

લેપ, ઉત્સાહ, માલીસ કરવું, ધુત્રપાન કરાવવું, ઘી પાણું એનાથી મન, બુદ્ધિ, સ્મરણુ શક્તિ તથા જ્ઞાન વધે છે. (ચક્રદત્ત ૧૯).

આગતુક ઉન્નમદ ચિકિત્સા

આગતુક ઉન્નમદને ઘી પાણું, મંત્રના જપ કરાવવા, પૂજા કરાવવી, અસિ આપવો, ઉપહાર (નેવેશ) અને યજ્ઞ-હોમ આદિ વડે છતવો. ૧૧ (ચક્રદત્ત ૪૪).

તીક્ષ્ણ ઔષ્ધો નિવેધ:—દેવ, ઋષિ, પિતૃ, ગંધર્વ આદિ ગ્રહો દ્વારા જે રોગી ઉન્નમદ પ્રસન્ન થયો હોય તેને બુદ્ધિમાન વેદ તીક્ષ્ણ અંજનાદિ કરાવવાં નહિ. ૧૨ (ચક્રદત્ત ૫૧).

પાનીય કલ્યાણુક પૂત:—ઈન્દ્રવરણાનું મૂ, ત્રિકુળા, નગોડનાં બી, વેદાર. કંકોલ, શાલિપર્ણી (સમેરવો), તગર, હળદર, દારહળદર. ઉપલસરી, કાળા ઉપલસરી ધઉલા, નીલ કમળ, નાની ઇલાયચી, મહા, દંતીમૂળ, દાડમના દાણા, નાગકેસર, તાલીસપ, ઉભી ભોંયરીંગણી, માલતીનાં પુલ, વાવડીંગ, પૃષ્ઠપર્ણી, ઉપલેટ, રતાંગળા; પદ્મક, દરેક બમે તોલા, લઘ સર્વે વાટી કલ્ક કરવો, પછી ઘી ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા), પાણી ૮ પ્રસ્થ (૫૧૨ તોલા) લઘ તે બધું ભેળું કરી ઉકાળા સિદ્ધ કરવું. તે ઘીનું રોગીને ૧૦ તોલાની માત્રામાં સેવન કરાવવું, એ ઘૂત પીવાથી અપરમાર, તાવ, ઉધરસ, શોષ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, વાતરક્ત, સજેખમ, તૃતીયક ન્વર, ચોથીયો તાવ, ઉલ્ટી, અર્શ, મૂત્રકચ્છ, રતવા, ઉન્માદ, ગદગદ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. એ ઘી ક્ષીણવીર્ષ પુરુષો માટે તથા વંધ્યા સ્ત્રિયોને માટે અત્યંત હિતકર છે બા, આયુષ્ય તથા વર્ણને વધારે છે. અને સંપૂર્ણ ગ્રહોને મટાડે છે. ૧૩ થી ૧૬ [ચક્રદત્ત ૨૧થી ૨૮]

ક્ષીણુકલ્યાણુક ત:—ક્ષીર કલ્યાણુક ઘૂતમાં ઉપરના પદાર્થો લઈ પાકાર્થે ઘીથી બમણું પાણી તથા ચાર ગણું દુધ લેવામાં આવે છે, કલ્ક દ્રવ્ય પૂર્વોક્ત ઘી અને આ ઘીનાં એકજ છે.

મહાકલ્યાણુક પૂત:—ઉપર કહેલાં ઇન્દ્રવરણાનાં મૂળ આદિ ૨૮ ઔષધોમાંથી પ્રથમનાં ૭ જુદાં કાઢી લઈ બાકીનાં ૨૧ ઔષધોનો કવાચ, ઘી ચાર ગણું, અને એકવાર વાહેલી ગયનું દુધ ઘીથી ચાર ગણું, અને ઘીથી ચોથા ભાગે શતાવરી, અડદ, જંગલી અડદ, કાકોલી, કૌચાં, ઋષભક, ઋદ્ધિ તથા મેદા [શતાવરી]નો કલ્ક કરી તે મેળવી ઘી પકવી સિદ્ધ કરવું. આ મહા કલ્યાણુક પૂત વિરાષે કરીને જૃંહણીય તથા સંન્નિપાતને નષ્ટ કરનાર છે; (ચક્રદત્ત: ૨૯થી ૩૦).

સ્વલ્પ ચૈતસ ઘૂત:—દશ મુળમાંથી શીવણ સિવાયનાં બાકીનાં નવમૂળ, રાસ્ના, એરંડમૂળ, નસોતર, બલા, મૂવો, શતાવરી, દરેક આઠ આઠ તોલા, ઉકાળા માટે પાણી ૨ દ્રોણ [૨૦૪૮ તોલા] લઈ ઉકાળા કવાચ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઘ તેમાં દુધ ૮ પ્રસ્થ (૫૧૨ તોલા), ઘી ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા) તથા પાનીય કલ્યાણુ ઘૂતની કલ્કની ૨૮ ઔષધોયો દરેક આઠ આઠ તોલા લઈ તેનો કલ્ક, એ બધું એકત્ર કરી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ૧૦ તોલાની માત્રાથી સેવન કરાવવાથી સંપૂર્ણ મનોવિકાશેને નષ્ટ કરે છે, ૨૦ થી ૨૨ (ચક્રદત્ત ૩૧ થી ૩૩).

હિંગ્વાદિ ઘૂત:—હિંગ, સંચળ, ત્રિકટુ, દરેક આઠ આઠ તોલા, લઈ તેનો કલ્ક કરવો પછી ઘી ૨ આટક (૫૧૨ તોલા) ગોમૂત્ર ૮ આટક (૨૦૪૮ તોલા), અને યથાવિધિ પાક કરી ઘી સિદ્ધ કરી તે ઘી સેવન કરવાથી ઉન્માદ રોગ મટે છે. ૨૩ [ચક્ર: ૩૮].

મહા પૈશાચિક ઘૂત:—જટામાંસી, હીમચ હરદે. ભૂતકેશી (જટામાંસી) બ્રાહ્મી, કૌચાં, વજ, ત્રાયમાણ, અરણી. શતાવરી, ચોરપુષ્પી (ભટેઉર), કકુ, ઇલાયચી, વારાહી કન્દ, સવાની ભાજ, સવાનાં બી, ગુગળ, ગરજી, ગળા, રાસ્ના, બ્રાહ્મી, રાસ્ના ગંધ રાસ્ના, પ્રસારણી, (નારીવેલ) વૃષિકાલી, (વીંછુડાના છાડનાં છાડાં). શાલપર્ણી, એ સર્વ એકંદર મળી ૧ શેર, લઘ કલ્ક કરવો, ઉકાળા માટે પાણી ૧૬ શેર, અને ઘી ૪ શેર લઘ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘીનું સેવન કરવાથી બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિ શક્તિ વધે છે. એ ઘી બાળકોના અવયવોને વધારે છે. ૨૪ થી ૨૭ [ચક્રદત્ત ૩૪ થી ૩૭].

લશુનાદિ દ્રુત:—છેલેલું લસણુ ૨૥ શેર લઇ તેનો કલ્ક કરવો, દશમૂળ ૧૧ શેર, પાણી ૨ આઠક (૫૧૨ તોલા)માં મેળવી ઉકાળવું. ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તે કેવાથમાં ઘી ૧ પ્રથ (૬૪ તોલા), લસણુનો રસ ૧ પ્રથ [૬૪ તોલા], બોર, મૂળા, બીજોરોનો રસ, કોકમનો રસ; આદાનો રસ, દાડમનો રસ, દારૂ, દહીંની તોર, કાંચ, દરેક ૩૨ તોલા, ત્રિકુળા, દેવદાર, સીંધાલુણુ, ત્રિકટુ અન્મોદ, અન્મોદ, ચવક, હીંગ, અમલ વેતસ, દરેક અમે તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો; પછી ઉપરની બધી વસ્તુઓ એકત્ર મેળવી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ૧૦૦ તોલાની માત્રામાં ખાવાથી શુભ, ગુલ્મ, હરસ, ઉદરરોગ, બદ, પાન્ડુરોગ, પ્લીહા, થોનિદોષ, કૃમિરોગ, જ્વર, વાતકફના અન્ય રોગો તથા ઉન્માદ મટે છે. (ચક્ર: ૩૯ થી ૪૩).

અંજન.

પીપર, મરી, સીંધાલુણુ, મધ અને ગોરોચન એ સર્વ એકત્ર વાટી અત્યંત ખારીક કરી અંજન બનાવવું. એ અંજન આંજવાથી સંપૂર્ણ ભૂતોત્થ ઉન્માદ નષ્ટ થાય છે. ૨૮ (ચક્રદત્ત: ૪૫).

દારહળદર અને મધને ધુંટી બનાવેલી ગોળીને આંજવાથી પણ ઉન્માદ નષ્ટ થાય છે. કાળાં મરી અને ગોરોચનને એક મહિનો તડકામાં રાખીને ભૂતદોષથી ઉન્મત્ત થયેલાની આંખોમાં લગાવવું નોંધએ. [ચક્રદત્ત: ૪૬-૪૭].

ધૂપ

નિમ્બપત્રાદિ ધૂપ:—લીમડાનાં પાન, વજ્ર હીંગ, સાપની કાંચળી, સરસવ એ સર્વ ને એકત્ર ખાંડી તેનો ધુપ કરવાથી ડાકણુ આદિ દૂર થાય છે. તથા ભૂતોન્માદ નષ્ટ થાય છે. ૨૯ (ચક્રદત્ત: ૪૮).

મહાધૂપ:—કપાસીયા, મોરનું પીંછું ઉભી ભોંયરીંગણી. શિવનિર્ભાસ્ય [શિવને ચટાવેલું જળ, પુષ્પ આદિ], મીઠળ, તજ, વાંસકપુર, બીહારીની વિષ્ટા, અનાજનાં છોડાં, વજ્ર, વાળ, સાપની કાંચળી ગાયનું શીંગડું, હાથીદાંત, હીંગ, કાળાં મરી, એ સર્વ સરખે ભગે લઈ મિશ્ર કરી એનો ધુપ દેવાથી રક્તદોન્માદ, તથા પિશાચ, રાક્ષસ, સુર એનો આવેશ અને ભૂતજ્વર નષ્ટ થાય છે. ૩૦ (ચક્ર: ૪૯).

શિવા દ્રુત:—જેદીમધ, મજક, ઉપલેટ, રતાંજળી, પન્નક, ખેટાં, હરડે, આંબળાં, ઉભી ભોંયરીંગણી, તગર, વાવડીંગ, દાડમ, દેવદાર, દંતીમૂળ, નગોડનાં બી, તાલીસપત્ર, નાગકેસર, કાળી ઉપલસરી, ઇન્દ્રવરણનાં મૂળ, શાલીપર્ણી, ઘઉંલા, માલતીનાં પુલ, કાંકાલી, ક્ષીર-કાંકાલી, નીલકમળ, હળદર, દારહળદર, અનન્તમુળ, મેદા, ઇલાયચી, કંકોલ, યૃત્નિપર્ણી, દરેક એ તોલા, એ સર્વનો કલ્ક કરવો, પછી શીયાળનું માંસ ૫ શેર, અને દશમૂળ દરેક આઠ આઠ તોલા, લઈ પાણી ૨ ટ્રોણુ [૨૦૪૮ તોલા]માં કેવાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં દુધ ૪ પ્રથ (૨૫૬ તોલા), ઘી ૨ પ્રથ (૧૨૮ તોલા), મેળવી પછી ઉપરનો કલ્ક તેમાં મેળવી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દેવ, અસુર, રાક્ષસ, ગંધર્વ, પિતૃગ્રહ, ભૂત, પિશાચ, ભુજંગ, તથા વક્ષ આદિ ગ્રહોથી પીડાતા પુરુષને સેવન કરાવવું નોંધએ. આ ઘી બધાય વાતચ્યાધિ, અપરમાર, (મૃગ, વાઘ,) શોષ, ઉરક્ષત, કાસ, સળેખમ, મદાત્થ, પ્રમેહ, મૂત્રકચ્છ, તથા જીર્ણજ્વર આદિમાં પ્રશસ્ત છે. આ ઘી વૃષ્ય, બલપ્રદ, તથા વંધ્યા સ્ત્રિયોને પણ પુત્ર આપનાર છે. આ ઘીનો ઉન્માદના રોગીયોના હિત

માટે શ્રી વિન્ધ્યવાસીએ ઉપદેશ કર્યો છે. આ ઘીમાં નરશિયાળનું જ માંસ લેવું જોઈએ. કેમકે લખ્યું છે કે—

ઝગાલર્હિજો: પાકે પુમાંસ તત્ર દાપયેત ।

મયૂરી જંબુકી, છાગી, ચીર્યહીના સ્વભાવત: ॥

અર્થાત શિયા", તથા મોરના પાકમાં નરનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. મોરડી (દેલ), શીયાળવી, તથા બકરી એ સ્વભાવથીજ વીર્યહીન હોય છે. ૩૧-૪૨.

પાકા ઇન્દ્રવરણાનાં ફળ, તથા ગોમૂત્રનું નસ્ય અથવા ઘોળી ગરળી અને ચોખ્ખાનું ઘોવરામણ મેળવી બનાવેલું નસ્ય ઘી સાથે લેવાથી (સુંઘવાથી) ભૂતદોષ નષ્ટ થાય છે. [ચક્રદત્ત: ૫૦].

કટ્યાણુ ધૂત, મહાકલ્યાણુ ધૂત, ચૈતસ ધૂત તેમજ નારાયણુ તેલ તથા મહાનારાયણુ તેલનો પ્રયોગ પણ ઉન્માદમાં હિતકર છે. એવું ચક્રપાણીએ કહ્યું છે. ૪૩ [ચક્રદત્ત: ૨૦].

ઉન્માદ શાંત થઈ ગયા પછી ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયનું બરોબર ગ્રહણ કરવા લાગે છે. બુદ્ધિ, આત્મા, અને મન પ્રસન્ન થાય છે. અને શરીરરચ ધનુ પોતાના રૂપમાં થઈ જાય છે. [ચક્રદત્ત: ૫૨].

શ્રી ચક્રદત્ત ઉન્માદાધિકાર શ્લોક ૧ થી ૫૨ સંપૂર્ણ ઉપર આવી જાય છે.

સારસ્વત ચુર્ણ:—ઉપલેટ, આસન, સિન્ધાત્રણુ, અગ્મો, જર, શાલજર, ત્રિકટુ, કાળીપાટ, શંખપુષ્પી (શંખાવલી) દરેક એકેક તોલો, વજ ૧૧ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી ચુર્ણ કરવું. તેને બ્રાહ્મીના રસથી ૩ વાર ભાવના આપી તડકમાં સુકવી ચુર્ણ કરવું. આ ચુર્ણને ૧ માસો લઈ મધ તથા ઘી સાથે સાત દિવસ સુધી સેવન કરવું એના સેવનથી મનુષ્યોની બુદ્ધિ, મેધા, ધૂત, સ્મૃતિ, સંપત્તિ, તથા કવિતાશક્તિ વધે છે. ૪૪ થી ૪૭.

૨સો

ઉન્માદગાજકુંડા:—પારદ ૨ તોલા લઈ તેને અનુક્રમે ધંતુરો, મલરજિટ્ટ (મરેડી), તથા જીર કાચનાં એના રસથી ત્રણ દિવસ ઉર્ધ્વપાતન કરી ૨ તોલા વિશુદ્ધ તામ્રચુર્ણ સાથે ઘુંટી ટીકરી બનાવવી. પછી ઉપર તથા નીચે ગંધક મૂકી પુટપાક કરવે. એ પ્રમાણે ફરી સાતવાર પુટપાક કરવા. પછી તેની સાથે ધંતુરાનાં બી ૨ તોલા, અબ્જક ભસ્મ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, વજનાગ ૨ તોલા, મિશ્ર કરી અર્ધા રતીથી ૧ રતી સુધીની ગોળાઓ બનાવવી. એ વાત, પિત્ત કફ આદિ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા ભૂતાન્માદમાં હિતકર છે. ૪૦ થી ૫૦.

ભૂતાંકુશ રસ:—પારદ, લોહભસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, મોતીની ભસ્મ. દરેક ૧ તોલા, હીરાની ભસ્મ [અભાવે વૈકાન્ત ભસ્મ] ૨ માસા, હરતાલ, ગંધક, મન-શીલ. મોરચુચુ, સુરમો, સમુદ્રશીષ, રસવાંતી, પચ્ચલવન. દરેક એક તોલા, એને ભાંગરાનો રસ, ચિત્રક મૂળનો કવાથ, તથા લાથીયા થોરીના દુધમાં એકેક દિવસ ઘુંટી ગોળાકાર કરી ગજપુટ આપવો. આ ૨ રતીની માત્રામાં અદાના રસ સાથે ઉન્માદરોગમાં સેવન કરાવવું. પથ્ય ભેંસનું ઘી, ભેંસનું દુધ, તથા ભારે અન્ન અને સરસાણું તેલ શરીરે ચોપડવું હિતકારક છે. ૫૧ થી ૫૫.

ઉન્માદ ભંજન રસ:—ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ગજપીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, કરીયાતુ, કકે,

જેડી ભોંયરીંગણી, જેડીમધ, ઇન્દ્રજવ, ચિત્રકમૂળ, કાંસકી, પીંપરીમૂળ, વીરણુનો વાગો, સરગવાનાં ખી, નસોતર, ઇન્દ્રવાણી, અંગભસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, પ્રવાલભસ્મ, દરેક અંકેક તોલો, લોભસ્મ ૨૫ તોલા, એ સર્વને એકત્ર પાણીથી ઘુંટી રતી રતીની ગેળાથો બનાવવી. એ રસ જૂતોન્માદ, વાતજ ઉન્માદ, અપરમાર, કૃશતા, તથા રક્તપિત્ત વગેરે રોગોને નષ્ટ કરે છે. ૫૬ થી ૬૦.

અનુભુજની રસ:—રસસિન્દુર ૨ ભાગ, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ ભાગ, મનશિલ ૧ ભાગ, કસ્તુરી ૧ ભાગ, હરતાલ ૧ ભાગ, એ સર્વને એકત્ર કરી ખલમાં ઘુંટી કુંવારપાકાના રસથી ઘુંટી અને તેને દીવેલાના પાનમાં લપેટી અનાજના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પડી રહેવા દેવું. પછી બહાર લઇ અગ્નિ તથા બળ અનુસર સેવન કરાવવું. માત્રા ૦૧ રતી. અનુપાન ત્રિકૂળ તથા મધ. એના સેવનથી વલીપક્વિત, અપરમાર, ઉન્માદ, જ્વર, ઉદરરસ, શોષ, મંદગ્નિ, ક્ષય, હસ્તકમ્પ, શિરઃકંપ, ગાત્રકંપ, અદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૬૧ થી ૬૫.

इति भेषज्यरत्नावल्यामुन्मादाधिकारः ।

પાંચસો રૂપીયા ખર્ચતાં ન મળે તે પુસ્તક

માત્ર રૂ. ૧૫ મંજ

કાયદાનો શિક્ષક (ચોથી આવૃત્તિ)

જેની અંદર નીચે પ્રમાણે ફોજદારી, રેવન્યુ અને દીવાની ૧૨૪ કાયદાઓ અપેલા છે. જેની હજારો નકલો થેડાજ વખતમાં ખર્ચી ગઇ છે. કાયદાનું જ્ઞાન દરેક માણસે મેળવવું જોઇએ. આ પુસ્તકને માટે કલેક્ટરો, લાઇકાટ જડવંતે, સેશન જડવંતે, માજિસ્ટ્રેટો, દીવાનો, સરસુઆ વીગેરે અનેક વિદ્વાનોના હજારો અભિનાયો મળ્યા છે. કી. રૂ. ૧૫-૦-૦ છે.

ફોજદારી કાયદા—ક્રિમિનલ પ્રોસીજરકોડ ટીકા સાથે; ઇન્ડિઅન પીનલકોડ ટીકા સાથે, ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસએક્ટ, ડયા એક્ટ, રેલ્વેનો એક્ટ, આયકારી એક્ટ, મ્યુનીસીપલ એક્ટ, પુરાવાનો કાયદો, કંપનીનો એક્ટ વીગેરે.

દીવાની કોર્ટના કાયદાઓ—સીવીલ પ્રોસીજરકોડ (પુરપુરો) મુદતનો કાયદો, હિંદુ લો-કરારનો કાયદો, મુસલમાની સરેલ, કોર્ટરીનો એક્ટ, સ્ટેમ્પ ડ્યુટીનો કાયદો, પારસીઓના વારસાનો કાયદો, હસ્તાવ-જોના નમુના, ફોજદારી અને દીવાની કોર્ટની અરજીઓના નમુના.

રેવન્યુ અને મુલકી કાયદાઓ—લેન્ડ રેવન્યુકોડ, (પુરપુરો અગલની નોટ સાથે) માપલતદારોની કોર્ટનો એક્ટ, નરવાનો કાયદો, તાલુકદારોનો કાયદો વીગેરે. કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦.

ભાગ્યોદય ઓફીસ, રીચીરોડ—અમદાવાદ અને મુંબઈ

શ્રી ભૈષજ્ય રત્નાવલી એ ચક્રદત્ત

અથ અપસાંગિકા.

વાતિકદિક્ષેષુ સામાન્યનશ્ચિકિત્સા

વાતિકં વસ્તિભિઃ પ્રાયઃ પૈત્તં પ્રાયો વિરેચનેઃ ॥

શ્લેષિકં વમનપ્રાયરપસ્મારમુગ્ધચરેત ॥૧॥

વાતિક અપસારની અસ્તિદ્વર, પૈત્તની નિરેચન ઔષધદ્વાર. તથા કફજની ઉલ્ટી દ્વારા ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧ [ચક્ર: ૧].

શુદ્ધ થયા પછી સંસર્જન ક્રમ પછી શાંત કરનાર યોગેનું સેવન કરવું જોઈએ. (ચક્ર: ૨).

અંજનના પ્રયોગો

પુખ્ત નક્ષત્રમાં કલાડેલા કુતરાના પિત્તનું અંજન કરવાથી તથા તે પિત્તને ઘી સાથે મિશ્ર કરી ઘુપ દેવાથી અપસાર (મૃગી) મટી જાય છે. ૨ [ચક્રદત્ત: ૫]

નેળીયો, ઉલૂ [ધુવડ], ખીચારી, ગીધ, કીડ (કીડો), સાપ તથા કાગડાની ચાંચ પાંખ; તથા વિષ્ટા, આદિનો ઘુપ કરવે. જોઈએ, ૩ (ચક્ર ૬).

મનસીત્ર, રસવંતી, કણુતરની વિષ્ટા, એને એકત્ર મિશ્ર કરી અંજન કરવાથી અપસાર [મૃગી] તથા ઉન્માદ રોગ મટી જાય છે, ૪ [ચક્ર ૭].

જેડીમધ, હીંગ, વજ, તગર, કાળીયા સરસડન ખી, લસણ, ઉપલેટ, એ સર્વને વાટી બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી અંજન કરવું તથા નરય આપવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૪).

નગોડ, શરદ ઋતુના મગ, મોથ, વાળો, જવ તથા ત્રિકટુ સર્વના ચુર્ણને બકરીના મૂત્રમાં ઘુટી બત્તો બનાવી અપસાર, ઉન્માદ, સાપ કરડેલો હોય તેને તથા વિષ પીધેલા, કૃત્રિમ વિષ ખાધેલા તથા પળીથી મરેલાને આ અમૃત તુલ્ય ચુર્ણ આપે છે. તેનું અંજન આંજવું તથા ઘુપ દેવો જોઈએ. [ચક્રદત્ત: ૭-૮].

કાળી તુલસી, ઉપલેટ, હરડે, જટામાંસી, તથા ચોરકૈ ચોરકૈ (આંખઘુટામણી), એ સર્વના ચુર્ણને બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી શરીર ઉપર સેવન કરવાથી અથવા તે મૂત્રથી રનાન કરવાથી અપસાર રોગ શાંત થાય છે. ૫ (ચક્રદત્ત ૯).

ચાંચાચીડીયની વણથી થવા બકરાના ફંવાટાં બાળા તેનાથી અથવા બકરીના મૂત્રમાં ઘોળા સરસવ તથા સરગવાનાં બીને ઘુંટી શરીરે લેપ કરવાથી અપસાર મટી જાય છે. ૬ (ચક્રદત્ત ૧૦).

વચાચુર્ણ:—દરરોજ જે રોગી વજા ચુર્ણને મધ સાથે સેવન કરે છે અને દુધ તથા ભાતનું બ્રહ્મ કરે છે. તે જીવતા અપસારના રોગથી મુક્ત થઈ જાય છે, ૭ (ચક્ર: ૧૧).

બીજા યોગ

જે દોરીથી મનુષ્યને ફાંસી દીધી હોય તે ફાંસીની દોરીને બાળી જડા પાણી સાથે પીવાથી અપરમાર (મૃગી) રોગ નષ્ટ થાય છે. ૮ (ચક્રદત્ત: ૧૨).

લસણને તેલ સાથે, તથા શતાવરીને દુધની સાથે તથા બ્રાહ્મીના રસને મધ સાથે સેવન કરવાથી બધા અપરમાર શાંત થાય છે. ૯ (ચક્રદત્ત ૧૩).

બકરીના બચ્ચાનો કુટીનો નાળા લઈ તેને સારી રીતે દ્રવરહિત કરી ખાટા રસથી સિદ્ધ કરી ખાવાથી અપરમાર મરી જાય છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત ૧૪).

સ્વરૂપ ચગવ્ય ધૃત:—ગાયના જાણુનો રસ ૪ શેર, ગાયનું ખાટું ઢઢી ૪ શેર, ગાયનું દૂધ ૪ શેર, ગાયનું મૂત્ર ૪ શેર, ગાયનું ઘી ૪ શેર પાણી ૧૬ શેર સર્વ એકત્ર કરી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરી સેવન કરવાથી ચોથીયો તાવ, ઉન્માદ, અક્ર તથા અપરમાર આદિ નષ્ટ થાય છે. ૧૧ (ચક્રદત્ત: ૧૬).

બુહાત્પચગવ્ય ધૃત:—દશમૂળ, ત્રિફા, હળદર, દારૂદળદર, કડાછાત્ર, સમપર્ણ [સાનવનની જાત] અથેડા, ગળી, કકુ, ગરમા નો ગોળ, ઉમરડાનું મુળ પુષ્કરમૂળ, ધાત્રાનો, દરેક આઠ આઠનોલા ખાંડી ઉકાળો કરી તે પાણી ૨ દ્રોણ [૨૦૪૮ તોલા]માં ઉકાળી ચોળી ભગ રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ત્રિકટુ, નસોતર, નીચુત્ર (સમુદ્ર ફળ), ગળખીંપર, તુવેરનું મૂ, મોરવેત્ર, કરીયાતુ, ચિત્રકમૂળ ઉપત્તસરી, શેહીડાની જલ, ગંધવૃણ મીઠળ દરેક બે તોલા, લઈ તેનો કલક કરવો, એનો યથ વિધિ પાક કરી પીવાથી અપરમાર, તાવ, ઉદરસ, સોળ, ઉદરરોગ, યુગ્મ, અર્શ, પાંસળાંનું શળ, કમ્બો લલીમક, ચોથીયો તાવ, આદિ રોગો તથા અક્ર અને રાક્ષસ વગેરેનું નડતર નષ્ટ થાય છે. મત્રા ૦૧ તોલો. ૧૨ થી ૧૭ (ચક્રદત્ત ૧૭ થી ૨૨).

મહાચૈતસ ધૃત:—સણનાં બી, નસોતર, એરડાનું મૂળ દસમુળ, શતાવ , રસના, પીંપર, સરગવાનું મુળ, દરેક આઠ આઠ તોલા, લઈ તેને ખાંડી પાણી ૨ દ્રોણ [૨૦૪૮ તોલા]માં ઉકાળવું. બ્યારે ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારવું, પછી વિદારી કન્ઠ, જેડીમધ, મેદા, મલામેદા, કાકાલી ક્ષીરકાકેલી, સાકર, યુગ્મતક, (ખજુર), દ્રાક્ષ. શતાવરી, ગોખર, તથા સ્વરૂપ ચૈતસ ધૃતમાં કહેલો કલક બધું મળી ૬૪ તોલા, તેનો કલક કરી ઉપરના કવાથમાં નાંખવો, તેમાં ઘી ૨ પ્રસ્થ [૧૨૮ તોલા] નાંખી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ૦૧ તોલાની માત્રાથી સેવન કરવું. તેથી અપરમાર, ગરદાપ, ઉન્માદ, સૂળેખ , તૃતીયક જ્વર, ચાથીયો તાવ, શ્વાસ, કાસ, આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ ઘી વીર્ય તથા રજનું શોધક છે, જે યુગ્મતક ન પ્રાપ્ત થાય તો તેને બદલે તાલમસ્તક નાંખવું. ૧૮ થી ૨૩ (ચક્રદત્ત: ૨૩ થી ૨૮).

કલ્યાણ ચુર્ણ:—પીંપર, પીંપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંક, કાળી મરી, ત્રિફળા, બીડત્રવણુ, સીંધવ, પીંપર, વાત્રીંગ, પુત્રીક (કાંચરીય), અજમો, ધણા, જરૂ એ બધાંને સરખે ભગે લઈ ચુર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે પીવાથી વાત કફરોગ અપરમાર, ઉન્માદ, અર્શ તથા અક્ર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે. આ ચુર્ણ અગ્નિન પ્રદીપ કરે છે. મત્રા. ૧ મ.સો. ૨૪-૨૫.

સુત ભસ્મ પ્રયોગ:—શંખાવલી, વજ, બ્રાહ્મી, ઉપશેટ તથા ઇલાયચી એના કવાથ સાથે એક રતી રસસિન્દુર ને ખાવાથી અપરમાર રોગ મરી જાય છે. ૨૬.

કુખમાંડધૃત:—ભૂરા કોળાનો રસ ૭૨ શેર, જેડીમધનો કલક ૧ શેર, ઘી ૪ શેર, એને ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી અપરમાર [મૃગી] નષ્ટ થઇ જાય છે. ૨૭.

જે અપરમારમાં રોગીને હૃદયનો કંપારો, આંખમાં ઠરદ થાય, હાથ, પગ, ડંડા થઇ જાય આદિ લક્ષણો વિદ્યમાન હોય તો તેને દશમૃગનો ઉકાળો તથા કંપાણુ ઘટવું સેવન કરાવવું જોઇએ, ૨૮ [ચક્રદત્ત: ૧૫].

આહ્લીધૃત:—આહ્લીના રસમાં જીનું ઘી, વજ, ઉપલેટ, અને શંખાવલીનો કલક મેળવી પકાવી ઘી સિદ્ધ કરવું તે પીવાથી ઉન્નાદ, ગ્રહદોષ, અપરમાર નાશ થાય છે. તથા છુદ્ધિને વધારે છે. (ચક્રદત્ત: ૩૦).

પક્ષકંપાદિ તૈલ:—ગુગળ, વજ, હરદે, ત્રીજીયાના ઝાડની છાલ, આકડાનું મૃળ, સરસપ, જટામાંસી, હરદે; જટામાંસી; લાંગલીમૂલ, [કલીદારી], હીંગ, ચારક [લાટીયા કરસણ] લસણ, અતીવિપની કળી, દંતીમૃગ, ઉપલેટ, તથા માંસ ખાનાર પક્ષી (ગીધ) આદિની વિષ્ટા, એ સર્વ એકંદરે ૧ શેર લઇ તેનો કલક કરવો. એ અને તેજનું તેજ ૪ શેર, બકરાનું મૂત્ર ૧૬ શેર, એકંદર કરી ઉકાળી તેજ સિદ્ધ કરવું. તે તેજ અબ્યંગ [ચાળવાથી] કરવાથી અપરમાર મરી જાય છે. ૨૯-૩૦ [ચક્ર ૩૧ થી ૩૩].

અબ્યંગ:—સરસીનું તેજ ૪ શેર, બકરીનું મૂત્ર ૧૬ શેર, મેળવી તેજ સિદ્ધ કરવું. આ તેજનો અબ્યંગ, ગાયના છાણુ સાથે શરીરે મર્દન કરવાથી તથા ગોમૂત્ર સાથે સ્નાન કરાવવાથી અપરમાર મરી જાય છે. ૩૧ (ચક્રદત્ત: ૩૪).

શ્રીચક્રદત્તના અપરમારાધિકારના શ્લોક ૧ થી ૩૪ સંપૂર્ણ ઉપર આવી ગયા છે.

રસો

ચન્દ્ર ભૈરવ રસ:—રસસિન્દુર, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, હરતાલ, ગંધક, મનરીત્ર, સ્સવંતી, એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ ગોમૂત્રમાં ધુવડવું. પછા તેને બમણા ગંધકથી મિશ્ર કરી લોટાના પાત્રમાં કાંધક વાર સુધી પકવવું. માત્રા ૧ રતી. અનુપાત: હીંગ ૧ રતી, સંચળ ૧ રતી, તથા ઉપલેટ ૨ રતી, એ ચુર્ણને ગોમૂત્ર તથા ઘીની સાથે અનુપાનમાં પીવું. એના સેવનથી અપરમાર (મૃગી) નાશ થાય છે.

ભૂતભૈરવ રસ:—જો ઉપરના રસમાં તામ્રભસ્મની જગ્યાએ અબ્રક ભસ્મ, ગોમૂત્રને બદલે નરમૂગ તથા અનુપાનમાં ઉપલેટની જગ્યાએ બોપ (ત્રિકટુ) આપવામાં આવે તો આ રસ ભૂત ભૈરવ રસ કહેવાય છે. ૩૨ થી ૩૪.

વાતકુલાન્તક રસ:—કરુરી, મનરીત્ર, નાગકેસર, ખેઠાં, પારદ, ગંધક, જયફળ, નાની ધવાયચી, લવીંગ દરેક બધે તોલા, એકગ વાટી તેને પાણીથી ધુવડી અર્ધા રતીની ગોળાથો બનાવવી. આ રસના સેવનથી અપરમાર, મૂત્રકાં, વાતવ્યાધિ, આદિરોગ નાશ થાય છે. અપરમાર (મૃગી)માં આથી વધારે બીજો કોઇ ઉત્તમ રસ નથી. ૩૫ થી ૩૮.

હિત મૈષઝયરત્નાવલ્યામપરમારાધિકાર:

શ્રી મૈષજ્ય રત્નાવલી અને ચક્રદત્ત

અથ વાતવ્યાધ્યધિકાર

વાતરોગે સામાન્ય વિધિ

સ્વાસ્થ્યલ્લભ્યઃ સ્નિર્ગંધરાગૈર્વાતરોગિણઃ ।

અભ્યગસ્નેહવસ્ત્રાદ્યૈઃ સર્વાનિવોપપાદયેત ॥ ૧ ॥

સામાન્ય રીતે વાત રોગીની સ્વાદિષ્ટ, અમ્લ, (ખાટા) તથા ખારા અને સ્નિગ્ધ આહાર, કરાવી તથા તેજ આદિનો અભ્યંગ [માલીસ કરવું] તથા સ્નેહ અસ્તિ આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા ચિકિત્સા કરવી. ૧ [ચક્રદત્ત: ૧].

કોષ્ટાદિગત વાતે વિશેષ ચિકિત્સા

જે કોષ્ઠો વાત કોષ્ટામાં સ્થિત હોય તેા દૂધ પાવું જેમએ, અને જે આમાશયમાં સ્થિત હોય તેા વમન, વિરેચન આદિદ્વારા સંશોધન કરી રોગને દરનારી ચિકિત્સા કરવી જેમએ. ૨ (ચક્રદત્ત ૨).

દુષ્ટ વાત જે આમાશય ગત હોય તેા રોગીને પ્રથમ ઉંડી કરાવી કંમશ, રક્ત, સ્વેદન, અંધન, તથા જરૂરિયાતે પ્રતીપ કરનારાં ઔષધોના પ્રયોગ કરાવેા જેમએ. ૩.

કરી પડ્ધરણુયોગ ૭ દિવસ સુધી ગરમ પાણીથી આપવો જેમએ. (ચક્રદત્ત ૩).

પડ્ધરણુયોગ:—ચિત્રકમ્બળ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, કંકુ, અતિવિપત્તી કળી, મોટી દરેડની છાત્ર, એ ૭ ઔષધોનું ચુર્ણ વાતવ્યાધિને નષ્ટ કરનાર ૫ ધરણુ યોગ કહેવાય છે. આ યોગ સુશ્રુતનો છે. જેથી તેના માન (૫ રતીનો માસો) થી પડતો દશમાંશ (૩૨ રતી) દરેક દ્રવ્ય લઈ એક વખતનું ઔષધ બનાવવું જેમએ. (ચક્રદત્ત ૪-૫).

પક્વાશયગતવાત ચિકિત્સા:—જે વાત પક્વાશયગત હોય તેા તૈક્ષ્ણિક દ્વારા સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું હિતકર છે. અને જે વાત અસ્તિગત હોય તેા અસ્તિનું શોધન કરાવવું જેમએ. ૪.

અને ખાવા મારે મીઠા વાળી ચટાણી આપવી જેમએ. (ચક્રદત્ત ૬).

ત્વચા, માંસ, હૃદય, તથા શિરામાં જે વાત આશ્રિત હોય તેા રક્તમોક્ષણુ કરાવવું જેમએ.

જે વાત સ્નાયુ, સંધા, તથા હાડકાંમાં આશ્રિત થઈ રહેલો હોય તેા સ્નેહન, ઉપનાદન, (પોલીસ વગેરે બાંધી સ્વેદન કરવું), અગ્નિકર્મ, અંધન તથા ઉન્મર્દન (માલીસ) કરવું જેમએ. ૫ (ચક્રદત્ત ૮-૯).

રત્નહૃદયલુ:—થોર, રીંગણું, મીઠું અને તેજ સરખે ભાગે લઈ એક માટલીમાં બંધ કરી, જંગલી અડાયાંની આંચમાં પકવવું. અંદરના પદાર્થો ભસ્મ થઈ નય ત્યાં સુધી તો તે ઉત્તમ રત્ન હવણ તૈયાર થાય છે. તે વાત નષ્ટ કરવામાં ઉત્તમ છે (ચક્રદત્ત ૭).

ત્વચાગત વાતમાં રવેદન, અભ્યંગ, અવગાદન તથા હૃદયને દિનકારક અનન્તી વ્યવસ્થા કરવી નેપ્ત્યે. રૂચિસ્થિત વાતમાં હાંડા લેપ, વિરેચન તથા રક્તમોક્ષણ દિનકર છે. ૬ [ચક્રદત્ત: ૧૦].

માંસ તથા મેદ ધાતુમાં જે વાત સ્થિત હોય તો વિરેચન, નિરૂદ અરિત તથા વાયુને શાંત કરનારાં ઔષધોનો પ્રયોગ કરાવવો નેપ્ત્યે. હાડકાં તથા મજ્જામાં આશ્રિત હુષ્ટ વાતની શાંતિ માટે બદાર તથા અંદર તેજ આદિના રત્નદનો પ્રયોગ ઉત્તમ છે. ૭ (ચક્રદત્ત: ૧૧).

શુક અર્થાત વીર્ય સમાશ્રિત હુષ્ટ વાતમાં હૃદયને રૂચિકર અને બળ તથા વીર્યવર્ધક અન્નપાન અને ઔષધોનો પ્રયોગ કરવો દિનકર છે. જે વીર્યનો માર્ગ રૂદ્ધ (બંધ) થઈ નય તો રોગીને વિરેચન આપવું નેપ્ત્યે. ૮ (ચક્રદત્ત ૧૨).

શુષ્કગર્ભ ચિકિત્સા:—વાયુદ્વારા ગર્ભ સુકાય તો તથા આબંકાના શોષરોગમાં નેંડામધ, તથા શીવણનાં ફળના ચુર્ણમાં સિદ્ધ કરેલ દૂધમાં સાકર મેળવી પીવાથી વધુ ઉપકાર થાય છે. ૯ [ચક્રદત્ત ૧૩].

શિરોગતવાત ચિકિત્સા:—શિરોગત વાયુમાં વાતજ શિરોરોગની ચિકિત્સા કરવી નેપ્ત્યે.

હનુસ્તંભ વ્યાધિનાસ્થ ચિકિત્સા:—વ્યાધિનાસ્થ [જેમાં હનુસ્થ પોતાના સંધિસ્થલથી ખસી નય છે અને મોં ખુદલુંજ રહી નય છે તે]માં પ્રથમ હનુપ્રદેશ [હડપચી] ઉપર રવેદન (શેક) કરવો. પછી બંને તરફથી સાંધામાંથી ખસી ગયેલી હડપચીને અંગૂઠા વડે દબાવવી કે જેથી હાડકું પોતાના સાંધાવાળા સ્થળે ફરી આવી નય. ત્યારે વેદ અંગૂઠાથી હનુસ્થિને દબાવે ત્યારે પોતાની બંને તર્જની આંગળીઓથી ઠાકીને ઉંચી કરવી. એ પ્રકારે હાડકું જડી પોતાના સાંધા પર ખેસી નય છે. ૧૦ (ચક્રદત્ત: ૧૪).

હનુમૂળનાં લક્ષણા:—હડપચી, વુણું કે સુંકું ખાવાથી કે કંઈ વાગવાથી હડપચીના નૂજ આગળના વાયુ કોષ પાસે હડપચીને તેના સાંધામાંથી છોડાવી મોંઠાને ન બંધ થાય એવી રીતે પ્લેણું રાખી દે છે કે ન ઉધારે એવી રીતે બંધ કરી દે છે, આથી આલવાનું કે બોલવાનું કામ મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે. (મા. નિ.).

આદિત: અડદીયો વા (લકવો)

લક્ષણ:—ગર્ભિણી, સ્ત્રીકા સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ અને ક્ષીણ મનુષ્યોને ધણે ભાગે લોહીનો ક્ષય થવાથી આદિતવાત થાય છે. આરોગથી અડધું મોં ખેંચાઈને વાંકું થઈ નય છે. ડોક પણ વાંકા થાય છે, માથું કપે છે, નેરને ગાત્ર પણ વાંકા થરગઈ નય છે, જે તરફ પીડા હોય તે તરફની ડોક, હડપચી અને ઠંતોમાં પીડા થાય છે. (મા. નિ.).

આદિત ચિકિત્સા:—

જેને આદિત વા થયો હોય તે રોગી લસણના કણને માંખણ સાથે મેળવી ખાય તો તેનો આદિત રોગ જે પ્રકારે માનસિવા અર્થાત વાયુદ્વારા વાદળાં નષ્ટ બ્રહ્મ થઈ નય તેવી રીતે નષ્ટ બ્રહ્મ થઈ નય છે. ૧૧.

અર્દિત રોગમાં માખણ સાથે અડદનાં વડાં ખાવાં નેદ્રએ એને દુધ અથવા માંસ રસ સાથે ભોજન કર્યો પછી રોગીને દશમુળનો કવાથ પાવો નેદ્રએ. ૧૨ [ચક્ર ૦ ૧૫].

રવેદ (શેક કરવો), અભ્યંગ, (માલીસ કરવું), શિરોઅસ્તિ લેવી, નસ્ય (સુંઘવું), તથા જમ્બા પછી ઘૃતપાન કરવાથી અર્દિત રોગ નષ્ટ થાય છે. ૧૩ (ચક્રદત્ત: ૧૬).

મન્યાસ્તંભ

લક્ષણ:—દિવસે ઉંઘવાથી, વિષમ રીતે બેસવાથી, ઉભા રહેવાથી અને ડોક આડી અવળી રહે તેવી રીતે ઉઘે નેવાથી, વાયુ કફવાળો થઈ ડોકના પાછલા ભાગને પકડી રાખે છે. નેથી ડોક અકડાઈ ગય છે. તે મન્યાસ્તંભ-વાયુ કહેવાય છે. [મા. નિ.].

મન્યાસ્તંભ ચિકિત્સા:—મન્યા સ્તંભ નામના રોગમાં ઘૃતલ્પચમુળ અથવા દશમુળનો કવાથ પીવાથી રક્ષ રવેદ [શેક કરવા]થી, તથા નસ્ય (સુંઘવા)થી અત્યંત ફાયદો થાય છે. ૧૪ (ચક્રદત્ત: ૧૭).

ગરદન [ડોક] ઉપર સરસીયું તેજ ચાપડી માલીશ કરી આસનના કંઠકનો લેપ કરવાથી ત્રીવાસ્તંભ તથા શળ અનાયાસ શાંત થઈ ગય છે. ૧૫.

જીભાસ્તંભ ચિકિત્સા:—વાયુથી વાગ્ધમની (વાગ્વાહિની શિરા) ના દુષ્ટ થવાથી રોહ [તૈલાદિ] ના કોગળા ધારણ કરવા નેદ્રએ. (ચક્રદત્ત ૧૮).

કુખ્જ ચિકિત્સા:—કુખ્જ રોગી (કુખ્જો) ની ન્યારે કુખ્જ રોગ નવો હોય ત્યારે દશમુળ કવાથ તથા અન્ય વાતદન ઔષધો, ઘૃત, તૈલ, આદિ રોહ અને માંસ રસ વડે ચિકિત્સા કરવી ને એ રોગ જીનો થયો હોય અને ખલુજ વધી ગયો હોય તો તેને અસાધ્ય સમજવો નેદ્રએ. ૧૬ (ચક્રદત્ત ૩૬).

તૂની તથા પ્રતિતૂની વાતમાં:—કાંઈક ગરમ પાણીની સાથે પીપડાદિ ગણવું સુણું પીવું નેદ્રએ અથવા રોહ, લવણ કે ઘીની સાથે ટુલાવેલ લીંગ કે લવણ ખાવું નેદ્રએ. [ચક્રદત્ત ૩૬].

આધ્માન ચિકિત્સા:—આધ્માન [આફરો ચડવો] તેમાં લંઘન, પાણિતાપ (હાથ ગરમ કરી રોગીના પેટ ઉપર ફેરવવા), ફલવર્તિ, અગ્નિ દીપન, પાચન ઔષધો અને શોધન અસ્તિનો પ્રયોગ કરવો નેદ્રએ. ૧૭ (ચક્રદત્ત ૩૭)

પ્રત્યાધ્માન:—વમન, લંઘન તથા દીપન ઔષધો સેવન કરવાં નેદ્રએ.

પ્રત્યઘ્નીલાઘ્નીલિક્તની વિધિ:—પ્રત્યઘ્નીલા તથા અઘ્નીલા રોગની અંતર્વિદ્રધિ તથા ગુહ્મની માફક ચિકિત્સા કરવી નેદ્રએ. (ચક્રદત્ત ૩૮).

ગૃધ્રસી (રાંઝણ)ની ચિકિત્સા

ગૃધ્રસી (રાંઝણ)નાં લક્ષણો:—આ રોગ કેદના પાછલા ભાગથી શરૂ થઈ એક પછી એક કમ્બર, ગરદો, સાથળ, ઘુટણો, જોડા, અને પગને ખેંચી જકડી લે છે. તે તે અવયવોમાં ટુંગરી તથા સોંગા ઘોંચાયા જેવી વેદના થાય છે. તે વાત કફથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં તંદ્રા, શરીરનું ભારે પાણું અને અન્નપર અરુચિ થાય છે. [માધવ નિદાન].

ગૃધ્રસી (રાંઝણ)ની ચિકિત્સા:—એક મહિના સુધી દીવેલને ગોમુત્ર સાથે પીએ તો ગૃધ્રસી તથા ઉરુદ્ધ ઉરુસ્તંભ રોગ મટી ગય છે. ૧૮ (ચક્રદત્ત: ૪૩).

દશમુળ, કાંસડી, રાસ્ના, ગળો, અને સુંડનું સુણું દીવેલ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસી, ખજ તથા પંચુના (પગ ભંગાયેલો તે)માં પીવું નેદ્રએ.

મંદ અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરેલ કાળી નગોડનાં પાનનો કવાથ પીવાથી ગૃધ્રસી રોગ જલ્દી શાંત થઇ જાય છે. ૧૯ (ચક્રદત્ત: ૩૯-૪૦).

પંચમૂળનો ઉકાળો દીવેલ સાથે અથવા નસોતર સાથે કે ઘીની સાથે અથવા કેવળ નસોતર સાથે પીવો નેંઇએ. એથી ગૃધ્રસી, ગુદમ, શુળ નાશ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૪૧).

એ પ્રકારે તેલ અથવા ઘી, આદુ અગર ખીન્નેરા, લીંબુનો રસ તથા ચુકાની સાથે કે ગોળ સાથે પીવાથી કમર, ઉર, પીડ, ત્રિક, તથા ગુદમનું શુળ, ગૃધ્રસી અને ઉદાવર્ત રોગ મટી જાય છે. (ચક્રદત્ત: ૪૨).

લીંદી પાંપરનું ચુર્ણ ગોમૂત્ર કે દીવેલ સાથે પીવાથી કફવાતજ જીનો ગૃધ્રસી નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૪૪).

જે મનુષ્ય દીવેલમાં રીંગણું તળીને રોજ ખાય છે તેનો ગૃધ્રસી રોગ નષ્ટ થાય છે. તથા પહેલાં જેનું શરીર થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૪૫).

એરંડાનાં ખીજ [એરંડીયો]ને દૂધમાં ઘુંટી અથવા એરંડાનાં ખી તથા મુંડથી બનાવેલી ખીરને ખાવાથી ગૃધ્રસી રોગ તથા કેદનું શુળ શાંત થાય છે. ૨૦ (ચક્રદત્ત: ૪૬).

વાતકંટક ચિકિત્સા:—વાતકંટક રોગ [પગની ઘુંટીમાં વેદના થાય છે તે રોગ]માં વારંવાર રક્ત મોક્ષણ [ફ્રેસ બોલાવવી] કરાવવું નેંઇએ, દીવેલ પીવું અથવા સોંચ ગરમ કરી તેનાથી તે જગ્યાએ ડામ દેવો નેંઇએ. ૨૧ (ચક્રદત્ત: ૫૮).

ખલ્લી ચિકિત્સા:—ખલ્લી રોગમાં સ્નિગ્ધ, ખાટાં દ્રવ્ય તથા મીઠાનો શેક, મદન કરવું તથા ઉપનાહન (પોરીસ) ધાંધવી.

કોપ્પુશીર્ષ (નનવો વા) ચિકિત્સા:—ઘુંટણમાં વેદના વાજો સોળને આવે છે તે રોગમાં ગળો તથા ત્રિકૂળનો કવાથ સાથ ગુગળ પીવો અથવા દૂધ સાથે દીવેલ પીવું અથવા દૂધ અને ગરમ પાણી સાથે વરધારાનું સેવન કરાવવું દિનકરક છે. ૨૨ (ચક્ર: ૫૭).

વાતામયે પ્રદેહ:—ખોરના ટળીયાની મીંજ, કળથી, દેવદાર, રાતના, અડદ, અળસીનું તેલ, ત્રિકૂળ, ઉપલેટ, વજ, સવા, જવનો લોટ, એ સર્વના ચુર્ણને ખાટી કાંઠ આદિમાં ઘુંટી ગરમ ગરમ લેપ કરવો એથી વાતરોગ શાંત થાય છે. ૨૩ (ચક્રદત્ત: ૫૬).

અથવા આનૂપ માંસના વેશવારનો ગરમ ગરમ લેપ કરવો. હાડકાં વગરના માંસને ઘુંટી ગરમ કરી ગોળ, ઘી, મરી અને પાંપર મેળવી વેશવાર બનાવે છે. (ચક્રદત્ત: ૭૭).

અવગાહન:—તેલ દ્રોણી ૪૦૯૬ તોલા તથા કાંઠ ૧ દ્રોણી [૪૦૯૬ તોલા] લઈ એક ટગમાં તે તેલ અથવા તો કાંઠ ભરી તેમાં ખેસવાથી પક્ષાઘાત, તથા કમ્પર, હનુ, શિર, કાન, નાક, આંખ, તાળવું, ગ્રીવા, અને ગ્રંથીયોમાં આશ્રિત પ્રવળ વાયુ, અર્દિતવા, અપતાનક, મૂત્રાઘાત, ગ્રહણી, ગલરોગ, શ્વાસ અને સર્વાંગ કમ્પ આદિ રોગો શાંત થાય છે. ૨૪.

માથ ખલાદિ પાચનમ:—અડદ, કાંસકીનાં મૂળ, કૌયાં, રોહિડાનું ઘાસ, રાતના, આસન, એરંડાનું મૂળ, એના કવાથમાં લીંગ તથા સોંધવ મેળવી નાકવંડે પીવાથી પક્ષાઘાત, મન્યા સ્તમ્ભ, કણુનાદ, તથા અર્દિત રોગ જલ્દીથી સાતજ દિવસમાં મટી જાય છે. આજકાલ તો તેને મોંદારા પાય છે. પણ નાકથી પીવાથી સારો ફાયદો થાય. ૨૫-૨૬ (ચક્રદત્ત: ૨૩-૨૪).

વિશ્વાચી વાત.

લક્ષણો:—જેમાં હાથની પછવાડેથી જતી, હાથના તળીયાને લગતી આંગળીયોની કંડારાઓ વાયુથી જકડાઈ જતાં, હાથનું કાંઠ કાર્ષ થઈ શકવું નથી તેને વિશ્વાચી વાત કહે છે. (માધવ નિદાન).

અપખાલુક:—અભામાં રિચત થયેલો વાયુ કોપ પામીને નસોને જકડી અપખાલુક રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. [વે. વિનોદ].

વિશ્વાચી ચિકિત્સા:—દશમૂળ, કાંસકી, અડદનો ક્વાથ, તેલ અને ઘી મેળવી સાયંકાલે ભોજન કર્યા પછી પીવાથી વિશ્વાચી તથા અપખાલુક રોગ મટી જાય છે. (ચક્ર: ૨૫). તથા કાંસકીનો રસ અને લીમડાનો રસ તથા કૌચનો રસ જે પીએ છે તથા માંસ રસનું જે નરપ લે છે તેનો વિશ્વાચી અને અપખાલુક રોગ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૨૬).

પક્ષાઘાત ચિકિત્સા.

લક્ષણો:—વાયુના કોપથી શરીરનો અર્ધો ભાગ અત્યંત ઠંડો થઇ સ્પર્શ જ્ઞાન અને હાલવા ચાલવાની ક્રિયા રહિત થઇ જાય છે તેને પક્ષાઘાત કહે છે. તે ભાગ ચેતન વગરનો લાકડા જેવો બહેરો થઇ જાય છે. કેટલાક તેને એકાંગ પણ કહે છે.

પક્ષાઘાત ચિકિત્સા:—અડદ, કૌચાં, એરંડાના મૂળની ઝાલ, તથા કાંસકીનો ઉકાળો, ઘુલાવેલી હીંગ અને સીંધાણુ મેળવી પાવાથી પક્ષાઘાત રોગ નષ્ટ થાય છે. ૨૭ (ચક્ર: ૨૭).

ખાદુ શોષમાં ભોજન કર્યા પછી મદા કસ્યાણુક ઘૂતનું સેવન કરવું જોઇએ. તથા હૃદયમાં વાયુ કુપિત થાય તો (અપતંત્રક વાતમાં) શાલીપર્ણીથી સિદ્ધ કરેલ દૂધ પીવું જોઇએ. (ચક્રદત્ત: ૨૭-૨૮).

અપતંત્રક વાત:—(ઝામરવા) [વાયુ કુપિત થઇ હૃદય અને માથામાં પેસી લમણમાં પીડા કરે કરે છે તે અપતંત્રક છે.] વજ તથા કાળી મરીના ચુર્ણની સાથે ખાદુ દહીં જમતા પહેલાં પીવાથી અપતંત્રક વાત નષ્ટ થાય છે. તથા ખીંગન પણ વાતવ્યાધિકમનું સેવન કરવું જોઇએ. (ચક્રદત્ત: ૩૮).

હરિતકયાદિ ચુર્ણ:—મોટી દરંડની ઝાલ, વજ, રાસના, સીંધાણુ, અમ્લવેતનું ચુર્ણ એને ઘીમાં મેળવી ચાટવાથી અપતંત્રક રોગ નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૨૯).

શાલ્વણભેદ:—સુશ્રુત કહેલ કાકોલ્યાદિગણ, વાતઘ્ન ભદ્રાવાદિગણ, તથા અનુપ માંસ (સુવર આદિનું માંસ), તથા કાંઈ, સુરા આદિ અમ્લ દ્રવ્યો, ચારે રોદ (ઘી, તેલ, વસા, મગજ) અને લવણ વર્ગ એને ગરમ કરીને ગરમ ગરમ ઉપનાહન (પોટીસ) કરવી. આ સ્વેદમાં ચક્રપાણિ અનુસાર કાકોલ્યાદિ તથા ભદ્રાવાદિ અને ગણાની ઔષધોના ભાર ખરાબર આનુપ માંસનું પ્રહણ કરવું જોઇએ. અમ્લ, રોદ અને લવણ એટલું નાંખવું કે જેથી તે અમ્લ, રિતઘ્ન તથા લવણ રસવાળું થઇ જાય. વૃદ્ધ અનુસાર કાકોલ્યાદિ, ભદ્રાવાદિ, તથા આનુપ માંસ ત્રણેના સંરંકાર થવાથી પ્રત્યેકની પ્રધાનતા છે. જેથી તેને સમ ભાગે પ્રહણ કરવું જોઇએ. ૨૮ થી ૩૦ (ચક્રદત્ત ૭૮ થી ૮૨).

કાકોલ્યાદિ ગણ:—કાકોલી, હીર કાકોલી, જવક, કપલક, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, મેદા, મદામેદા, ગળા, કાકડાશાંંગી, વાંસકપુર, પક્ષકાષ્ટ, પાંડરેવો, વૃદ્ધિ, દાક્ષ, જવંતી (ડાડી) અને જેડી મધ એ ૧૮ દ્રવ્યો કાકોલ્યાદિગણ કહેવાય છે.

સ્વેદપરાસ્નાદિ ક્રિયા:—રાસના, સુંદ, વાવડીંગ, એરંડાનું મૂળ, ત્રિફળા, દશમૂળ, કાળા ઉપલસરી, એ સર્વનો ક્વાથ અર્દિત આદિવાત રોગોને નષ્ટ કરે છે. આ શિરોશ્લેષ, નવર, અપરમાર, ઉ-માદ આદિમાં પણ હિતકર છે. ૩૧-૩૨.

કસ્યાણુતલેહ:—હળદર, વજ, ઉપલેટ, પીંપર, સુંદ, શાલ્ક, અજમો, જેડામધ, સીંધવ, એ સર્વ સરખે ભાગે મિશ્ર કરી ઘી સાથે સારી રીતે મેળવવાં. એનું દરરોજ ૧ માસાથી ૨ માસા સુધી સેવન કરવાથી, ૨૧ દિવસમાં રમ્ભિત શક્તિ અત્યંત વધી જાય છે,

જોના સેવનથી મનુષ્ય વાદળ અને હુંદુભી સમાન ગંભીર શબ્દ વાળો તથા મત ક્રાયલ સમાન મધુર સ્વરવાળો થઇ જાય છે. જડતા ગદ્ગદ (અરપટ ગોલકુ) તથા મુક્તા (મુગાપણું) આદિ નષ્ટ થાય છે. ૩૩ થી ૩૫ (ચક્રદત્ત: ૧૯ થી ૨૧).

ત્રિકસ્કંધાદિગત વાયુચિકિત્સા:—ત્રિક, સ્કંધ, તથા મન્યાગત વાયુને કુશળ પુરૂષદારા પ્રયુક્ત રક્ષા, વમન તથા નસ્થ શાંત કરે છે. [ચક્રદત્ત ૨૨].

સ્વદેવ રસોત્પન્ન પિન્ડ:—છાંડાં વગરનું લસણ ૬ તોલા, કૃષ્ણાવેલી હીંગ, હરિ, સીન્ધવ, સંચળ, ત્રિકટુ, દરેકનું સુર્ણ ૧ માસો. એ સર્વને એકત્ર ઘુટી અગ્નિ તથા બળ અનુસાર એરંગના મળના કવાથ સાથે રોજ ખાતું. એક માસ સુધી સેવન કરવાથી અર્દિતવા, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગવાત, ઉચ્ચત્ત્વ, ગૃધ્રસી, કટિશળ, પૃષ્ઠશળ આદિ વાતરોગ તથા કૃમિ અને ઉદરરોગ નષ્ટ થાય છે. ૩૬ થી ૩૮ (ચક્રદત્ત: ૩૦ થી ૩૩).

રાસ્નાગુગુલ:—રાસ્ના ૪ તોલા, ગુગળ ૨૦ તોલા અને એકમાં મેળવી ઘી સાથે ગોળી બનાવી ખાવાથી ગૃધ્રસી રોગ મટે છે. (ચક્રદત્ત: ૪૭).

ગૃધ્રસીની વિશેષ ચિકિત્સા

ગૃધ્રસી (રાંજણ)થી પીડાતા પુરૂષને પહેલાં પાચનાદિથી શુદ્ધ કરી અગ્નિ પ્રદીપ થયા પછી બસ્તિ આપવી નેત્રએ. ત્યાં સુધી ઉર્ધ્વ ભાગ શુદ્ધ ન થઇ જાય ત્યાં સુધી બસ્તિ ન આપવી નેત્રએ. કેમકે શુદ્ધ થયા પગર સ્નેહ ભસ્મમાં આદૃતિ સમાન વ્યર્થ જાય છે. તથા જઠરામાં સ્નેહન, સ્વેદન, ખૂબ કષો પછી પગથી દબાવી નેત્રએ. પછી ઉપરથી દબાવી દબાવી ગૃધ્રસીની ગાંઠને ધીરે ધીરે કનિષ્ઠિકા આંગળીમાં લાવી, ત્યારે એમ લાગે કે ગાંઠ નસમાં આવી ઉંચી ઉઠી ગઇ છે ત્યારે તેને શસ્ત્રથી કાપી કાઢી નાંખવી નેત્રએ. એ મળના અંકુર જેવી નીકળશે. તેને કાપી કાઢી નાંખ્યા પછી એ એ સ્થાનને અગ્નિથી ડામ દહાડે જેડીમથ અને સુખડનો લેપ કરવો નેત્રએ. અથવા ઇન્દ્રઅસ્તિની ૪ આંગળ નીચે શિરા વેધવી નેત્રએ; એથી પશ્ચ ન શાંત થાય તો પગની કનિષ્ઠિકા આંગળીને ડામ દેવો નેત્રએ. [ચક્રદત્ત: ૪૮ થી ૫૩].

વંક્ષણુ શૂલાદિનાશક યોગ:—વંક્ષણુ સંધિમાં જેને શળ હોય તેણે તગરનું મૂળ ઘસી છાસ સાથે અથવા દશમૂળના ઉકાળા સાથે અથવા મુંડના ઉકાળા સાથે પીવું નેત્રએ. બધી જાતના કેટના શળોમાં દીવેલ પાવું નેત્રએ. (ચક્રદત્ત: ૫૪-૫૫).

શિરાવ્યથા:—વિશ્વાચી, ખંજવાત, પંચુતા, પાદપર્પ, તથા પાદદાદ અને કોપ્પુક શીર્ષ, અને વાતકંટક રોગોમાં જે શિરા ઉચિત હોય તેનો વેધ કરી વાતરોગ નાશક ચિકિત્સા કરવી નેત્રએ. [ચક્રદત્ત: ૫૬].

આદિત્યપાક ગુગ્ગુલ:—ત્રિકળા, લીંડીખીંપર દરેક તોલા ૪, તજ, ઇલાયચી, દરેક એક તોલા, મળવી સુર્ણ કરી ૨૦ તોલા ગુગળ મેળવી દશમૂળના ઉકાળાની સાત ભાવના આપવી નેત્રએ. પછી ગોળી બનાવી દેવી નેત્રએ. આ માંસરસની સાથે ખાવાથી સાંધા, હાડકાંનાં, તથા મનઝનગ વાતરોગો રૂપી વ્રક્ષને ઇન્દ્રના વજ્ર માફક નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૫૯ થી ૬૧).

ભાવનાવિધિ:—જેટલા દ્રવ્યને ભાવના દેવી હોય એટલાજ કવાથ દ્રવ્યો લેવાં નેત્રએ. અને આઠમા ભાગનો કવાથ રાખી ઉતારી ગાળી તેનાથી દ્રવ્યને પચાળવાં નેત્રએ કે તે એવી રીતે કે આખો દિવસ બીનાં રહે એમ સાત દિવસ સુધી ભાવના દેવી નેત્રએ. (ચક્રદત્ત: ૬૨).

તલનું તેલ, ઘી, આદાનો રસ, બીજેરાનો રસ એને ચુકા અથવા ગોળ સાથે પીવાથી કમ્બર, ઉર, પીઠ, તથા ત્રિક એ સ્થાનોનાં શળ, ગુદમથળ, ગ્રંથ્રસી, અને ઉદાવર્ત આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે.

બૃહત્પચમૂળ તથા બ્રહ્માથી સિધ્ધ કરેલ દૂધ વાતરોગીને માટે હિતકારક છે.

ત્રયોદશાંગ-(આભાદિ) ગુગુલ.

બાવળતી જાલ, આસત, પશ્ચાંશી, ગજો, શતાવરી, ગોખર, વરધારો, રાસ્ના, સવા, કચ્ચરો, અજમો, સુંદ, દરેકનું ચુર્ણ એકેક ભાગ. ગુગળ ૧૨ ભાગ, ઘી ૬ ભાગ, એ સર્વને એકત્ર કરી ઘુટવું. માત્રા ૧૦ તોલો. અનુપાન-યુષ, મધ, સુરા, અથવા કાંઈક ગરમ પાણી દૂધ તથા માંસ રસ. એના સેવનથી, કટિગ્રહ, ગ્રંથ્રસી, હનુગ્રહ, તથા ખાદુ, પીઠ, વનનુ, પગ, સ્પંધિ અને અસ્થિરોમાં આશ્રિત દુષ્ટ વાતવાયુ અને મળગત આદિ ગંભીર ધાતુગત કુષ્ઠ, હૃદયગ્રહ, યોનિદોષ, અસ્થિભંગ, તથા ખંજવાત આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. એને બનાવતાં સર્વથી પહેલાં ગુગળ અને ઘીને પરસ્પર મિશ્ર કરી લેવું જોઈએ. આજકાલ અનુભવી વૈદ્યો ગુગળ સારી રીતે વાટી શકાય એટલું ઘીનું પ્રમાણ લે છે. આ ગુગળને ચક્રદત્તમાં આભાદિ ગુગલ એવું નામ છે, ૪૨ થી ૪૪ (ચક્ર ૬૩ થી ૬૭).

મિશ્રિત વાતચિકિત્સા

જિત્વા વરકમગ્રે તુ વાતે વાતહરં હિતમ્ ।

અન્નાવૃતે તદુલ્લેખો દીપનં પાચનં લઘુ ॥૬૮॥

સુતિવાતે ત્વચ્ચુરુમાશ્નં કારયેદ્બ્રહ્મશો મિષક્ ।

દિશ્ચાશ્ચ લઘ્વણાગારધુમૈસ્તેલલિમર્દિતઃ ૬૯.

મિશ્રિત વાયુમાં પહેલાં વધેલા દોષને છતી વાતહર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. અન્યથી આવૃત વાયુમાં અર્થાત આમાશયમાં વધેલા વાયુમાં પહેલાં વમન વડે શુદ્ધ કરી દીપન, પાચન તથા લઘુ (લઘકાં) એવાં ઔષધનું સેવન કરવું જોઈએ. સ્પર્શજ્ઞાન ન હોય તો વારં-વાર દસ ખોડાવરી તથા તેજમાં મેળવેલું મીઠું તથા ગૃહધુમ (ધરના ધુમાસ)નો લેપ કરવો જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૬૮ થી ૬૯).

આહાર વિહાર

વાતરોગમાં:—ઘી, તેજ, વસા, મળગ પીવાં તથા માલીસ કરવાં, અથવા બસ્તિ આપવી, સ્નેહ સ્નેહન, વાતરહિત સ્થાનમાં રહેવું, ગરમ ઓટવું, માંસ રસ, દૂધ તથા તેના બનાવેલા પદાર્થો ગળ્યા, ખાટા, ખારા તથા જે શરીરને વધારે તે સર્વ પદાર્થો વાતરોગને નષ્ટ કરે છે. [ચક્રદત્ત ૭૦-૭૧].

પેટાલ તથા પાચકનો યૃષ, વાહકર, લઘુ, તથા વાતના શક છે. કાંસકીનો યૃષ, વાતનાશક દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આદી કેટલાક આર્યોનો મત છે કે યૃષ (ઓસામણ) બનાવવામાં યૃષ પ્રધાન મગ પણ નાંખવા જોઈએ. કેટલાકનો મત ના કહે છે. તથા કાંસકી, પચમૂળ તથા દશમૂળના કવાથમાં બકરીનું શિર, અથવા જલીય પ્રાણી, અથવા આતુપ દેશનાં પ્રાણી, તથા માંસ લક્ષક પ્રાણિયોનાં માંસ પકાવી રસ ગાળી સ્નેહ તથા દહીં અને ત્રિકટુ મેળવવું જોઈએ. તથા તેમાં મીઠું મેળવી ભોજન સાથે તે ખાવું જોઈએ. એથી વાતરોગ નષ્ટ થાય છે. તથા પચમૂળ અને કાંસકીથી સિદ્ધ કરેલ દૂધ વાતરોગને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૭૦ થી ૭૪).

વાતનાશક ગણુ:—આસન, કાંસકી, નાગખલા, મહાખલા, દશમૂળ, સુંદ, ઘઉંલા, નખલા, રાસ્ના એ ગણુ વાયુને નષ્ટ કરનાર છે. (ચક્રદત્ત: ૭૫)

અથ તૈલમૂર્ચાવિધિ

પ્રથમ ૪ શેર તલનું તેલ લઈ તેને એક લોટાના દૃઢ કદાયામાં નાંખી તળે મંદ મંદ અગ્નિ કરી ગરમ કરવું. ગરમ કરતાં કરતાં ન્યારે શીણુ ચડવું. બંધ થાય ત્યારે આંખા આંધિનાં પાનથી તેની પરીક્ષા કરવી. અથવા એ તેલમાં આંખાનું એક નરમ પાન નાંખવું. જો એ પાન નાંખતાની સાથેજ તળાઈ જાય અને પછી તોડતાં સહજમાં ભાગી જાય તો સમજવું કે એ તેલ મૂર્ચા પાકેને માટે યોગ્ય થઈ ગયું છે. પછી તે તેલને દેવતા ઉપરથી ઉતારી લઈ ઠંડુ થવા દેવું. કમક ઠંડુ થઈ ગયા પછી ૫ તોલા લજ્જદર ધુંટી કાંઈક પાણીની સાથે મિશ્ર કરી તેમાં નાંખવી તે પછી મજા ૨૦ તોલા, અને પડાણી લોધર, મોથ, નલિકા, [સુગંધી બકા], આંખળાં, ખહેડાં, દરરે, કેવડો, વડની જડા, સુગંધીવાળો, દરેક ખાંડી ૫ તોલા લઈ ૧૬ શેર પાણીમાં મિશ્ર કરી તેલમાં નાંખી મંદ મંદ ગરમ કરવું. કાંઈક પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી લેવું. એ પ્રકારે મૂર્ચા પાક કરવાથી દુર્ગંધી નષ્ટ થઈ તૈલ સુગંધીત અને અચ્છ [લાલ] રંગનું થઈ જાય છે. ૪૫-૪૬.

પંચપલ્લવ:—આંખો, જાંબુડો, કોડી, બીજેરાનું ઝાડ, બીલી એ પાંચે ઝાડનાં પાનના કવાથથી સુગંધી દ્રવ્યોનું શોધન કરવું જોઈએ. એ ઉપરનાં પાંચે ઝાડનાં પાનને પંચ પલ્લવ કહે છે. ૪૭.

અથ ગંધદ્રવ્ય કથન

ગ્રીણી ઇલાયચી, સુખડ, કેસર, અગર, મુરામાંસી, કંકોલ, જટામાંસી, કચુરો, ગંધાબેરજો, ગંધીપણી [ડમરો], કપુર, શિલાજીત, ખસ, કંતુરી, નખલા, પૂતિ (ગંધ માગર્જ અડ), શિલારસ, મોથ, મેથીનાં બી, તથા લવીંગ આદિ સુગંધી દ્રવ્યો દ્વારા વાતવ્યાધિ માટે વિષ્ણુ તેલ આદિ તૈલોમાં સુગંધી લાવવા નાંખી પકવવાં જોઈએ. ૪૮.

તંત્રાન્તરે: (બીજા અંથ અનુસાર):—ઉપલેટ, નલુકા (નારીવેલ), પૂતિ [કાંચકી કે ખાવચી], ખસ, સુખડ, જટામાંસી, તમાલપત્ર, નખલા, કંતુરી, જયફળ, કંકોલ, કેસર, તજ, લતા કંતુરી [મુકદાણા], વજ, શીલારસ, સવા, મેથીનાં બી, નાગરમોથ, કચુરો, નાની ઇલાયચી, અગર, મોથ, કપુર, ગંધીપણી, (ડમરો), ગંધાબેરજો, કુદરે (શેશચુંદર), લવીંગ, ગંધમાતૃકા જાવંત્રી, શિલાજીત, દેવદાર, તથા ૭૩ એ વડે (વાતવ્યાધિમાં) તેલોમાં સુગંધી લાવવા પ્રયોગ કરવો. ૪૯ થી ૫૨.

તેલો

વિષ્ણુ તૈલ:—શાલપણી, પૃષ્ઠપણી, (પીડવણ.) કાંસકી, શતાવરી, એરંડાનું મૂળ, ઉભી ભોંયરીગણીનું મૂળ, ખેડી ભોંયરીગણીનાં મૂળ, કાંકચનું મૂળ, ગવેલુક (કંધી કે શેગીનું) મૂળ, કાંટા સેરીયાનું મૂળ, દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. પછી તલનું તેલ ૧૨૮ તોલા, બકરી કે ચાવનું દુધ ૫૧૨ તોલા, બધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલને સારી રીતે મર્દન કરવાથી હૃદયશય, પડખાનુંશય, આંધાશીશી, કમળો, પાનડું, સાકરે જવી, પથરી, ક્ષય, અંત્રવૃદ્ધિ, અર્દિત (લકવો), ગલગંડ, વાતરક્ત, આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. જે પુરૂષ વૃધ્ધાવસ્થાને લીધે જીર્ણ, અને ધ્રિવ્યશક્તિ વિહીન થઈ ગયો હોય, જે સ્ત્રીયોને સંતાન થતાં ન હોય, એમણે આનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આના પ્રયોગથી

અશ્વતરી-ખચરી (કે જેને ગર્ભ રહેતોજ નથી) તે પણ ગર્ભ ધારણ કરે છે. અને મૃત્યુ થતું નથી. પુરુષત્વહીન પુરુષ આ તેજ પીએ તો જરૂર પુરુષત્વવાળા થઈ જાય છે. વાતરોગથી પીડાતા ઘોડા તથા હાથી આદિ ઉપર પણ આ તેજનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એ શ્રેષ્ઠ તેજનો પ્રયોગ વિષ્ણુ ભગવાને અતલ્યો છે. ૫૩ થી ૬૦ (ચક્રદત્ત: ૨૮૧ થી ૨૮૮.)

મન્યમ વિષ્ણુ તૈલ: કિંવા: મહાનારાયણ તૈલ

શતાવરી, શાલિપર્ણી (સમેરવો), પૃથ્વીપર્ણી, કચુરો, કાંસકી, એરંડાનું મૂળ, બેડી ભોંયરીંગણીનું મૂળ, ઉભી ભોંયરીંગણીનું મૂળ, પ્રતિક [કાંકચ]નું મૂળ, અતિખત્રા (કાંસકી)નું મૂળ કાંટા સેરીયાનું મૂળ, દરેક આહ આહ તોલા, લઈ ખાંડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં સાટોરી, વજ, દેવદાર, સવા, રતાંજળી, અગર, શિકાઝત, નગર, ઉપસેટ, ઇલાયચી, જટામાંસી શાલીપર્ણી, કાંસકી, આસન, સીંધાવ્રણ, રાસ્ના, દરેક અબે તોલા લઈ તેનો કડક કરવો તે નાંખવો પછી તલનું તેલ ૧૨૮ તોલા, શતાવરીનો રસ ૧૨૮ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, બકરીનું દૂધ ૨૫૬ તોલા નાંખી અંત્ર એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિધ્ધ કરવું. આ તેજનો વાતરોગથી પીડાતા ઘોડા, હાથી, તથા મનુષ્યો ઉપર ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પુરુષત્વહીન મનુષ્ય તેનું પાન કરીને જરૂર પૌરુષયુક્ત થાય છે. એના પ્રયોગથી અશ્વતરી (ખચરી) પણ ગર્ભ ધારણ કરે છે. પછી સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કરે એમાં તો કહેવુંજ શું? એના પ્રયોગથી હૃદયનું શળ, પાંસળાનું શળ, આધારીશી, અપચી, ગંડમાલા વાતરકત, ગલગ્રહ, કમળો, પાનુરોગ, તથા પથરી આદિરોગ મટી જાય છે. ૬૧ થી ૭૦ [ચક્રદત્તમાં આ તેજને મહાનારાયણ તૈલ એવું નામ આપેલું છે. ૧૧૫ થી ૧૨૪].

બુદ્ધવિષ્ણુ તૈલ:—આસન, મોથ, હવક, ઝપલક, કાંકલી, ક્ષીરકાંકલી, હવંતી, જેડીમધ, વરીયાળી, દેવદાર, પત્રક, શિકાઝત, જટામાંસી, ઇલાયચી, તજ, ઉપસેટ, વજ, રતાંજળી, કેસર, મંજી, કરતુરી, સુખર, નગોડનાં બી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ શેશ-ચુંદર, હમરો, નખલા, દરેક ચાર ચાર તોલા. લઈ કડક કરવો. પછી તલનું તેલ ૨ આટક (૫૧૨ તોલા), ગાયનું દૂધ ૮ પ્રસ્થ (૫૧૨ તોલા), પાણી ૮ પ્રસ્થ (૨૦૪૮ તોલા), અંત્ર એકત્ર કરી ઉકાળી તેજ સિદ્ધ કરવું, આ તેજ માલીશ કરવાથી ઉર્ધ્વવાત, અંગુલિગ્રહ, શિરોગત વાત, મન્યાસ્તમ્બ, ગલગ્રહ, તથા અસ્થિસંધિ અને મજ્જાગતવાત આદિ રોગો નાટ થાય છે. જે પુરુષને વાતને લીધે એકાંગ શોષ, તથા વિવલ્લ ગતિ થાય તેને માટે આ તેજ હિતકર છે, આ તેજ વાતજ રોગ તથા પિત્તજ રોગોને નાટ કરે છે. ૭૧-૭૭.

નારાયણ તૈલ:—બીલીના મૂળની છાલ, અરળીના મૂળની છાલ, અરકુરીના મૂળની છાલ, પાટલા [કાંકચ]ના મૂળની છાલ, લીમડાની છાલ, પ્રસારણી, આસન, ઉભી ભોંયરીંગણી, બેડી ભોંયરીંગણી, કાંસકી, અતિખત્રા (કાંસકી), ગોખર, સાટોરી, દરેક એકેક શેર લઈ, ખાંડી, પાણી ૮ દ્રોણ (૮૧૬૨ તોલા)માં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તે કવાથમાં તલનું તેલ ૨ આટક [૫૧૨ તોલા] શતાવરીનો રસ ૫૧૨ તોલા; દૂધ ૨૦૪૮ તોલા ઉમેરવું. પછી સવા, દેવદાર, જટામાંસી, શિકાઝત, વજ, રતાંજળી, નગર, ઉપસેટ, ઇલાયચી, શાલિપર્ણી, પૃથ્વીપર્ણી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, રાસ્ના, આસન, સીંધવ, સાટોરી દરેક આહ આહ તોલા લઈ તેનો કડક કરી તે ઉમેરવો. પછી તેને ઉકાળી તેજ સિદ્ધ કરવું. આ તેજ પીવું. તેની બરિત લેવી, શરીરે માલીશ કરવું. વળી આ તેજ ખાવાના પદાર્થોમાં મિશ્રિત કરી મેવન કરાવી શકાય છે.

આ તેજ માલીશ કરવાથી શ્વેડા, હાથી અથવા મનુષ્યને ગાળુજ લાભ થાય છે. આ તેજ પંચુતા [પગનું લગડાપણું], અધોભાગગત વાત, શિરોગત વાત, મન્યાસ્તંભ, હનુસ્તંભ, દંતરોગ, ગલગ્રહ, એકાંગવાત, શોષ, સકમ્પગતિ આદિરોગ નષ્ટ થાય છે. જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયશક્તિ વિહીન, વીર્ય રહિત, ન્વર આદિરોગથી ક્ષીણુ, ગહેરા, તોતડા, અથવા મંદ બુદ્ધિના છે એમને માટે આ તેજ અત્યંત, દિતકર છે. જે સ્ત્રીને પ્રગ્ન બહુ થોડી થતી હોય, અથવા જે ગર્ભ ધારણુજ ન કરતી હોય એવી સ્ત્રીએ આ તેજનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ તેજ વાતપીડિત અંડકોષ તથા અંતરગળમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૭૮ થી ૮૮ (ચક્રદત્ત ૧૦૪ થી ૧૧૪).

મંથમ નારાયણુ તેલ:—ખીલીના મુળની છાત્ર, આસન, ઉભા ભાંયરીંગણી, ગોખર, અરકુસીના મુળની છાત્ર, કાંચકાનાં મુળ, લીમરાની છાત્ર, બેડી ભાંયરીંગણી, સાટોરી, અતિખસા, અરણીના મુળની છાત્ર, પ્રસારણી, પાટલા (કાંકચ), દરેક ૧૧ પ્રસ્થ (૮૦ તોલા), પાણી ૧૬ દ્રોણુ (૧૬૩૮૪ તોલા),માં ઉકાળી ચાથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં તત્તનું તેજ ૧ આટક (૨૫૬ તોલા), શતાવરીના રસ ૧૬ પ્રસ્થ [૧૦૨૪ તોલા] બકરી અથવા ગાયનું દૂધ ૧૬ પ્રસ્થ (૧૦૨૪ તોલા) ઉમેરું. પછી રાતના, આસન, વરીયાળી, દેવદાર, ઉપસેટ, શાલવણુ પીંડવણુ (સમેરવા), જંગલી સગ જંગલી અડદ, અગર, નાગકેસર, સીંધવ, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, શિલાજીત, રતાંજળી, પુષ્કરમુળ, નાની ઇલાયચી, મજ્જા, તગર, મોથ, તાલપત્ર, ભાંગરો, જીવક, કપલક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સુગંધીવાળો, વજ, ખાખરાનાં મુળ, ડમરો, ઘાળી સાટોરી ચોરક [હાડીયા કરસણુ] દરેક આઠ આઠ તોલાને કડક કરવો. પછી બધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેજ સિદ્ધ કરવું. તેમાં સુગંધી માટે કપુર, કેસર, કસ્તુરી મળી ૧૨ તોલા મેળવવાં. આ તેજનો યથાવિધિ પાક કરી વાતવ્યાધિથી પીડાતા પુરૂષ ઉપર પ્રયોગ અજમાવવો જોઈએ. આ તેજ એકાંગ શોષ, આદિત (લકવો), ગાત્રકમ્પ, પંચુતા, પીંડ વિસર્પિતા, ગહેરાપણું, વીર્યક્ષય, મન્યાસ્તંભ, હનુસ્તંભ, તથા શિરોરોગથી મુક્ત કરી મનુષ્યને જડ્દીજ બસ, વર્ણુ યુક્ત કરે છે. આના પ્રયોગથી વંધ્યા સ્ત્રી પણ વીર, બુદ્ધિમાન, લક્ષ્મી, અને વિનયયુક્ત તથા સર્વશુભ સંપન્ન પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે. હાથ, પગ, કોડા, દાંત તથા જીહવાગત વાતમાં અને વાતજ અંડરુદ્ધિ, શળ, ઉન્માદ, કુબળતા, કુબડાપણું, તથા વાતજ્વરમાં પણ આનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ તેજનો પ્રયોગ કરનારા લક્ષ્મી, સ્ત્રિપ્રિયતા, શરીર સૌંદર્ય આદિને પ્રાપ્ત થઈ વૃદ્ધાવસ્થાનાં લક્ષણોથી મુક્ત થઈ યુવાનની માફક બળવાન થઈ દોઢીયુ થાય છે. દેવાસુર યુદ્ધમાં રાક્ષસો વડે સ્તાયુભવન તથા અસ્થિભવન દેવાને સારા કરવા માટે શ્રી નારાયણુ પાતાના નામથી આ તેજ બનાવ્યું હતું. એમાં જે સુગંધી માટે દ્રવ્યો નાખવાનું ઉપર બનાવ્યું છે. તે નાખવાં તે તો સ્વેદ અને દુર્ગંધના નિવારણુ માટે છે, એવો કટલાક આચાર્યોનો મત છે. ૮૯ થી ૧૦૦.

ચંદનાદિ તેલ:—રતાંજળી, સુગંધીવાળો, નખસા, ઉપસેટ, જેડીમધ, શિલાજીત, પચ્છક, મંજીશ, ગંધો બેરત્તે,દેવદાર, કચુરો, ઇલાયચી, પૃતિ (કાંકચ), નાગકેસર, તમાલપત્ર, શિલારસ, મુરામાંસી, કાંકોત્ર, ઘઉંલા, નાગરમોથ, હળદર દારૂહળદર, ઉપસસરી, કાળી ઉપસસરી, કંકુ, લવીંગ, અગર, કેસર, તગર, રેણુંકળીજ, નાલુકા (સુગંધી બસા) સર્વ મળી સ્પર્ધી પ્રસ્થ (૩૨ તોલા) લઈ તેનો ક્લેશ કરવો. તત્તનું તેજ ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા), દહીંનું

પાણી ૮ પ્રસ્થ, (૫૧૨ તોલા), અને લાક્ષારસ ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા) સર્વ એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું આ તેલ મર્દન કરવાથી ગ્રહ, અપરમાર, નવર, ઉન્માદ, કૃત્મા, તથા વાતવ્યાધિયો નાષ્ટ થાય છે. આ બળ, વર્ણ, આયુષ્ય તથા પુષ્ટિકર અને વશીકરણ છે. ૧૦૧ થી ૧૦૪.

સિદ્ધાથકે તેલ—શતાવરીનો રસ ૪ પ્રસ્થ (૨૫૬ તોલા), દૂધ ૮ પ્રસ્થ (૫૧૨ તોલા), આદાનો રસ ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા) અને તલનું તેલ ૨ પ્રસ્થ [૧૨૮ તોલા] સર્વ એકત્ર કરવું. પંક્ષી સવા, દેવદાર, જટામાંસી, શિલાજીત, કાંસકી, રતાંજળી, તગર, ઉપલેટ, ઇલાયચી, શાલપર્ણી, રાસના, આસન્ધ, મજ્જા, ઉપલસરી, પૃથ્વીપર્ણી, એરંડાનું મૂળ, સીંધવ, સુંઠ એ સર્વ એકંદર મળી ૬૪ તોલા લઇ તેનો કલ્ક કરવો. તે ઉપરના તેલાદિમાં મેળવી બધું ગરમ કરી મથાવિધિ તેલ સિદ્ધ કરવું, જે મનુષ્યો કુબ્જા, વામન (ડીંગણા) અથવા વાતને લીધે લંગડા હોય, જે મહાવાતથી પીડાતા હોય, જેનાં અંગ સંકુચિત થઇ ગયાં હોય એમને માટે આ તેલ પ્રશસ્ત છે. આ તેલનું મર્દન કરવાથી એકાંગ શોષ, સંધિવાત, તથા સકંપ ગતિ આદિ વાતરોગ નાષ્ટ થાય છે. જે મનુષ્ય ક્ષીણિન્દ્રિય, નાષ્ટ વીર્ય, બુદ્ધિરહિત, બહેરા, અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઇ ગયા હોય એમને માટે આ તેલ વિશેષ હિતકર છે. જે આ તેલ એક મહિના સુધી પીએ છે તે વૃદ્ધ પુરુષ પણ પુનઃ યુવાન થઇ જાય છે. આ તેલ મથાવિધિ સેવન કરવાથી પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્નેને માટે લાભકર છે. ૧૦૫ થી ૧૧૨.

હિમસાગર તેલ—શતાવરીનો રસ ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા), વિદારીકન્દનો રસ ૨ પ્રસ્થ [૧૨૮ તોલા], ભુરાકોળાનો રસ ૧૨૮ તોલા, આંબળાનો રસ ૧૨૮ તોલા, શીમળાના મૂળનો રસ ૧૨૮ તોલા, ગોખરનો રસ ૧૨૮ તોલા, નારીયેળનું પાણી ૧૨૮ તોલા, કેળના મૂળનો રસ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, બધું એકત્ર કરવું; પંક્ષી તેમાં રતાંજળી, તગર, ઉપલેટ, મજ્જા, ગંધ એરંને, અગર, જટામાંસી, મુરામાંસી, શેલજ (શિલાજીત), જેડીમધ, દેવદાર, નખલા, હરડે પતિકા(કાંકય), પીત્તીકાપત્ર [રામબાવળનાં પાન], કુદર (શેષ ગુદર), નલિકા (ભુગંધ બલાકૃતિ), શતાવરી, પદ્મ લોધર, નાગરમોથ, તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ, નવત્રી, વરીયાળી, કચુરો, સુખડ, ડમરો, કપુર એ સર્વ મળી ૬૪ તોલાનો કલ્ક કરી તે ઉમેરવો. તે બધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલમાં મથાલાભ સુગંધી દ્રવ્ય પણ નાંખવું જોઇએ. આ તેલ ચોપડવાથી હાથી, શ્વેડા, ઉંટ આદિ સ્વારી ઉપરથી તથા અન્ય ઉચ્ચ સ્થાનોથી પડી જવાથી પ્રકુપિત વાતજન્ય વેદનાને આ તેલ દૂર કરે છે. એ પ્રકારે પંચુતા, પીડસર્પિતા, એકાંગશોષ, વાતપ્રકોપને લીધે કોઇ એકાઠ અંગનું સૂકાઇ જવું, સર્વાંગશોષ, ક્ષત, વીર્યક્ષય, રાજ્યક્ષમા, હનુસ્તંભલ, મન્યાસ્તંભલ, દુર્બળતા, શોષ, જીભે તોતડું બોલવું, અરુપષ્ટ શબ્દ બોલવા, અત્યંત દાહ, ક્ષીણ, તથા અન્ય વાતવ્યાધિયોથી પીડાતા રોગીઓને માટે આ તેલ પરમેષ્ઠ છે. જે વાત અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ છે તથા જે શિરોગત અથવા શાખાગત [હાથ, પગ આદિ]ના રોગ છે તે સર્વ આ તેલથી શાંત થઇ જાય છે. ૧૧૩ થી ૧૨૪.

વાયુચ્છાયા સુરેન્દ્ર તેલ—કાંસકીનાં મૂળ ૧૦ શેર, પાણી ૩૨ પ્રસ્થ, (૨૦૪૮ તોલા)માં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ભારે ઉતારી ગાળી લેવું. પંક્ષી દશમૂળ ૧૦ શેર લઇ તેનો પાણી ૨૦૪૮ તોલામાં ક્વાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ભારે ઉતારી ગાળી લેવું. તલનું તેલ ૧૨૮ તોલા લેવું. એ બધું એકત્ર કરવું, પંક્ષી મજ્જા,

રતાંગળી, ઉપલેટ, ઇલાયચી, દેવદાર, શિલાહત, સીંધાલુણ, વજ, કંકાલ, પદ્મક, કાકડા-
શીંગી, તગર, ગજો, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, શતાવરી, ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી,
સવા, સાટોડી દરેક ૨ તોલા, એ તેલનો યથાવિધિ પાક કરી વાતથી પીડાતાં નરનારીયોને
પ્રયોગ કરાવેલો. વિશેષે કરીને વીર્યહીન પુરુષો તથા રત્નેહીન સ્ત્રિયોને આનો પ્રયોગ કરા-
વેલો નેષ્ઠએ. આ તેલ મનોવિકાર, આક્ષેપક વાયુ, મર્મવાત, અત્યંત શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા
ગાત્રકમ્પ, હિચ્કા, શ્વાસ, કાસ, અપરમાર, ઉન્માદ અને અન્ય વાતજ તથા પિત્તજ રોગોમાં
આ તેલ માલીશ કરવું તથા પીવું એ અત્યંત ઉપકારક છે. ૧૨૫ થી ૧૩૨.

મહાકુકુટમાંસ તેલ:—અડદ ૧૨૮ તોલા, દશમૂળ ૫ શેર, કાંસડીનાં મૂળ ૨૫ શેર
કેવડાનું મૂળ ૨૫ શેર, દક્ષમાંસ ૩ શેર, ઝીંડીમૂળ [ઝીંડાનાં મૂળ] ૨૫ શેર, પાણી ૪૦૯૬
તોલા, બધું એકત્ર કરી ઉકાળો કરવો. ત્યારે એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું.
તેમાં દુધ ૫૧૨ તોલા, તલનું તેલ ૧૨૮ તોલા ઉમેરી તેમાં ઇવન, રૂપલક, મેદા, મહામેદા
[શતાવરી], કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી (આસન), ઝાદિ, વૃદ્ધિ, મજાદ, ચવક, કાયકળ, ઉપલેટ,
રાસના, પીંપરીમૂળ, જેડીમધ, પુષ્કરમૂળ, અડદ, કૌચાં, એરંડાનાં મૂળ, સવા, બીડલવણ,
સીંધાલુણ, સંચળ, શાહજીર, આસન, ગજો, અજમો, ઇન્દ્રજવ, કચુરો, સુંદ, પીંપર,
મોથ, પુનર્નવા, હળદર, દાઢહળદર, શતાવરી, નાની ભોંયરીંગળી, દરેક બધે તોલા, લઇ
તેનો કલ્ક કરી ઉપરના પદાર્થોમાં ઉમેરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલ મર્દન કરવાથી
પક્ષાધાત, લકવો, હનુગ્રહ, થોડું સાંભળવું, ન સાંભળવું, ત્રિદોષજ તિમિર, હસ્તકમ્પ, શિરઃ
કમ્પ, ગાત્રકમ્પ, શિરોગ્રહ, કલાયખંજ, ગૃધ્રસી (રાંઝ), અવબાહુક, આધિર્થ, કર્ણનાદ,
દંડાપતાનક, મન્યાસ્તમ્ભ, હનુસ્તમ્ભ, સુવારોગ, અંગ્ત્રહિ, અંત્રહિ, વાતરક્ત આદિરોગ
નષ્ટ થાય છે. આ તેલ ત્વચાને હિતકર, તથા માંસપ્રદ છે અને વીર્ય. જટરાગિન તથા
બળને વધારે છે. ૧૩૩ થી ૧૪૨.

નકુલ તેલ:—જેડીમધ, જીર, રાસના, સીંધાલુણ, સવા, અજમો, મરી, ઉપલેટ,
વાવડીંગ, ગજપીંપર, સંચળ, અજમોદા, કાંસડી, વજ પીંપરીમૂળ, શિલાહત, જટામાંસી
દરેક બધે તોલા, એનો કલ્ક કરવો, દીવેલ ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી નોળીયાનું માંસ ૧૨૮
તોલા, પાણી ૫૧૨ તોલામાં ઉકાળી એથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું;
દશમૂળ ૧૨૮ તોલા લઇ ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે
ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું; કાંચ ૧૨૮ તોલા, દહીંનું પાણી ૧૨૮ તોલા એ બધું એકત્ર કરી
ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલ પીવાથી બોળવાથી તથા બંધિત આપવાથી કંપવાત,
હસ્તકમ્પ, શિરઃકમ્પ, બાહુકમ્પ, આમવાત, શળ, આદ્યવાત, તથા કમર, પીડ, બળ, જંઘા
તેમજ સંધિસ્થિત વાતને જલ્દી જતે છે. હારીત મુનિએ કહેલા આ તેલના પ્રયોગથી સંપૂર્ણ
વાતવ્યાધિયો અને વિશેષે કરીને કમ્પવાનો રોગ નાશ થાય છે. ૧૪૩ થી ૧૫૦.

માર્પતલ:—અડદ, અળસી, જવ, કાંટા સેરીયો, બેડી ભોંયરીંગળી, ગોખર, અરકુ-
સાના મૂળની છાલ, કૌચાં, દરેક ૩૨ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલામાં ઉકાળી એથા ભાગનું
પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી કપાસીયા, સણનાં બી, કળથી, બોરની ગોટલી,
દરેક ૬૪ તોલા, એનો ઉકાળો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એથા ભાગ પાણી બાકી
રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો, પછી બકરાનો માંસ ૨૨૨ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા-
માં ઉકાળી એથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. તલનું તેલ ૧૨૮

તોલા, પછી સુંકે, સવા, એરંગનું મૂળ, સાટોડી, પ્રસારણી, રાસ્ના, બ્રહ્મા, ગળા, મરી એ સર્વ મળી ૬૪ તોલાનો કલક કરવો. પછી ઉપરના ઉકાળા તેલ તથા આ કલક એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલ મુધવાથી, ચોળવાથી, બસ્તિ આપવાથી, તેનો પરિષેક કરવાથી અવબાહુક, અધાંગિ શોષ, અપતાનક, આઠયવાત, આક્ષેપક, હાથનો કંપવા, માથાનો કંપવા, અને કમર, ઉર, તથા બનુ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ વાતરોગ શાંત થાય છે. ૧૫૧ થી ૧૫૩ (ચક્રદત્ત: ૧૪૫ થી ૧૪૭).

માપતૈલ:—અઽદ ૬૪ તોલા, ખાંડી તે પાણી ૫૧૨ તોલામાં ઉકાળી ચાથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. દૂધ ૫૧૨ તોલા, અને તલનું તેલ ૧૨૮ તોલા સર્વ એકત્ર કરવું, પછી ઇવક, ઋપભક, મેદા, મહામેદા, કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સવા, સીંધવ, રાસ્ના, કોચાં, જેડીમધ, કાંસકી, ત્રિકટુ, ગોખર, દરેક બધે તોલા, લઈ તેનો કલક કરવો. એ બધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું, આ તેલ પીવાથી, ચોળવાથી તથા તેની બસ્તિ લેવાથી પક્ષાઘાત, અર્દિત, કાનનું શૂળ, કાને ઓણું સાંભળવું, કાને ન સાંભળવું તિમિરરોગ, હસ્તકમ્પ, માથાનો કંપારો, વિશ્વાચી, અપબાહુક, અને કલાપખંજ આદિ તથા જનુસંધિથી ઉપર (બહાની ઉપરના ભાગમાં) થનારા રોગો નાશ થાય છે. ૧૫૪ થી ૧૫૮ (ચક્રદત્ત ૧૪૦ થી ૧૪૪).

બહુન્માપ તૈલ:—અઽદ ૬૪ તોલાને ખાંડી ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી કવાથ કરવો, ચાથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો, કાંસકી ૬૪ તોલા લઈ ખાંડી ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ચાથા ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. દશમૂળ ૬૪ તોલા લઈ આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ચાથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. જવ, બોરની ગોટલીની મીંઝે, કળથી મળી ૬૪ તોલા ખાંડી આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી કવાથ કરવો. બકરાનું માંસ ૬૪ તોલા લઈ આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી કવાથ કરવો. એ બધા ઉકાળા ભેગા કરી તેમાં દૂધ ૫૧૨ તોલા ઉમેરવું. પછી તેમાં રાસ્ના, કોચાં, સીંધવ, સવા, મેથ, ઇવનીય વર્ગની દવાઓ (ઇવક, ઋપભક, મેદા, મહામેદા, કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ,) બ્રહ્મા, ત્રિકટુ, દરેક ૨ તોલા લઈ તેનો કલક કરવો. આ તેલનો બસ્તિ, અખ્યંજ અને પીવામાં તથા નરય લેવામાં ઉપયોગ કરવો. આ તેલના પ્રયોગથી હસ્તકમ્પ, શિરકમ્પ, બાહુશોષ, અવબાહુક, વિશ્વાચી, અર્દિત, કુખ્જરોગ, ગુદ્રસી, અપતાનક તથા ઉર્ધ્વજનુગત રોગ નાશ થાય છે. ૧૫૯ થી ૧૬૩ (ચક્ર: ૧૪૮ થી ૧૫૨).

મહામિષમાપ તલ:—દશમૂ ૬ શેર ૧૬ તોલા, લઈ ખાંડી પાણી આઠગણું લઈ ઉકાળવાં, ચાથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. અઽદ ૬ શેર ૧૬ તોલા લઈ આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી પાણી ૫૧૨ તોલા રહે ત્યારે ઉતારવું. દૂધ ૮ પ્રથ (૫૧૨ તોલા), તેલ ૨ પ્રથ (૧૨૮ તોલા) બધું એકત્ર કરવું. પછી આસન, કચુરો, દેવદાર, કાંસકી, રાસ્ના, પ્રસારણી, ઉપલેટ, કાલસા, ભારંગમૂળ, ભાંચકાળું, વિદારીકંદ, સાટોડી, બીન્નેર, ઇર, શાહઇર, હીંગ, સવા, શતાવરી, ગોખર, પીંપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ઇવક, ઋપભક, મેદા, મહામેદા, [શતાવરી.] કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સીંધાનુણ, એકંદર મળી ૬૪ તોલા લઈ તેનો કલક કરવો. તે ઉપરના તૈલાદિમાં નાંખી તે તેલને મંદાગ્નિથી ઉકાળી સારી રીતે સિદ્ધ કરવું. આ તેલનો બસ્તિમાં, ચોળવામાં, પીવામાં, નરય લેવામાં ઉપયોગ કરવો. આ તેલથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, અર્દિત, અપતંત્રક, અપબાહુક, વિશ્વાચી, ખજતા,

(વાતપ્રકોપથી લંગડાપણું આવવું), પંગુતા, શિરોગ્રહ, મન્યાસ્તમ્ભ, વાતિક, અધીમન્ય, શુક્રલ્પ, કર્ણનાદ, કર્ણશ્રવણ, તથા કલાપખંજ વગેરે રોગોમાં પ્રયોગ કરવા જોઈએ. ૧૭૧ થી ૧૭૭ (ચક્રદત્ત ૧૬૧ થી ૧૬૯).

કુખ પ્રસારણી તૈલ:—પ્રસારણી ૧૦ શેર લઘ ખાંડી પાણી ૨ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા)માં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું, તલનું તેલ ૫૧૨ તોલા, દહીં ૫૧૨ તોલા, કાંચ ૫૧૨ તોલા, દૂધ ૧૬ પ્રસ્થ (૧૨૨૪ તોલા) એકંદર કરવું. પછી ચિત્રકમળ, પિપરીમળ, જેડીમધ, સીંધવ, કાંસરી, સવા, દેવદાર, રાસ્ના, ગજપીપર, પ્રસારણીનું મૂળ, જટામાંસી, ભાલામા દરેક આઠ આઠ તોલા લઘ તેનો કદક કરવો. એ પછી તૈલ વગેરે અધુ એકત્ર કરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલના પ્રયોગથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, કુખજતા, પંગુતા ગૃધ્રસી, વાતકંટક, અર્દિત, હનુસ્તમ્ભ, શિરોગ્રહ, શ્રીવાસ્તંભ વગેરે રોગો તથા અન્ય વાતલેખમજ વ્યાધિઓ નાષ્ટ થાય છે. ૧૭૭ થી ૧૮૨ (ચક્રદત્ત ૧૭૯ થી ૧૮૩).

સમશતિકા પ્રસારણી તૈલ—શરદ્રુપમાં ઉખારી આણેલી મૂળ તથા પાન સાથેની પ્રસારણી (નારીવેલ) ૧૦ શેર, ઝીન્ડી (સંદેહફલનો કાંટા શેરીયો) ૧૦ શેર, શતાવરી ૧૦ શેર, કાંસરીનાં મૂળ ૧૦ શેર, કૌચનું મૂળ ૧૦ શેર, આસન ૧૦ શેર, કેવડાનું મૂળ ૧૦ શેર; એ દરેકનો બુંદો બુંદો આડગણા પાણીમાં કવાથ કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી થઈ એ અધા કવાથ ભેગા કરવા. દહીંનું પાણી ૫૧૨ તોલા, અકરાના માંસનો કવાથ ૫૧૨ તોલા, ચુકા (કે કાંચ) ૫૧૨ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, દહીં ૫૧૨ તોલા, અધુ એકંદર કરવું. પછી તગર, મીંચળા, ઉપલેટ, નાગકેસર, મોથ, તજ, રાસ્ના, સીંધવ, પીપર, જટામાંસી, મંછડ, જેડીમધ, મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋપલક, સવા, નખલા, સુંદ, દેવદાર, કાકાલી, ક્ષીરકાકોલી, વજ, ભાલામા દરેક ચાર ચાર તોલા લઘ તેનો કદક કરી ઉપરના કવાથ વગેરેમાં ભેળવવો. તલનું તેલ ૫૧૨ તોલા તેમાં ઉમેરવું. પછી તેને ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલ કુખજોગી, પાંગળો, વામન, એકાંગશોષી, વાતરક્તથી પીડાતો તથા જે પુરુષને અસ્થિભંગ તથા અંધિભંગ થઈ ગયો છે તેને માટે તેમજ વાતજ ઉન્માદ આદીમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ. સ્ત્રીમંગ તથા મહાપાન દ્વારા ક્ષીણવીર્ય પુરુષને માટે આ તેલ ઉત્તમ વાજકરણ છે. આ તેલ અસ્તિક્રિયા, પાન, અભ્યંગ તથા નસ્થદ્વારા પ્રયોગ કરાવવાથી વિવિધ વાતજ રોગોને શાંત કરે છે. ૧૮૩ થી ૧૯૨ (૧૮૮ થી ૧૯૮).

એકાદશ શતિક પ્રસારણી તૈલ:—શાખા, મૂળ તથા પાન સાથે પ્રસારણી ૩૦ શેર, સંદેહ ફલના કાંટા શેરીયાનાં મૂળ ૨૦ શેર, ગજો ૨૦ શેર, એરંડાનાં મૂળ ૨૦ શેર, રાસ્ના તથા કાળીયા સરસની છાલ ભેગી ૧૦ શેર, દેવદાર તથા કેવડાનું મૂળ ૧૦ શેર અધુ ખાંડી પાણી ૧૨૮ મણમાં ઉકાળવું. ન્યારે ચોથા ભાગનું પાણી (૬૪ પ્રસ્થ=૪૦૯૬ તોલા) વાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું; પછી તલનું તેલ ૨૦૪૮ તોલા, કાંચ ૪૦૯૬ તોલા, દહીંનું પાણી ૫૧૨ તોલા, ચુકા[સરકા] ૫૧૨ તોલા, અકરાના માંસનો કવાથ ૫૧૨ તોલા, શેરીનો રસ ૫૧૨ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા લઘ અધુ એકત્ર કરવું પછી તેમાં રપૃકા [માલતીનાં પુલ], કાકાશીંગી, જીવતીયગણ [જીવક ઋપલક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ], મંછડ, કાકાલી, કૌચનું મૂળ, હાલાયત્તી, કપુર, શેશ ગુંદર, ગંધા બેરન્ને, કેસર, જટામાંસી, નખલા, અગર, નીલકમળ, પંચક, હળદર, કંકોલ, પીપરીમૂળ, નાગકેસર,

(અથવા ચરેલીની કળી) ખસ, તજ, સોપારી, કડુ (અથવા મુષ્કદાણા), જ્યેષ્ઠ, શતાવરી, ગંધા બેરબ્બે, દેવદાર, રતાંજળી, વજ, છડીલો, સંધિવ, શિલારસ, મોથ, પ્રસારણી, નલિકા (નાડી), ઘોળા સાટોડી, કચુરો, કરતુરી, દશમૂળ, કેવડાનું મૂળ, તગર, રોહિસધાસ, આસન, સુગંધી વાળો, નગોડનાં બી, શાલ્લકી (રાળની જાત), મીંઠળ, અગર, ઉપલસરી, સવા, ઉપલેટ, બીલામા, ત્રિફળા, કમળ, નાગકેસર, કાળી ઉપલસરી, લવીંગ, ત્રિકટુ, દરેક બાર બાર તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. ઉપરના કવાથો, તૈલ વગેરે એકત્ર કરી આ કલ્ક પણ તેમાં ઉમેરી એક મોટા વાસણમાં ભરી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલ પીવામાં, મોળવામાં, અસ્તિમાં અને નરય લેવામાં વાપરવું. જેથી સંપૂર્ણ શ રતા, અર્દ્ધાચ, વિશેષ અંગ, સંધિ, અસ્થિ તથા મજ્જાગત વાતજ, કફજ અને પિત્તજ નાના પ્રકારના રોગોને નષ્ટ કરે છે, ધાતુઓને વધારે છે, યૌવનને સ્થિર રાખે છે. વૃદ્ધને અત્યંત બળ આપે છે, વધ્યાને ગર્ભપ્રદાન કરે છે. આ તેલ પી વૃદ્ધ સ્ત્રી પણ પુત્રને જન્મ આપે છે. આના પ્રયોગથી ભાંગેલા અંગવાળા ઘોડા તથા હાથી પણ દૃઢ અંગવાળા થાય છે. આ તેલના સિંચતથી સૂકાં વૃક્ષ પણ ફળયુક્ત થઈ જાય છે. આ તેલમાં કલ્ક વધારે હોવાથી અનુક્રમે ઓછા સુગંધીવાળાં કલ્ક દ્રવ્યોને પહેલાં પકવવાં, પછી મધ્યમ ગંધવાળાં દ્રવ્યો નાંખવાં અને ઉત્તમ ગંધવાળાં દ્રવ્યો છેવટના વખતે નાંખવાં. આમ ત્રણ વાર કલ્ક નાંખી તેલ પકાવવું જોઈએ. ૧૮૩ થી ૧૮૮ (ચક્રદત્ત ૧૮૯ થી ૨૦૪).

અષ્ટાદશશતિકા પ્રસારણી તૈલ:—મૂળ, પત્ર, શાખા સાંધે પ્રસારણી (નારીવેદ)નું પંચાંગ ગા ૧૦ મુશ્કેલે, શતાવરી ૧૦ શેર, આસન ૧૦ શેર, કેવડાની જડ ૧૦ શેર, દશમૂળ ૧૦ શેર, કાંસકીનાં મૂળ ૧૦ શેર, ઘોળા ધુલના કાંટાશેરીયાનું મૂળ ૧૦ શેર, બધું એકત્ર ખાંડી પછા પાણી ૧૨૮ મણમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી કવાથથી બમણી કાંજ, દહીંનું પાણી ૫૧૨ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સરકો ૫૧૨ તોલા, શેરડીનો રસ ૫૧૨ તોલા બકરાના માંસનો કવાથ ૫૧૨ તોલા લઈ બધું એકત્ર કરવું. પછી તેમાં બીલામાં, તગર, સુંઠ, પીંપર, ચિત્રકમૂળ, કચુરો, વજ, સ્પૃક્ષા (માલતીનાં ફુલ), ગંધપ્રસારણીનાં મૂળ, પીંપરીમૂળ, દેવદાર, સવા, ઇલાયચી, તજ, સુગંધીવાળો, કેસર, કરતુરી, મજ્જા, શિલારસ, નખલા, અગર, કપુર, શેશચુંદર, હળદર, લવીંગ, રોહિસ ધાસ, રતાંજળી, કંકાલ, નલિકા (નાડી), મોથ, કાળુ અગર, નીલ કમળ, તમાલપત્ર, કચુરો, રેણુકબીજ (નગોડનાં બી), છડીલો, ગંધાબેરબ્બે, કેવડો, ત્રિફળા, ધમાસો, શતાવરી, ગંધાબેરબ્બે, કમળનાં કેસર, ઘઉંસા, ખસ, જટામાંસી, જીવનીયગણનાં ઔષધો, સાટોડી, દશમૂળ, આસન, નાગકેસર, રસવતી, કટુકા [વરીયાળી], જ્યેષ્ઠ, સોપારી, રાળ દરેક બાર બાર તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો તે ઉમેરવો પછી મંદાગ્નિ ઉપર ગરમ કરી તેલ સિદ્ધ કરવું આ તેલનો છ પ્રકારે પ્રયોગ કરી શકાય છે. આ તેલ યોગવાથી ત્વચાનો, પીવાથી કોહાનો, જમવાથી સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં રહેલો. નરય લેવાથી ઉર્ધ્વજાતુગત, અસ્તિ લેવાથી પકવાશયમાં સ્થિત તથા નિરૂદ્ધ અસ્તિ દ્વારા બધા શરીરમાં સ્થિત વાતરોગ નષ્ટ થાય છે. આ તેલ ઘોડા, મનુષ્ય, હાથી તથા ગાય દરેકને માટે હિતકારક છે. સુકાયેલા વૃક્ષને પણ આ તેલ સિંચવામાં આવે તો તે ફરી લીલું થઈ પુષ્પ તથા ફળવાળું થઈ જાય છે. વૃધ્ધ પુરુષ આ તેલના પ્રયોગથી ફરી યુવાન થાય છે. જે પુરુષ કે સ્ત્રીને રુઝુ હોવાને લીધે પ્રજા થતી ન હોય તેમને આ તેલ પીવાથી સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ તેલના પ્રયોગથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ તથા ત્રિદોષજ રોગ શાંત થાય છે. આ તેલ દ્વારા

અંધક નિવાસી તથા વૃજિણ વંશના યાદવેને બાહુજ પ્રગ્ન થઈ હતી. વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરી આ તેલનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ ૧૯૯ થી ૨૧૭. (ચક્રદત્ત ૨૦૫ થી ૨૨૩).

આ ક્વાથમાં રાસ્ના ૨૫ શેર અને દેવદાર ૨૫ શેર નાંખવો જોઈએ. જો ભીલામા સહન ન થાય તો તેને બદલે રતાંજળી નાંખવી જોઈએ. તથા તજ, તમાલપત્ર, વરીયાળી, ઉપશેટ, ચંપો, ગેર, પીંપરીમૂળ, જવત્રી, મરચાંક (કમરે) પણ નાંખવાં જોઈએ. કપુર અને કસ્તુરી સીરકાની સાથે મેળવી નાંખવાં જોઈએ. દ્રવ્યોની શુદ્ધિ તથા પાકની વિધિ આગળ લખેલા પ્રસારણી તૈલની માફક કરવી જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૨૨૪ થી ૨૨૬).

(ત્યારે તેલ પાકીને સિધ્ધ થઈ જવા આવે ત્યારે તેમાં સુગંધી દ્રવ્યો નાંખવાં જોઈએ).

ત્રિશતી પ્રસારણી તૈલ:—પ્રસારણીનાં મૂળ, પત્ર, શાખા સાથે ૧૦ શેર, પાણી ૨ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા)માં ઉકાળો કરવો, દશમૂળ ૧૦ શેર, પાણી ૨ દ્રોણ [૨૦૪૮ તોલા]-માં ઉકાળો કરવો, આસન ૧૦ શેર લઈ ૨ દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળો કરવો, તેલનું તેલ ૫૧૨ તોલા, દહીં ૫૧૨ તોલા, કાઠીકાંઠ ૧૦૨૪ તોલા, બધું એકત્ર કરવું. દરેક ઉકાળો ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો. પછી જવનીચગણનાં ઔષધો દરેક ચાર ચાર તોલા, આદુ ૨૦ તોલા, બિલામા નંગ ૩૦, પીંપરમૂળ ૮ તોલા, ચિત્રકમૂળ ૮ તોલા, જવખાર ૮ તોલા, સીંધવખાર ૮ તોલા, સંચળ ૮ તોલા, મજી ૮ તોલા, પ્રસારણીનાં મૂળ ૮ તોલા, જેડીમધ ૮ તોલા, બધાં લઈ તેનો કલ્ક કરવો, બધું એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલનો અભ્યંગ, અસ્તિ, નિશ્ઠ અસ્તિ, પાન તથા નરય આદિદ્વારા પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એના પ્રયોગથી બધા ૮૦ જાતના વાતરોગ, તમામ પૈત્તિક રોગ અને ૨૦ જાતના કફરોગ નષ્ટ થાય છે.

પુરુષત્વ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, બળ, વર્ણ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે. (ચક્રદત્ત: ૧૮૪ થી ૧૮૭).

આ તેલ વંધ્યાને ગર્ભ પ્રદાન કરે છે. આ તેલથી ગૃધ્રસી, અસ્થિભંગ, મંદાગ્નિ, અરશિ, અપરમાર, ઉ-માદ, ફેર ચટવા, મંદગતિ, તથા ત્વચા, શિર, સાંધા, પગ, પીઠ વગેરેના વાતરોગ શાંત થાય છે. વાતભગ્ન ગાય, ઘોડા, હાથી અથવા મનુષ્ય સર્વને માટે હિતકર છે. આ તેલ મંત્રિદ્રોમાં શક્તિ આપે છે. વૃદ્ધને પણ સંતાન આપે છે. બ્રહ્મ, વર્ણ તથા અગ્નિને વધારે છે. વૃધ્ધાવસ્થા તથા વસિપસિતને દૂર કરે છે. રોગોને ક્ષીણ કરે છે તથા વૃદ્ધ મનુષ્યને યુવાન બનાવે છે. એના પ્રયોગથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગશોષ, તથા વાતશુલ્ભ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. ૨૧૮ થી ૨૩૨.

મહારાજ પ્રસારણી તૈલ:—પ્રસારણીનું પંચાંગ ૩૦ શેર, પીળા ધુલનો કાંટાસેરીયો ૨૦ શેર, આસન ૧૦ શેર. એરડાનું મૂળ ૧૦ શેર, કાંસકીનું મૂળ ૧૦ શેર, શતાવરી ૧૦ શેર, રાસ્ના ૧૦ શેર, સાટોડી ૧૦ શેર, કેવડાની જડ (મૂળ) ૧૦ શેર, દશમૂળ જૂઠાં જૂઠાં ૧૦-૧૦ શેર, લીમડાની છાલ ૧૦ શેર, દેવદાર ૫ શેર, કાળીયા સરસની છાલ ૫ શેર, લાખ ૨૫ શેર, લોધર ૨૫ શેર. એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ૨૦૦ મણ પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું. પછી તેમાં કાંઠ ૩૨ પ્રસ્થ (૨૦૪૮ તોલા), દૂધ ૨૦ પ્રસ્થ (૧૨૮૦ તોલા), દહીં ૧૨૮૦ તોલા, દહીંનું પાણી ૨ આઠક (૫૧૨ તોલા), શેરડીનો રસ ૧૬ પ્રસ્થ [૧૦૨૪ તોલા], બકરાનું માંસ ૩૦ શેર લઈ તેને ચાર ગણ પાણીમાં ઉકાળી પાણી ૩૨ પ્રસ્થ (૨૦૪૮ તોલા) રહે ત્યારે

ઉતારી તે લેવું, મજ્જનો ઉકાળો જા પ્રસ્થ, [૪૮૦ તોલા] એ બધું ભેંચું કરવું. પછી તેમાં ભિલામા, પિંપર, સુદ, મરી દરેક ૨૪ તોલા (ભિલામા ગરમ પડે તેમ લાગે તો તેને બદલે રતાંજળી નાંખવી), હરરે, બેઠાં, આમળાં, ગંધો બેરંગે, સવા, કાકડાશીંગી, વજ, ચેર પુખ્તી આંખ પુટામણી, કચુરો, મોથ કમળ, નીલકમળ, પીંપરીમળ, મજ્જ, આસન, સાટોરી, દશમૂળ [ભેંગાં] કુંવાડીયનાં બી, શાદિસો, હળદર, તથા જીવનીયગણનાં ઔષધો જુદાં જુદાં લેવાં એ સર્વ ઔષધો આઠ આઠ તોલા નાંખી બધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેજ સિદ્ધ કરવું. એ પહેલી વારનો પાક થશે.

બીજીવારના પાક માટે કદનાં દ્રવ્યો:—દેવ પુખ્તી (કવીંગ), દિરાંગેળ, તમાલપત્ર, શલકડી રસ [રાગ], શેલજ (શિલાજીત), ઘઉંલા, ખસ, (વાળો), વરીયાળી, જટામાંસી, દેવદાર, કાંસડી, ચણા [શિલારસ] ગંધો બેરંગે, નલિકા, (નાગલાદુધેલી ખેડી (નવનીન ખેડી અથવા પલાકા), ઈલાયચી, શેપચુંદર, મુરામાંસી, ત્રણ પ્રકારના નખલા, તમાલપત્ર, પામરા, (શલકડી), પૂતિ [ખટશી], ચંપાની કળીંગો મીંદળ, નગોડનાં બી, માલતીનાં ડુલ, દરેક બાર બાર તોલા, લઘ સર્વનો કદક કરવો. આ કદક તથા ગંધોદક [તમાલપત્ર, તજ, ખસ, મોથ, સુગંધીવાળો, દરેક ૧૦૦ તોલા લઘ ૫૦ તોલા ઉપલેટ મે વી ખાંડી ૩૨૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું] ત્યારે અર્ધું પાણી રહે ત્યારે તે વડે તેલનો બીજો પાક કરવો જોઈએ.

ત્રીજા પાક માટે કદક દ્રવ્યો:—નાગકેસર, ઉપલેટ, તજ, પીળું ચંદન, કેસર ચુખડ, ડમરો, મુષ્કદાણા કવીંગ, અગર, કોકેલ, જવંડી, જવકા, કવીંગની છાલ, દરેક બાર બાર તોલા, કપુર ૬ તોલા, એ કદક ઉપર કહેલા ગંધોદક તથા ચંદનોદક (ચુખડ ૨૦૦ તોલા, પાણી ૧૬૦૦ તોલામાં ઉકાળી અર્ધું પાણી રહે ત્યારે તે ઉતારવું), થી ત્રીજો પાક ક વો.

એ પ્રમણે તેજને ત્રણ વખત પકવી સિધ્ધ કરવું. પછી ગળી લેવું. તેમાં પ્રથમ થોડા તેલમાં કપુર ૧૨ તોલા તથા કરતુરી ૨૪ તોલાના સુણને સારી રીતે મેળવવું. તે તેલ બધા તેલમાં મેળવતી ઢાંકી દેવું. પછી તે તેલ ભરેલું પાત્રનું મોં બંધ કરી રાખવું. એને જ વેધન કહે છે. અને વેધનને માટે જે કપુર અને કરતુરી આદિ ઉષ્ણ તેલમાં મેળવવામાં આવે છે તેને પત્ર કદક કહે છે. આ તેલના ગુણ અન્ય પ્રસારણી તેલો કરતાં અત્યંત પ્રબળ છે. આ તેલ રાગએને યોગ્ય છે. ૨૩૩ થી ૨૫૩ (ચક્રદત્ત ૨૨૭ થી ૨૪૭).

શુક્તવિધિ:—આ તેલમાં ત્યાં કાંઈ નાંખવાનું વિધાન છે ત્યાં નીચેનું શુક્ત નાંખવું જોઈએ. શુક્ત અનાવવાની વિધી: એખાનો મંડ ૨ પ્રસ્થ (૧૨૮ તોલા), કાંઈ ૧૦ આટક (૨૫૬૦ તોલા), દહીં ૨ કુલ્લ (૩૨ તોલા), જુનો યોગ ૬૪ તોલા અમ્લમૂલક [કાંઈમાં નીચે બેઠેલા મૂળના ટુકડા] ૩૨ તોલા, આદુ ૬૪ તોલા, પીંપર, જીર, સીંધવ હળદર, તથા કાળાં મરી દરેક ૮ તોલા, એ સર્વને એકત્ર કરી ઘીના રીટા વાસણમાં આઠ દિવસ પડી રહેવા દેવું પછી એને ગાળી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, ઈલાયચી, નાગકેસર, દરેકનું ૭ તોલા સુણું ભિંચીન કરવું. જે કે યોગ અનુસાર બીજા પાકમાં ૧૬ આટક (૪૦૬૬ તોલા) કાંઈ નાંખવી જોઈએ, પણ વ્યવહારમાં માત્ર ૨ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) કાંઈ નાંખા છે. એથી ઉપર ૨ દ્રોણ કાંઈ લખી છે. ૨૫૪ થી ૨૫૭ (ચક્ર: ૨૪૮ થી ૨૫૧).

એલાદિ તેલ:—ત્રીણીને ખેડી ઈલાયચી, મુરામાંસી, ગંધો બેરંગે, શિલાજીત, દેવદાર, નગોડનાં બી, ચારેક [દાડીયા કરસણ], કચુરો, જટામાંસી, ચમ્પો, નાગકેસર, રથોણેય (થૂનેર), એળ, તમાલપત્ર, કમળની ડાંડી, ગંધો બેરંગે, શેપચુંદર, નખલા, સુગંધીવાળો, તજ,

ઉપલેટ, તગર, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી, સુખડ, જયદગ્ધ, મચ્છ, કેસર, ચમેલીનાં ઝુલ, શિવારસ, સર્વનો કડક બનાવી તે કલ્કથી ચાર ગણું તેજ અને તેજથી ચાર ગણું કાંસકાનો કવાથ તથા એટલું દૂધ અને એટલુંજ દહીં મેળવી પકવવું. આ તેજ વાતરોગોને નષ્ટ કરે છે. તથા બળ, વર્ણ અને શરીરને ઉત્તમ બનાવે છે. [ચક્રદત્ત: ૯૧-૯૨].

બલા શૈરીયક તેલ:—બલા (કાંસકા)નો ઉકાળો તથા કલ્ક અથવા કાંટા સેરીયાનો કવાથ અથવા ઉકાળાથી સિધ્ધ કરેલું તેજ સમસ્ત વાત રોગોને નષ્ટ કરે છે. એમાં તેજ જેટલું દૂધ પણ નાંખવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત: ૯૩).

મહાબલા તેલ:—બલા (કાંસકા)ના મૂળનો ઉકાળો, દશમૂળનો કવાથ, જય, બાર, કળથીનો કવાથ, તથા દૂધ દરેક ૮ ભાગ. તલનું તેજ ૧ ભાગ, તથા છવકાદિ મધુરગણુની ઔષધીયો અને સીંધાલુણ, અગર, રાજા, ગંધા બેરન, દેવદાર, મચ્છ, સુખડ, ઉપલેટ, ઇલાયચી, કાળી ઉપવસરી, જટામાંસી, છીલી. તમાકવપત્ર, તગર, ઉપવસરી, વજ, શતાવરી, આસન, સવા, સાટોડીના મૂળનો કલ્ક, તેજથી એથા ભાગનો લઈ અધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેજ સિધ્ધ કરવું. આ તેજ સોના, ચાંદી કે માટીના વસત્રમાં ભરી મૂકી પછી તેનો પ્રયોગ કરવો. આ તેજ વાતરોગનાશક બતાવેલ છે. એની માત્રા બળ અનુસાર સ્થિતિ સ્ત્રીને આપવી જોઈએ. જે સ્ત્રી ગર્ભની ઇચ્છા કરતી હોય, અથવા જે પુરુષ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, તથા ક્ષીણ થી વધેલા વાયુ તથા મર્મભિષાત અથવા કંઈક અભિષાત થા મથિત હોય, હુડી ગયા હોય, અથવા થાક્યા હોય એમાં આ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ તેજ આસ્રેપક અદિ તમામ વાતરોગોને નષ્ટ કરે છે, તથા દિલ્લા, કાસ, અધિમન્ય ગુસ્મ, શ્વાસને નષ્ટ કરે છે. આ તેજનો છ મસ સુધી પ્રયોગ કરવાથી અત્રવૃધ્ધિ, નષ્ટ થાય છે. નરી ધાતુ અને છે. યૌવન ત્રિચર થાય છે. આ તેજ રાજઓ, ધનવાનો સુખી પુરો, સુકુમાર તથા બળવાનોને મટે બનાવવું જોઈએ. (ચક્રદત્ત ૯૪ થી ૧૦૩).

અધ્યગંધાદિ તેલ:—આસન ૫ શેર, પાણી ૧ ટ્રોણમાં ઉકાળી કવાથ કરવો, એથા ભ ગળું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું. તેમાં તલનું તેજ ૨૫૬ તોલા, નાંખવું પછી દૂધ ચાર ગણું નાંખવું. તથા કમળની ડાંડી, કમળનું મૂળ, કમળનાં કેસર, કમળનાં તંતુ, ચમેલીનાં ઝુલ, સુગંધી વાળો, જેડીપંથ, ઉપવસરી, કમળનાં ઝુલ, નાગકેસર, મેદા, સાટોડી, દ્રાક્ષ, મચ્છ, બેદી ભાંયરીગણી, ઉભી ભાંયરીગણી, નાની માટી ઇલાયચી, કંકાલ, ત્રિકુળા નાગરમોથ, સુખડ, પલ્લક, દરેકનો કલ્ક તેજથી એથા ભાગે લેવો. પછી અધું એકત્ર કરી તેજ સિધ્ધ કરવું. આ તેજ રક્તાશ્ચિત વાત, રક્તાપિત્ત, રક્તાપ્રદરને નષ્ટ કરે છે. પુષ્ટિ તથા બળ વધારે છે. અને કૃશ પુરુષના માંસને વધારે છે. રજ અને વીર્યાના દોષોને નષ્ટ કરે છે. નાક સૂકાવું મટાડે છે. તથા નખુસંકોને પણ પીવાથી, સર્વન કરવાથી તથા અનુવાસન બસ્તિથી પુરુષત્વનું પ્રદાન કરે છે. (ચક્રદત્ત ૧૨૫ થી ૧૨૮).

મૂલકાદિ તેલ:—મુળનો સ્વરસ, તલનું તેજ, ખાટું દહીં, કાંઈ દરેક સરખા ભાગે લેવાં, કાંસકા, ચિત્રકમૂળ, સીંધાલુણ, લીંટીપીપર, અતિવિપત્તી કળી, રસ્તા, ચવક, અગર, ભાંડામા, વજ, ઉપલેટ, જોખડ, સુંદ, પુષ્કરમૂળ, કચુરો. બીજાનો ગર્ભ, સવા, તગર, દેવદાર એ બધાનો કલ્ક તેજથી એથા ભાગનો લેવો. પછી અધું એકત્ર કરી ઉકાળી તેજ સિદ્ધ કરવું. આ તેજ પીવાથી ઉગ્ર વાતાત્મક રોગો નષ્ટ થાય છે. (ચક્રદત્ત: ૧૩૦ થી ૧૩૨).

રસોત તેલ:—જે વાતવ્યાધિથી પીડાતા પુરુષ સસણુના કલ્ક અને સ્વરસથી પકા-

વેલું તેલ પીએ છે, તેના વાતરોગ એ પ્રકારે જલ્દી નષ્ટ થઈ જાય છે કે જેમ હુષ્ટ મનુ-
ષ્યના હાથમાં પડેલા વિશાલ ગ્રંથ નષ્ટ થાય છે. [ચક્રદંત: ૧૩૩]

ભેષજ્ય રતનાવલીમાં લસણ અને માખણનો પ્રયોગ આગળ સ્લોક ૧૧ માં આવી
ગયો છે

કેતક્યાદિ તૈલ:—કવડો, નાગપત્રા. [કાંસક્રી,] અતિપત્રા [કાંસક્રી] એ સર્વનો
ઉકાળો તથા કાંછથી સિદ્ધ કરેલું તેલ અસ્થિગત વાયુને શાંત કરે છે. આમાં દરેક દ્રવ્યનો
કવાથ તથા કાંછ તેલના વજન જેટલાં લેવાં કદક વગર પણ સ્નેહ શુદ્ધ થાય છે. જે
માત્ર દ્રવ્યમાં સિદ્ધ કરી શકાય છે. (ચક્રદંત: ૧૩૪ થી ૧૩૫).

સિંધવાદિ તૈલ:—સીંધાલુણ ૮ તોલા, મુંદ ૧૦ શેર, પીંપરીમૂળ ૮ તોલા, ચિત્ર-
કમૂળ ૮ તોલા, ભિલામાની ગોટલી ૨૦ નંગ, કાંછ ૬ શેર ૩૨ તોલા તથા તેલ ૬૪
તોલા મેળવી પકવવું નેષ્ટએ. આ તેલ સંતાન દાયક તથા ગુદ્રસી, ઉરગ્રહ, અર્શ અને
વાતરોગોને નષ્ટ કરે છે. (ચક્રદંત: ૧૩૬ ૧૩૭).

માપસિંધવ તૈલ:—અડદનો કવાથ તથા સિંધાલુણનો કદક નાંખી સિદ્ધ કરેલું
તેલ સંકુચિત અંગોમાં માલીશ કરવા માટે તથા શિરોગત વાયુમાં નસ્ય તથા ભોજનની
સાથે પાવું હિતકર થાય છે. (ચક્રદંત: ૧૩૮).

માષાદિ તૈલ:—અડદ તથા કાંસક્રીનો ઉકાળો તથા અડદ, કૌચ, અતીવિપની કળી,
એરંડમૂળ, રાતના, સવા, સીંધાલુણનો કદક નાંખી સિદ્ધ કરેલું તેલ પક્ષાઘાતને મટાડે છે.
[ચક્રદંત: ૧૩૯].

પંચપદ્મસવ.

ગંધાનાં ક્ષાલનમ:—ગંધદ્રવ્યોનું ક્ષાલન, શોધન તથા સંસ્કાર કરવો નેષ્ટએ. તે
હવે આગળ લખીશું. [ચક્રદંત: ૨૫૨].

પંચપદ્મસવમ:—આંખો, બાંજુડી, કોડી, બીન્તેર, બીલી એ પાંચેનાં પાનને પંચ-
પદ્મસવ કહે છે. ગંધ કર્મમાં સર્વત્ર પંચપદ્મસવ શબ્દથી એનું ગ્રહણ કરવું નેષ્ટએ. ૨૫૮
[ચક્રદંત: ૨૫૩] (આગળ ૪૭ માં સ્લોકમાં આવી ગયું છે.)

અથ નખીશુદ્ધ:—નખના પાંચ પ્રકારના છે. હયખુર, (ઘોડાના સુખ જેવા) ૨
ઉપલ પત્ર (કમળના પાન જેવા), ૩ કરિકર્ણ [હાથીના કાન જેવા], એ ત્રણે ગ્રાહ્ય છે.
તેમાં પણ જે માંસલ (મોટા) અને ક્ષિન્ન છે તે અતિ ઉત્તમ છે.

નખનાને પહેલાં બેંસના છાલુના રસમાં અથવા આંખલીના પાણીમાં સ્વેદન કરવા
નેષ્ટએ પછી એક માટીના પાત્રમાં રેતીમાં મેળવી સેકી પછી તપાવી ગોળી મિશ્રિત હર-
ડેના કવાથમાં છુટાવવાં નેષ્ટએ. તે પછી તડકામાં સુકવી સુખડ, અગર તથા કેસર ૨
તોલા અને ઉપલેટ, આંખળાં, દેવદાર દરેક આઠ આઠ તોલા, એ સર્વનો કદકથી નખનાને
ફરી ઘુંટવા. તે પછી ગંધાદકથી ઘોષ તડકામાં સુકવવા અને માટીના વાસણમાં ઉપર નીચે
મલિકા તથા માલતી આદિ સુગંધિત પુષ્પ રાખી મધ્યમાં એ રાખવા. પછી એને કોડી
ત્રણેને ભુલું ભુલું ઉપરનાં તેલમાં ગ્રહણ કરવાં. એ પ્રકારે સમુદ્ર કકટનું પણ શોધન કરી ૩
પલ લેવાં નેષ્ટએ. ૨૫૯-૨૬૦ (ચક્રદંત: ૨૫૪-૨૫૫).

હરિદ્રાવજશુદ્ધિ:—ગોમુત્ર તથા ગોરખમુન્ડી (એડીથો કહ્યાર)ના ઉકાળામાં ઉકાળી
પછી પદ્મવના જળમાં વજ કે હળદરને ઉકાળી; પછી ગંધાદક દ્વારા આંખ સ્વેદથી સ્વે-
દન કરી પછી ઘોષ સુકવી લેવાં. ૨૬૧ [ચક્રદંત: ૨૫૬].

સુસ્તકશુદ્ધિ:—નાગરમોથના નાના નાના કકડા કરી તેને કાંજમાં ત્રણ દિવસ રાખો પાણીથી ઘોષ પછી પંચપદ્મવના કવાથથી સ્વેદન કરી પછી તડકામાં સુકવી લેવી. પછી ગોળના પાણીમાં નાંખી ઉકાળવી, પાણી બળા ન્ય ત્યારે ઉતારી લઈ તડકે સુકવી સુણું કરવું. પછી બકરીના મૂત્રની તથા સરગવાના કવાથની ભાવના દેવી નેષઁએ. અને અંતે ચમેલી આદિ ટુલોથી એને અધિવાસિત કરી ઘુપ દઈ પછી તેનું સુણું કરી ત્રણ પદ લેવી. ૨૬૨-૨૬૩ (ચક્રદત્ત: ૨૫૭-૨૫૮).

શિલજ શુદ્ધિ:—શિલારસને કાંજમાં ઉકાળી પછી પાણીથી ઘોવું અને પંચપદ્મવ કવાથથી આખ સ્વેદન કરી તે પછી ગોળ અને શેકેલી હીમજ હરડેના પાણીમાં મેળવી પછી સુગંધિત પુષ્પોદારા એને સુગંધિત કરવી. ૨૬૪ (ચક્રદત્ત: ૨૫૯).

પૂતિશોધન (ગંધમાર્ગશાન્ડ):—અંધેડા, ઘેર આદિના ક્ષારથી ખટારી ગંધ-માર્ગશાન્ડને લિપ્ત કરી એક હાંસીમાં પાણી ભરી આખ સ્વેદન કરી તેના વાગને કાઢી નાંખવા. તે પછી એને લુગડાની પોટલીમાં બાંધી પંચપદ્મવ કવાથથી દોઝાયત્રમાં પાક કરવો. પકવી તેને સારી રીતે નીચોવી લેવું. અંતે બકરીના મૂત્ર તથા સરગવાના કવાથની તેને સાત ભાવના આપવી. તે પછી સરગવાનું મૂળ તથા કેવડાનાં ટુલોમાં પકવવું. એ પ્રકારે એ શુદ્ધ થઈ કરતુરીના જેવી થઈ ન્ય છે. ૨૬૫ થી ૨૬૭ (ચક્રદત્ત: ૨૬૦થી૨૬૩)

શિલારસાદિ શુદ્ધિ:—શિલારસને ઘોષ મૂત્રની ત્રણ વાર ભાવના આપવી. તે પછી ગંધાદકથી ઘોષ ઘુપ દઈ એને ચમેલી આદિનાં ટુલોથી અધિવાસિત કરવું. કેસરને ગંધાદકથી ઘોષ શુષ્ક કરવું અને દુધ તથા ઘી વાળા પાત્રમાં એને રાખી ત્યાં ઘોવું અને વસ્ત્ર-દારા પાત્રના સુખને બંધ કરી આખ સ્વેદન કરવું. પછી ગંધાદકથી ઘોષ ચમેલી આદિના ટુલોથી અધિવાસિત કરવું. કેસરના પાણીથી અગરની ભાવના, ગોમૂત્રથી ગ્રંથિપર્ણક (ભંડ ઉર કે ગડિવન કે હારીયા કરસણ)ની ભાવના, મધના પાણીથી સવાને, ચોખાના ધોવરાં-મણુથી તમાલપત્રને ભાવના દઈ શુદ્ધ કરવાં નેષઁએ. ૨૬૮ (ચક્ર: ૨૬૪).

કુંડશુદ્ધિ:—પંચપદ્મવ કવાથથી ઉપલેટનું સ્વેદન કરી સુકવવું અને મુર્ખામૂત્ર તથા કુંદર (શેશગુંદર)નો ઘુપ દઈ ચમેલી આદિ ટુલોથી અધિક સુવાસિત કરવું. ૨૬૯.

ગંધતુણુ (શાંડિસો)નું શોધન:—શાંડિસાનું સુણું કરી, સાકરના પાણી (સરખતથી ઘોષ સુકવી, સુખડને પાણીથી ધસી તેનાથી ઘુટવાં. ૨૭૦

કુંદર (શેશગુંદર)ની શુદ્ધિ:—શેશગુંદરને ગંધાદકથી ઘોષ સુકવવું. પછી કેસરને પાણીમાં ઘુટી એની સાથે એને મેળવી સારી રીતે ઘુટવું તે પછી ગોળ અને રાગનો ઘુપ દઈ ટુલોથી વધુ સુવાસિત કરવું. ૨૭૧.

રેણુકા શોધન:—રેણુકાને પ્રથમ ગંધાદકથી ઘોષ મહુદક તથા હાસથી કમશ ભાવના આપવી નેષઁએ. ભાવનાદીવા પછી પુષ્પોથી વધુ સુવાસિત કરવાં. એ પ્રકારે રેણુકા શુદ્ધ થઈ ન્ય છે. ૨૭૨.

ચારપુખી શોધન:—ચાર પુખી (આંખ ટુટામણી ને મધની ભાવના દઈ તડકામાં સુકાવી ગોળ તથા રાગથી ઘુપ દેવો અને સુગંધિત ટુલોથી અધિવાસિત કરવું. ૨૭૩.

નવનીત ખોટી શોધન:—નવનીત ખોટીને ગંધાદકથી ઘોષ સુકવી સરખતની ભાવના દઈ અને ફરી ગંધાદકથી ઘોષ સુકવવું. પછી એને સુણું કરી ઘી તથા ગુળબનો ઘુપ દેવો અને છુદ્ધ આદિ ટુલોથી તથા સુખડથી વધુ અધિવાસિત કરવું ૨૭૪.

સામાન્ય શોધન:—સામાન્ય રીતે અર્ધાં સુગંધી દ્રવ્યોને ગંધોદકથી ઘોષ તડકામાં સુકવવાં નોંધએ. તે પછી કાંઈક શેડી ગોળના પાણીથી દ્રવ્યને સિંચિત કરવું. ૨૭૫.

શુદ્ધ કરેલાં ભુદાં ભુદાં દ્રવ્યોને એકત્ર એક પાત્રમાં ન રાખવાં. જેમ કાગડાના સંગથી કોયલ પણ કાળી થઈ જાય છે. અર્થાત્ હીન દ્રવ્યોના સંગથી ઉત્તમ દ્રવ્ય પણ દુર્ગુણવાળું થઈ જાય છે. ૨૭૬.

મૃગનાભ કસ્તુરી:—જે કસ્તુરીમાં કેવડા જેવી સુગંધી હોય અને જેનો રંગ પિંજર અથવા પીળો હોય, જેનો સ્વાદ કાંઈક કડવો તથા તીખો હોય, હલકી હોય, મદન કરવાથી ચીકળી હોય, જેને બાળતાં ચામડું બળતું હોય એવો અવાજ થાય તથા સંકોચાતી જાય, ભ મ ન થાય અને અંતમાં ચામડા જેવી ગંધ આવે, અને સાધારણ અવસ્થામાં જેમાં કાંઈક ક્ષાર જેવી ગંધ પણ સાથે હોય એવી કસ્તુરી શ્રેષ્ઠ હોય છે. ૨૭૭-૨૭૮.

(ચક્રદત્તના શ્લોક ૨૬૫ માં કેટલુંક વર્ણન ઉપરના જેવું આવી જાય છે.)

કપુર:—પાકા કપુર કરતાં અપકવ કપુર વધુ ગુણવાળું હોય છે. અપકવ કપુરમાં પણ જે ચુર્ણ રૂપે ન થાય તથા સ્કાટિક જેવું સ્વચ્છ હોય તે ઉત્તમ છે. પાકા કપુરમાં જે સદૃઢ સ્નિગ્ધ, હરિતશુભિ અર્થાત્ કાંઈક કાળા રંગની પ્રભા (ચમક)વાળું હોય, તથા તોડતાં જે કણ ભુદા ભુદા થઈ ન જાય તે ઉત્કૃષ્ટ છે. કપુરને લથેળી ઉપર ઘસી હાથની રેખાઓને નેવી. જો એ રેખાઓમાં કપુર દેખાય તો સમજવું નોંધએ કે એ કપુર અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૨૭૯ થી ૨૮૧ (ચક્રદત્ત: ૨૬૬ થી ૨૬૭)

કૃષ્ણઉપલેટની પરીક્ષા:—ઉપલેટની આકૃતિ જે મૃગના શિંગડા જેવી હોય તથા કીટ આકૃતિ દૂષિત ન હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૮૨ (ચક્રદત્ત ૨૬૮).

ચંદન [સુખડ]:—ઘોળી સુખડ જો અત્યંત સ્નિગ્ધ, અને ભારે હોય તથા સુગંધિ વાળું હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. તથા ચંદનના કાસાર ભાગ અંદરનું લાકડું લાલ અથવા પીળું હોય તે ઉત્તમ છે; જે પાંડુ વર્ણનું છે, જેમાં સારભાગ ન હોય તે ચંદન શ્રેષ્ઠ નથી. ૨૮૩.

(ચક્રદત્ત શ્લોક ૨૬૮માં વર્ણન છે)

અગર પરીક્ષા:—જે અચરની આકૃતિ કાગડાની ચાંચના જેવી હોય તથા સ્નિગ્ધ અને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે. અને જે અસાર, પાંડુ વર્ણનું તથા હલકું હોય તે નિષ્કૃષ્ટ સમજવું. નહીના કિનારે ઉત્પન્ન થયેલું અથવા તીતરની પાંખ જેવા વર્ણવાળું અને સીમળાના લાકડા જેવું રૂપવાળું અગર અગ્રાજ છે. ૨૮૪-૨૮૫.

હુકુમ-કેસર:—જે કેસર પાંડુ વર્ણનું ન હોય પણ જેનો રંગ લાલ હોય તે ઉત્તમ છે. જેમાં એ રંગ હોય તથા ખર પાન્ડુ વર્ણનું કેસર હોય તો તે હીન છે. ૨૮૬.

ખટ્ટાશ:—(ગંધમાર્ગરોગ) અન્ય જલપ્રાય) દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ, ગાળ અને માંસર ખટ્ટાશી (ગંધમાર્ગરોગ) શ્રેષ્ઠ છે. મધ્ય દેશ અન્ય ન હોય પણ જંગલ હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલ મધ્યમ અને મરુદ્ધ (મારવાડ માં ઉત્પન્ન થયેલું અધમ છે. ૨૮૭.

મુરામાંસી-રેણુક:—મુરામાંસી કાષ્ઠક પીળી રંગની, જટામાંસી (ખાલજડ) પીંગલ વર્ણની જટા જેવી, તથા રેણુકખીજ (નગોડનાં ખી) મગના જેવાં હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. કાળાં મરી જેવી તથા મોટી રેણુકા ગંધ કર્મમાં નિહિત છે. ૨૮૮.

સુસ્તક (મોથ):—આન્ય દેશ, નિશ્ચિત દેશ, તથા જંગલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મોથ કર્મશ: ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ હોય છે. ૨૮૯.

નતીફલ:—શબ્દવાળું, સ્તિગ્ધ અને ગુરુ નયદ્વય પ્રશસ્ત છે. લઘુ, શબ્દહીન તથા રક્ષ અતિનિહિત કહેલું છે. ૨૯૦.

એલા [ઇલાયચી]—જે કંકોલનાં બી તથા કો રાના જેવા આકારવાળી ઇલાયચી હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. જે કંકોલના જેવા દાણા વાળી તથા કપુર જેવી રેણુ વાળી અને સરસ હોય એવી ત્રીણી ઇલાયચી ગ્રાહ્ય છે એથી વિપરીત ગુણુ વાળી ઇલાયચીને અગ્રાહ્ય સમજવી. ૨૯૧.

પ્રિયંગુ (ધઉંલા)—જે શ્યામવર્ણના તથા કાંઈક પાંકુવર્ણના હોય, કીડાથી ખાધેલા ન હોય તે ઘઉંલા શ્રેષ્ઠ છે; તથા એથી વિપરીત ગુણુવાળા નિહિત છે. ૨૯૨.

નખલા—ગંધકર્મમાં નખલા પાંચ પ્રકારના છે. ૧ ઉમરડાના પાન જેવા; ૨ કમના પાન જેવા; ૩ ઘોડાના સુમ જેવા; ૪ લાથીના કાન જેવા તથા સૂકરના કાન જેવી આકૃતિવાળા. શેષ નખી ગંધ કર્મમાં નિહિત છે. ૨૯૩-૨૯૪.

અંધિક—કાંઈક પીળા વર્ણુવાળા તથા પાતળા ગાંડાડા ઉત્તમ છે અને કાળા રંગવાળા તથા મોટા નિહિત છે. ૨૯૫.

ઉશીર (વાળો)—લાંખા મૂળવાળા, દૃઢ, પાતળા, પોતાની વિશિષ્ટ ગંધવાળા, સાધારણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાળો ઉત્તમ છે. ૨૯૬.

નલિકા—મધ્યમાં ખોખલી, સરસ તથા કીડાએ ખાધેલી ન હોય તે નલિકા (નાલુકા) પ્રશસ્ત નવી નેષ્ઠાએ. એનાથી વિપરીત ગુ વાળી નિહિત સમજવી નેષ્ઠાએ. ૨૯૭.

શિલારસ—મળારહિત, કપિલ વર્ણુવાળો સ્વચ્છ અને નવીન શિલારસ ઉત્કૃષ્ટ છે અને મજાવાળો તથા મધ જેવા રંગવાળો ગંધકર્મમાં નિર્જિત છે. ૨૯૮.

શ્રીવાસ: લાખ—મળ તથા લાકડાં વગરનો શ્રીવાસ: (ગંધા ખેરને) ઉત્તમ છે; અને એજ પ્રકારે માટી તથા લાકડીથી રહિત નવીન લાખ પ ગ્રાહ્ય છે. ૨૯૯.

કીડાથી ખાધેલ ન હોય તે પગ્ગડ તથા સરસકાષ્ઠ (ગંધાખેરને) સરસ છે. એ પ્રકારે જળદોષથી હીન અર્થાત કદી પાણીથી ભીની થઈ ન હોય અથવા ભીની જગ્યામાં ન રાખી હોય એવી તજ તથા તમાલપત્ર પ્રશસ્ત છે. ૩૦૦.

સુગંધી વાળો—જુનો, સરસ તથા પાતળા મૂળવાળો, સુગંધવાળો શ્રેષ્ઠ છે. અને નવો તેમ મોટી જડવાળો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૩૦૧.

કંકોલ—પાતળી ત્વચાથી વેષ્ટિત, સ્તિગ્ધ તથા ભારે કંકોલને ઉત્તમ ગણુવો અને વિપરીત ગુણુવાળાને નિરૂપ સમજવો. ૩૦૨.

વજ—ઉગ્ર, કાંઈક લાલ વર્ણુવાળો, ગાંડાવાળો વજ ગ્રાહ્ય છે; પરંતુ એ ગુણો હોવા છતાં પણ અંદરનો ભાગ ઘોળા રંગનો હોય તો અગ્રાહ્ય છે. ૩૦૩.

દ્વિમોથ-ચોરપુખી—નવી, પુષ્ટ, વિશિષ્ટ ગંધવાળી મોથ તથા નાગરમોથ બન્ને ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય છે. ચોરહુલી [શખિની] નવી તથા શ્યામવર્ણની ઉત્તમ હોય છે. ૩૦૪.

અરુપક કલિકા-નાગકેસર—દીવાની શિખા જેવી આકૃતિવાળા, ચમેલીની કળાને સુકવી અલણુ કરવી નેષ્ઠાએ તથા કીટાદિથી રહિત નાગકેસર ગ્રાહ્ય છે. ૩૦૫.

માંસી, દેવદાર—સ્તિગ્ધ, પાતળાં કેસરવાળી, પીળા વર્ણુની જટા જેવી આકૃતિવાળી જટામાંસી તથા સુગંધવાળો, લઘુ અને રક્ષ દેવદારને અલણુ કરવો નેષ્ઠાએ. ૩૦૬.

રતાંજળી—રતાંજળી ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં કાંઈક કાળા વર્ણુવાળી સર્વોત્કૃષ્ટ, લાલ રંગવાળી મધ્યમ તથા હલકા લાલ રંગવાળીને અધમ ગણવી નેષ્ઠાએ. ૩૦૭.

હરિદા—જે હળદર ચ્યુસ હોય, તથા તોડતાં અંદરથી કેસરના રંગ જેવી જણાય તે શ્રેષ્ઠ છે.

અધિવાસન પુષ્પો—કેવડો, જુધ, નઈ, ચંપો, માધવી, કદમ્બ, મલ્લિકા. નાગ-કેસર, કુટજ પુષ્પ, પાટલાનાં પુષ્પ. કર્ણુ, પ્યાત્ર તથા અન્ય અતિ સુગંધિત પુષ્પોથી અધિવાસન કરવું નોંધ્યે. ૩૦૮ થી ૩૦૯.

વાળ જેવું કાળું સંચળ રાહખારો, બીસોર જેવું સ્વચ્છ સિંધાલુણ, જપાકુસુમ જેવું લાલ રંગનું મનશિલ અને સોનાની ચમકવાળું સ્વર્ણભાક્ષિક ઉત્તમ હોય છે. ૩૧૦.

શિલાજીત—જળથી ભરેલા પાત્રમાં શિલાજીત નાંખવાથી જે તે વિશીર્ણુ ન થાય અને પ્રતાપ (તાર) છોટે તે તે ગ્રાહ્ય છે અન્યથા અગ્રાહ્ય સમજવું. ૩૧૧.

જ્યાં જ્યાં ગ્રાહ્યતા જાણાવ્યું અને અગ્રાહ્યતા ન બતાવ્યું હોય ત્યાં તેમાં તે તે ગુણોથી વિપરીત ગુણ હોય તેો અગ્રાહ્ય સમજવું નોંધ્યે. ૩૧૨.

એમાં તથા અન્ય દ્રવ્યોમાં નવીનતા (તાજું લેવું) એ એક ઉત્કૃષ્ટ ગુણ છે.

ઉપરનાં દ્રવ્યોના ગુણ ચક્રદત્ત શ્લોક ૨૬૮ થી ૨૯૨ માં ટુંકાણમાં આવી જાય છે. જેથી અહીં ફરી લખ્યા નથી. (ચક્રદત્ત ૨૬૮ થી ૨૭૨).

મહાસુગન્ધિત તૈલ—મચ્છ, માલતીનાં ધૂલ, દેવદાર, ગંધાબેરજો, નાની ભોંયરીગાળી, વજ, સોપારીની છાલ, તમાલપત્ર, ગંધપત્ર, કચુરો, લીમજી દરદે, એમાં આંબળાં, નાગરમોથ એ દરેક ઉપરનાં શોધનોથી શુદ્ધ કરી ૮ તોલા; સર્વ લગ્ન કંઠક કરવો; ૬૪ તોલા તેલમાં ચારગણું પંચપદ્મવોદનું પાણી નાંખી ઉકાળવું. પ્રથમ પાક થઈ જાય તે પછી તેલથી ચાર ગાળું ગંધોદક તથા જટામાંસી, મોરવેલ, ડમરો, ચંપો, ઘડેલા, તજ, પિંપરીમૂળ, સુગંધી વાળો, ઉપલેટ, મરવો તથા માલતીનાં ધૂલ સર્વ મેળવી ૮ તોલા; માલતીનાં ધૂલ, ગંધાબેરજો, નખલા, નારી તથા સવા દરેક ૪ તોલાનો કંઠક નાંખી પછી ઉકાળવું તે બીજો પાક થયો, પછી તેલથી ચારગણું ગંધોદક અથવા ગંધદ્રવ્યોથી ધુપ આપેલું પાણી તથા ઈલાયચી, લવીંગ, ચંપો, સુખડ, જાંબંતી, ગંધમાર્ગરાન્ડ, કંકાલ, અગર, મુષકદાણા, કેસર, કસ્તુરી, આંબળાં, અજમો દરેક ૨ તોલા મેળવી મંદ આંચથી ઉકાળવું નોંધ્યે. એમાં કસ્તુરીથી પાંચમા ભાગે કપુર મેળવવું નોંધ્યે. ક તુરી તથા કપુરથી અર્ધો હિસ્સે તેમાં પત્રકલ્કાદિ નાંખવાં નોંધ્યે [ચક્રદત્ત ૨૭૩ થી ૨૭૬]

પત્રકલ્કવિધિ—પદ્મ થઈ ગયા પછી ગાળી લઈ ગરમ હોય ત્યારે જે વસ્તુઓ સુગંધી માટે નાંખવામાં આવે છે તેને પત્રકલ્ક કહે છે. (ચક્રદત્ત ૨૭૭).

લક્ષ્મી વિલાસ તેલ—આગળ ગંધ દ્રવ્યોનું શોધન તથા સંસ્કાર બતાવ્યા છે. તે વડે શુદ્ધ કરી તથા યોગ્ય માત્રાનુસાર જે પત્ર કલ્ક મહારાજ પ્રસારણી તેલમાં લખ્યાં છે, તેનાથી બમણાં મદા સુગન્ધ તૈલમાં નાંખવાથી લક્ષ્મી વિલાસ તેલ બને છે. (ચક્રદત્ત ૨૭૮)

દ્રવદાન પરિભાષા—પહેલો પાક પંચપદ્મવોદકથી, બીજો પાક ગંધોદક અને ગંધોદકથી અને ત્રીજો પાક પણ ગંધોદક અથવા ધુપ દીધેલા પાણીથી કરવો નોંધ્યે. (ચક્રદત્ત: ૨૭૬).

આ બંને તેલ વાતરોગોને જલ્દી નાશ કરે છે. તથા પુષ્ટિ, કાન્તિ, ધૈર્ય અને શુદ્ધિ વધે છે. (ચક્રદત્ત ૨૮૦).

મળ્લ સ્નેહ:—ગ્રામ્ય, આનૃપ, તથા ઔદ્ધક પ્રાણિયોનાં હાડકાંનું ચુર્ણ કરી પાણીમાં ઉકાળવું. જેટલો તેનો સ્નેહ (ચીકણો ભાગ) નીકળે તેનાથી ચારગણો દશમૂળનો કવાથ તથા બમણું દૂધ જીવક, ઋષભક, ગરળી, વિદારીકંદ, કૌચાં, વાતધ્ન તથા જીવનીય ગણની ઔષધીયોનો કલ્ક, સ્નેહથી ચારગણો નાંખી ઉકાળવું. આ સ્નેહ નરય, અનુવાસન અસ્તિ, માલિસ તથા પાન કરવાથી માથું, પાંસળાં; હાડકાં તથા કોદાનો વાયુ નષ્ટ થાય છે. જેના મળ્લ, ઓળ તથા શુક્ર ક્ષીણ થઇ ગયાં હોય તેને માટે આ સ્નેહ અમૃત તુલ્ય બળ તથા પુષ્ટિ કરનાર છે. (ચક્રદત્ત: ૧૭૦ થી ૧૭૩)

મહાસ્નેહ:—ત્રિકૃણ ૬૪ તોલા; કળથી ૩૨ તોલા, સરગવાની જાલ ૨૦ તોલા, ઉવેરોનાં મૂળ ૨૦ તોલા, રાસ્ના ૮ તોલા, ચિત્રકમૂળ ૮ તોલા, દશમૂળ દરેક ૪ તોલા, પાણી ૧૨ શેર ૬૪ તોલા, સર્વ એકત્ર કરી ઉકાળવું. ચોથો ભાગ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. એ કવાથમાં સુરા [દાર] ૬૪ તોલા, કાંજી ૬૪ તોલા, દહીંની તોળ ૬૪ તોલા; સૌવીરક (તુષોદક, જવને પાણીમાં ૧૫ દિવસ રાખી મૂકી પછી પાણી ગાળીને લેવું), ખોર, દાડમ, બીજેરાં, લીંબુનો રસ દરેક દ્રવ ૬૪ તોલા, તેલ, ઘી, ચરખી, મળ્લ તથા દૂધ દરેક ૬૪ તોલા તથા જીવનીય ગણની ઔષધીયો મળી ૨૪ તોલાનો કલ્ક નાંખી પકવવું જોઈએ. આ મહા સ્નેહ માલીશ કરવાથી શિરા, મળ્લ, તથા અસ્થિગત વાત, સર્વોગરોગ, એકાંગ-રોગ, કમ્પ, આક્ષેપ તથા શળ મટે છે. (ચક્રદત્ત ૧૭૪ થી ૧૭૮)

નકુલાદિ ધૂત:—નોળીયાનું માંસ ૬૪ તોલા, પાણી ૫૧૨ તોલામાં, ઉકાળી ચોથો ભાગ પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. દશમૂળ ૬૪ તોલા આઠ ગણી પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. અડદ ૬૪ તોલા લઈ ઉકાળો કરવો, કાંસકી ૬૪ તોલા લઈ ઉકાળો કરવો, શતાવરીનો રસ ૧૨૮ તોલા લઈ ઉકાળો કરવો. દરેક દ્રવ્ય આઠગણી પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ પાણીનો બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, (આસન)મેદા, મહામેદા, (શતાવરી) ઋદ્ધિ, રુદ્ધિ, જીવન્તી, (ડોડી), જેડીમધ, ઈલાયચી, તજ, તમાલપત્ર, ત્રિકટુ, ત્રિકૃણ, મોથ, ઉપલસરી દરેક બધે તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી ઉપરના બધા ઉકાળા ભેગા કરી તેમાં નાંખવો. ઘી ૧૨૮ તોલા તેમાં ઉમેરવું. પછી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પાવાથી અપરમાર, ઉન્માદ, પક્ષાધાત, આદરો ચઢવો, બંધકોશ, હસ્તકમ્પ, શિરઃકમ્પ, બહેરાપણું, મૂકતા (મુંગાપણું); અરપ્પટ ભાષણ, આદિ બધા વાતરોગો નષ્ટ થાય છે. એ પ્રકારે તેનું સેવન કરવાથી ઉર્વજનુ ગત વાતરોગ તથા નંધ અને પાંસળાં આદિમાં આશ્રિત થઇ રહેલો વાત નષ્ટ થાય છે. ૩૧૩ થી ૩૧૮.

છાગલાદિ ધૂત:—ચામડી, શીંગડાં. તથા નખ વગરનું બકરાનું માંસ ૫ શેર લઈ તે ૨ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) પાણીમાં ઉકાળવું. ચોથો ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. દૂધ ૧૨૮ તોલા, શતાવરીનો રસ ૧૨૮ તોલા લઈ બધું એકત્ર કરવું. પછી જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, મુદ્ગપણી (જંગલી મગ), જંગલી અડદ, જીવન્તી (ડોડી), જેડીમધ બધું મળી ૬૪ તોલા લઈ કલ્ક કરવો; ઘી ૧૨૮ તોલા લઈ બધું ભેળું કરી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ છાગલાદિ ધૂત ૧૦ તોલાની માત્રામાં લેવું. તેનું અર્દિત, કાનનાં શળ, બેહેરાશ, મૂકતા, અપરપટ વાણી (જીભ તોતરાવી), જડતા; પંચુતા (લંગડાપણું), ખંજતા (લુલાપણું), ગૃધ્રસી, કુખ્જ, અપતાનક, અપતંત્રક, આદિ વાતરોગોમાં સેવન કરાવવું જોઈએ. આ ઘીના કલ્ક દ્રવ્યોમાં જેડીમધના બે ભાગ લેવા જોઈએ. ૩૧૯ થી ૩૨૩ (ચક્રદત્ત ૮૬ થી ૯૦).

બૃહન્ન્યાગલાદિ ધૃત—નપુસક બકરાનું માંસ ૧૦ શેર, પાણી ૨ દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) માં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. દશમૂળ ૧૦ શેરનો ઉકાળો કરવો, આસન ૧૦ શેરનો ઉકાળો કરવો; કાંસકી ૧૦ શેરનો ઉકાળો કરવો. દરેક દ્રવ્યનો ઉકાળો બધે દ્રોણ (૨૦૪૮ તોલા) પાણીમાં કરી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. ઘી ૫૧૨ તોલા લેવું. એ બધું એકત્ર કરવું; પછી જીવંતી (ડોડી), જેડીમધ, દ્રાક્ષ, કાકાલી, ક્ષીરકકાલી (એને બદલે આસન લેવી), નીલકમળ, મેથ, રતાંજળી, રાસના, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, મેદા, મદામેદા (એને બદલે શતાવરી લેવી); ઉપલેટ, જીવક, ઋષભક, કન્યુરો, દારૂળદર, ઘઉંલા, ત્રિફળા, તગર, તાલીસપત્ર, પદ્મક, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, શતાવરી, નાગકેસર, જાવંત્રી, ધાણા, મજીહ, દાડમના દાણા, દેવદાર, રેણુકા (નજોડનાં બી), કંકાલ, વાવડીંગ તથા જરૂરેક સોળ સોળ તોલા એનો કલ્ક કરવો. આ ઘીને કલાઈ કરેલા તાંબાના વાસણમાં મૃદુ અગ્નિથી યથાવિધિ પાક કરી ઘી સિદ્ધ કરવું; એને ગાળી લઈ દંડુ થયે તેમાં ૧૨૮ તોલા ખાંડ મેળવી હલાવી એક રીઠા વાસણમાં ભરી રાખવું. જે ઘીમાં પછીથી ખાંડ મેળવવાની વ્યવસ્થા આપેલી હોય તેમાં ઘીના પ્રયોગ વખતે જ ખાંડ મેળવવી જોઈએ. કેમકે પહેલાંથી મેળવી રાખવાથી ઘી ખરાબ થઈ જાય છે. આ તોલા સુધી વ્યાધિના અનુસાર અનુપાતની કલ્પના કરી આ ઘીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ ઘી ઉન્માદ, પક્ષાઘાત, આદમાન, મળગંધ, કાનના રોગો, માથાના રોગો, બહેરાપણું, અપતંત્રક વાત, ભૂતોન્માદ, ગુદ્રસી, ઉદ્ગાર, પાર્શ્વશય, હૃદયશય, બાહ્યાયામ, અર્દિત, વાતકંટક, હૃદયરોગ, મૂત્રકુંઠ, પાંગળાપણું, કોષ્ટુશીર્ષ, ખંજ, કુખરોગ, અધ્વનિ (યુગાપણું) મિનિમ ભાષણ, અપતાનક, અંતરાયામ, ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્ત, આનાલ, અર્શ, ચાતુર્થિકેન્વર, હનુસ્તંભ, શોષ, અવબાહુક, દન્ડાપતાનક, અરિથભંગ, દાહ, આક્ષેપક, જીહ્વજ્વર, વિષદોષ, કુષ્ઠ, શેકેસ્તંભ, મદાત્પય, આદયવાત, અગ્નિમાંઘ, વાતરક્ત, એકાંગ-શોષ, સર્વાંગશોષ, હસ્તકમ્પ, શિરકમ્પ, જીહ્વસ્તંભ, જડતા તથા ભ્રમ આદિ વાતિક રોગોમાં અત્યંત હિતકર છે. ક્ષીણેન્દ્રિય, નષ્ટશુક તથા જેના મૂત્ર આદિ સાથે અથવા સ્વપ્નમાં વીર્ય જતું હોય એવા મનુષ્યોને માટે અને જેને સ્ત્રીયો વાતિક રજઃસ્રાવ હોય તેને માટે આનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અક્ષિરપન્દન (આંખ ફરકવી), એકાંગરપન્દન, સર્વાંગ-રપન્દન, પર્વત આદિ ઉચ્ચ પ્રદેશોપરથી પડવાથી કોપિત થયેલા વાતમાં, અભિચાર ક્રિયાથી ઉત્પાદિત રોગોમાં, ધન આદિના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલ માનસિક સંતાપમાં તથા અન્ય વાતિક, પૈત્તિક, શિરોગત અથવા જંઘા, પાર્શ્વ, આદિમાં સ્થિત રોગોમાં આનો પ્રયોગ હિતકર છે. માતૃપ્રદને લીધે જે બાળક દરરોજ સુકાતો જતો હોય, જેનું બળ તથા માંસ ક્ષીણ થઈ ગયું છે; ચાલી શકતો નથી તે આ ઘી દ્વારા આરોગ્ય લાભ કરે છે. આ ઘટ રસાયન, અગ્નિવર્દક તથા બળપ્રદ છે. એના પ્રયોગથી મનુષ્ય સુદૃઢ, સુડોળ, તેજસ્વી, દીર્ઘાયુ તથા સંતાનવાળો થાય છે. એના પ્રયોગથી રતિશક્તિ વધે છે; તથા જે સ્ત્રીને સંતાન ન હોય તે પણ કામદેવ સમાન સુંદર અને બળવાન, દીર્ઘાયુ પુત્રોને પેદા કરે છે. હારીતમુનિએ વાત-નાશક રોગોનો ભય દૂર કરવા માટે કલ્યાણકારક, આ બૃહન્ન્યાગલાદિ ધૃતનું નિર્માણ કર્યું હતું. ૩૨૪ થી ૩૪૬.

અથગંધાદિ ધૃત—આસનનો કવાથ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, આસનનો કલ્ક ૧ શેર, ગાયનું ઘી ૪ શેર; એકંદર કરી ઉકાળી ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી વાતનાશક, વૃષ્ય તથા માંસવર્દક છે. માત્રા આ તોલો. ૩૫૦ [ચક્રદત્ત: ૮૩].

દશમુલાદિ ધૃત—દશમુળનો ક્વાથ ૧૨ શેર, ઘી ૪ શેર, જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવન્તી (ડાડી), જેડીમધ, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ મળી ૧ શેર; આથી સિદ્ધ કરેલું ઘી તપ્તિયુ (તપ્તિકારક), તથા વાત વેદનાનો નાશ કરે છે. ૩૫૧ (ચક્રદત્ત: ૮૪-૮૫).

શ્રી ચક્રદત્તના વાતવ્યાધિ અધિકારના શ્લોક ૧ થી ૨૮૮ ની હકીકત સંપૂર્ણ ઉપર આવી ગઈ છે.

રસો.

ચતુર્મુખ રસ—પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ દરેક અંકેક તોલો, સોનાની ભસ્મ ૩ માસા [૦૧ તોલો] એ સર્વને એકત્ર કરી કુંવારપાદાના રસમાં ઘુંટી એરડાના પાનના રસમાં લપેટી ત્રણ દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં પડી રહેવા દેવું. તે પછી ત્યાંથી કાઢી તેનો કહેલા રોગોમાં પ્રયોગ કરાવવો. માત્રા ૧ રતી. અનુપાન—ત્રિફળા તથા મધ. અગ્નિ તથા ખળની વિવેચના કરી સેવન કરવાથી વલીપક્વિત ક્ષય, પાન્ડુ, પ્રમેહ, શ્વાસ, શળ, મંદાગ્નિ, દિઝ, અમ્લપિત્ત, ત્રણ, આદ્યવાત, વિસર્પ, વિદ્રધિ, અપરમાર, ઉન્માદ, અર્શ, ત્વચારોગ નષ્ટ થાય છે. આ રસ પુષ્ટિકારક, ધન્ય, આયુષ્ય તથા સ્ત્રીઓને જલ્દી પ્રસવ કરાવનારો છે. આ રસ ચતુર્મુખ દેવ બ્રહ્માએ કૃષ્ણાત્રેયને સૂચવ્યો હતો. ૩૫૨ થી ૩૫૭.

રસરાજ—રસસિન્દુર ૮ તોલા, અબ્રકભસ્મ ૨ તોલા, સુવર્ણભસ્મ ૨ તોલા, એ સર્વને એકત્ર કુંવારપાદાના રસમાં ઘુંટી લોહભસ્મ, ચાંદીની ભસ્મ, ખંડભસ્મ અંકેક તોલો લઈ તેમાં ઘુંટરી; પછી આસન, લવીંગ, જાવંત્રી, ક્ષીરકાકોલી [આસન], દરેક અંકેક તોલો લઈ ચુર્ણ કરી ઉપરની ભસ્મોમાં વાટી કાકમાચી (પીંડુડી)ના રસમાં ઘુંટી બંને રતીની ગોળીઓ વાળતી. અનુપાન—દૂધ તેમજ સરખત. એના સેવનથી પક્ષાઘાત, અર્દિત, ઉદગાર, અપતાનક, અંગભંગ, કુળ્જરોગ, ધનુસ્તમ્ભ આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. એનો ત્યારેજ પ્રયોગ કરવો કે જ્યારે માથું ધુણતું હોય, પરસેવો આવ્યો હોય, હાથ પગ ઠંડા પડી ગયા હોય, મનોબ્રમ, કમ્પ, આદ્માન [આદ્મરો] અને આંખો વિકૃત હોય. આ રસ વાતવ્યાધિનાશક છે. એનાથી વધીને ઉત્તમ કોઈ વાતવ્યાધિનો નાશક બીજો રસ નથી. ૩૫૮ થી ૩૬૩.

ચિન્તામણિ ચતુર્મુખરસ—રસસિન્દુર ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૨ તોલા, અબ્રકભસ્મ ૨ તોલા, સુવર્ણભસ્મ ૧ તોલો; એ સર્વને કુંવારપાદાના રસથી ઘુંટી ગોળો વાળી દીવેલાના પાનમાં લપેટી ત્રણ દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં રાખવું; તે પછી તેને કઢાડી બંને રતીની માત્રામાં પ્રયોગ કરવો. અનુપાન—ત્રિફળા તથા મધ. આ રસાયન છે. વલીપક્વિતનો નાશ કરનાર છે. અપરમાર, મહાઉન્માદ તથા અન્ય વાતજ રોગોને જેમ ઇષ્ટવં વજ્ર વૃક્ષને હણે છે તેમ નષ્ટ કરે છે. ૩૬૪ થી ૩૬૭.

તાલકેશ્વર રસ—રસ સિન્દુર ૧ ભાગ, શુદ્ધ હસ્તાલ ૧ ભાગ, ભાંગ ૮ ભાગ, ગોળ ૨૦ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી સારી રીતે ઘુંટી મિશ્ર કરવાં. ૧ માસાની માત્રામાં સેવન કરવાં. સવારે ઔષધનું સેવન કર્યા પછી રોગીને છાયામાં બેસી રહેવાનો ઉપદેશ આપવો. જોઈએ. વાત દુષ્ટ થવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ સ્પર્શનું અજ્ઞાન [સ્પર્શ કરે તેની ખબર ન પડે] આ રસના સેવનથી નષ્ટ થાય છે. ૩૬૮ થી ૩૬૯.

ચિન્તામણિ રસ—રસ સિન્દુર રસ ૨ તોલા, અબ્રક ભસ્મ ૨ તોલા, લોહભસ્મ ૧ તોલો, સુવર્ણ ભસ્મ ૩ માસા (૦૧ તોલો), એ સર્વને કુંવારપાદાના રસથી ઘુંટી અંકેક

રતીની ગોળીયો બનાવવી. યથારોગ અનુપાન સાથે સેવન કરવું. એથી કફવાતજ, વાતજ, વાતપિત્તજ રોગો નષ્ટ થાય છે. એના સેવનથી હૃદ્વાસ, અશ્ચિ, દાહ, ઉલ્લી, ભ્રમ, શિરો-વેદના, પ્રમેહ, કર્ણનાદ, જ્વર, મૂકતા, બહેરાપણું, ગર્ભિણીના રોગો, પથરી, સુવારોગ, પ્રદર, સોમરોગ તથા યદમા (ક્ષય) આદિ રોગો નષ્ટ થાય છે. આ રસ બળ, વર્ણ અને અગ્નિને વધારનારો છે. ૩૭૦ થી ૩૭૪.

વાતગંઠકુશ રસ:—પારદ, લોહભસ્મ, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ. ગંધક, હરતાલ, હરડે, કાકડાશીંગી, વજનાગ, ત્રિકટુ, અરણી, ટંકણુખાર, એ સર્વ સરખા ભાગે મિશ્ર કરી ગોરખમુન્ડી [બોલીયો કલાર] તથા નગોડના રસથી જુદી જુદી અંકેક દિવસ ભાવના આપી ધુંટવું. પછી તેની બમે રતીની ગોળીયો બનાવવી અનુપાન:—પીપરનું ચુર્ણ તથા મજ્જીને કવાથ. એના સેવનથી ગૃધ્રસી, (રાંઝણુ), કોષ્ટુશીર્ષ, અવબાહુક, મન્યાસ્તમ્ભ, ઉશ્વસ્તમ્ભ, તથા પક્ષાઘાત આદિ વાતરોગો મટી જાય છે. ૩૭૫ થી ૩૭૬.

બૃહદ્વાત ગંઠકુશરસ:—પારદ, અબ્રક ભસ્મ, લોહભસ્મ, કાન્ત લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, હરતાલ, ગંધક, સુવર્ણ ભસ્મ, સુંઠ, બલા, ધાણા, કાયફળ, મોટી હરડે, વજનાગ, હીમજી હરડે, કાકડાશીંગી, પીપર, કાળાં મરી, ટંકણુ, એ સર્વનું ચુર્ણ સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી ગોરખમુન્ડી (બોલીયો કલ્હાર), તથા નગોડના રસથી જુદાં જુદાં અંકેક દિવસ ધુંટી બમે રતીની ગોળીયો બનાવી વાતરોગોમાં સેવન કરાવવું જોઈએ. ૩૮૦ થી ૩૮૨.

મહાવાત ગંઠકુશ રસ:—અબ્રક ભસ્મ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, પારદ, હરતાલ, ગંધક, ભારંગમૂળ, સુંઠ, કાંસકી, ધાણા, કાયફળ, હરડે, વજનાગ, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરી પીપરના કવાથથી ધુંટી બમે રતીની ગોળીયો બનાવવી આ રસ વાતકફને હરનાર છે. ૩૮૩ થી ૩૮૪.

લક્ષ્મી વિલાસ રસ:—અબ્રક ભસ્મ ૪ તોલા, પારદ ૨ તોલા, ગંધક ૨ તોલા, કાંસકી, નાગબલા, (સિંદરડી કે કાંસકી લેવી), શતાવરી, વિદારી કન્દ, કાળા ધંતુરાનાં બી, સમુદ્રફળ, ગોખરનાં બી, વરધારાનાં બી, ભાંગનાં બી, જવંત્રી, જયફળ, કપુર દરેક અંકેક તોલો, સુવર્ણ ભસ્મ ૨ માસા [૪ વાલ], એ સર્વને એકત્ર મિશ્ર કરી પાનના રસની ભાવના દર્ધ ચાર ચાર રતીની ગોળીયો બનાવવી. ચતુર્મુખ રસ સમાનજ આ રસના ગુણો છે. ૩૮૫ થી ૩૮૮.

બૃહદ્વાત ચિન્તામણિ રસ:—સુવર્ણ ભસ્મ ૩ ભાગ, ચાંદીની ભસ્મ ૨ ભાગ, અબ્રક ભસ્મ ૨ ભાગ, લોહભસ્મ ૫ ભાગ, પ્રવાલ ભસ્મ ૩ ભાગ, મોતીની ભસ્મ ૩ ભાગ, રસ સિન્દુર ૭ ભાગ એ સર્વને કુવારપાઠાના રસથી ધુંટી બમે રતીની ગોળીયો બનાવવી. યથારોગ અનુપાનો દ્વારા એનો પ્રયોગ કરાવવાથી રોગ સમૂળ નષ્ટ થાય છે. આ રસ વાતજ, તથા પિત્તજ રોગોને નષ્ટ કરે છે એના સેવનથી વૃદ્ધ પણ ફરી યુવાન થઈ કંદર્પ સમાન પરાક્રમવાળો થઈ જાય છે. આ વાતચિન્તામણિ રસનાં સિદ્ધ ફળ નજરે નેચેલાં છે. ૩૮૯ થી ૩૯૨.

इति भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याध्यधिकारः ।

વૈદરાજ જેઠાલાલ દેવશંકર દવે રચિત વૈદકનાં પુસ્તકો.

શ્રી ચરકસંહિતા : વૈદકનો ગ્રંથ મૂળસંહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રથમ ભાગ— આયુર્વેદનો મૂળ આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાંથી અનેક ગ્રંથો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાં એવી નવી જુની શોધો અને દવાઓ છે કે જે આપણે જાણતા નથી. દરેક ડોક્ટર, હકીમ અને વૈદ્યને આ પુસ્તક પાસે રાખી દવાઓ કરવાથી યશ મળે છે. કીંમત રૂ. ૫), હાલ રૂ. ૪).

ઘરનો વૈદ : આ એક ઉત્તમ વૈદકનું પુસ્તક છે. જેના દશ ભાગ છે. તેમાં લગભગ ૫૦ પ્રકરણ છે. જેમાં શરીરનું ને તેની અંદર આવેલા અવયવોનું જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન, વનસ્પતિજ્ઞાન, કુદરતી ઉપચારો, દરેક રોગનાં કારણો, લક્ષણ અને ઉપાયોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. કીં. ૦-૧૨-૦.

દેશી વૈદ્ય : હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત વૈદ્યો જે જે દવાઓ ખાતરી વાપરે છે. તમામ પુસ્તકમાં આપેલી છે. આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં જે જે ઘણી ઉત્તમ અનુભવસિદ્ધ અને ફાયદો કરનારી દવાઓ છે તે તમામ દવાઓ ઘેર શી રીતે અને તેમ દરેક રોગ ઉપર કયા કયા દવા વાપરવી તે સર્વ વિષયો આ પુસ્તકમાં છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૧૧

વૈદ યાને વૈદક : ભાગ ૧ હો અને ૨ જો—આ પુસ્તકમાં તમામ રોગો મટે એવાં ઔષધો અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. ઔષધો, નુર્ણો, ગુટીકા, કવાથો, રસો, ભસ્મોની ખાતરી અને તેનો રોગવાર ઉપયોગ કરવાની પૂર્ણ માહિતી છે. કીં. રૂ. ૧૧.

વૈદવિનોદ : વૈદ્ય થવા માટે દરેક રોગનું નિદાન, લક્ષણ, પરીક્ષા અને તેના ઉપર અકસ્મિત અનુભવસિદ્ધ દવાઓનો સંગ્રહ; જે વડે માણસ પોતે દવા કરી શકે છે, શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. કીં. રૂ. ૩-૦-૦

વૈદોના અનુભુત પ્રયોગો : વૈદ સંમેલનમાં અનુભવી વૈદ્યોએ બતાવેલા અનુભવ સિદ્ધ પ્રયોગોનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ છે, તેમ ન નિષ્ફળ જાય તેવી રામજાણુ ખાતરીની દવાઓ જાણવા ઇચ્છા હોય તો મંગાવો. કીં. રૂ. ૧).

ભૈષજ્ય રતનાવલી અને ચક્રદત્ત : આ બંને ગ્રંથોનું શુદ્ધ, સરળ, ગુજરાતી ભાષાન્તર—પ્રથમ ભાગ—જેમાં અનુભવ સિદ્ધ અનેક રસ રસાયનો, માત્રાઓ અને રોગોની કેવી રીતે સારવાર કરવી, તેનો રોગ પારખવો, વગેરે ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિષયો છે. બંગાળી અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો જથ્થાબંધ ખરીદે છે. આ ગ્રંથોના આધારે જ વૈદ્ય કરી સારી કમાણી કરે છે. કીં. રૂ. ૫-૦.

વૈદ્યામૃત : વૈદકના અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગોનું શાસ્ત્રીય પુસ્તક. કીં. રૂ. ૧).

ભાગ્યોદય : શરીર, મન અને આત્માની ઉન્નતિ કરાવનાર ધાર્મિક તેમ વૈદકના વિષયો ચર્ચાતા ઉપયોગી માસિકના આજેજ માહક થવું. લવાજમ રૂ. ૩) બેટનું પુસ્તક મફત મળે છે; નમુનાની નકલ મફત.

ભાગ્યોદય ઓપીસ: અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨.

ધૌ અમદાવાદ દવે આયુર્વેદિક ફાર્મસીની શાસ્ત્રીય દવાઓ.

ભસ્મો

તો. ૧ કી ૩ આ.

અબ્જક ભસ્મ-સદસ્પુટી-ક્ષય મટે છે. ૪૦-૦

અબ્જક ભસ્મ-શતપુટી-ક્ષય મટે છે. ૧૦-૦

તામ્રભસ્મ-ઉદરરોગ, દમ, ગુલ્મ મટે છે ૪-૦

ખગભસ્મ-પ્રમેહ, મુત્રરોગ મટે છે. ૩-૦

લોહભસ્મ-લોહી સુધારે, પાંડુ મટે ૪-૦

મંડુરભસ્મ-પાંડુ ને શીકાશ મટે. ૧-૦

સુવર્ણભક્ષક-૩. ૨-૦. પ્રવાલ ૧-૮

રસો.

અગ્નિરસ-ખાંસી, ક્ષય મટે છે. ૦-૮

અશ્વચાગી-કબજિયત મટે, જીલાખની દવા ૦-૮

અગ્નિકુમારરસ-અજીર્ણ, ગુળ મટે ૦-૧૦

ઘઠ્ઠાભેદીરસ-જીલાખની દવા ૦-૧૦

આરોગ્યવર્ધની-ઉદરરોગ, સોગ્ગ મટે ૧-૮

આનંદભૈરવરસ-ઝાડા, અજીર્ણ મટે ૦-૧૦

કૃમિમુદ્ગરરસ-પેટના કૃમિ મટે છે ૧-૦

ગર્ભપાલ રસ-ગર્ભનું રક્ષણ કરે. ૨-૦

ત્રિભુવન કીર્તિરસ-તાવ, ન્યુમોનીયામટે ૦-૧૦

પંચામૃત પર્પથીરસ-સંઘ્રહણી, સોગ્ગ મટે ૪-૦

મહાન્નવરાંકુશ રસ-તાવ મટે છે. ૦-૧૦

મંડુરવટી-ખરોળ, પાંડુ, શીકાશ મટે ૧-૦

સંજીવનીવટી-ઝાડા, અતિસાર મટે ૦-૮

વસંતકુસુમાકર-મધુપ્રમેહ મટે છે ૨૦-૦

શ્વાસકુઠારરસ-દમ, શ્વાસ મટે ૦-૮

સુવર્ણવસંતભાલતી-ક્ષય જીર્ણવરમટે ૧૬

ગુટિકા.

સર્વ જ્યરહર પીલ્સ-તાવ મટે ૧-૦

અંદ્રપ્રભાગુટિકા-પ્રમેહ, મુત્રરોગ મટે ૧-૪

મહાચોગરાજગુગળ-વા, પક્ષાઘાત મટે ૨-૦

શંખવટી-અરૂચી, પેટની ચુંક મટે ૦-૮

ટોનીક પીલ્સ-ધાતુગત વ્યાધી મટે ૧-૦

શંશમનિ-અશ્લપિત, પ્રદર મટે ૧-૦

અદિરાદિવટી-મોંમાં રાખવાથી ઉદરસમટે ૦-૮

અવલેહ

રતલની કીં.

અ્યવનપ્રાશ-શ્વવન-શક્તિ વધે ૩ ૨-૦

આ સિવાવ તમામ શાસ્ત્રીય દવાઓ અમારે ત્યાંથી છુટક તથા જથ્થાબંધ મળશે. અમારી

દવાઓ ગુણમાં ઉત્તમ અને ઘણા પૈશ્વો તથા ડાકટરોએ વાપરી ખાત્રી કરેલી છે. આજેજ મંગાવો.

દરેક ગામેગામ એજન્સી આપવાની છે. એજન્સી માટે લખો—

ધી દવે આયુર્વેદિક ફાર્મસી, હેડ ઓફીસ: રીચીરોડ-અમદાવાદ.

ફારખાનું: ખાડીયા-અમદાવાદ]

શાખા—કાલબાદેવી રોડ, નં. ૩૮૬ મુંબઈ.

વાસાવલેહ—ખાંસી, ક્ષય મટે ૨-૮

હરીતકી અવલેહ—ખાંસી, ઉદરસ મટે ૨-૮

કુટબલેહ—હરસ, લોહીવા, ઝાડા મટે ૨-૮

ગોશુરાદી અવલેહ—પ્રમેહ, ખળતરામટે ૨-૮

આસવ

૧૧૧ રતલની કીં.

દ્રાક્ષાસવ—ખાધું પચે, જૂખ ઉઘડે ૨-૮

કુમારીઆસવ-ઉદરરોગ, ખરોળ મટે ૨-૦

લોહાસવ-પાંડુ, ખરોળ, લીવરનાં દરદ મટે ૨-૦

ચૂર્ણ.

૫૦ શેરની કીં.

અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ—શક્તિ વધે છે. ૦-૮

જાતિફાદિ ચૂર્ણ—ઝાડા મટે છે ૧-૪

શતાવયોદિ ચૂર્ણ—શક્તિ વધે છે. ૦-૮

સારસ્વત ચૂર્ણ—શુદ્ધિ વધારે છે. ૦-૧૦

મહાસુદર્શન ચૂર્ણ—તાવ માટે ઉત્તમ છે ૦-૮

ત્રિફલા ચૂર્ણ—કબજિયાત મટાડે છે ૦-૬

શિવાક્ષાર પાચનચૂર્ણ-કબજિયાત મટે છે ૦-૬

સીતોપલાદિ ચૂર્ણ—ખાંસી મટે છે ૦-૧૪

હિંગાણક ચૂર્ણ—મંદાગ્નિ મટે છે. ૦-૮

સ્વાદિષ્ટ વિરચન-સુખ જીલાખ થાય ૦-૮

કવાથ.

શેરની કીં.

અલયાદિ કવાથ-તાવ, કબજિયાતમટે ૦-૧૨

બ્ર.તમજીષ્ઠાદિકવાથલોહીસુધરે ગરમીમટે ૧-૦

મહારાસ્નાદિ કવાથ-વા, પક્ષાઘાત મટે ૧-૦

દેવદાર્વાદિ કવાથ-સુવારોગ મટે છે. ૧-૦

દશમુળ કવાથ-સુવાવડમાં ઉપયોગી છે ૦-૧૪

દરેક જાતના પ્રવાહી કવાથ તૈયારની કીં. ૧-૦

તેલો.

હેરઝો ઓઈલ-વાળ વધે, સુગંધીદાર છે ૧-૦

નારાયણ તેલ-વા, સંધીવા મટે છે ૧-૦

ભાતીના સુરભો—આંખનું તેજ વધે છે ૧-૦

સીરપ બ્રાહ્મી—મગજને શાંતિ આપે ૧-૦

સીરપ વસાકા-ઉદરસ, દમ, ક્ષય મટે, ૧-૦

અમૃતજીવન-કાલેરા, ઝાડા, ચુંક મટે ૧-૦

જાત્રા કરવા જતાં દરેક યાત્રાળુએ તેમજ મુસાફરીએ પ્રવાસમાં સાથે રાખવા લાયક

હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા

અને

મુસાફરીનો ભામીઓ. (સચિત્ર)

આ પુસ્તકની અંદર હિંદુ, જૈનો, શુદ્ધ અને મુસલમાનોનાં તમામ જાત્રાનાં ધામોનું સંપૂર્ણ વર્ણન, દરેક સ્થળે જવાના માર્ગ, દરેક સ્થળનાં જાત્રાનાં સ્થાન, તેનું સાંસ્કૃતિક માહિત્ય, જેવા લાયક સ્થળો કાશી, મથુરા, દરદાર, જગન્નાથપુરી, સેતબંધુરામેશ્વર, દારકાં વિગેરે ૧૫૦ ધામોની સંપૂર્ણ લકીકત છે.

આ પુસ્તક મુંબાઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ શાળાઓ અને લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કર્યું છે. તેમ આ પુસ્તક વંદાદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર થયું છે.

જેની અંદર આશુ અંબાજી, અજમેર, પુષ્કરતીર્થ, સિંધ, કરાંચી, લીંગળાજમાતા, ઉદેપુર, નેધપુર, બિકાનેર, જેસલમીર, શ્રીનાથદ્વારા, કાંકરોલી, ઉજ્જન, ઓંકારેશ્વર, ઇંદોર, મથુરા, આગ્રા, દીલ્લી દરદાર, લાહોર, અમૃતસર, પંજાબ, બ્રિટિશરનાથ શ્રીનગર-કસ્મીર લખનૌ, અયોધ્યા, કાશી, ગયાજી, સમેતશિખર, વૈજનાથ મદદેવ; કલકત્તા, જગન્નાથપુરી, મદ્રાસ, શ્રીસેતબંધુ રામેશ્વર, શ્રીરંગજી, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, સાક્ષીગોપાળ, કેન્ડીન, દુબરી, નાથક, તંબક, પૂના, મુંબાઈ, ચાણોદ, શુકલતીર્થ, ઝંકાર, દારકાં, પ્રભાસ પાટણ, ગીરનાર પર્વત, પાલીનાણા, વિગેરે યાત્રાનાં સ્થળોનું વર્ણન, ત્યાં શું શું યાત્રા કરવાનું ધામ છે, શું જેવા લાયક જગ્યાઓ છે, વેપારની કઈ કઈ ચીજો ત્યાં થાય છે, ત્યાં ઉતરવાની શી વ્યવસ્થા છે, ગાડી કયાં બદલાય છે વિગેરે જાત્રાળુઓને ઉપયોગી સંપૂર્ણ માહિતીનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે.

જેમાં-કાશી, જગન્નાથપુરી, બદ્રીનાથ, કેદારેશ્વર, શ્રીસેતબંધુ રામેશ્વર અને દારકાં એ ચારે ધામની યાત્રા, કાશી, કાંચી. (શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચી) અવંતિકા (ઉજ્જન) અયોધ્યા, મથુરા, માયા, (દરદાર) અને દારકાં એ સાતપુરી; તંબકેશ્વર; ધુળેશ્વર; ઓંકારેશ્વર; મદાકાળેશ્વર, સોમનાથ, કેદારેશ્વર, વિશ્વેશ્વર, વૈજનાથ, નાગેશ મલિકાલ્નુન, રામેશ્વર અને ભીમાશંકર એ ૧૨ જ્યોતિર્લિંગો, શંકરાચાર્યોના ચર મંદો, શ્રીવૈષ્ણવોનાં યાત્રાનાં સ્થળો તેમજ અજમેર વિગેરે સ્થળનાં મુસલમાનોનાં યાત્રાનાં અને પારસીઓનાં ઉદવાડા વિગેરે સ્થળોનું વર્ણન છે.

મુંબાઈ હાઇકોર્ટના જડજ દિ. આ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી એમ. એ. એલ. એલ. બી. લખે છે. હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રાનું પુસ્તક દરેક રીતે ઉપયોગી થાય એવું છે, વાંચતાં ઘણોજ રસ પડે છે. જરૂરી ખર્ચ બધીજ એમાંથી મળી આવે છે. વળી ચિત્રોને લીધે એની શોભા વધી છે. ને એમાં નકશો હોવાથી એની કદર ઘણી જ થતી નેહએ. ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી તીર્થયાત્રાનાં જે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમાં તમારું પુસ્તક પહેલી પંક્તિમાં મૂકવા લાયક છે.

પાકું પુકું, ચિત્રો, પ્લેક કાગળો પાન ૮૦ કિંમત રૂ ૭-૦; પશુ હાલ તરત મંગાવી લેનારને માત્ર રૂ. ૫-૦ માંજ અપાશે.

ભાગ્યેશ્વર એફીસ : અમદાવાદ અને મુંબાઈ.

આજેજ ! મંગાવવા પત્ર લખો ! અપૂર્ય પુસ્તક !! બહાર પડ્યું છે !!

ધનપ્રાપ્તિના માર્ગો

કિંવા હુન્નર ઉદ્યોગ વ્યાપાર શિક્ષક

આ પુસ્તક હાલમાં તૈયાર છે. તેમાં ધનવાનમાં નહિ આવેલા એવા હુન્નરોના ઘેર બની શકે તેવી ખાત્રીવાળા દબ્બરે પ્રયોગો છે, અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગો કરવાની માહિતી, વેપારી થવાની કળા, વેપારીઓએ જાણવાના અને શીખવાના અમૂલ્ય વિષયો, ખેડૂતો, જમીનદારોએ જાણવાના ખેતી, ખગીયા, પશુઓ, જમીન, ખાતર, વિગેરે સંબંધી અનેક ખેતીવાડીના લાભપ્રદ પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે. કિંમત રૂ. ૫)

જેમાં હિંદમાં બનતી વેપારની જાણુસો ક્યાં ક્યાં બને છે, કરીયાણુની, ગાંધીઓના ખરતી વસ્તુઓ ક્યાં ક્યાં પાકે છે, તેના વેચનાર અને ખરીદનારા કોણ કોણ વેપારીઓ છે, ભાવ, તોલ, વિગેરે લકીકત કલકતા, મુંબાઈ, લાહોર, મલબાર, મદ્રાસ, નાગપુર, કરાંચી રંગુન, વિગેરે હિંદના મુખ્ય મુખ્ય શહેરો અને બંદરોના મુખ્ય મુખ્ય વસ્તુઓના વેપારીઓનાં નામ, ધંધા, આફ્રિકા, જર્મની અમેરિકા, જાપાન, ઇંગ્લેંડ વિગેરે પરદેશોના વેપારીઓનાં નામો, પરદેશમાંથી આપણા દેશમાં ખપતો વ્યાપારના ખરતો માલ ઘડીઓ, કાચનો સામાન, લોખંડી યંત્રો. તેલ, સાણુ ફરનીચર, કાગળો, કાપડ, રેશમી કાપડ, કાપડના કકડા વિગેરે અનેક માલ વેચનારા ચુટી કાઢેલા ખાસ જથ્થાબંધ વેપારીઓ અને ફેક્ટરીઓનાં નામો, આપણા દેશની માલો, મોટા વેપારીઓ, જનો, ફેક્ટરીઓ, કારખાનાં વિગેરેની માહિતી અને તેનાં શીરનામાની માહિતી આપેલી છે.

ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રીપુરુષોએ અવસ્ય વાંચી મનન કરવા યોગ્ય અનેક ધર્મનાં ગ્રંથ રહસ્યોને દર્શાવનાર

સ્વધર્મનિષ્ઠ દૈવીજીવન

અને

ધર્મનિષ્ઠ મહાન પુરુષોનાં જીવનવૃત્ત.

આ પુસ્તક દરેક ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી પુરુષે વાંચી મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમાં વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોના આધારે ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો, સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ, વર્ણાશ્રમ ધર્મનું રહસ્ય, જૈન, હિંદુ, બુદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન અને પારસીઓના ધર્મનાં રહસ્યો વિગેરે સર્વ ધર્મનાં રહસ્યોનો સમાવેશ છે.

આ પુસ્તકમાં અત્યાર સુધીમાં થય ગયેલા ઇશ્વરના ૨૪ અવતારોનાં જીવનચરિત્રો, અત્યાર સુધીમાં થઈ ગયેલા ૧૫૦ ધર્મ સંસ્થાપકોનાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્રો, મહાપુરુષો, યોગીઓ તત્ત્વનિષ્ઠો, દૈવીપુરુષો, ભક્તો અને મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રોનો સમાવેશ કર્યો છે. આ પુસ્તક વાંચવાથી મનુષ્ય ધર્મિષ્ઠ બને છે. ધર્મ સંસ્થાપક મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો વાંચી પવિત્ર જીવન ગાળે છે અનેક ધર્મના રહસ્યને સમજે છે.

તેમ ધર્મસંસ્થાપક ૧૫૦ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો નવ ભાગ અને ૬૦ પ્રકરણમાં સમાવેશ છે. દરેક ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી પુરુષે આ પુસ્તકનું મનન કરવું જોઈએ. કિંમત રૂ. ૬-૦. પોષ્ટેજ રૂ. ૦-૮-૦.

આ પુસ્તકનું પાકું પુંકું, એન્ડીક કાગળ, પાન ૮૫૦; હાલ તરત મંગાવી લેનારને રૂ. ૫-૦ માં મળશે.

ભાગ્યોદય ઓફીસ : અમદાવાદ અને મુંબાઈ.

